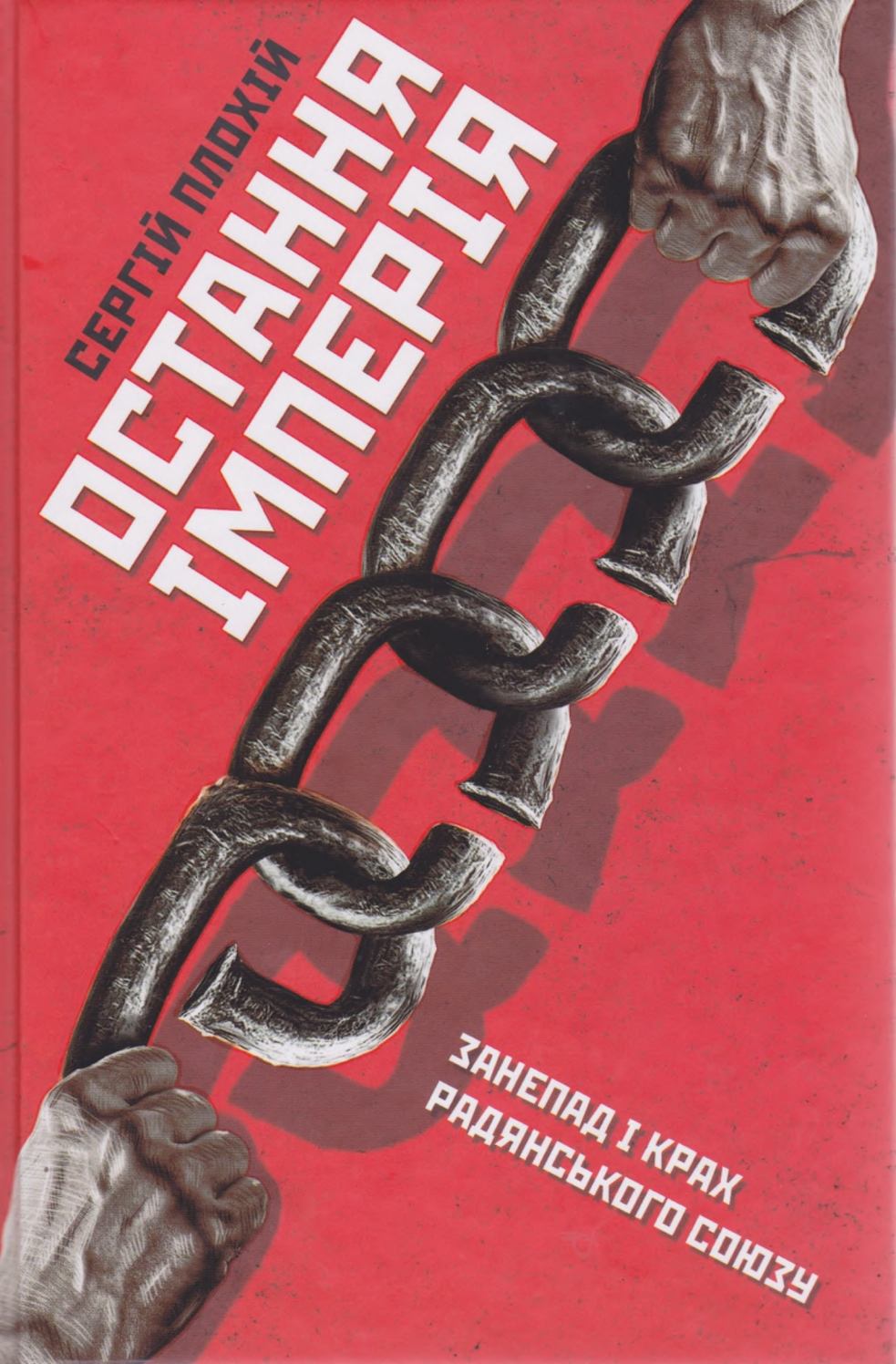

СЕРГІЙ ПЛОХІЙ

ОСТАННЯ ІМПЕРІЯ

ЗАНЕПАД І КРАХ
РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

SERHII PLOKHY

**THE LAST
EMPIRE**

**THE FINAL DAYS
OF THE SOVIET UNION**

BASIC BOOKS

A MEMBER OF THE PERSEUS BOOKS GROUP

New York

СЕРГІЙ ПЛОХІЙ

ОСТАННЯ ІМПЕРІЯ

**ЗАНЕПАД І КРАХ
РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ**

УДК 93/94
ПЗ9

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Видавництво вдячне за допомогу в підготовці видання
Олександру Зінченку, заступнику головного редактора
видання «Історична правда», автору та ведучому програм
Суспільного мовлення

Друкується з дозволу видавництва *BASIC BOOKS*,
an imprint of *PERSEUS BOOKS LLC*,
за сприяння *Alexander Korzhenevski Agency* українською мовою

Перекладено за виданням:
Ploky S. *The Last Empire. The Final Days of the Soviet Union* /
Serhii Ploky. — New York: Basic Books, 2015. — 544 p.

Переклад з англійської *Ярослава Лебеденка, Анатолія Сагана*

Дизайнер обкладинки *Аліна Белякова*

ISBN 978-617-12-6891-3
ISBN 978-0-465-05696-5 (англ.)

© Serhii Ploky, 2014
© Nemiro Ltd, видання українською
мовою, 2019
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейно-
го Дозвілля», переклад і художнє
оформлення, 2019

**Дітям імперій,
які вибороли свободу**

ЗМІСТ

Передмова	13
ЧАСТИНА I. ОСТАННІЙ САМІТ	23
Розділ 1. Зустріч у Москві	25
Розділ 2. Могильник партії	49
Розділ 3. Котлета по-київськи	72
ЧАСТИНА II. ТРИВОЖНИЙ СЕРПЕНЬ	95
Розділ 4. Кримський в'язень	97
Розділ 5. Російський бунтар	117
Розділ 6. Тріумф свободи	135
ЧАСТИНА III. КОНТРПЕРЕВОРОТ	157
Розділ 7. Пробудження Росії	159
Розділ 8. Незалежна Україна	177
Розділ 9. Урятувати імперію	195
ЧАСТИНА IV. ПАРАД СУВЕРЕНІТЕТІВ	213
Розділ 10. Вашингтонська дилема	215
Розділ 11. Російський ковчег	239
Розділ 12. Останній герой	260
ЧАСТИНА V. ГОЛОС НАРОДУ	283
Розділ 13. В очікуванні розв'язки	285
Розділ 14. Український референдум	306
Розділ 15. Слов'янська трійця	327

ЧАСТИНА VI. ПРОЩАВАЙ, ІМПЕРІЄ!	349
Розділ 16. Нові перспективи	351
Розділ 17. Народження Євразії	377
Розділ 18. Різдво в Москві	399
Епілог	422
Подяки	442
Примітки	445
Показчик	496

Світ часів холодної війни (приблизно 1980 р.)

США та інші країни НАТО

Союзники США і країн НАТО

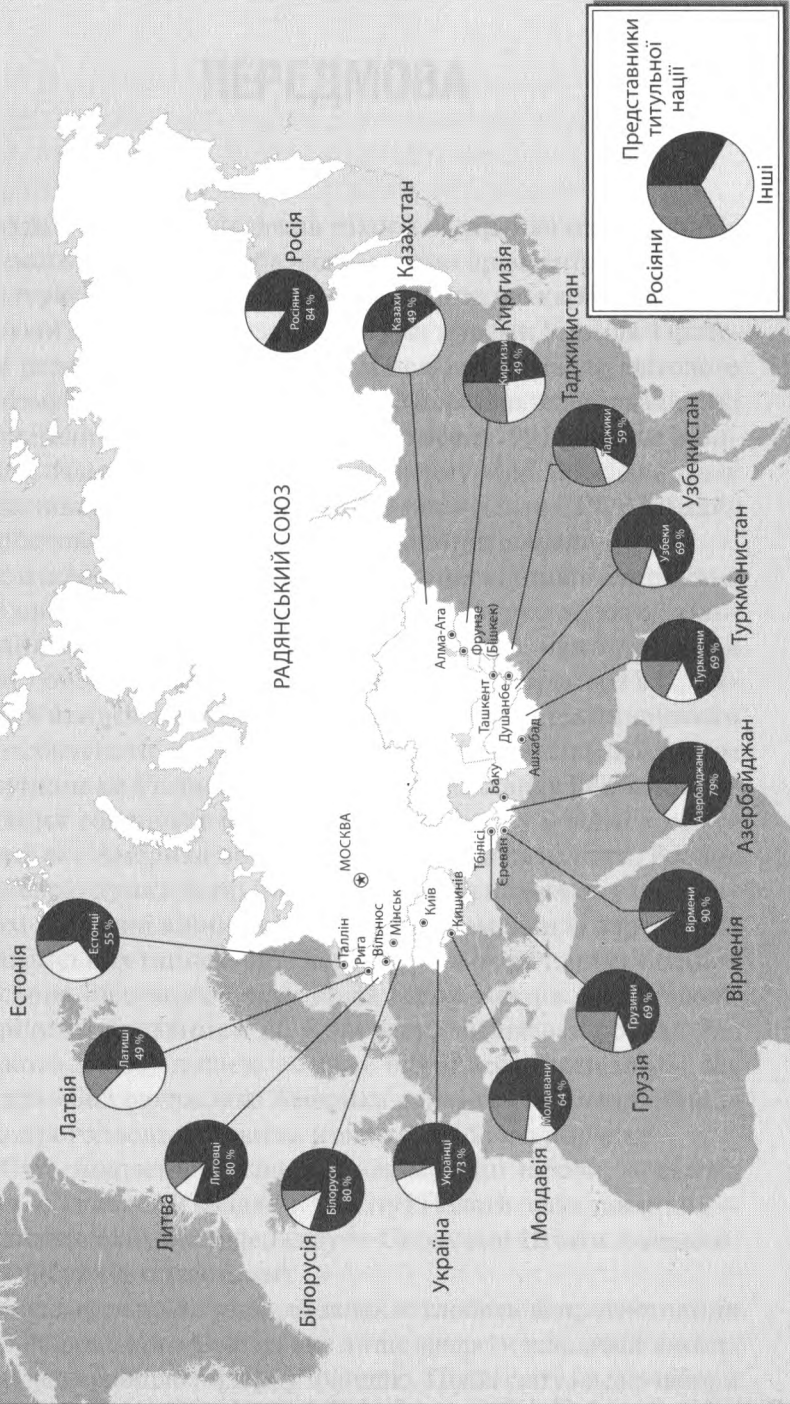
СРСР та країни
Варшавського договору

Союзники СРСР

Радянська імперія: республіки й етноси

ПЕРЕДМОВА

Мало хто з американців чекав такого подарунка на Різдво. На тлі темного вечірнього неба над головами присутніх на Красній площі туристів і карабінами почесної варти, що карбувала крок, прямуючи до Мавзолею, за цегляними мурами Кремля з флагштока резиденції глави СРСР і донедавна символу світового комунізму спускався червоний стяг. Мільйони телеглядачів, які спостерігали цю картину в різдвяний вечір 1991 року, не вірили своїм очам. Того ж дня *CNN* у прямому ефірі передала заяву про відставку першого й останнього президента СРСР Михайла Горбачова. Радянський Союз припинив існувати.

Що сталося? Першим на це запитання відповів американський президент Джордж Буш. Увечері 25 грудня, через кілька годин після того, як *CNN* та інші телеканали показали виступ Горбачова й репортаж зі спусканням прапора в Кремлі, він з'явився на телеекранах і пояснив співвітчизникам зміст побаченого, розтлумачив новину та привітав їх із таким подарунком на Різдво. Буш роз'яснив відставку Горбачова та спускання радянського прапора як перемогу у війні з комунізмом, яку Америка вела понад чотири десятиліття. Розвиваючи свою думку, Буш пов'язав падіння комунізму із закінченням холодної війни і привітав співгромадян із перемогою американських цінностей. Далі він у трьох реченнях поспіль ужив слово «перемога» (*victory*). За кілька тижнів, виступаючи зі щорічним посланням до Конгресу, він назвав розпад Радянського Союзу подією «майже біблійного масштабу», заявив, що «Божою ласкою Америка перемогла в холодній війні», та проголосив настання нового світового порядку.

— Світ, поділений колись на два збройні табори, — сказав Буш на об'єднаному засіданні Сенату і Палати представників, — зараз визнає одну супердержаву — Сполучені Штати Америки.

Зал вибухнув оплесками¹.

Понад сорок років тривало запекле глобальне протистояння США і Радянського Союзу, яке лише завдяки щасливій випадковості не перейшло в ядерну трагедію. Поділ світу на два табори

(уособленням першого був червоний прапор над Кремлем, другого — зоряно-смугастий стяг над Капітолієм) здавався вічним. Ті, хто вчився у школі в 1950-х, ще пам'ятали сирени навчальних ядерних тривог, коли слід було ховатися під партами. Сотні тисяч американців воювали в горах Кореї та в'єтнамських джунглях, десятки тисяч загинули там, щоб зупинити просування комунізму. Цілі покоління інтелектуалів вели суперечку, чи був Елджер Гісс радянським шпигуном, а Голлівуд кілька десятиліть відходив від антикомуністичної істерії, розв'язаної сенатором Джозефом Маккарті. За лічені роки до краху Союзу на вулицях найбільших міст США вирували демонстрації, організовані поборниками ядерного роззброєння; ця тема вганяла клин між батьками й дітьми, налаштовувала молодого громадського діяча Рона Рейгана проти рідного батька — президента Рональда Рейгана. Американці та їхні західні союзники вели численні війни як удома, так і за кордоном, яким, здавалося, не буде кінця. І тут озброєний до зубів ворог, не програвши ще жодної битви, раптом спускає прапор і розпадається на кільканадцять менших держав без жодного пострілу супротивника.

Причин для радості не бракувало, однак було щось дивне, може, навіть тривожне в готовності президента оголосити про перемогу в холодній війні в день відставки Горбачова, який прагнув завершення війни не менше, аніж Буш чи Рейган. Крок Горбачова мав хіба що символічне значення (юридично СРСР був розпущений засновниками чотири дні тому, 21 грудня), але американці ніколи не ставили перед собою такої мети, як розпад СРСР. Телезвернення Джорджа Буша 25 грудня і січневе послання Конгресу суперечили колишнім заявам адміністрації, що холодна війна скінчиться завдяки співпраці з Горбачовим, а не через суперництво з ним. Уперше така заява пролунала на саміті СРСР і США на Мальті у грудні 1989 року, востаннє — коли Білий дім за кілька годин до різдвяної промови Буша виступив із заявою, у якій високо оцінив роль радянського президента: «Діючи спільно з президентом Рейганом, мною та лідерами наших союзників, Горбачов робив усе можливе, щоб покласти край глибокому розмежуванню часів холодної війни, та всліяко вітав появу вільної Європи»².

Різдвяна промова Буша виразно засвідчила зміну риторики. Президент і його адміністрація переосмислювали власне ставлення до подій у Союзі та до свого колишнього візаві. Вес 1991 рік Джордж Буш і його радник з нацбезпеки Brent Скоукрофт переконували всіх в обмеженості свого впливу, а зараз узяли на себе відповідальність за драматичний розвиток подій в СРСР. Таке нове тлумачення з'явилося у контексті виборчої кампанії Буша, який балотувався на другий президентський термін, і сильно позначилося на уявленнях американців, чому закінчилась холодна війна й США залишилися єдиною супердержавою. Їхні уявлення, здебільшого міфічні, стали породженням кінця холодної війни, занепаду комуністичної ідеології та розпаду Радянського Союзу. А це пояснювалося далекосяжною політикою США і не могло не викликати гордості в пересічного американця³.

Ця праця спростовує триумфалістське пояснення розпаду СРСР. Приводом для такого перегляду стали нещодавно розсекречені документи з Президентської бібліотеки Джорджа Буша, зокрема записки його радників і стенограми телефонних перемовин зі світовими лідерами. З цих документів випливає, що і сам президент, і його радники робили все, щоб продовжити життя Радянського Союзу. Їх лякало наростання політичної ваги Бориса Єльцина та прагнення союзних республік до незалежності. Коли СРСР перестав існувати, США зажадали передання Росії всього ядерного арсеналу і збереження впливу Російської Федерації на пострадянському просторі, передусім у країнах Середньої Азії.

Чому ж керівництво країни, що боролася з СРСР під час холодної війни, обрало такий курс? Відповіді на це та інші актуальні запитання можна знайти в документах Білого дому, інших американських джерелах. Вони показують, як політична риторика холодної війни почала суперечити реальній політиці, оскільки Білий дім намагався врятувати Горбачова, вважаючи його своїм головним союзником на світовій арені. Для досягнення цієї мети Білий дім був ладен миритися з подальшим існуванням КПРС і Радянської імперії. Його головною турботою була не перемога в холодній війні, котра фактично закінчилась, а можлива громадянська війна на теренах СРСР. За такого сценарію колишня комуністична імперія загрожувала стати

«Югославією з ядерною зброєю». Ядерна доба змінила характер суперництва великих держав та зміст слів «поразка» і «перемога», але не войовничий дух чи мислення широких верств. Адміністрація Буша намагалася зробити неможливе, прилаштовуючи мову та мислення часів холодної війни до спричинених нею геополітичних реалій. Учинки чиновників виявилися значно показовішими, аніж їхні часто суперечливі заяви.

Легко зрозуміти (і збагнути) почуття тих, хто став учасником подій кінця 1991 року, коли вони бачили, як із флагштока в Кремлі спускається червоний прапор, і згадували втрати, яких зазнали США в глобальному суперництві з СРСР. Тепер, коли відтоді збігла майже чверть століття, не менш важливо дати неупереджену оцінку тим подіям. Заява про розпад СРСР як перемогу США в холодному протистоянні породила гіпертрофоване уявлення про вплив Америки на світову політику. Найбільшої популярності таке уявлення дістало саме в десятиліття, яке передувало подіям 11 вересня 2001 року та дев'ятирічній іракській війні. Перебільшення ролі США в розпаді СРСР стало підґрунтям для невиправданої самовпевненості американських політиків та поширення в сучасній Росії конспірологічних теорій, згідно з якими знищення Радянського Союзу — справа рук ЦРУ. Така точка зору не тільки трапляється на інтернет-ресурсах екстремістського спрямування, а й транслюється провідними російськими телеканалами⁴.

У версії, яку я пропоную, ви побачите набагато складнішу і, можливо, не таку однозначну картину подій, які передували краху СРСР. І ця картина відрізняється від уявлень, поширених серед колишніх сторін холодної протистояння. Також видається, що поява *Pax Americana*, який прийшов на зміну біполярному світу конкурентних ідеологій, — процес однаковою мірою випадковий і рукотворний. Важливо заново простежити зародження нового світу, по-новому оцінити дії тих, хто стояв за цим (дії як цілеспрямовані, так і спонтанні) по обидва боки Атлантики, якщо, звісно, ми хочемо зрозуміти, що сталося з цим світом за останні майже три десятиліття.

Ця праця підіймає часову завісу над доленосними подіями, що привели до спускання радянського прапора та розпаду СРСР.

Поняття імперії, відображене в заголовку, є основним у моїй інтерпретації драматичних подій 1991 року. Я згодний із тими політологами та істориками, які вважають, що програна гонка озброєнь, економічний спад, зародження демократії та повне банкрутство комуністичної ідеології сприяли краху Радянського Союзу, але не були визначальними. Крах був зумовлений імперським підґрунтям, національним розмаїттям населення та квазіфедеративним устроєм радянської держави, чого не усвідомлювали до кінця ані політики у Вашингтоні, ані радники Горбачова в Москві.

Радянський Союз часто називали Росією, хоч насправді це був конгломерат національностей, яким, поєднуючи грубий примус та культурні поступки, управляла Москва. Більшу частину радянської ери керівництво здійснювали з позицій сили. Де-юре росіяни грали першу скрипку лише в найбільшій союзній республіці — РРФСР, а до складу СРСР входило ще чотирнадцять республік. Так, кількість росіян становила приблизно 150 мільйонів осіб (або майже 51 % населення Союзу). Українці, яких налічувалось понад 50 мільйонів (чи майже 20 % від населення країни), були другими за чисельністю. Потім ішли інші національності.

Перемога в боротьбі, що розгорілась під час двох революцій, дозволила більшовикам зберегти Російську імперію, трансформувавши її у «федерацію» (принаймні за конституційним устроєм). Однак і ця пролонгація не врятувала Росію від долі інших імперій. У 1990 році більшість союзних республік уже мала своїх президентів, міністрів закордонних справ і де більш, а де менш демократично обрані парламенти. І тільки в 1991 році світ остаточно зрозумів, що Радянський Союз — не Росія⁵.

Розпад СРСР я ставлю в один ряд із такими геополітичними подіями ХХ століття, як розпад Австро-Угорської, Османської, Британської, Французької та Португальської імперій. Тут Радянський Союз названо останньою імперією не тому, що в майбутньому більше не буде імперій, а тому, що це була остання держава-продовження «класичної» імперії сучасної доби. На мій погляд, головна причина розпаду останньої світової імперії — конфлікт між імперською системою правління та інститутом виборчої демократії. Коли Горбачов у 1989 році запровадив елементи

виборчої демократії, то новообрані політики Росії були змушені замислитися: чи готові вони нести далі імперський тягар? А політикам інших союзних республік довелося вирішувати, чи бажають вони залишатися під імперським правлінням. У підсумку як одні, так і другі відповіли «ні».

Першими, хто скористався можливістю сказати «ні», стали політики прибалтійських республік і західних областей України — територій, силоміць приєднаних до СРСР за пактом Молотова—Ріббентропа 1939 року. Наступними були їхні колеги в Росії та східних українських областях, які були частиною СРСР задовго до Другої світової війни. Нові демократичні лідери Прибалтики, Грузії та Вірменії вели свої республіки до незалежності. В інших республіках при владі залишалися старі еліти, але після ослаблення підтримки з боку Горбачова й союзного центру їхнє політичне виживання стало більше залежати від демократичних процедур, і вони почали домовлятися з дедалі міцнішими силами демократії, що врешті й призвело до розпаду СРСР за лініями кордонів республік⁶.

Тут головну увагу приділено п'яти місяцям 1991 року — з кінця липня до кінця грудня, — коли доленосні рішення щодо майбутнього СРСР змінили світ. Саме наприкінці липня, за кілька днів до московського візиту Джорджа Буша й підписання ним та Горбачовим договору про роззброєння, президент СРСР і Борис Єльцин досягли епохальної згоди щодо трансформації Радянського Союзу — тієї самої, що спричинила путч у серпні. Відставка ж Горбачова наприкінці грудня стала останнім цвяхом у труну СРСР. Описуючи крах держави, науковці та публіцисти дуже рідко зважали на вирішальний період між спробою путчу й відставкою Горбачова. Дехто з них прямо чи опосередковано погоджується з твердженням, нібито заборона компартії після путчу автоматично спричинила і крах Союзу. Хибна думка, спростування якої ви знайдете в цій книжці. Перед путчем КПРС ніщо вже не контролювала (навіть себе саму). Спроба державного перевороту завдала важких утрат Радянському Союзу, але країна існувала ще чотири місяці. Аналізований період — осінь і початок зими 1991 року — став визначальним для республік, які до цього входили до СРСР, і, що не менш важливо, для його ядерних арсеналів⁷.

Стівен Коткін, автор ґрунтовних досліджень, присвячених занепаду СРСР і краху червоних режимів у Східній Європі, оперує концептом «негромадянського суспільства», який розуміє як комуністичні еліти, що керували центром та периферією радянської імперії аж до відмови від комуністичного проекту. Він вважає, що Радянський Союз, подібно до імперії Романових, був демонтований згори, і крах СРСР був ініційований та здійснений елітами в центрі та на місцях. І справді, на вулицях радянських міст не було розпочених демонстрантів, які вимагали б розпуску СРСР. Крах колишньої супердержави стався напрочуд мирно, а надто в чотирьох республіках, де базувалася ядерна зброя: Росії, Україні, Білорусі та Казахстані, що й відіграли вирішальну роль у розпаді. І врешті-решт, доля СРСР була вирішена у верхах. Усе сталося в розпал політичного протистояння за участю перших осіб як Сходу, так і Заходу, котре перетворилося на справжню війну нервів і перевірку мистецтва дипломатії, де на кону стояло політичне, а подеколи і фізичне виживання учасників⁸.

Головну роль у подіях 1991 року відіграло кілька осіб, які, на мою думку, несуть найбільшу відповідальність за кардинальний і водночас мирний поворот у світовій історії. Зображений світ не однополярний, як після 1991 року, не біполярний, як у роки холодної війни, а радше багатополярний, яким був більшу частину своєї історії і яким стане в майбутньому через збільшення ролі Китаю та наростання внутрішньополітичних і економічних проблем у США. І я враховую не тільки рішення, ухвалені у Вашингтоні та Москві, а й ті, які ухвалювались у Києві, Алмати (як стали називати з 1993 року Алма-Ату), столицях інших радянських республік, що незабаром здобули незалежність. У мене головними персонажами стала четвірка політичних лідерів, які справили чи не найбільший вплив на долю Союзу, на те, що було після його розпаду, і на світ загалом.

Я веду свою розповідь, відстежуючи дії (та намагаючись розкрити підґрунтя цих дій) президента Америки Джорджа Буша — обережного, нерідко підкреслено скромного лідера Заходу, чия підтримка Горбачова й занепокоєність цілісністю ядерного арсеналу не тільки подовжили існування імперії, а й уможливили її безкровний розпад; Бориса Єльцина — грубуватого й бунтів-

ного президента Росії, котрий із нечисленними однодумцями не допустив триумфу реваншистів, а опісля відмовився збирати воедино розвалену імперію чи перекроювати кордони Росії, не ставши другим Мілошевичем; Леоніда Кравчука — гнучкого, навіть хитруватого лідера України, який своєю непоступливістю в питаннях незалежності фактично підписав Союзу смертний вирок. Одне з центральних місць у моєму дослідженні посідає особиста драма Горбачова — історія лідера, який вивів країну з тоталітарного минулого, відкрив її для світу, започаткував демократичні процедури та економічні перетворення і так змінив свою державу та світ, що став чужим і тут, і там. Опинившись в епіцентрі подій, Горбачов був змушений поставити на кін усе. І все втратив: престиж, владу, державу.

Мій головний аргумент невіддільний від тези, згідно з якою визначальними в долі СРСР стали останні чотири місяці його існування — між невдалою спробою путчу 19 серпня 1991 року та зустріччю глав союзних республік в Алма-Аті 21 грудня. На моє глибоке переконання, майбутнє останньої імперії зумовили не так політика США, конфлікт союзного центру і Росії (уособлених Горбачовим і Єльциним) чи напружені стосунки між Москвою та республіками, як відносини між двома найбільшими суб'єктами СРСР — Росією та Україною. І саме нездатність їхніх політичних еліт вибудувувати новий *modus vivendi* в умовах руху України до незалежності, що набирив обертів, стала останнім цвяхом у труну Радянського Союзу.

Восьмого грудня в мисливському будиночку в білоруській Біловезькій пуші Єльцин і Кравчук не дійшли згоди щодо оновлення Союзу за лекалами Горбачова й вирішили розпустити СРСР, утворивши натомість Співдружність Незалежних Держав. Керівництво Білорусі, що приймала зустріч президентів, не уявляло Союзу без Росії, так само як і президенти азійських республік, котрим не залишалось нічого іншого, як підтримати рішення Єльцина та Кравчука. Нікого не вабив горбачовський Союз, позбавлений Росії або України. Буш у процесі розпуску останньої імперії здебільшого грав роль глядача, який стежив за тим, щоб процес відбувався безкровно й без утрати контролю над ядерним арсеналом.

За два десятиліття, що минули після розпаду СРСР, світ побачило чимало мемуарів учасників тих подій. Джордж Буш, Михайло Горбачов, Борис Єльцин, Леонід Кравчук, їхні радники та ще багато хто ділилися думками про пережите. Розповіді очевидців та учасників глобальних змін містять чимало цінних і цікавих спостережень, однак дуже часто ці відомості фрагментарні й не розкривають істинного змісту описуваних подій. Із журналістських репортажів ми можемо зрозуміти тодішні настрої та почуття перших осіб і пересічних громадян, але слід розуміти, що з'являлися вони ще в ті часи, коли конфіденційна інформація не стала надбанням громадськості, а провідні політики були не дуже говіркі. Тож я заповнював прогалини, з якими неминуче стикались мої попередники, тим, що вдавалося почерпнути в інтерв'ю з учасниками тих подій, і, звісно, відомостями з архівних даних, які стали доступні лише нещодавно.

Як уже зазначав вище, до моїх послуг були недавно недоступні матеріали із Президентської бібліотеки Джорджа Буша. До них належать папери Ради з національної безпеки, листування посадовців Білого дому, що організовували закордонні візити президента, стенограми зустрічей і телефонних перемовин Джорджа Буша. Доступ до частини цих документів я отримав у результаті запитів, оформлених згідно із законом «Про свободу інформації» (FOIA). Разом з іншими першоджерелами, що зберігаються в Національному архіві у Вашингтоні, документами Джеймса Бейкера у Принстоні та архівами Горбачов-фонду в Москві, ці нові дані дозволяють мені розповісти історію розпаду СРСР із такими подробицями, з якими ще ніхто не розповідав. Крім того, мені пощастило особисто взяти інтерв'ю в кількох безпосередніх учасників тих подій, зокрема в экс-президента України Леоніда Кравчука та колишнього очільника Білорусі Станіслава Шушкевича.

Історичні джерела, до яких я звертався, працюючи над книжкою, допомогли мені знайти відповіді на численні «як?» та «чому?». Я зазвичай спочатку намагався зрозуміти ідеологічні, культурні та особистісні мотиви лідерів, які стоять у центрі оповіді, дослідити фонову інформацію, з якої випливали їхні рішення. І щиро сподіваюся, що всі спроби осмислити оті

«як?» і «чому?» не тільки проллють світло на причини розпаду СРСР, а й допоможуть пояснити перманентні тертя, а останнім часом і військовий конфлікт у відносинах двох головних колишніх республік Союзу — Росії та України. Також я сподіваюся, що книжка стане корисною для читачів, які намагаються усвідомити роль Америки в розпаді Радянського Союзу й місце, відведене їй у світі, — розуміння цього значною мірою впливає з тих рішень, які були ухвалені ще 1991 року.

ЧАСТИНА I

ОСТАННІЙ САМІТ

ЗУСТРІЧ У МОСКВІ

У перекладі з англійської слово «саміт» означає вершину гори. Ще одне його значення — «найвище досягнення», а 1953 року це слово поповнило лексикон дипломатів. Коли два мужні альпіністи нарешті спромоглися підкорити Еверест, Вінстон Черчилль, виступаючи у британському парламенті, заявив про прагнення до миру «на саміті держав». Через два роки, коли словом «саміт» було названо зустріч радянських і західних лідерів у Женеві, воно стало загальноновживаним. Світ міжнародної політики гостро потребував нового терміна для позначення дипломатичних зустрічей на найвищому рівні, які стали важливою складовою міжнародних відносин від 1930-х років. І слово «саміт» ідеально підійшло для цього. Попри те що можновладці з незапам'ятних часів збиралися для обговорення відносин між державами, до появи авіаційного сполучення такі зустрічі були явищем доволі рідкісним. Поява ж авіації не тільки здійснила революцію у військовій справі, а й надзвичайно сильно вплинула на дипломатію, мета якої — недопущення військових конфліктів. Так дипломатія в буквальному значенні піднялася в небо.

Сучасна практика проведення самітів зародилась у вересні 1938 року, коли прем'єр-міністр Великої Британії Невілл Чемберлен прилетів до Німеччини, намагаючись переконати Адольфа Гітлера не нападати на Чехословаччину. У роки Другої світової війни Вінстон Черчилль, Франклін Рузвельт і Йосиф Сталін зробили свій внесок у розвиток особистої дипломатії, яка ще не мала окремої назви. У часи холодної війни практика проведення самітів (зустрічі Микити Хрущова та Джона Кеннеді, а згодом — Леоніда Брежнєва й Річарда Ніксона) сягнула апогею та привабила увагу світових ЗМІ, але увесь час СРСР ігнорував цей термін західних політиків. Улітку 1991 року, в епоху доле-носних змін, які стали наслідком масштабних політичних, ідеологічних трансформацій в СРСР та за кордоном, радянська

преса врешті-решт відкинула свій улюблений у минулому вислів «зустріч у верхах» і замінила його англійським словом «саміт». Для терміна, який у наступному десятиріччі майже цілком зникне із царини міжнародних відносин, це була піррова перемога¹.

«Зустріч у верхах» (через яку радянська сторона пішла на зміни у своїй дипломатичній термінології) між сорок першим президентом США Джорджем Бушем і першим президентом Радянського Союзу Михайлом Сергійовичем Горбачовим була запланована на 30 і 31 липня 1991 року. Готувалися до саміту довго, та остаточну дату було призначено лише за кілька тижнів до зустрічі. До останньої хвилини радянські та американські експерти не покладаючи рук узгоджували всі дрібні деталі історичного договору, що мав бути підписаний у Москві президентами двох країн. Буш хотів, щоб усе сталося якнайскоріше. Ніхто не знав, скільки часу протримається в Кремлі Горбачов і як довго зберігатиметься сприятлива для підписання ситуація.

Перед засобами масової інформації Білий дім анонсував московську зустріч Буша й Горбачова як найперший саміт після закінчення холодної війни. Договір, який збиралися підписати на ньому президенти, мав започаткувати нову еру взаємної довіри та взаємовигідної співпраці між двома великими державами, починаючи з таких актуальних матерій, як ядерна зброя. У Договорі про скорочення СНО (стратегічних наступальних озброєнь), що через дев'ять років перемовин був на решті підготований до підписання, ішлося про скорочення загального ядерного арсеналу майже на 30 % і на 50 % — радянських міжконтинентальних ракет, націлених здебільшого на США. Як випливало з договору, який мав 247 сторінок тексту й супроводжувався 700 сторінками протоколів, президенти обох країн були готові не просто приборкати гонку озброєнь, а й узятися до роззброєння².

Протистоянню двох найбільших світових держав, що почалося незабаром після Другої світової війни й ледь не призвело до ядерної катастрофи, було покладено край. А з падінням у листопаді 1989 року Берлінського муру і початком об'єднання Німеччини, прийняттям Горбачовим «доктрини Синатри» (що дало східноєвропейським сателітам Москви можливість «діяти на власний розсуд» і, врешті-решт, зійти з навколокрем-

лівської орбіти) конфлікт, який лежав в основі холодної війни, був розв'язаний остаточно. Почалося виведення радянських військ зі Східної Німеччини та інших країн Східної Європи. Однак ці зміни в політичній сфері майже не стосувались ядерних арсеналів обох країн. Знаменитий російський драматург Антон Чехов якось сказав, що коли в першому акті п'єси на стіні висить рушниця, то у другому вона має вистрілити. А дві супердержави накопичили на світовій арені більш ніж досить ядерних «рушниць». Рано чи пізно на зміну першому акту мав прийти другий, і тоді неодмінно з'явився б хтось, готовий натиснути спусковий гачок.

Ядерна зброя стала неодмінним атрибутом холодної війни, і саме їй історія завдячує і небезпечними поворотами, і тим, що обидві великі країни, які перші отримали атомну зброю, так і не перейшли межі прямого, відкритого конфлікту, адже загроза ядерного катаклізму була дуже високою. Попри наявність у центрі геополітичного протистояння розчленованої Німеччини, США, які влітку 1945 року поповнили свій арсенал атомною бомбою, не почувалися беззахисними перед кількісно більшими звичайними радянськими озброєннями в Центральній та Східній Європі, що була загарбана, а потім і підкорена комуністичним режимом Сталіна. З іншого боку, СРСР розумів, що він уразливий перед дужчим противником. Союз прискорив розроблення атомної програми, і в 1949 році, не без допомоги вкрадених у США технічних секретів, країна отримала власну ядерну зброю.

У світі стало дві ядерні держави, і тоді в прогнозах на майбутнє, з урахуванням війни в Кореї, напрошувався висновок, що зіткнення двох наддержав неминуче. Кожна країна намагалася першою розробити ядерну зброю нового покоління. Так у 1950-х роках і США, і СРСР отримали водневу бомбу — зброю, набагато потужнішу і значно менш передбачувану, ніж атомна бомба. Коли восени 1957 року СРСР вивів на орбіту супутник (що знаменувало появу ракети, здатної донести ядерний боезаряд до США), світ вийшов на новий, значно гостріший виток протистояння двох супердержав. У 1953 році, після смерті Сталіна, до влади в Союзі прийшло керівництво, більше схильне до діалогу із Заходом, однак воно намагалася використати останні

досягнення радянського ракетобудування (країна першою у світі запустила безпілотний супутник, а трохи згодом і пілотований космічний корабель), нерідко діяло непрогнозовано, а отже, становило ще більшу загрозу, ніж попередники.

Коли в жовтні 1962 року на Кубі були розміщені радянські ракети, країни, очолювані Хрущовим і Кеннеді, опинилися на порозі ядерної війни. На той час радянсько-американське суперництво вже охопило всю планету. Розпочалось воно з облаштування долі Східної Європи, яка потрапила в міцні обійми до СРСР, тоді поширилось на Азію, коли в 1949 році в Китаї до влади прийшли комуністи, а ще за кілька років розкололася Корея. Після розпаду Британської та Французької імперій у 1950-х роках ареною протистояння двох великих держав стала решта Азії, а також Африка, а коли по військову допомогу та моральну підтримку до Радянського Союзу звернулася Куба, яку очолив Фідель Кастро, то полем битви стала також Латинська Америка.

Для розв'язання Карибської кризи, яка спалахнула в жовтні 1962 року, сторони мусили піти на компроміс: СРСР погодився забрати свої ракети з Куби, а США свої — із Туреччини. Кеннеді та Хрущов отримали гарний урок. Потрібні були конкретні кроки для зниження напруженості та загрози ядерної війни. У 1963 році лідери обох країн підписали перший договір про встановлення контролю над гонкою ядерних озброєнь — Договір про часткову заборону ядерних випробувань. Вісім років перемовин, щоб узгодити документ, — більш ніж скромний початок: і все ж це був крок у потрібному напрямі. Відтоді, продовжуючи конкуренцію у глобальному вимірі й розпочинаючи локальні війни в багатьох країнах світу, від В'єтнаму до Анголи, дві супердержави постійно вели перемовини щодо скорочення своїх ядерних арсеналів, керуючись доктриною взаємного гарантованого знищення, за якою обидві країни володіли арсеналом, достатнім, щоб знищити одна одну, а отже, мусили підтримувати діалог заради недопущення такого знищення.

У травні 1972 року Ніксон прилетів до Москви, де підписав разом із Брежнєвим Договір про обмеження стратегічних озброєнь (ОСО-1); і з тим самим генсеком, але вже у Відні, Джиммі Картер у 1979 році підписав Договір ОСО-2. Обидва догово-

ри встановлювали повний контроль над виробництвом ядерної зброї. Однак невдовзі після підписання ОСО-2, у тому ж 1979 році, СРСР увів свої війська в Афганістан, а в 1980-му Америка бойкотувала літню Олімпіаду в Москві. Наступний президент США, Рональд Рейган, поставив за мету відновити колишню міць і міжнародний авторитет Сполучених Штатів після поразки у В'єтнамі. У Радянському Союзі смерть Леоніда Брежнєва в 1982 році спричинила кремлівську кризу наступності влади. Почала наростати міжнародна напруженість, загрожуючи вперше після початку 1960-х, перевести холодну війну в гарячу³.

Першого вересня 1983 року неподалік від острова Сахалін Радянський Союз збив південнокорейський авіалайнер, який мав на борту 269 пасажирів, серед яких був навіть чинний американський конгресмен. Влада країни рад напружено чекала, чим відповість Америка. Пізніше, наприкінці вересня, на підмосковній базі ППО підполковник ракетних військ Станіслав Петров засік на екрані свого радара спалах, який означав: у бік Радянського Союзу пущено ракету. Дещо згодом радар показав, що в тому ж напрямі рухаються ще чотири ракети. Запідозривши збій комп'ютера, офіцер не став повідомляти вище командування про зафіксований спалах. Якби він учинив інакше, то ядерна війна між двома країнами була б як ніколи реальною. Пізніше з'ясувалося, що збій у системі дальнього сповіщення був спричинений дуже рідкісним збігом обставин: датчики супутника були засвічені промінням сонця, відбитим од висотних хмар. Петров згодом став героєм, про якого писали, що він урятував світ. Однак засмучує той факт, що запобігти глобальній катастрофі йому допомогла не віра в те, що США не зможуть першими натиснути на кнопку, а поширена серед військових доктрина, що для ефективного ядерного удару потрібна не одна й навіть не чотири, а сотні ядерних ракет, пушених одночасно. Після того випадку, що ввійшов в історію як інцидент Петрова, СРСР не перестав чекати удару у відповідь від США⁴.

У листопаді того ж року Радянський Союз сприйняв навчання *Able Archer-83* («Умілий лучник-83»), які НАТО проводила в Європі, за приготування до ядерної війни. Радянські резидентури за кордоном падали з ніг у пошуках ознак майбутнього апокаліпсису. У тому самому місяці 100 мільйонів американців

переглянули прем'єрний показ телефільму «Наступного дня» (*The Day After*) про мешканців міста Лоуренс, штат Канзас, по якому було завдано ядерного удару. Багато хто вважав, що після перегляду цього фільму змінилася риторика Рейгана щодо СРСР. Ще в березні 1983 року він говорив про Радянський Союз як про «імперію зла», а в січні 1984 року виголосив свою знамениту промову про Івана й Аню, де йшлося про бажання радянського й американського народів жити в мирі та злагоді.

— Уявімо на мить, — звернувся Рейган до здивованої нації в січні 1984 року, — що Іван і Аня опинилися, ну, скажімо, в залі очікування чи сховалися десь від грози та дощу, і там опинилися випадково Джим і Саллі. Мовний бар'єр у них відсутній, і вони познайомились. Стануть вони сперечатись, чия влада краща? Чи говоритимуть про те, які в них діти і чим вони заробляють собі на життя?⁵

Утім для зміщення фокусу радянсько-американських відносин з інтересів супердержав на потреби звичайного люду самої зміни риторики було недостатньо. І Джордж Буш розумів це як ніхто інший. У роки холодної війни він багато часу присвятив формуванню політики США щодо Радянського Союзу, нерідко обіймав посади, які передбачали найвищу міру відповідальності. Джордж Герберт Вокер Буш народився 12 червня 1924 року на північному сході країни в родині сенатора, після Перл-Гарбору, маючи сімнадцять років, вступив на службу до ВМС США, відклавши навчання в Єльському університеті до кращих часів. У дев'ятнадцять він став наймолодшим льотчиком американської морської авіації, за час війни взяв участь у 58 бойових операціях. У січні 1945 року, повернувшись із Тихого океану, Джордж одружився з дев'ятнадцятирічною Барбарою Пірс, яка подарувала йому шістьох дітей. Первісток Бушів, майбутній президент США Джордж Вокер Буш (Буш-молодший), народився в 1946 році, коли Джордж-старший вивчав економіку в Єлі. Пройшовши за два з половиною роки чотирирічний курс навчання, Джордж Буш із родиною перебрався в Техас (що було досить несподівано для людини його походження та виховання) і зайнявся нафтовим бізнесом. У середині 1960-х, коли Джордж Буш вирішив піти у велику політику, він був уже

мільйонером і президентом нафтової компанії, що займалася глибоководним бурінням.

Початок зовнішньополітичної кар'єри Джорджа Буша припав на перші роки розрядки в радянсько-американських відносинах. У 1971 році президент Ніксон призначив 45-річного Буша — республіканця із Г'юстона, що на той час уже втратив своє місце в Конгресі, представником США в ООН. Коли в результаті Вотергейтського скандалу Ніксон подав у відставку, Буш став головним архітектором започаткованого попередником зближення Китаю та США. Чотирнадцять місяців він провів у Пекіні на посту очільника американського бюро зв'язків із Китайською Народною Республікою, допомагаючи вибудовувати альянс, спрямований насамперед проти СРСР. У 1976 році Буш повернувся у Вашингтон і очолив ЦРУ, де керував таємними американськими операціями в Анголі, націленими проти підтримуваного Кубою уряду Агостиньо Нето — першого президента Анголи. Обіймаючи пост директора Ради з міжнародних відносин (1977—1979), Буш на власні очі бачив погіршення радянсько-американських відносин в останні роки президентства Джиммі Картера.

У 1981 році Джордж Буш став сорок третім віце-президентом США. Рональд Рейган, який переміг на президентських виборах, різко посилив антирадянську риторичку. Він невпинно нарощував військовий потенціал Америки й підносив дух нації (і в тій, і в другій сферах були не найкращі часи після в'єтнамського фіаско та економічної кризи кінця 1970-х). Водночас Рейган не припиняв пошуків такого радянського лідера, з яким можна було б говорити про двостороннє скорочення ядерних арсеналів. Справа була непроста, бо генсеки вмирали один за одним. У листопаді 1982 року, невдовзі по тому, як Рейган виступив з ініціативою про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО), помер Леонід Брежнев. Його наступник, колишній глава КДБ Юрій Андропов, помер у лютому 1984 року. А в березні 1985 року помер наступник Андропова — Костянтин Черненко. Джордж Буш, який представляв свою країну на похоронах радянських лідерів, у 1980-х став частим гостем у Москві. В Америці він навіть примудрився заробити собі прізвисько *You die, I fly* («Ви помираєте, я прилітаю»). У березні 1985 року, під час прощання з Черненком,

відбулася перша зустріч Буша з новим радянським генсеком — 54-річним Михайлом Горбачовим⁶.

У липні 1991 року Буш уперше відвідав Москву як глава виконавчої влади — 1988 року він виграв президентські вибори. Та цього разу Буш прибув не на черговий похорон, а на перемовини з повним сил та енергії радянським колегою. «За час, який минув після мого останнього візиту в 1985 році, ми побачили, як руйнуються перепони в Європі, як гине світ, отруєний підозрами, — ішлося в доповіді, складеній апаратом президента для церемонії підписання нової угоди про скорочення ядерних арсеналів. — Адже Михайло Горбачов узяв на себе керівництво Радянським Союзом, започаткував чимало фундаментальних зрушень, став проводити реформи, що змінили наш світ. І тепер в Америці всі знають щонайменше два слова російською: гласність і перестройка. А тут люди з повагою ставляться до англійського слова *democracy*»⁷.

Під час московського візиту Джорджа Буша супроводжували дружина Барбара Буш, сива 66-річна жінка, та співробітники адміністрації. Зазвичай унаслідок трансатлантичного перельоту із заходу на схід у людини порушується сон і зміщується біологічний годинник: різниця в часі між Москвою та Вашингтоном — вісім годин. У польоті Буш читав документи, підготовані співробітниками до саміту, адаптуючись за відсутності сну до іншого часового поясу. Джордж і Барбара Буші приземлилися теплому московському вечора 29 липня в міжнародному аеропорту Шереметьєво, де їх зустрів віце-президент Геннадій Янаєв, не так давно призначений на цю нову для СРСР посаду. Це була найперша зустріч Буша та Янаєва, і за час короткого триденного візиту до СРСР американський президент відчув симпатію до цього на перший погляд скромного, невибагливого чиновника, який виконанням протокольних обов'язків і повною відстороненістю від прийняття політичних рішень, можливо, нагадав самому Бушу його не таке й далеке минуле в ролі другої людини в Білому домі при Рейгані. Коли президентський кортеж доїхав до Москви, уже темніло. «Деколи перехожі вітально махали нам, і ми ввімкнули внутрішнє освітлення салону, щоб краще було видно людей у ньому, — згадував пізніше Буш. — На вулицях стояла сутінь, і кілька разів ми махали ліх-

тарним стовпам, сприймаючи за людей їхні силуети, а потім від душі з цього сміялися»⁸.

Їзда темними московськими вулицями була чудовою прелюдією до майбутньої зустрічі. Сигнальні вогні американської зовнішньої політики сяяли на повну силу, надії були великі, та годі було розібрати хоч щось у тих сутінках, які огортали Радянський Союз. Після періоду вагань і сумнівів Горбачов рішуче став на шлях серйозних перетворень і радянсько-американської співпраці. Він, схоже, чимраз більше залежав від Америки стосовно політичної та фінансової підтримки. Деякі з його найближчих радників, зокрема прем'єр-міністр Валентин Павлов і глава КДБ Володимир Крючков, були цим незадоволені, явно тяжіючи до авторитаризму та не визнаючи демократичних досягнень горбачовських реформ. Ще були військові, які вважали, що Горбачов і так дозволив собі зайве, пішовши на скорочення радянської військової машини в обмін на дрібні поступки з боку Америки.

Нарешті, було ще керівництво союзних республік, яке міцніло на очах. Один із таких керівників, харизматичний лідер РРФСР Борис Єльцин, мав зустрітися з Бушем у Москві. А потім президент США летів до Києва на зустріч з іншим перспективним лідером — очільником України, другої за розміром радянської республіки. Влада радянського центру переставала бути надбаням однієї людини, прерогативою самої лиш Москви. Поділ владних повноважень набирив сили, і програма саміту, куди входили зустрічі з керівниками союзних республік, особливо наголошувала на цьому моменті. Буш мусив розгледіти майбутнє за декораціями радянських політичних перетворень. І він мав не одну нагоду обговорити зі своїми радниками ці питання. Настала пора формулювати власне судження щодо нової радянської дійсності. І найболіснішим питанням було: як допомогти Горбачову залишитись при владі, продовживши медовий місяць радянсько-американських відносин?

Михайло Горбачов покладав на московський саміт великі надії. Трохи більш як за рік для нього це була третя зустріч із Бушем. Наприкінці травня — на початку червня 1990 року він зустрічався з президентом США у Вашингтоні, а в середині липня

1991 року вони спілкувалися в Лондоні на зустрічі Великої сімки (G7), до якої входили найрозвиненіші країни світу. І щоразу Горбачов просив Буша про надання Радянському Союзу американської грошової допомоги. Проте не тільки гроші цікавили радянського лідера. Падіння його популярності в СРСР гостро потребувало нового стимулу, і єдиним місцем, де він міг би його отримати, лишалась зовнішня політика. Тож саміт мав нагадати громадянам СРСР, яку роль відіграє Горбачов на світовій арені.

Народжений у березні 1931 року (через сім років після Джорджа Буша), Михайло Горбачов був першим радянським генсеком, який народився й виріс після Жовтневої революції 1917 року. Як і Буш, Горбачов був «південцем» — походив зі Ставропольського краю, що сусідив із неспокойним Північним Кавказом. Подібно до Буша, він здобув добру за мірками своєї країни освіту, закінчивши юридичний факультет престижного Московського університету, і починав кар'єру не в столиці, а на периферії. Але на цьому паралелі закінчувалися. Буш походив з американської політичної аристократії, а Горбачов народився в селянській родині вихідців із Росії та України. За роки президентства він так і не опанував правильної російської вимови, розмовляючи виразним південноросійським діалектом, який до того ж зазнав сильного впливу української мови, і ця риса дозволяла його критикам із кіл московських інтелектуалів дивитися на нього як на звичайного провінційного вискочку. У Москві молодий Михайло одружився зі студенткою МДУ Раїсою Титаренко, яка своєю появою на світ також завдячувала оспіваній радянською пропагандою дружбі народів: батько був залізничником з України, мати — російською селянкою із Сибіру, де народилася та виросла Раїса. На відміну від Бушів, які мали шістьох дітей, у Горбачових була тільки одна дочка Ірина.

Після закінчення Московського університету Горбачов повернувся до рідного Ставропольського краю, де на нього чекала карколомна кар'єра партійного функціонера. У підготований для Буша інформаційний бюлетень у Москві була включена така довідка про Горбачова: «На початку своєї кар'єри Горбачов обіймав комсомольські та партійні посади у Ставрополі. У 1970 році, маючи всього 39 років, він став першим секретарем Ставрополь-

ського крайкому КПРС і обіймав цей пост до переведення в Секретаріат ЦК КПРС». У Ставрополі Горбачов привернув до себе загальну увагу й тісно зійшовся з двома представниками брежнєвської верхівки, які мали прямий стосунок до цього міста. Один із них був «вахтовий радянської ідеології» Михайло Суслів, а другий — голова КДБ і майбутній генсек КПРС Юрій Андропов. Саме вони сприяли переїзду Горбачова в Москву, коли добігала кінця доба Брежнєва⁹.

До свого прибуття в Москву в 1979 році на пост секретаря ЦК із сільського господарства Горбачов нечасто був учасником зовнішніх зносин, якщо не брати до уваги закордонних візитів у складі делегацій нижньої та середньої партійної ланки. Однак варто було йому в період нетривалої андроповської каденції потрапити на важливішу урядову посаду, а в березні 1985 року стати Генеральним секретарем ЦК КПРС, як він показав себе здібним учнем. Нарешті прихильники ліберальної політики в коридорах ЦК КПРС знайшли в його особі керівника, готового дослухатися до їхніх порад і не боятися перетворень усередині країни та за її межами. Багато хто ностальгував за порівняно ліберальними часами Хрущова та політикою розрядки епохи раннього Брежнєва. Були навіть таємні прихильники Празької весни 1968 року — спроби чеських комуністів (перемелених радянською військовою машиною) побудувати в себе соціалізм «із людським обличчям». Горбачов, який перебував під певним впливом Хрущова з його засудженням сталінських репресій (двоє дідів новообраного генсека свого часу пережили арешти) і мешкав в університетському гуртожитку в одній кімнаті зі Зденеком Млинаржем — одним із майбутніх архітекторів Празької весни, — виявився уважним слухачем і, що значно важливіше, сумлінним виконавцем.

На внутрішньополітичній арені Горбачов започаткував перебудову, яка послабила партійний контроль над централізованою економікою і сприяла зародженню ринкових відносин. Крім того, він зініціював політику гласності (термін із лексикону радянських дисидентів), яка послабила тиск партії на ЗМІ, а також заклав підвалини ідеологічного плюралізму. У зовнішній політиці Горбачов повернувся до ідей, близьких до політики розрядки, яку проводив Брежнєв, але водночас послідовно від-

мовлявся від «доктрини Брежнєва» — постійної політичної та військової присутності СРСР у Східній Європі. В особі Горбачова Рейган і Буш нарешті знайшли радянського лідера, який, по-перше, не загрожував померти за рік-півтора, а по-друге, був ладен обговорювати ядерне роззброєння. Менш ніж за місяць після вступу на посаду Горбачов призупинив розгортання у Східній Європі радянських ракет середньої дальності, а ще за кілька місяців запропонував американцям наполовину скоротити радянський та американський стратегічний ядерний потенціал.

У листопаді 1986 року під час зустрічі в Рейк'явіку (Ісландія) Рейган і Горбачов мало не домовилися знищити всю ядерну зброю, чим до смерті перелякали своїх радників. Завадила непоступливість Рейгана, котрий не захотів відмовлятися від стратегічної оборонної ініціативи (СОІ), як називалася його програма протиракетної оборони. Горбачов вважав, що в разі реалізації американцями проекту СОІ Радянський Союз ризикував програти протистояння. Зустріч зайшла в глухий кут: здавалося, світ знову поринає в найчорніші дні холодної війни. І все ж таки згодом сторони змогли поновити діалог. Андрій Сахаров, творець радянської водневої бомби й видатний політичний дисидент, допоміг переконати Горбачова, що програма СОІ — фікція, котра існує хіба що в бурхливій уяві американського президента. У 1987 році радянський лідер прилетів до Вашингтона, щоб підписати договір про обмеження ядерних арсеналів США та СРСР і демонтаж розміщених у Європі ракет середньої дальності. Тепер же, у липні 1991-го, Горбачов і Буш мали піти второваною стежкою та підписати новий договір про скорочення ракет дальнього радіуса дії, які були націлені на Вашингтон, Нью-Йорк, Бостон з одного боку Атлантики, та Москву, Ленінград, Київ — з іншого боку¹⁰.

У місяці, які передували московському саміту, радянський лідер був поглинутий боротьбою за політичне виживання. З одного боку, президент СРСР, його радники і доброзичливці в країні та за її межами твердо вірили, що реформування радянської системи неможливе без демократичних перетворень у суспільстві, а з іншого, практична реалізація економічних реформ разом із демократизацією не давала бажаного результату. Перебудова

зруйнувала стару економічну модель до того, як були впроваджені та стали ефективно діяти ринкові механізми економіки. Гласність дратувала партійних апаратників, бо клала край їхній незаперечній монополії у ЗМІ, а також, уперше після 1917 року, дозволяла суспільству відкрито критикувати вади системи. На тлі наростання економічних труднощів і стрімкого зниження рівня життя в країні Горбачов зазнавав критики і з боку апаратників, і з боку реформаторів, які закликали до радикальних перетворень економіки та суспільства за зразком Польщі та інших східноєвропейських країн — недавніх сателітів СРСР.

У довідці, підготованій журналістом агенції *Reuters* Джином Гіббонсом для західних журналістів, які приїхали в Москву на зустріч Буша з Горбачовим, відзначалася дедалі більша прірва між Кремлем і рядовими москвичами. Ось що, зокрема, там читаємо: «“Форт Апачі” — написано на транспаранті над вестибюлем американського посольства в Москві, що влучно передає атмосферу, яка панує в радянській столиці, ураженій економічним занепадом*. Їдучи вулицями цього міста з населенням у 8,8 мільйона осіб, Джордж Буш споглядатиме довгі черги за товарами, спустошені магазинні вітрини, уживані автомобілі на дорогах і десятки підйомних кранів, застиглих над припиненими будівництвами. І зовсім інша картина зустрине його в Кремлі: люстри, що сяють кришталем і золотом, розкішні полотна, вишукана набірна підлога з дорогих сортів деревини, мармур, якого вистачило б не на одну тисячу монументів»¹¹.

Через погіршення рівня життя рядових громадян Союзу — день у день зростало їхнє невдоволення не тільки своїм становищем, а й привілеями верхівки — рішення Горбачова не знаходили підтримки в людей, яким він подарував свободу волевиявлення. У репортажі з московського саміту Пітер Дженнінгс, ведучий новин *ABC*, одного з каналів американської «великої трійки» медійних компаній, повідомив, що рейтинг схвалення Горбачова впав до критичних 20 % (аналогічний рейтинг Буша в цей час, після успішної операції в Перській затоці, перевищував 70 %). Та, спілкуючись із західними журналістами,

* Алюзія на кіновестерн 1948 року Джона Форда про американський загін в укріпленні, який веде битви й комунікацію з довколишніми індіанцями. (Тут і далі в підсторінкових виносках — прим. редактора українського видання.)

Горбачов випромінював оптимізм і сипав жартами. Він показав на дружньо налаштованих людей біля Кремля і, звертаючись до Дженнінгса, сказав:

— Дивіться, комусь я все-таки подобаюся.

І додав:

— Я — той, хто все це почав. І якщо хтось уже списує Горбачова, то тільки через поверховість власних суджень.

Уперше за багато місяців у Горбачова було відчуття, що на решті він стабілізував політичну ситуацію, приборкавши опозицію ретроградів, а саміт мав забезпечити міжнародну підтримку проголошеного ним внутрішньополітичного курсу¹².

Перша офіційна зустріч у рамках московського саміту відбулася опівдні 30 липня 1991 року в Єкатерининській залі Великого Кремлівського палацу. «Горбачов був чудовий, — писав Джордж Буш, ділячись своїми враженнями після першого засідання, — не зрозуміло, як він витримував тиск, що чинився на нього». Становище лідера СРСР і справді було дуже непросте, до того ж і склад делегації, що супроводжувала його під час зустрічі з Бушем, неявно свідчив про падіння його ваги в політичному житті країни. На зустріч Горбачов прибув у супроводі Нурсултана Назарбаєва — очільника радянського Казахстану. Лідер ще однієї республіки, РРФСР, Борис Єльцин, був запрошений, але відмовився: він очікував візиту Буша, запланованого на той самий день. І врешті, був відсутній на зустрічі міністр оборони маршал Дмитро Язов, замість якого міністерство представляв його заступник¹³.

Шлях Горбачова до саміту не можна було назвати легким. Те, що він вважав за досягнення своєї нової зовнішньої політики, дехто з найвпливовіших членів радянського керівництва розцінював не інакше як торгівлю радянськими інтересами. Найвище військове керівництво СРСР завжди виступало проти будь-яких скорочень витрат на оборону, а Горбачов в урізанні бюджету ВПК перевершив усіх попередників, навіть Хрушова, якого військові й так не могли спокійно згадувати — через нечувані скорочення звичайних озброєнь на початку 1960-х. Та не тільки радянські військові вважали, що американці одноосібно досягли своїх цілей майже за всіма важливими пунктами догово-

ру про ядерні озброєння. Аналогічну думку висловлював також Струоб Телботт, один із провідних американських оглядачів-міжнародників та головний будівничий політики Держдепу щодо Росії в 90-х роках.

У статті, яка з'явилася в журналі *Time* одразу ж після московського саміту, Телботт писав: «Майже з усіх важливих питань, що стосувалися СНО, Сполучені Штати досягли прийняттого для себе результату. [...] Через негайну відмову від значної частини головної ударної сили СРСР, яку становили балістичні ракети наземного базування, Горбачов у договорі зі СНО займає васальну позицію, принаймні на ближчий період, і водночас дозволяє США зберегти чисельну перевагу в бомбардувальниках, крилатих ракетах, а також ракетах підводного базування». Телботт назвав речі своїми іменами. Однак чому Горбачов із готовністю підписав договір, такий не вигідний його країні, чому не тільки засмутив радянського міністра оборони, а й змусив чухати потилиці американських політичних оглядачів? І Телботт запропонував таке пояснення: «СРСР пішов на великі поступки, а США мало запропонували натомість з однієї простої причини: революція Горбачова — це найбільший в історії терміновий розпродаж майна. А ціни в таких випадках завжди надзвичайно низькі»¹⁴.

Перед своїм міністром оборони Горбачов поставив важке (якщо не сказати — неможливе) завдання: переконати Генштаб і ВПК пристати на умови договору, які передбачали двостороннє скорочення кількості ракет, але не стосувались авіації, що давало американцям незаперечну перевагу в засобах направлення ядерних боезарядів: за кількістю важких бомбардувальників Америка значно перевершувала СРСР. Зі скрипом радянський генералітет погодився¹⁵.

Останнє контроверсійне питання договору було узгоджене менш ніж за два тижні до початку московського саміту. У ньому йшлося про право американської сторони контролювати випробувальний політ радянської ракети СС-25. Ця перша радянська міжконтинентальна балістична ракета рухомого наземного базування, відома в СРСР як «Тополь», а в США — як «Серп», щойно поповнила радянський ядерний арсенал. Вогневі випробування ракети були цілком завершені у грудні 1987 року, а на липень 1991 року Радянський Союз мав 288 «тополів», націлених

на США, що відчували дефіцит аналогічних за класом рухомих балістичних ракет. Зовні «тополь» становив «сардельку» 1,7 м у діаметрі та 20,5 м завдовжки, встановлену на 14-колісну установку для транспортування й пуску, завдяки чому ракета могла переміщатися та уникати виявлення, що вигідно відрізняло її від інших ракет цього класу. Триступенева ракета-носій оснащувалася ядерною боеголовкою вагою до 1000 кг і руйнівною силою 550 кілотонн, еквівалентною приблизно чотирьом десяткам бомб, скинутих на Хіросіму.

Після холодної війни було проведене дослідження, щоб з'ясувати: які наслідки чекають Нью-Йорк, якщо на нього скинуть бомбу потужністю 550 кілотонн? Підрахунки показали, що кількість жертв сягне за 5 мільйонів, половина мешканців Мангеттену буде похована під руїнами, а хто не загине, отримає смертельну дозу радіації. Надпотужні пожежі знищать усе в радіусі чотирьох миль від епіцентру вибуху, а хмара радіоактивних опадів накриє Лонг-Айленд. Американських переговорників не лякали ракети SS-25 та їхня нищівна сила, оскільки США мали задосить власної зброї для врівноваження ситуації. Їх здебільшого непокоїло те, що ресурсу цих ракет вистачало, щоб нести більш ніж одну боеголовку, а це докорінно міняло всі розрахунки. Щоб з'ясувати, чи мають «тополі» таку можливість, радник із національної безпеки Brent Scowcroft — який за професійною звичкою зважав не так на наміри, як на можливості, — і його команда домагалися права наглядати за перебігом вогневих випробувань цих ракет у діапазоні 11 000 км. Беручи до уваги переважання Америки в інших видах ядерної зброї, СРСР вважав таку вимогу неприйнятною¹⁶.

Горбачову хотілося, щоб усі суперечності між американською та радянською сторонами були залагоджені ще до 16 липня 1991 року, коли він відбував на саміт Великої сімки в Лондоні. На 17 липня він мав заплановану зустріч із президентом Бушем і лідерами G7, де сподівався в опосередкованій формі попросити фінансової допомоги для СРСР, якому гостро бракувало грошей. І 17 липня 1991 року, за кілька годин до запланованої зустрічі Горбачова та Буша, маршал Язов неохоче підписав документ, який відповідав вимогам США. Нарешті дорогу до московської зустрічі було відкрито. Горбачов офіційно запросив

Буша до Москви, а президент США запевнив, що відвідає її якнайскоріше, імовірно наприкінці липня, до запланованої ним відпустки у штаті Мен¹⁷.

Під час першої московської зустрічі з Бушем 30 липня Горбачов закликав свого гостя пришвидшити прийняття Радянського Союзу до Міжнародного валютного фонду (МВФ), бо фонд міг би простягти радянській економіці руку фінансової допомоги. У Лондоні Горбачов заперечував прямий зв'язок між підписанням договору про СНО і проханням про вступ СРСР до МВФ та наданням американської фінансової допомоги, щоб не створювати враження, що він готовий проміняти стратегічні інтереси своєї держави на грошові знаки США. У Москві ж, озвучуючи фінансові очікування, він був набагато відвертіший.

— У присутності делегації я ще раз звертаюся до президента з проханням доручити їм розгляд питання про членство [СРСР] в МВФ, — сказав Горбачов. — У найближчі рік-два на мене чекають великі проблеми. Назвіть нам свої умови: асоційоване членство, напівасоційоване членство. Для нас дуже важливо отримати доступ до фонду.

Буш не виказував великого бажання брати на себе зобов'язання давати повноправне членство і, як наслідок, фінансову підтримку, займаючи ту саму позицію, що й на лондонському саміті Великої сімки в середині липня.

— Ми говоримо саме про те, що вас цікавить, але не обтяжуючи повноформатним членством, — відповів він¹⁸.

Після обіду Горбачов запросив високого американського гостя на прогулянку по території Кремля. Лідерів країн негайно обступили десятки журналістів. «Агенти КДБ мусили розсувати натовп, щоб наша група могла рухатися далі, — згадував Буш. — Сталося кілька прикрих інцидентів, коли співробітники зіткнулися з фоторепортерами, була пошкоджена одна фотокамера, але цей "клин" охорони сунув уперед, і Горбачов особисто просив журналістів, які насідали на них, не створювати перешкод». Тисячі кореспондентів з'їхалися до Москви для висвітлення такої очікуваної зустрічі у верхах, і кожен намагався продертися ближче та увічнити на плівці лідерів двох найсильніших світових держав.

У декого ця сцена викликала відчуття дежавю. За три роки до неї Рональд Рейган приїздив сюди для офіційної ратифікації

договору щодо ракет середньої та малої дальності, підписаного попереднього року у Вашингтоні. Тоді Рейган і Горбачов так само спілкувались із простими радянськими людьми. Візит Рейгана до Москви мав більше символічного, аніж реального наповнення. Ці ж відвідини президента Буша були прямою протилежністю: вони з Горбачовим мусили не тільки ратифікувати старий договір, а й підписати новий. Однак, як зізнався Девід Ремнік, майбутній редактор журналу *New Yorker*, а в ті роки — московський кореспондент *Washington Post*, нова зустріч у Москві навіть віддалено не нагадувала візиту Рональда Рейгана, повного драматизму та пристрастей. У повідомленні з радянської столиці Ремнік писав: «Буш поводився в натовпі так, ніби був на ельській вечірці. Він не викликав емоцій чи захоплення, як це було з Рейганом»¹⁹.

Компетентний керівник і обережний, відповідальний державний діяч, Джордж Буш значно програвав своєму попереднику, коли йшлося про таку тонку матерію, як харизма. Поступався він у цьому й хазяїну Кремля. Саме «Горбі», як фамільярно називали радянського лідера західні ЗМІ від грудня 1987 року, коли той підкорив серця американської публіки під час візиту до США, був у центрі загальної уваги. Солідного, однак непоказного Буша годі було порівнювати з натхненним генсеком. «У протистоянні іміджів, — писав Волтер Гудман із *New York Times*, — Михайло Горбачов, навіть через перекладача, легко перемагає Джорджа Буша». Однак попри те, що з двох могильників холодної війни саме Горбачов мав явно привабливіший вигляд, ніхто не сумнівався, що у Джорджа Буша більш політична вага. За словами Гудмана, московський саміт «на друзки розбив першу заповідь телебачення: імідж важливіший за реальність»²⁰.

Поки лідери двох держав обговорювали можливе членство СРСР у Міжнародному валютному фонді, їхні дружини, Барбара Буш і Раїса Горбачова, вирішили скористатися наданою самітом нагодою продемонструвати не тільки новий образ радянсько-американських відносин, а й політичні амбіції своїх чоловіків. Скажімо, Барбара Буш, користуючись увагою ЗМІ до саміту, з'явилася в кількох американських ранкових ток-шоу, раз і на завжди розігнавши чутки, ніби вона переконувала чоловіка

не балотуватися на другий президентський термін через стан здоров'я. Ба більше, заявивши, що президент Буш зобов'язаний трудитися задля добробуту очолюваної ним країни, місіс Буш фактично ініціювала його нову президентську кампанію. Успіх московського саміту створив гарні передумови для її старту, і після повернення до Вашингтона Джордж Буш негайно виступить із відповідною заявою.

Попри різницю у віці та вихованні (Раїса Горбачова була приблизно на сім років молодша за Барбару Буш), між першими леді склалися теплі стосунки. У цьому полягала найголовніша відмінність від напружених стосунків Раїси Горбачової та Ненсі Рейган (остання свого часу оприлюднила слова першої леді СРСР, яка нібито зауважила, що як для житлової резиденції Білий дім має надто офіційний та музейний вигляд). Як і багато інших людей, котрі знали Раїсу Максимівну особисто, Ненсі Рейган твердила, що та не стільки спілкувалася, скільки читала лекції. І, мабуть, наприкінці липня 1991 року над Москвою витав дух конфлікту з Ненсі Рейган, оскільки Раїса Максимівна відповіла на запитання журналіста, який поцікавився, що саме вона прошепотіла на вухо Михайлу Горбачову:

— Вас цікавить, що я шепочу на вухо чоловікові? Думаю, це запитання не до мене.

То був прозорий натяк на висловлене свого часу Ненсі Рейган побажання, щоб Раїса Максимівна нашіптувала своєму чоловіку слово «мир». Так Горбачова одним пострілом убила двох зайців: піднеслася над Ненсі Рейган та відповіла на звинувачення радянських критиків у тому, що забагато впливає на свого чоловіка²¹.

Під час візиту Горбачових до Вашингтона в червні 1990 року між Раїсою Горбачовою і Барбарою Буш виникли приязні стосунки. Поки їхні чоловіки вели перемовини з питань торгівлі, місіс Буш і Раїса Максимівна побували на церемонії вручення дипломів випускникам коледжу Веллслі — жіночого коледжу вільних мистецтв у Массачусетсі. Барбара Буш мала виступити зі зверненням з нагоди вручення дипломів, однак 150 студенток підписали петицію проти основної доповідачки, яка не закінчила коледж, провчившись у ньому лиш рік, вийшла заміж і присвятила життя веденню домашнього господарства. Адміністрація

коледжу вирішила надати слово й Раїсі Горбачовій, і протести ушухли. Крім того, що Раїса Максимівна викладала в університеті й мала докторський ступінь, вона була дуже популярна у Сполучених Штатах завдяки політиці, яку провадив її чоловік. Той факт, що вивчала Раїса Горбачова марксистсько-ленінську філософію та мала ступінь із наукового комунізму, делікатно замовчувався (у її біографії, розміщеній у довіднику до московського брифінгу, ішлося про те, що Раїса Горбачова вивчала й викладала філософію). З огляду на протести проти Барбари Буш у Веллслі радянська сторона спочатку була проти цього візиту, однак американці таки наполягли на ньому. І Раїса Максимівна змогла зустрітися з американськими студентами. Пізніше вона заявила, що їхні запитання надихнули її написати автобіографічну книжку «Я сподіваюсь...», яка популяризувала горбачовську політику на батьківщині та за кордоном²².

У день початку московського саміту перші леді здійснили екскурсію кремлівськими храмами та музеями, а після цього взяли участь у церемонії відкриття скульптурної композиції, яку Барбара Буш подарувала Москві. Це була точна копія скульптури «Дорогу качатам!», яка зображувала маму-качку, що веде за собою вісьмох каченят. Оригінал скульптури, створений за мотивами написаної 1941 року популярної дитячої повісті Роберта Макклоскі, стоїть у Бостонському громадському парку, де й розгорталася сюжетна дія твору.

— Є щось магічне в тому, що американські діти в Бостоні люблять качок і граються з ними, і те саме роблять діти в Москві, — сказала на церемонії Барбара Буш.

Однак, попри те що композиція з качками мала стирати культурні та ідеологічні розбіжності, насправді вона стала уособленням труднощів, на які наразився діалог Москви та Вашингтона кінця холодної війни: американські ідеологічні та культурні цінності не дуже добре приживалися на тамтешньому ґрунті. Так, москвичі та їхні діти не знали передісторії скульптури. На той час повість Макклоскі не була легкодоступною радянським читачам²³.

Тридцять першого липня 1991 року, на другий день саміту, невдовзі по тому, як годинник на Спаській вежі пробив пів на четверту, Джордж Буш і Михайло Горбачов зайшли до Зимово-

го саду Великого Кремлівського палацу. Вони керувалися ретельно прописаним кремлівським протоколом, згідно з яким відбувалося підписання важливих міжнародних договорів. Парадними сходами колишнього царського палацу президенти спустилися до Владимирської зали — облицьованого рожевим мармуром прямокутного приміщення, однієї з п'яти прийомних зал, названих на честь орденів Російської імперії. Сам палац був збудований царем Миколою I у середині XIX ст. як символ слави російського воїнства. Після революції 1917 року комуністи пристосували цей палац до партійних і державних потреб, а крім того, приймали в ньому закордонних гостей²⁴.

Договір про скорочення ядерних озброєнь був готовий до підписання. Здавалося, він утілює початок нової епохи, триумф розуму над безумством, що надто довго володіло світом. «Церемонія зворушила мене до глибини душі, — згадував потім президент Буш. — То був не просто ритуал; молоді всього світу вона давала надію, що ідеалізм іще живий». Михайло Горбачов розчулився не менше, ніж його високий гість. Коли Буш у своєму виступі згадав про те, що півстоліття йшло нарощування військової сили, Горбачов зауважив:

— Слава Богу, як то кажуть у нас у Росії, що ми це зупинили.

Оцінюючи підписаний договір, він заявив:

— Це подія всесвітнього значення. Адже демонтажу інфраструктури страху, яка панувала у світі, ми надаємо такої інерції, яку вже важко буде зупинити²⁵.

Підписуючи договір про СНО, лідери двох держав урочисто пообіцяли не розміщувати проти другої сторони більш як шість тисяч ядерних боезарядів, і кожна сторона обмежила кількість міжконтинентальних ракет, які могли оснащатися боеголовками, до 1600. А крім того, вони змогли вийти за рамки питань контролю над озброєннями та їхнього скорочення й зачепили ті проблеми, які впливали на характер радянсько-американських взаємин більшу частину останніх трьох десятиліть. На знак того, що ідеологічне протистояння часів холодної війни також прямує до завершення, Буш дав обіцянку звернутися до Конгресу із проханням про надання Радянському Союзу статусу країни з режимом максимального сприяння в торгівлі — привілею, у якому раніше йому відмовляли через порушення прав

людини та небажання видавати виїзні візи громадянам СРСР єврейського походження.

Розширювалася співпраця на світовій арені. Президенти двох країн ухвалили комюніке щодо Близького Сходу, пообіцявши спільно докласти зусиль для проведення міжнародної конференції з регіональної безпеки та співпраці. СРСР запевнив, що спробує посадити за переговорний стіл палестинців, американці ж пообіцяли вплинути на Ізраїль. Домовились і про те, що держсекретар США Джеймс Бейкер та міністр закордонних справ СРСР Олександр Безсмертних здійснять візит до Ізраїлю, де Бейкер обговорить запропоновану конференцію, а Безсмертних проведе перемовини про формування повноцінних дипломатичних зв'язків між Ізраїлем і СРСР. Деякі газети твердили, що заяви щодо Близького Сходу стали чи не важливішими за підписання договору про СНО. І насамкінець зустрічі країни погодили основні питання щодо Куби: ідучи назустріч вимогам Америки, Союз пообіцяв зменшити економічну підтримку режиму Фіделя Кастро. Здавалося, що не залишилося жодного питання із царини двосторонніх або міжнародних відносин, якого не могли б спільно розв'язати лідери двох супердержав, котрі не так давно ворогували²⁶.

До Великого Кремлівського палацу на церемонію підписання Буш і Горбачов прибули із замиської резиденції президента СРСР у підмосковному Ново-Огарьові. Не обмежені заздалегідь окресленим колом питань, вони п'ять годин обговорювали світову політику й намагались окреслити новий порядок, який запанує у світі після відмови від доктрини ядерного стримування. Пізніше Горбачов назвав ці неформальні перемовини «зоряним часом» своєї міжнародної політики, яку він позиціював як «нове мислення». У його розумінні, вони знаменували поворотний пункт у формуванні «спільної політики держав, які ще зовсім нещодавно вважалися запеклими суперниками і в цій ворожнечі були ладні поставити світ на грань катастрофи». І якби все залежало від Горбачова, то світ перетворився б на радянсько-американський кондомініум, де дві країни не тільки мирно співіснували б, а й розв'язували б усі міжнародні проблеми так, як вважали за потрібне саме вони²⁷.

Сидячи на відкритій веранді, що виходила на Москву-ріку, Горбачов знайомив американського президента зі своїм баченням нового світового порядку. Згодом Павло Палажченко, перекладач радянського президента, так згадував його слова: «Світ стає чимраз різноманітнішим і багатополарнішим, але в ньому має зберігатися певна вісь, яку могли б утворити наші держави». Горбачов був готовий обговорювати максимальний спектр питань. Він прагнув спільної радянсько-американської політики щодо Європейського Союзу, котрий, як видавалося, не тільки набирив політико-економічної ваги, а й міг нарощувати військову міць. Ще він виказав побажання виступити єдиним фронтом у відносинах із Японією, Індією та Китаєм, що були на підйомі і чие населення становило 2 мільярди осіб; лідери торкнулися Близького Сходу, який вічно кипів, пройшлися по Африці, чия роль у світовому розподілі сил ще не була зрозуміла.

Буш був уважний, але, як завжди, обережний. Мабуть, у глибині душі він не бачив підстав для оптимізму. У мемуарах Буш написав: «Горбачов розпочав із веломовного монологу, за час якого я ледве спромігся вставити слово». Проте радянська сторона вважала це не просто монологом. «Буш погоджувався, — згадував Палажченко, — і це було видно не з багатослівних заяв, а з того, як він прагнув обговорити з Горбачовим у двосторонньому форматі ті питання, до яких раніше США й на гарматний постріл не підпустили б Радянський Союз». Буш запевнив радянську сторону, що, попри тиск із боку як правого, так і ліберального крила американського політикуму, він жодної миті не сумнівається в успіху реформ Горбачова в СРСР. Праві вимагали скористатись уразливістю Радянського Союзу й добити нещодавнього ворога, ліберали сурмили про порушення прав людини, але Буш не збирався грати на слабкості країни.

У радянської сторони виникло відчуття, що її почули. Пізніше Горбачов ностальгійно згадував: «Ми жили майбутнім». Анатолій Черняєв, радник Горбачова з питань зовнішньої політики, один із небагатьох радянських діячів, які брали участь у зустрічі в Ново-Огарьові, через кілька днів оформив ці думки у своєму щоденнику: «Це спілкування ближче, ніж свого часу з “друзями” із соцтабору: немає фарисейства, лицемірства, нема патерналізму, поплескування по плечу та послуху»²⁸.

Неформальні перемовини, які справили таке емоційне враження на радянську сторону, котра відчайдушно шукала підтримки й жадала, щоб нові американські партнери визнали її рівнею, майже ніяк не відображені в американських джерелах. Пізніше Brent Скоукрофт, політик досвідчений і не менш обережний, ніж Буш, так описав свої враження від саміту: «Перемовини були вдалими. Нарешті ми впритул підійшли до договору про СНО-1, що стало б величезним кроком на шляху до переосмислення місця та ролі стратегічних ядерних сил у нову еру»²⁹. Згадуючи у своїх мемуарах ново-огарьовські неформальні перемовини, Буш ані словом не обмовився про якісь радянські ініціативи щодо спільної радянсько-американської політики. Радянська сторона думала, що він її слухає, та чи він чув її?

На прес-конференції, яка відбулася після підписання договору СНО, стався один епізод, що красномовно проілюстрував, як між Горбачовим і Бушем відбувається діалог про особливі відносини. Коли Горбачов у преамбулі став вихваляти хід і підсумки саміту, Буш, який користувався навушником для синхронного перекладу, обернувся до нього і, всміхнувшись, сказав:

— Я не розчув ані слова з того, що ви казали.

Це була технічна неполадка з перекладом.

— Так, ви мене зараз чуєте? А зараз? А зараз? Усе гаразд? А зараз? А зараз? — запитував схвильований Горбачов.

Буш ясно чув його російську мову, але не розумів із неї ні слова. Конфуз тривав ще кілька хвилин до усунення неполадки.

— Я так зрозумів, що ви майже згодні? — запитав Горбачов, коли ця міні-криза була подолана.

Бушу переклали, і він відповів у своєму позбавленому екзальтації фірмовому стилі:

— Те, що я почув, мені сподобалось.

Судячи зі спогадів Буша, запропоновані йому ново-огарьовські ініціативи Горбачова щодо створення спільного радянсько-американського світового порядку були втрачені в перекладі. Горбачов витав у хмарах³⁰.

МОГИЛЬНИК ПАРТІЇ

Увечері 31 липня 1991 року Джордж і Барбара Буші в Спасо-хаусі (резиденції американського посла в центрі Москви) влаштували прийом для радянських гостей. Наступного ранку вони мали вилітати в Київ. Окрім Михайла та Раїси Горбачових, серед запрошених були глави республік, з-поміж яких найбільше виділявся новообраний президент Росії Борис Єльцин. Також були присутні урядовці Горбачова, зокрема міністр оборони маршал Дмитро Язов і голова КДБ Володимир Крючков. На обід подали суп-пюре з водяного кресу та кунжуту, яловиче філе під трюфельним соусом зі смаженою картоплею. Офіціанти розносили каберне совінйон *Georges de Latour* урожаю 1970 року з виноробень *Beaulieu*, брут *Summit Cuvée* 1987 року з виноробень *Iron Horse* і шардоне *Cuvaison* 1990 року. Увінчували меню кава, чай та солодкий стіл¹.

Виступаючи з вітальним словом, Джордж Буш віддав належне своєму візаві. Він добре розумів, які труднощі чекають на Горбачова і на який серйозний спротив наражається генсек, і намагався підкреслити його значення як світового лідера.

Він підняв келих за Михайла Горбачова, якого назвав людиною, «яку я поважаю та обожнюю, людиною, чії справи за останні шість років подарували надію кожному, хто, як і я, вірить, що й одна людина здатна змінити світ на краще». Буш вів далі:

— Тож я вітаю президента Горбачова й кажу, що ми розлучаємось у цілковитій упевненості, значно більшій, ніж коли я сюди прилетів, що разом можна досягти міцного миру, а з ним — світлішого майбуття для наших дітей².

Горбачовські міністри-консерватори не поділяли ентузіазму американського президента. Brent Скоукрофт, радник Буша з питань національної безпеки, сидів за одним столом із радянським міністром оборони Язовим. За обідом вони обмінювалися думками про договір СНО. Язов, якого стислий довідник,

підготований для американської делегації, характеризував як людину, готову «захищати військових від втрати впливу та престижу», без особливого завзяття ставився до зовнішньої політики свого шефа. «Настрій він мав похмурий, — згадував Скоукрофт свою розмову з Язовим у Спасо-хаусі, — нарікав, що все йде так, як хочемо ми, а стан радянських збройних сил дедалі гіршає. Не приймалася на озброєння нова техніка, [...] молодь уникала військової служби, частини, які поверталися з Європи, не було де розквартирувати тощо. Я запитав у нього, чому він продовжує перейматися боєготовністю радянських військ. Що їм тепер загрожує? Він пояснив мені: загроза йде від НАТО». Скоукрофт усім своїм виглядом показував, що не поділяє заклопотаності співрозмовника. Зрештою, він зміг-таки переконати глибоко засмученого Язова підтримати свій тост за НАТО. Ми не знаємо, яке вино пив на прийомі маршал, але, напевне, смакувало воно гірким³.

За обідом у посольській резиденції було видно, що Горбачову опонують не тільки консерватори, а й реформатори. Останніх представляв Борис Єльцин, нещодавно обраний на нову для країни посаду президента РРФСР. Явно невдоволений тим, що його посадили не за головний стіл, він посеред обіду покинув своє місце, разом із лідером Казахстану Нурсултаном Назарбаєвим підійшов до столу Джорджа Буша й голосно запевнив його, що докладе всіх сил для перемоги демократії в країні. «Присутні за столами спостерігали за цим не так із цікавістю, як із подивом і природним запитанням: що це все означає?» — згадував пізніше Горбачов. Генсек був помітно розгублений. У своїх мемуарах він описав цей епізод та інший, подібний, який стався напередодні під час прийому на честь Буша⁴.

Прийом відбувався 30 липня, у перший день саміту, у Грановитій палаті Великого Кремлівського палацу. Михайло та Раїса Горбачови разом із Джорджем і Барбарою Бушами вітали гостей. Раптом Горбачови зауважили пару, яка неначе випадала із загального ряду: мер Москви Гавриїл Попов супроводжував Наїну Єльцину, дружину новообраного президента Росії. Самого Єльцина в полі зору не було. Коли ж вітання добігли кінця, він несподівано з'явився і, широко усміхаючись, підійшов до вітальників.

— Чому ви довірили свою дружину Попову? — трохи хвилюючись, пожартував Горбачов.

— А він більше не здужає, — пожартував про свого близького союзника Єльцин.

Напередодні ввечері Єльцин телефонував Горбачову і просив дозволу урочисто зайти в банкетний зал разом із ним і Бушем. Той відмовив. А зараз виходило так, що ображений Єльцин вважає, що має повне право чинити, як йому заманеться. Він несподівано підійшов до Барбари Буш і, влаучи з себе господаря, запросив її до залу. Вона була шокована, запитала: «Чи все тут гаразд?» — і стала так, що між нею та Єльциним опинилася Раїса Горбачова. «Весь цей час Буш і Горбачов були поглинуті тривалою розмовою, здається, про химерну люстру, що висіла над ними», — писав кореспондент *Wall Street Journal*, очевидець події, яку Горбачов намагався ігнорувати. Гостей, серед яких було чимало посадовців Горбачова, шокувала безцеремонність Єльцина. Американці були вражені не менше.

Згодом Буш заявив своїм підлеглим, що Єльцин сильно дошкуляв йому, намагаючись із його допомогою показати, хто в домі господар. Він згадав цей епізод у мемуарах, зазначивши, що якби Єльцин вирішив супроводити Барбару Буш до банкетного столу, то «Горбачов опинився б у дуже неприємній ситуації». Скоукрофт (якому Єльцин не сподобався ще від перших відвідин Білого дому за кілька років до того) кипів од люті: «Час нагадати цьому чоловіку, що ми не дамо йому використовувати нас у своїх дрібних іграх». Джеку Метлоку, послу США в Москві, було доручено висловити незадоволення єльцинському міністру закордонних справ Андрієві Козиреву. Пізніше Метлок згадував: «Поведінка Єльцина була і хамська, і хлоп'яча, його бажання привернути увагу ставило в незручне становище і Горбачова, і Буша»⁵.

Попри своє невдоволення Єльциним, Буш, Скоукрофт та інші члени американської делегації знали, що їм так чи інакше доведеться мати справу з новим лідером Росії. Політична зоря Горбачова заходила, і американський істеблішмент у побудові відносин з СРСР робив серйозну ставку на Єльцина. Той повною мірою був наділений усім, чого бракувало генсеку: всенародна підтримка на президентських виборах, відверте неприйняття комуністичної ідеології, готовність до радикального реформування внутрішньої та зовнішньої політики Москви. Та чи реально працювати з Єльциним, беручи до уваги всі його

дивацтва? І як із ним триматися, не підриваючи авторитету Горбачова? Це була справжня головоломка для президента Буша та його радників.

Борис Єльцин був однолітком Горбачова, і в їхньому походженні було чимало спільного. Народжений на Уралі в 1931 році в сім'ї робітників, Єльцин усього досяг сам і опинився на найвищих щаблях влади завдяки (крім усього іншого) своїй невичерпній енергії. Інженер за освітою, він уперше заявив про себе в будівельній галузі, однієї із найскладніших у радянській економіці. Відчуваючи хронічний фінансовий і кадровий голод (на відміну, скажімо, від військово-промислового комплексу), будівельні організації часом виконували п'ятирічні плани, використовуючи працю в'язнів і різних маргінальних елементів, посланих на будівництво рішеннями партійних чиновників. Багато що залежало від сили характеру конкретного кербуда, і цього в Єльцина не бракувало. Він починав кар'єру в 1955 році у Свердловську з посади кербуда і пробивав свій шлях до вершини, даючи результати, вищі за середні. У 1976 році Єльцин був обраний першим секретарем Свердловського обкому КПРС. У 45 років він став фактичним правителем величезного промислового регіону, який у радянській ієрархії був набагато важливіший, ніж Ставропольський край Горбачова.

І якщо Горбачов підіймався кар'єрними щаблями завдяки росту врожаїв і розвагам московського партійного начальства, яке приїжджало відпочити на мінеральні курорти Ставропольського краю, то Єльцин рухався цими сходами за рахунок промисловості та виконання планів із будівництва. У Свердловську Єльцин став відомий не тільки збудованим (серед виконаних під його керівництвом проектів — театр оперети, який полюблив відвідувати молодий партійний секретар), а й зруйнованим. У 1977 році, за наказом із Москви, чиновники Свердловської області демонтували дім, де влітку 1918 року більшовики стратили царя Миколу II та членів царської родини. Партійне керівництво побоювалося, щоб цей будинок не став об'єктом ушанування та паломництва. Руйнував Єльцин так само скоро, як і будував: останній притулок царя, свідок загибелі старої Росії, було знесено за одну ніч. Партія могла спокійно святкувати 60-річчя Вели-

кої Жовтневої соціалістичної революції, і ніщо не нагадувало про злочин, скоєний засновниками першої соціалістичної держави.

Борис Єльцин завжди почувався невимушено, спілкуючись із пересічними громадянами, любив, коли йому прилюдно лестили, однак його сходження в іпостасі демократичного лідера почалося тільки в роки перебудови та гласності, коли Горбачов запросив цього енергійного чоловіка зі Свердловська до Москви. Незабаром він прийняв керівництво містом, паралізованим метастазами брежневської корупції. Єльцин спекався старих кадрів і відкрив свій кабінет для міських журналістів, яким припав до душі повний енергії та схильний до новацій перший секретар московського міськкому партії. Однак незабаром Єльцин виявив, що не може бути господарем самому собі, як у далекому Свердловську. У Москві новий могутній градоначальник зіткнувся з ще могутнішим Політбюро, кандидатом у члени якого він був. І невдовзі колеги Бориса Миколайовича стали помічати чергування сплесків гаярчкової активності з періодами депресії.

Різні погляди на темпи реформ у Москві спровокували конфлікт між Єльциним і впливовим секретарем ЦК Єгором Лігачовим, котрий очолював колись Томський обком, а зараз представляв консервативне крило горбачовського Політбюро. Восени 1987 року Єльцин виступив не тільки проти Лігачова, а й проти самого Горбачова; він указав на проблеми зі здійсненням реформ і звинуватив членів Політбюро в низькопоклонстві перед генсеком. У відповідь Горбачов зняв Єльцина з вищої посади Московської партійної організації та викреслив із кандидатів у члени Політбюро. На партійній кар'єрі Єльцина було поставлено хрест. Він вибачився перед Горбачовим і його колегами, але все було марно. Здавалося, його життя повернулось у вихідну точку: він був призначений першим заступником начальника Держбуду СРСР — країни, яка ще будувала соціалізм, хоч уже починала замислюватися над його «перебудовою». Вигнання Єльцина з Політбюро знаменувало поразку ліберального крила в горбачовському таборі та триумф консерваторів. А за рік триумфатор Лігачов привселюдно висварив Єльцина: «Борисе, ти неправий»⁶.

Однак якщо Політбюро в особі Єльцина втратило одного з радикалів, то демократичний рух, який зароджувався в Росії, несподівано здобув лідера. Ситуація у країні загалом змінювалася

на користь Єльцина. Ані на мить не забуваючи про міць парт-апарату, здатного втрутитись у його реформаторську політику; і не маючи змоги взяти його під свій повний контроль, Горбачов повів хитру гру з метою послабити владу чиновників. У 1989 році, за рік після виключення Єльцина з кандидатів у Політбюро, генсек санкціонував початки політичної діяльності поза партією, покінчивши таким чином із більш як 60-річною монополією КПРС у політичному житті країни. Нова виборча система, уперше в радянській історії, уможлиблювала вибори на альтернативній основі, а партійним секретарям було сказано, що вони можуть залишитися при владі тільки в разі обрання до місцевих рад. Реальна влада передавалася з кабінетів партійної номенклатури до регіональних рад і республіканських парламентів.

Партійні чиновники ремствували, однак терпіли. Усі вони отримали можливість узяти участь у транзиті влади, і найспритніші змогли скористатися партійною машиною та повсюдним її впливом для перемоги на виборах. Зміни на місцевому рівні ініціювалися та підтримувалися згори. У березні 1990 року рішенням 3'їзду народних депутатів із радянської Конституції було вилучено статтю про керівну роль партії в радянській державі та суспільстві, а також запроваджено посаду президента СРСР, на яку в результаті безальтернативного голосування був обраний Михайло Горбачов. Пост генсека зберігся за ним, але майже одразу ж після обрання він став переводити своїх радників і найважливіші елементи партійного апарату із ЦК до щойно створеної адміністрації президента.

Від кардинальних змін, які Горбачов проводив у країні та партії, найбільше виграв його заклятий ворог Єльцин. Коли навесні 1989 року в СРСР проводилися перші в країні напіввільні вибори до рад народних депутатів, Єльцин ступив на стежку, що раніше була б недоступна радянському політику, незадоволеному владою — подався в народні депутати. Він ухопився за цю можливість із притаманними йому завзяттям та енергією. «Простим людям імпонує його антипартійна спрямованість, — повідомляла біографічна довідка про Єльцина, включена в короткий путівник президента Буша, укладений перед московським самітом, — а його заклики до прискорення темпів реформ мають підтримку в ліберальній інтелігенції». Єльцин не був

віртуозом апаратних інтриг, зате чудово загравав із натовпом. А в часи, коли перебудова буксувала чимраз більше й панувала гласність, охочих послухати палкі промови вистачало⁷.

Намагання Горбачова реформувати сталінську централізовану систему керівництва економікою лише прискорили її колапс. Провал економічних реформ, зростання товарного дефіциту, чимраз гучніша критика партійної політики (як у минулому, так і на сучасному етапі) — усе це призвело до того, що КПРС почала програвати перегони своїм опонентам. На першому З'їзді народних депутатів СРСР (травень—червень 1989 року) політично оформилась опозиція. Депутати-реформатори з Москви, Ленінграда та інших великих міст об'єдналися з однодумцями із прибалтійських республік, що прагнули широкої автономії та врешті незалежності своїх країн. Скерований був цей альянс проти партійного апарату.

Авторитет Єльцина як лідера російської опозиції до режиму не викликав жодних сумнівів. Рядові росіяни втомилися від постійних виступів Горбачова, які відчутних результатів майже не давали. Провал горбачовської політики, що вилилась у порожні полиці магазинів і невдоволення людей, сприяли росту популярності Бориса Єльцина не менше, ніж його неймовірний політичний нюх і здатність об'єднати ліберальних прихильників перебудови та лідерів російського робітничого руху — і все це під національним прапором відродження Росії. У березні 1989 року, усупереч волі Кремля, москвичі обрали Єльцина народним депутатом СРСР. За рік він був обраний народним депутатом РРФСР від рідного Свердловська, а ще за два місяці став головою Верховної Ради Росії*, обійшовши за підсумками голосування двох кремлівських кандидатів. Незабаром Борис Єльцин оголосив про свій вихід із КПРС.

Розрив Єльцина з партією відбувався максимально публічно — зречення сталося перед депутатами останнього партійного з'їзду в липні 1990 року. Коли з'їзд відмовився прийняти запро-

* Щоб не переобтяжувати текст русизмом *совет*, в українському перекладі парламенти не тільки України, а й СРСР та РРФСР названо за тогочасною мовною практикою словом *Рада*. Те саме стосується тимчасового всесоюзного органу Державна Рада (*Государственный Совет*), Ради Міністрів СРСР та інших аналогічних номінацій.

поновану ним нову назву партії — Партія демократичного соціалізму, — колишній партійний ватажок зі Свердловська виступив із промовою, у якій оголосив про вихід із КПРС. Ельцин вимагав перейти до багатопартійної демократії та заявив, що, як голова президії російського парламенту, не може бути підлеглим жодній партії. Цей учинок дався Ельцину непросто, і шлях до нього теж не був легкий. Він безперервно працював над текстом про свою відставку, а в день її проголошення від хвилювання не знаходив собі місця. Пізно ввечері напередодні виступу Ельцин поділився побоюваннями та сумнівами з Геннадієм Бурбулісом, уродженцем його рідної Свердловської області, який у ті часи був найближчим соратником Бориса Миколайовича. «То була людина, яка не просто мучилась майбутнім виступом, — згадував Бурбуліс. — Він надзвичайно глибоко переживав те, що мав зробити. [...] І, не приховуючи, казав: “Але ж це мене виростило!”»⁸

Горбачов вважав вихід Ельцина з партії кінцем його політичної кар'єри, «логічним кінцем», як пояснював він своєму ліберальному раднику Анатолію Черняєву. Фактично ж публічний вихід Ельцина з партії означав кінець її керівної ролі в суспільстві, що спричинило хвилю втеч із КПРС. Здебільшого це відбувалося без показухи: партійці переставали сплачувати членські внески, ходити на збори, виконувати партійні доручення. Втрачаючи членів, партія втрачала й силу. У 1990 році, крім Ельцина, партію покинули ще 2,7 млн осіб, і загальна чисельність членів КПРС із 19,2 млн осіб упала до позначки 16,5 млн. Утрати тільки від прямого виходу з партії склали 1,8 млн осіб. Пізніше Горбачов згадував, що за вісімнадцять місяців, до 1 липня 1991 року, понад 4 мільйони членів КПРС (майже чверть від загальної кількості) або самі покинули партію, або були виключені з її лав за антипартійну позицію чи за відмову виконувати партійні розпорядження та сплачувати членські внески⁹.

Таке масове дезертирство збентежило партійних бюрократів. У січні 1991 року секретар ЦК Олег Шенін попередив секретарів республіканських та обласних комітетів, що в 1990 році КПРС покинуло чимало робітників і селян; тривожний дзвіночок для партії, котра особливо пишалася саме такими членами. Ще гірше було те, що партію масово полишала інтелігенція. Якщо робітники й так не дуже рвалися в КПРС, членство в якій мало

що давало рядовим комуністам (якщо давало взагалі), то чимало представників інтелігенції охоче вступало до неї, щоб успішніше просуватися в кар'єрі, влитись у ряди управлінців чи потрапити в номенклатурну верхівку партійно-державного апарату, який майже на сто відсотків становили комуністи. Не тільки керівні посади, а й посади у вищій школі, у розгалуженому і щедро фінансованому науково-дослідному секторі — усі вони потребували партійного квитка¹⁰.

Восени 1990 року стали з'являтися тріщини вже й у стінах найавторитетнішого оплоту радянських привілеїв — дипломатичної служби та корпусу радянських фахівців, які отримали дозвіл працювати на Заході. Членство в партії було важливою умовою для отримання посади, що дозволяла жити в «капіталістичному пеклі» та отримувати казкові за радянськими мірками доходи. Хоч багато радянських громадян, буваючи за кордоном, давно розчарувалися в комуністичній системі, якийсь час вони ховали свою незгоду за фасадом лояльності до режиму та партії, що його уособлювала. Однак негласна домовленість між партійними апаратниками та радянською інтелігенцією — партія приймала офіційні запевнення у вірності за чисту монету, а інтелігенція продукувала їх в обмін на додаткові пільги у вигляді роботи за кордоном — у 1990 році вже не діяла.

Вихід Єльцина з партії зі збереженням посади спікера російського парламенту показав еліті, що членство в партії більше не потрібне для кар'єрного росту. За чотири останні місяці 1990 року партію покинули чотирнадцять радянських чиновників, які працювали в міжнародних організаціях у Женеві. Про женецький казус ішлося в записці, яку організаційний відділ ЦК подав керівництву. Автори записки визнавали ідеологічне підґрунтя нового явища. На їхню думку, головний винуватець цього процесу був у Москві. Центральний комітет був поінформований, що деякі радянські громадяни в Женеві підтримували тісні стосунки з єльцинським колом і московською опозиційною пресою, навіть збиралися заснувати женецький осередок опозиційної Республіканської партії Росії.

Бунт не обмежився Женевою. До ЦК посипалися сигнали про те, що така тенденція помітна в радянських дипмісіях і товариствах у Нью-Йорку, Відні, Парижі та столиці Кенії Найробі.

Вимоги деполітизувати служби зовнішніх зносин надходили також із центрального апарату Міністерства закордонних справ у Москві. Апаратники ЦК були готові списати таку поведінку на пожадливість привілейованих представників радянської інтелігенції. Як впливало із записки, екс-комуністи просто відмовлялися платити партійні внески у валюті: вони дивилися на це як на зайвий податок. Так воно, власне, і було, адже за кордоном радянські бюрократи зазвичай були не в захваті від того, що їх позбавляли лівової частки зарплатні, яку ті отримували в міжнародних організаціях у твердій валюті. Вони були зобов'язані передавати свої доходи до фінвідділів радянських представництв за кордоном. Багато хто відмовлявся це робити.

Дехто й зовсім не бажав повертатися додому. У записці йшлося, що в 1989—1990 роках семеро радянських чиновників із Женеви відмовилися повернутися в СРСР, коли добігли кінця терміни їхніх контрактів (згідно з якими за сприяння партії держава поси­лала їх у робочі відрядження за кордон). Натомість вони самотужки домагалися подовження своїх контрактів і далі працювали за кордоном. Ці «перебіжчики» відмовлялися контактувати з радянською дипмісією в Женеві та виконувати розпорядження керівництва. Бродіння в середовищі радянських дипломатів і громадян, які працювали в міжнародних організаціях, прямо свідчило про нездатність партії утримати у своїх лавах ідеологічно розхитаний управлінський клас. Те, що одні люди, які мали доступ до реальних, а не гаданих благ, уже не прагнули членства в партії, а інші починали її покидати, нічого доброго не віщувало¹¹.

Борис Єльцин був не першим із колишніх партійних чиновників, котрі заступали на посаду в новостворених демократичних інститутах. Першими на цьому терені були партійці Закавказзя та Прибалтики, які де-факто виступили проти центру ще до літа 1990 року.

Перші намагання Горбачова та його соратників демократизувати авторитарну систему не дуже надихали громадськість на підтримку перебудови. Зате неросійські народи Союзу отримали можливість заявити про себе, чим поставили під загрозу цілісність держави, у яку їх включили колись, не питаючи згоди. Горбачов, як і його соратники та шанувальники вдома й за кор-

доном, гадав, що національне питання в Радянському Союзі давно розв'язане. На відміну від правителів Британської, Французької, а також (найсвіжіший приклад) Португальської імперій, радянські лідери напрочуд довго зберігали єдність колись підкорених або інакше інкорпорованих націй, не порушуючи цілості Союзу. Наприкінці ж 1980-х про це довелося забути.

Міжнаціональні сутички, що почалися на початку 1988 року з конфлікту між азербайджанцями та вірменами в Нагірному Карабаху, вірменському анклаві на азербайджанській території, став повною несподіванкою для тих, хто широко вірив в успіх радянського міжнаціонального експерименту. Восени того ж року в демонстраціях, організованих національними лідерами, щомісяця брало участь приблизно 2 мільйони осіб. Намагаючись спинити етно-національну мобілізацію, міжетнічні сутички й відновити порядок, центральна влада часто діяла силою. І все ж головна загроза Радянському Союзу походила не з Кавказу, а з прибалтійських регіонів, анексованих у 1940 році та повністю реінтегрованих в нову імперію після Другої світової війни. Двадцять третього серпня 1989 року показали свою силу активісти організацій, що виступали за повернення незалежності прибалтійським республікам. Вони влаштували Балтійський шлях — живий ланцюг від Таллінна (Естонія) до Риги (Латвія) та Вільнюса (Литва). Акцію присвятили 50-річчю пакту Молотова—Ріббентропа, на підставі якого й відбулась анексія, котрої США так ніколи й не визнали офіційно.

Наприкінці 1989 року компартія Литви оголосила про вихід із підпорядкування московському ЦК. Партія втрачала владу, багатонаціональна держава, якій служили Горбачов та його прихильники і якою так пишалися, занепадала. Тогорічні протести, особливо велелюдні у Прибалтиці та Закавказзі, були спричинені насамперед тим, що в радянську Конституцію пропонувалися поправки, які дозволяли Верховній Раді СРСР скасовувати республіканські закони, коли ті, на думку союзного керівництва, суперечили законам усесоюзного значення, а також унеможливити в односторонньому порядку розв'язувати питання виходу з СРСР. У березні 1990 року новообраний парламент Литви оголосив про незалежність республіки від Радянського Союзу. До літа 1990 року більшість радянських республік, включно

з очолюваною Єльциним Росією, оголосила суверенітет, що означало: республіканські закони поставлені вище за союзні. Зовнішні обриси імперії, загримованої під добровільний союз, ще лишалися непорушними, та перед переляканими можновладцями з Москви вже маячив привид її розпаду¹².

Повномасштабна консолідація росіян почалася з 1989 року (причому за межами Російської Федерації) у відповідь на піднесення націоналістичних настроїв у країнах Балтії, Молдові (Молдавії), інших республіках, де росіяни були меншістю. Незабаром вона охопила й Росію, і то досить несподівано. Російські ліберали, які спирались переважно на Москву та Ленінград, схилилися до політичного альянсу із прибалтійськими республіками, що вже проголосили суверенітет. Лідери російського демократичного руху поділяли ліберально-економічні погляди прибалтійських колег і вирішили перейняти їхню політичну стратегію для здобуття суверенітету Росії. Навесні 1990 року, під час передвиборчої кампанії до російського парламенту, Єльцин визнав ідею російського суверенітету, що в тих обставинах означало розширення політичних та економічних повноважень республік. Це був блискучий хід, він збільшив популярність Єльцина не тільки в колі московської та ленінградської інтелігенції, а й за її межами.

До горбачовської перебудови далеко не всі росіяни (як і сам Єльцин) ототожнювали себе з Російською Федерацією, найбільшою з радянських республік, котра, однак, не мала своєї компартії та Академії наук: навіщо, якщо КПРС і всесоюзна АН і так сиділи в Москві, керували ними росіяни, ті ж таки росіяни становили й кістяк персоналу? В інтерв'ю, яке він дав наприкінці 1990 року, Єльцин зізнався, що на початку не мав особливих почуттів до радянських російських інституцій: «Я вважав себе громадянином країни [СРСР], а не Росії. Ну, ще я вважав себе патріотом Свердловська, бо там працював. Але поняття Росії було для мене настільки відносним, що за час роботи першим секретарем Свердловського обкому партії з більшістю питань я звертався не в російські відділи. Спочатку я звертався до ЦК КПРС, а після того — у союзні органи»¹³.

На той час Єльцин не єдиний із політиків розігрував ново-знайдену російську карту. Не менш успішно це робили й опоненти-консерватори, згуртовані навкруг ідеї створення Кому-

ністичної партії Російської Федерації. Ця ідея отримала імпульс у перші місяці 1990 року після оформлення наприкінці 1989 року в рамках КПРС Демократичної платформи на чолі з Єльциним та іншими прихильниками радикальних реформ. Консерватори забажали нової партії, окремої і від Єльцина, і від Горбачова. Члени всесоюзного Політбюро не знали, як реагувати на нові віяння. Сам Горбачов підтримував і тих, і тих.

— Якщо буде РКП [Російська комуністична партія], — казав він однопартійцям на засіданні Політбюро 3 травня 1990 року, — то вона більше тиснутиме на компартії інших республік, і ті скажуть: навіщо нам узагалі КПРС?!

А вже за декілька хвилин він відчитував секретаря ЦК, який виступив проти створення РКП:

— Якщо ми відмовимо (щодо РКП), то росіяни скажуть: ми їх (інородців!) збирали 1000 років. А зараз вони вчать нас, як жити! Та котіться ви всі від Росії якомога далі!

Горбачов був проти створення окремої російської партійної організації, бо це могло серйозно стимулювати шовіністичні тенденції в Росії та націоналізм в інших республіках; крім того, вона могла перетворитись на точку консервативного спротиву його реформам. Але й відмовити він теж не міг. Микола Рижков, голова радянського уряду, зазначив на тому ж засіданні Політбюро: «Якщо ми підемо проти створення РКП, то наше місце в ній посядуть “Єльцини”». За будь-якого розвитку подій із російською компартією Горбачов не хотів утрачати владу. І він запропонував розв'язати це питання на XXVIII з'їзді КПРС, який мав відбутись у червні 1990 року. Того місяця з'явилась окрема Комуністична партія Російської Федерації. Як і побоювався Горбачов, вона таки стала оплотом ультраконсервативної опозиції всередині КПРС¹⁴.

Для генсека та його соратників обидва варіанти — і примірювання до Росії тоги демократії (цей варіант уособлював Єльцин), і її вбирання у строгий костюм комунізму (чого прагнули консерватори) — були однаково страшні. Дедалі більша активність росіян потенційно сприяла виробленню особливої ідентичності, що не повною мірою відповідала радянській і розхитувала відданість імперському минулому, сьогоденню та майбуттю, на яку спиралася цілісність СРСР. Загрозу російського суверенітету обговорювали на Політбюро ще на початку літа 1989 року. Ва-

дим Медведєв, провідний ідеолог партії, виступив проти надання Росії суверенних прав, які вже були визнані за іншими:

— Якщо ми оформимо це так, як в інших республіках, то неминуче перетворення СРСР на конфедерацію. РРФСР — стрижень Союзу.

Горбачов цілком погоджувався:

— Відновити авторитет Росії — це так. Але не шляхом суверенізації Росії. Це означало б позбавити Союз стрижня.

Було незрозуміло, як можна цього досягнути. Розв'язання відклали, а проблема залишилась, якщо не сказати посилилась. Голова радянського уряду Рижков на засіданні Політбюро в листопаді 1989 року заявив:

— Треба боятися не Прибалтики, а Росії та України. Пахне загальним розпадом. І тоді потрібен інший уряд, інше керівництво країни, уже іншої країни.

Восени 1989 року мало хто вірив, що вже за кілька місяців віщування Рижкова стануть збуватися¹⁵.

У травні 1990 року, після трьох голосувань, із відносно невеликою перевагою (535 голосів — за, 467 — проти) Єльцин був обраний спікером російського парламенту. А вже декларація політичного суверенітету Росії, запропонована ним через кілька місяців, здобула підтримку двох третин депутатського корпусу. Виступаючи перед депутатами, Єльцин сказав:

— Сьогодні центр для Росії — і жорстокий експлуататор, і скупий благодійник, і тимчасовець, який не замислюється над майбутнім. Несправедливості таких відносин слід покласти край. Сьогодні не центр, а Росія має подумати про те, які функції делегувати центру, а які залишити собі.

Так з'явився новий адепт Росії. Улітку 1990 року керований Єльциним парламент оголосив Росію суверенною державою і заявив про вищість російських законів над законами СРСР. Восени того ж року Рижков на Політбюро сказав, що жодне його розпорядження не було виконане. Незабаром він був звільнений Горбачовим у рамках кадрових ротацій¹⁶.

Коли більшість радянських республік оголосила про свій суверенітет, не було жодних формул, які регулювали б нові відносини між ними й союзним центром. Конституція була всесо-

юзним фасадом для надцентралізованої держави і навіть декларувала право республік на вихід із Союзу, однак не передбачала жодних інструментів для врегулювання відносин «центр — республіки». Фактично за встановленими процедурами республіка або перебувала у складі Союзу під повним контролем Москви, або просто його покидала. На початок 1990 року Литва прагнула виходу з СРСР, а Росія, Україна та деякі інші — нового договору. Горбачов зробив усе, щоб утримати в Союзі Литву й не дати російському парламенту обрати Єльцина та оголосити суверенітет. Ні перше, ні друге йому не вдалося. Радянський політико-економічний простір сипався, посилюючи кризу в економіці й загрожуючи існуванню центральної влади.

Рішення, запропоноване Горбачову консерваторами влітку 1990 року, зводилося до того, щоб силоміць поставити союзні закони вище за республіканські. Досягти цього можна було тільки введенням надзвичайного стану. Горбачов дав добро на розроблення плану дій на випадок надзвичайної ситуації. Крім того, він декларував початок радикальних реформ: Президентська рада і Рада міністрів мали бути розпущені, а натомість з'явилися Рада безпеки і Кабінет міністрів, підпорядковані безпосередньо президентові. Але вводити надзвичайний стан він наразі відмовлявся. У грудні 1990 року на 3'їзді народних депутатів приблизно чотириста членів законодавчого органу проголосували за внесення до порядку денного питання про відставку Горбачова. Їхня пропозиція не була підтримана більшістю. Зате подав у відставку міністр закордонних справ Едуард Шеварднадзе, близький соратник Горбачова з ліберального крила, коли зазнав нападок із боку консерваторів за нібито здачу радянських національних інтересів за кордоном. Горбачов, який висів на волосинці, не втримував його. Шеварднадзе попередив делегатів з'їзду про загрозу реакційного перевороту. У листі до свого американського візаві та друга Джеймса Бейкера Шеварднадзе зізнався, що діяв, як йому підказувала совість¹⁷.

Переворот фактично таки стався, як і застерігав Шеварднадзе. На з'їзді ініціативу захопили консерватори, а Горбачов, замість піти у відставку, вирішив очолити процес. У січні 1991 року, без формального введення надзвичайного стану, він надав голові КДБ Володимирі Крючкову, міністру оборони Дмитру Язову

і свіжоспеченому міністру внутрішніх справ Борису Пуго карт-бланш на випадок, якщо знадобиться припинити дрейф радянських республік до суверенності та незалежності. П'ятого січня 1991 року за наказом Язова, виправдовуючись призовом новобранців до Радянської армії, у республіки Прибалтики ввійшли підрозділи повітряно-десантних військ. Одинадцятого січня центральні ЗМІ оголосили про створення у Вільнюсі промосковського Комітету національного порятунку. Ще через три дні підрозділи спецвійськ МВС і КДБ здійснили штурм вільнюської телевежі, яку захищали прихильники литовської незалежності. Під час штурму загинуло п'ятнадцять осіб. Двадцятого січня війська МВС застосували зброю в Ризі; загинуло чотири людини. Через п'ять днів радянські газети опублікували текст указу про спільне патрулювання міст військами МВС та армії. Указ фактично узаконував присутність військових на вулицях радянських міст.

У березні Горбачов створив Раду безпеки — найвищий до-радчий орган при президенті, куди входили майже виключно прихильники жорсткого курсу. Тоді ж із подачі Горбачова провели всесоюзний референдум, де 76 % учасників висловилися за збереження Союзу; попри те що референдум був проігнорований новою владою республік Прибалтики й Закавказзя, його результати виправдали сподівання президента СРСР та його оточення. Двадцять восьмого березня Горбачов наказує військам не допустити в Москві маніфестацій на підтримку Єльцина. Того дня консерватори мали порушити в російському парламенті питання про звільнення Єльцина з посади спікера. Ця спроба виявилася провальною. Маніфестації в Москві пройшли попри заборони. Війська для їх розгону не використовували. Якщо росіяни й загалом слов'яни у складі елітних спецпідрозділів без вагань відкривали вогонь по особах неросійського й тим паче неслов'янського походження у Прибалтиці та Закавказзі, то стріляти по своїх, слов'янах, їм було б набагато складніше. Крім того, це могло вилитись у масштабне кровопролиття, чого Горбачов допустити не міг. І він скомандував відбій — цей крок радо зустріла демократична опозиція (на деякий час Єльцин навіть припинив атакувати Горбачова) і засудили консерватори. Горбачов знову їх обдурив, не пішовши до кінця. Тепер вони дивилися на нього як на перешкоду, котру слід усунути.

Багато хто в партапараті хотів звільнитися від заблукалого партійного вождя. Однак, на відміну від Єльцина, Горбачов навіть думати не хотів про добровільний вихід із партії, і то не тільки через відданість ідеалам соціалізму чи віру, що партію можна реформувати (про що він неодноразово заявляв), але й із тактичних міркувань: він не хотів, щоб партійна машина, яка ще мала величезну владу в країні, пішла проти нього. Черняєв за кілька днів до виходу з партії Єльцина описав у своєму щоденнику розмову з Горбачовим: «Шкурники. Їм, крім кормушки та влади, нічого не треба», — кляв Горбачов секретарів райкомів і міськкомів, із якими зустрічався того дня. «Лаявся матом, — згадує Черняєв. — Я йому: “Киньте їх. Ви — президент; Ви ж бачите, що це за партія, і фактично ви заручником її лишаєтеся, хлопчиком для биття”». На Горбачова ці вмовляння не діяли. «Думаєш, не бачу? Бачу, — казав він Черняєву. — Але не можна цього паршивого пса спускати з повідця. Якщо я так зроблю, вся ця махина кинеється на мене»¹⁸.

Вирішальне протистояння мало відбутись на засіданні ЦК, призначеному на 24 квітня 1991 року. Парткомітети всієї країни вимагали відставки Горбачова з посади генсека. Проте він знову всіх переграв. Учасники зустрічі з подивом прочитали в ранкових газетах, що Горбачов напередодні дійшов згоди зі своїм затятим супротивником Борисом Єльциним і керівниками республік, які прагнули більшого суверенітету. На зустрічі в резиденції Горбачова в Ново-Огарьові вони домовилися розробити текст нового Союзного договору.

Нарешті Горбачов знайшов альтернативу надзвичайному стану: замість відновити статус-кво і, спираючись на силу, повернути владу центру, він зробить крок уперед і знайде формулу, яка врівноважить інтереси центру та республік. Цей маневр звільнив би його від диктату партійних секретарів і частини оточення, схильної до силового курсу. А 24 квітня, відповідаючи на гостру критику своїх дій, що пролунала на засіданні пленуму ЦК, Горбачов заявив, що готовий піти у відставку. Партійна верхівка відступила: без Горбачова їхній партії був би кінець. Тоді лиш він міг захистити їх від Єльцина та його демократів. Спроба партійного перевороту провалилася, Горбачов устояв, але консерватори не здалися¹⁹.

У червні 1991 року, на хвилі обіцянок вибороти для Росії більше прав, Єльцин став президентом РРФСР. Під час інавгурації 10 липня він, даючи присягу, пообіцяв відстоювати суверенітет Росії. Імперія розвалювалась на очах. «Будівничі нації», як охрестив прихильників російського національного відродження гарвардський історик Роман Шпорлюк, виходили переможцями в боротьби зі «спасителями імперії». У день виборів президента Росії радник Горбачова Анатолій Черняєв записав у щоденнику: «М. С. виявився менш далекоглядним, аніж Єльцин із його звірячим нюхом. М. С. боявся, що російський народ не пробачить йому відмови від імперії. А російському народу було начхати». Черняєв розумів, що без Росії будь-який імперський проект приречений. «Бо без Росії нічого не буде, — занотував радник Горбачова у щоденнику. — Союзу не буде. І реально спиратися президент може тільки на неї... не на Туркменію ж із Назарбаєвим!»²⁰

Горбачов мусив визнати результати перших президентських виборів у Росії: його колишній протезе, а нині опонент став першим президентом Російської Федерації завдяки народному мандату, якого сам він не мав. Адже Горбачов був обраний президентом Союзу в радянському парламенті. І тепер обійтися без Єльцина він не міг.

Напередодні візиту Буша до Москви Горбачов, Єльцин і лідер Казахстану Нурсултан Назарбаєв зрештою погодили умови нового Союзного договору. Республіки ставали одноосібними власницями розташованих на їхніх територіях родовищ і мали право самостійно визначати, скільки коштів відраховувати до союзного бюджету. У компетенції центру залишалася військова та національна безпека, а щодо закордонної політики вирішили піти шляхом консультацій із республіками. Крім того, Горбачов, Єльцин і Назарбаєв узгодили зміни в уряді: прихильники жорсткого курсу, введені Горбачовим, мусили покинути його, а новий кабінет повинен був сформувати й очолити Назарбаєв. Підписання нового Союзного договору мало відбутися 20 серпня 1991 року²¹.

Борис Єльцин, який поставив Горбачова в незручне становище перед Бушем на прийомі на його честь, був не просто всенародно обраним главою найбільшої республіки; під його контроль мала перейти більшість розташованих в СРСР нафтових і газових родо-

вищ. Отже, стан союзної скарбниці і, цілком можливо, зарплатня самого Михайла Горбачова могли залежати тепер від волі Єльцина. І хай там як бентежила та ображала Горбачова поведінка президента Росії, йому не залишалось нічого іншого, як визнати це. Мабуть, те саме стосувалось і президента США. Подарунок, який приготував Буш Єльцину, — виготовлена зі срібла найвищої проби чаша від *Tiffany* вартістю 490 доларів, — був дорожчий за подарунки іншим радянським високопосадовцям і навіть Горбачову. Президент СРСР отримав примірник першого американського видання «Анни Кареніної» Л. Толстого (щоправда, у переліку подарунків ціну книжки не зазначали). Поки що Білий дім більшість своїх геополітичних яєць складав у кошик Горбачова. Тож його подарунок можна було вважати безцінним²².

Уперше Буш зустрівся з Єльциним у вересні 1989 року під час візиту останнього до Сполучених Штатів. У ході поїздки Єльцин, тоді ще депутат Верховної Ради, відвідав одинадцять міст, прочитав лекції в американських кампусах, з'явився в телешоу «Доброго ранку, Америко!», відвідав Космічний центр Джонсона в Г'юстоні (Техас), клініку Майо (один із найбільших у світі медичних центрів, розташований у Рочестері, Міннесота), зустрічався з провідними американськими бізнесменами та політиками в різних штатах, аж до Техасу і Флориди. Єльцин назвав цю поїздку здійсненням мрії його життя. Двічі облетівши на вертольоті статую Свободи, він заявив, що тепер «став удвічі вільнішим». Він згоряв од бажання будь-що перевершити Горбачова, перебрати на себе увагу Америки.

— Усе моє уявлення про капіталізм, про Сполучені Штати, про американців, яке роками вдовбували мені в голову, зокрема й за допомогою «Короткого курсу ВКП(б)» — усе це уявлення розвернулося на 180 градусів за півтора дня мого перебування тут, — сказав він, виступаючи перед пресою.

Та найсильніше враження (як майже на всіх радянських громадян, які вперше бували в Америці) справив на Єльцина похід у супермаркет. Розмаїття товарного асортименту, на яке він натрапив в одному з торговельних центрів Г'юстона, різюче контрастувало з порожніми полицями радянських магазинів. І, за словами його радників, саме під час цієї поїздки «в єльцинській більшовицькій свідомості впала остання підпорка»²³.

Також програма візиту до США передбачала нетривалі відвідини Білого дому, де Єльцин зустрівся з Джорджем Бушем. Ця зустріч залишила гіркий присмак у помічників президента, які її організовували. Буш був не проти зустрітися з Єльциним і дізнатись від нього про події в Союзі, але хотів обставити все так, щоб не зачепити самолюбства Горбачова, для якого восени 1989 року Єльцин був ворогом номер один. Тож Єльцина запросили до Білого дому, але офіційно зустріч була призначена не з президентом США, а із Брентом Скоукрофтом, і тут не обійшлося без проблем. «Йому сказали, — згадував Роберт Гейтс, майбутній глава ЦРУ й міністр оборони, а тоді радник із питань національної безпеки, — що він, можливо, зустрінеться з президентом, та ми щосили намагалися применшити значущість цього візиту, тож ніхто не давав стопроцентних гарантій». Коли Кондоліза Райс, експертка з питань нацбезпеки, провела Єльцина в Білий дім через підвальний хід західного крила, він запитав, чи користуються цим ходом особи, які відвідують президента, а потім заявив, що не ступить далі ані кроку, не маючи повної гарантії, що зустрінеться з Бушем. Тоді Райс відказала, що, коли Єльцин не бажає зустрічатися зі Скоукрофтом, він може покинути Білий дім і повернутися до готелю.

Урешті-решт Єльцин здався й пішов на зустріч зі Скоукрофтом, із яким і поділився своїм баченням, як США могли б допомогти радянській економіці. Скоукрофта це не дуже цікавило, і він, за словами Гейтса, мало там не заснув. Усе змінилося, коли до кабінету Скоукрофта зайшов Буш. «Єльцин змінився, як хамелеон, — пригадує Гейтс. — Він пожвавішав, прийшов у захват, став усім цікавитись. Усім виглядом Єльцин показував, що тільки зараз отримав гідного, співмірного з ним самим співрозмовника». Буш підтвердив свою підтримку Горбачова, та Єльцин досягнув мети — зустрівся з президентом США. Щойно покинувши Білий дім, він підійшов до журналістів, які чекали на галявині, та повідав світу про доленосну зустріч. «То не був спокійний, непомітний візит, якого ми чекали, — згадував Скоукрофт, — але все минулося добре»²⁴.

Борис Єльцин справив гарне враження на Буша, але Скоукрофту майбутній президент Росії видався нещирим. Судячи з його спогадів, він так і не позбувся цього враження до кінця. Коли-

шніх симпатиків Єльцина в адміністрації Буша (зокрема Райс і Гейтса) вразили його безцеремонність і непередбачуваність. Згадуючи візит, Гейтс писав у мемуарах: «Він, мабуть, забагато випив, під час виступу в Університеті Джонса Гопкінса мав не найкращий вигляд, та й загалом тримався грубувато». Та все ж таки оточення Буша не могло не помітити, як змінився розклад сил у Москві навесні 1990 року, після перших відносно вільних виборів до республіканських парламентів. Хоч Горбачов і залишався прийнятною для західних політиків фігурою та улюбленцем західної громадськості, ніхто не сумнівався, що майбутнє — за Єльциним.

У червні 1990 року, за тиждень після обрання Єльцина главою російського парламенту, Гейтс послав Джорджеві Бушу доповідну записку, у якій йшлося: Єльцин «показав, що може чудово пристосуватись і використати правила системи, щоб повернути свої позиції політичного лідера. Він виявив себе як ефективний і популярний політик, хоч і ексцентричний». Гейтс рекомендував уникати будь-яких негативних коментарів про Єльцина: «Може так статися, що одного дня ми сядемо з ним за стіл перемовин». Буш написав на полях: «Згоден». Черговий візит Єльцина до США відбувся в червні 1991 року, невдовзі після обрання його президентом Росії. Візит минув вдало і зміцнив його стосунки з американською адміністрацією. Разом Буш і Єльцин навіть намагалися додзвонитися до Горбачова в Москву, щоб попередити його про можливу спробу захоплення влади адептами жорсткого курсу (інформація про таку можливість надходила через американські дипломатичні канали від московських симпатиків Єльцина). Стосунки Єльцина з адміністрацією Буша, які розпочалися восени 1989 року далеко не найкращим чином, вирівнювалися. Принаймні такий вигляд це мало тоді²⁵.

Програма московського офіційного візиту Буша в липні 1991 року передбачала зустріч із президентом Росії. Відбулася вона 30 липня. Не бажаючи, щоб Буш і Єльцин зустрічалися без нього, Горбачов запросив останнього та Назарбаєва на свій сніданок з американським президентом. Вони мали скласти компанію радникам Буша й Горбачова, котрі теж були запрошені на зустріч. Отже, спілкування з президентом США, якого так прагнули Єльцин і Назарбаєв, проходило б під наглядом Горбачова.

Назарбаєв запрошення прийняв і, скориставшись нагодою, звернувся до Буша із проханням про інвестиції у видобуток корисних копалин у Казахстані; що ж до Єльцина, то він відмовився грати роль, яку відвів йому радянський лідер, і брати участь, як він висловився, у «безликій масовці». Він не прийшов на сніданок, а запросив Буша до свого нового кабінету в Кремлі. Буш прийняв запрошення²⁶.

Зустріч Буша з Єльциним тривала майже сорок хвилин і стосувалася здебільшого питань, пов'язаних із новим Союзним договором, що був ініційований Горбачовим і підтриманий Єльциним. Сам факт цієї зустрічі показував, що Білий дім визнає особливий статус Єльцина. Судячи з порушених Бушем питань, головним завданням американського президента було запевнити президента Росії, що Америка підтримує реформаторський курс Єльцина і Горбачова, та разом із тим не дати Єльцину відкрити російське представництво у США чи підписати з ними офіційний договір про співпрацю.

— Як ви знаєте, ми не можемо встановити дипломатичні відносини з вашою республікою, яку ми визнаємо складовою частиною СРСР, — мусив сказати Буш Єльцину.

Весь час зустрічі він тримався цієї лінії. Єльцин запитав його:

— Я так розумію, ви підтримуєте мою ідею формалізувати основи наших відносин?

На це Буш не дуже дипломатично сказав:

— Які відносини? Ви маєте на увазі відносини між США та Росією чи ваші відносини з центром? Я не зовсім розумію предмет вашого запитання.

Держсекретар Джеймс Бейкер, присутній на зустрічі, так «переклав» відповідь Буша розчарованому Єльцину:

— Президенте Єльцин, відповідь залежить від того, про що йтиметься в Союзному договорі про повноваження республік укладати угоди з іншими країнами. Нам ще треба побачити отой новий Союзний договір²⁷.

Якщо Єльцин, запрошуючи Буша у свій новий кабінет у Кремлі, мав на меті створити в уяві простих росіян образ незалежного світового лідера, це йому, безперечно, вдалося. Якщо він хотів дати ляпаса Горбачову, то це в нього також вийшло. У мемуарах Горбачов із гіркою згадував цей епізод. Однак якщо Єльцин

ставив собі за мету поліпшення відносин із президентом США, то це було фіаско. Буша дуже роздратувало майже 10-хвилинне запізнення Єльцина. «Скільки нам ще чекати його ясновельможність?» — нарікав Скоукрофт. Із запланованих п'ятнадцяти хвилин візит ввічливості розтягнувся до сорока: Єльцин мусив повторно озвучувати для групи російських ТА американських радників, які долучилися до президентів двох країн пізніше, основні тези своєї бесіди з Бушем. Тут Єльцин викинув нового коника: спробував улаштувати імпровізовану прес-конференцію із журналістами, допущеними в Кремль без згоди Буша. Він заявив їм, що сторони вже підготували проект договору про російсько-американську співпрацю, подякував за це Бушу. Той мовчки проковтнув пігулку, та коли Єльцин готувався відповідати на запитання журналістів, то сказав йому, що запізнюється й мусить іти. Сідаючи в машину, Буш зізнався Скоукрофту, що бажання Єльцина «зіграти на публіку» стало для нього повною несподіванкою²⁸.

Те, що сталося на московському саміті, освіжило в пам'яті Буша та Скоукрофта спогади про ексцентричного політика, перша зустріч із яким відбулась у вересні 1989 року. Та навіть попри, здавалося б, розв'язну, хлоп'ячу й непередбачувану поведінку Єльцина, Буш знаходив у ньому більше точок дотику, аніж у Горбачові. Улітку 1991 року одним із найважливіших питань на порядку денному в Буша була незалежність балтійських республік — Естонії, Латвії та Литви; ця тема дуже хвилювала не одного члена американського Сенату й Конгресу. Буш м'яко підштовхував Горбачова до визнання незалежності Литви, яку вона проголосила в 1990 році. Той вагався, на відміну від Єльцина. Від імені Росії Єльцин засудив дії центру, який удався до сили на початку 1991 року, і схвалив прагнення прибалтів до незалежності. От і тепер, стоячи коло Буша, він знову заявив про свою підтримку. Єльцин повідомив журналістам, що давно вже переконаний: Росія, як і Америка, вважає, що всім трьом республікам треба дозволити покинути Союз. А от Горбачов так не вважав²⁹.

Коли Джордж Буш наступного дня покидав Москву, його однаковою мірою непокоїли загроза Горбачову, що походила від його консерваторів, і проблеми, які створювали глави союзних республік. Найбільшу з них уособлював Борис Єльцин; однак не він один намагався ослабити центр і дати більше свободи своїй республіці.

КОТЛЕТА ПО-КИЇВСЬКИ

Перед полуднем 1 серпня 1991 року президентський літак із Джорджем Бушем на борту вилетів із підмосковного аеропорту Шереметьєво на Київ. На початку 1991 року на Київ були націлені приблизно 40 американських ядерних боеголовок, кожна потужністю до 170 кілотонн. У разі обміну ядерними ударами кількох вибухів вистачило б, щоб зрівняти місто із землею і знищити понад два мільйони його населення. Підписання договору про СНО означало, що місто в разі війни зазнає меншої кількості ядерних ударів і навіть за найпесимістичнішим сценарієм частина городян мала шанс уціліти. Утім Буш летів у Київ не для того, щоб доставити ці викладки (похмурі, хоч і не позбавлені певного оптимізму). Він поспішав із дещо іншим посланням¹.

Вважалося, що візит триватиме не більш як п'ять годин, та це був другорядний фактор. На думку Буша, не можна було обмежувати перемовини тільки Москвою, не побувавши в республіках, не переговоривши з їхніми керівниками. Це було нове слово в історії радянсько-американських відносин, а ще — прикмета стрімких змін у радянських політичних реаліях. У команді Буша ніхто не міг передбачити швидкого розпаду СРСР чи спрогнозувати, що всього за кілька місяців вирішальну роль у цьому процесі відіграватиме саме Україна. Як місце проголошення нового політичного курсу щодо радянських республік Київ був обраний не випадково: українські керівники не були адептами повної незалежності. Антимосковські тенденції в Україні були сильними, однак далеко не радикальними, а громадяни республіки прихильно ставилися до сигналів з Вашингтона.

Та Горбачову зовсім не хотілося, щоб президент США відвідав Україну, керівництво якої мало претензії на більше, аніж було прописано в новому Союзному договорі. На відміну від Буша, Горбачов чудово розумів важливість України для майбутнього СРСР і боявся, що візит президента США може збадьо-

рити антимосковські сили в республіці. Тож президент Союзу зробив усе від нього залежне, щоб візит не відбувся. У понеділок 21 липня, коли до прибуття Буша в Москву залишалося трохи більше ніж тиждень, до Джека Метлока, посла США в Москві, несподівано зателефонував Ед Г'юетт, радник президента з радянських республік. До кабінету Г'юетта в Білому домі прийшов тимчасовий повірений у справах СРСР і вручив термінову депешу із Кремля з вимогою, щоб Буш відмовився від поїздки до Києва. Для Метлока це було наче грім серед ясного неба. Радянські чиновники посилались на якусь напругу, однак у Києві все було спокійно. До того ж уже повним ходом ішли приготування до візиту, розпочаті Метлоком із відома радянського міністра закордонних справ. Займалися приготуваннями не тільки США, а й Україна, і скасування візиту на цій стадії могло поставити американців у дуже незручне становище.

Вимога Москви застала Буша на борту літака, коли він летів у Туреччину. Разом із Брентом Скоукрофтом вони склали заяву такого змісту: якщо радянське керівництво проти його поїздки до Києва, він скасує її, але, з огляду на розпочаті приготування та участь Києва в них, відповідальність за зірваний візит бере на себе Москва. Джек Метлок, посол США в Москві, зв'язався по відкритому каналу з Держдепартаментом і, знаючи, що КДБ, без сумніву, прослуховує розмову, вказав на негативні наслідки у відносинах з Україною для Москви (а не Вашингтона), до яких може призвести скасування візиту. На другий день те саме було повідомлено міністрові закордонних справ СРСР Олександрю Безсмертних. Занепокоєний Безсмертних зв'язався з Горбачовим, і той нібито сказав: «Не переймайтесь. Скажіть американцям, нехай заспокоються й не змінюють своїх планів. Якщо президент захоче відвідати Київ, я впевнений, його там приймуть з усією гостинністю». Криза була розв'язана. Горбачов мусив прийняти нові правила гри?

Як видно з отриманих від Горбачов-фонду стенограм бесіди, ведених радянською стороною, під час зустрічі Буша й Горбачова 30 липня 1991 року президент США переконував, що київський візит не становить для радянського візаві жодних загроз. Він сказав Горбачову:

— Хочу запевнити вас, що під час поїздки до Києва ані я, ані хтось із мого супроводу не допустить нічого такого, що може

ускладнити наявні проблеми, якимось вплинути на підписання Україною Союзного договору.

Тоді генсек дав зрозуміти реальну причину своїх побоювань:

— Щодо України, то, можливо, тут відіграв роль такий факт: стало відомо, що незадовго до вашого візиту фонд «Спадщина» [стратегічний дослідницький інститут США *Heritage Foundation*, який займається широким спектром питань громадської політики] підготував доповідь, де рекомендував президенту скористатися візитом в Україну для пробудження в ній сепаратистських настроїв, бо це має стратегічне значення.

Буш на це заявив:

— Я не чув про цю доповідь. Та, сподіваюсь, вам доповіли: я наголошував, щоб програму візиту складали максимально продумано. І я був готовий відвідати не Київ, а, скажімо, Ленінград. Дуже хочеться побувати ще десь, окрім Москви. Але в жодному разі я не підтримаю сепаратистів. І Київ було включено до програми візиту лише після того, як ваш міністр закордонних справ повідомив, що вас це повністю влаштовує³.

Якби на те була воля Горбачова, то Буш ніколи не потрапив би до Києва. Генсек боявся втратити Україну. До речі, щодо України Єльцин був такої самої думки. Обидва вважали, що не можна пускати у вільне плавання другу за значенням республіку. Якщо Горбачов і приватно, і публічно говорив про можливість громадянського конфлікту й навіть війни, то Єльцин поведився значно стриманіше, хоч налаштований був не менш рішуче.

— Україна не повинна покидати Радянський Союз, — сказав він президентові США, приймаючи його у кремлівському кабінеті.

Без України, твердив Єльцин, слов'янські республіки втратять своє домінування в Радянському Союзі. Його «небайдужість» до цієї республіки відображувала й загальну позицію росіян. За даними опитування, ініційованого Інформаційним агентством США в лютому—березні 1991 року, лише 22 % росіян підтримували незалежність України, тоді як майже 60 % виступали проти. Інакшою була громадська думка щодо Прибалтики: 41 % опитаних висловилися за незалежність Литви, 40 % — проти⁴.

Наприкінці червня 1991 року ЦРУ підготувало для президента та його радників доповідь розвідслужб з описом чотирьох можливих сценаріїв для СРСР. Лиш один із них — насильницький розпад — передбачав можливість відділення України. Інший сценарій — зміна системи — давав незалежність прибалтійським республікам, трьом республікам Закавказзя й Молдові, а Україні відводили роль учасника слов'янсько-середньоазійського союзу на чолі з Росією. Єльцин схилився до того, щоб Україна залишалася частиною такої єдності, а Горбачов боявся насильницького розпаду. Доповідь ЦРУ не залишала сумніву: якщо США хочуть мирної трансформації радянського режиму (якому ще належало скорочувати свої ядерні арсенали згідно з договором про СНО), то вони мусять домогтися, щоб Україна залишилася в цьому союзі⁵.

Під час ново-огарьовських перемовин із Горбачовим, які радянський лідер подавав як перемогу «нового мислення», Бушу нагадали про важливість національного питання в СРСР. Ніколасові Бернсу, 30-річному співробітнику Ради національної безпеки, який відповідав за зв'язки Білого дому з американцями прибалтійського походження, зателефонував хтось із його прибалтійських знайомих і повідомив, що невідомі бойовики атакували нещодавно створений митний пост на литовсько-білоруському кордоні та вбили там шістьох литовських митників. Бернс поділився новиною з Бушем і членами американської делегації. Горбачов був водночас принижений і розлючений: за словами Буша, було добре видно, як він сполотнів. Американський президент дізнався про стрілянину на території Радянського Союзу раніше, ніж найвищий посадовець країни! Горбачов наказав з'ясувати, що відбувається. В американців виникла підозра, що за вбивством прикордонників стоять московські консерватори, а мета його — принизити Горбачова. Якщо це так, їм удалося досягти свого. Спроба Горбачова представити своє бачення нового світоустрою була знагла обірвана. «Атмосфера зустрічі стала гнітючою, — згадував Буш. — Потім перемовини продовжили, але вже без колишнього запалу».

Як і побоювався Горбачов, трагічні події в Литві знову пробудили проблему самовизначення, оживили привид громадянської війни в Союзі. Він скористався заминкою, щоб перевести

бесіду в площину національного самовизначення, і попросив американців підтримати політику СРСР стосовно Югославії, де Москва намагалася запобігти розпаду слов'яно-мусульманської держави.

— На світі величезна кількість реальних і гаданих міжнародних та міжетнічних проблем, — заявив Горбачову Буш. — І викривання держав за цими лініями призведе до загальної плутанини. Щоб перерахувати потенційні територіальні проблеми, не вистачить пальців на руках — не тільки моїх, а й усіх присутніх тут. Наприклад, у Радянському Союзі 70 % кордонів між республіками не мають чітких обрисів. Раніше це нікого не хвилювало, завжди вирішували це з якихось прагматичних міркувань, практично на рівні райкомів.

Новина про вбивство на новопосталому литовському кордоні збентежила Горбачова перед Бушем і посилила його побоювання, що події в Союзі підуть за югославським сценарієм. Новина прийшла в скрутний для Горбачова момент — напередодні «бездоглядного» візиту Буша в Україну⁶.

Першого серпня 1991 року після 13-ї години керівники УРСР зібралися в Бориспільському аеропорту, чекаючи на почесних гостей. Це був другий візит президента США до Києва. Перший відбувся в травні 1972 року: Річард Ніксон приїздив, щоб підписати з Леонідом Брежнєвим Договір про обмеження стратегічних озброєнь (ОСО-1) і Договір про обмеження систем протиракетної оборони. Сюди він прилетів із Москви на запасному радянському літаку, яким довелося замінити основний літак через виявлену в Москві технічну несправність. Джорджеві Бушу подібних проблем вдалось уникнути, оскільки його віз новенький президентський «Боїнг-747», який прийшов на зміну «Боїнгу-707», що ним користувалися президенти США від Ніксона до Рейгана. Тоді, в 1972 році, на Ніксона справив сильне враження інтер'єр радянського авіалайнера; як згодом згадував сам президент, «де в чому він перевершував наш лайнер»⁷.

Тепер же Джордж Буш із гордістю показував віце-президенту СРСР Геннадію Янаєву інтер'єр свого літака, який, на прохання ще Ненсі Рейган, був виконаний у стилі американського Південного Заходу. Янаєв зустрівач подружжя Бушів у москов-

ському аеропорту, і Горбачов попросив американського президента взяти його із собою в Київ. Одні вважали, що генсек хотів підкреслити особливе місце України у складі Союзу, інші схилялися до думки, що Янаєва приставили до Буша наглядачем. Щойно президентський борт відірвався від землі, Буш улаштував віце-президентові екскурсію по лайнері, показав йому і президентський командний пункт. Янаєв, про якого Буш невдовзі зрозумів, що то найвищий радянський чиновник, що колись побував на борту, реагував увічливими репліками. Згодом Буш казав своїм помічникам, що віце-президент СРСР був «приємний чолов'яга», але «не бозна-яка шишка»⁸.

Поки Буш дорогою до Києва розважав радянського гостя, члени його апарату розгорнули лінгвістичну полеміку навколо основних політичних посилів. Джек Метлок, коли йому показали текст промови, з якою Буш збирався виступити в українському парламенті, заперечив проти вживання назви республіки з означеним артиклем (*the Ukraine*).

— Скажіть президентові, що артикля не треба. Нехай каже просто «Ukraine». Американці українського походження вважають, що наявність артикля в назві переводить країну в розряд географічних регіонів.

На це спічрайтер заперечив:

— Але ж ми кажемо *the United States*?

Однак перемогла позиція Метлока. Його аргументація була не лінгвістичною, а політичною:

— Якщо президент казатиме *the Ukraine*, то вже за тиждень Білий дім буде завалений листами й телеграмами протесту.

У Сполучених Штатах мешкало майже 750 000 громадян українського походження, ще мільйон — у Канаді. За північно-американськими мірками це була невелика спільнота, але добре організована, політично активна і стала. Усі роки холодної війни лідери діаспори переконували етнічних українців голосувати за республіканців, і то небезуспішно. Буш це знав і прийняв політичні резони посла. Опустивши артикль, він заспокоїть своїх виборців удома й водночас не зачепить Горбачова: російська мова не знає артиклів. Версія промови, представлена нині на сайті Президентської бібліотеки та музею Джорджа Буша в Коледж-Стейшн (Техас), містить кілька абзаців, де через

недогляд означений артикль перед назвою України лишився; свідчення надзвичайного сум'яття, що панувало в команді Буша під час перельоту до Києва. Ще Метлок намагався вилучити із президентської промови пасажі про підтримку Горбачова та нового Союзного договору, оскільки вважав їх недоречними в Києві, та було вже запізно: текст промови роздали журналістам⁹.

«У Києві, столиці України, розташованій на Дніпрі, за 515 миль на південь від Москви, Радянський Союз постане перед Бушем зовсім інакшим, — читаємо в ознайомчому проспекті для делегації американських журналістів. — Місто охайне і чисте, із широкими, обсадженими деревами проспектами, неначе створене для того, щоб скінчити візит на емоційній ноті». Автор звіту жартував, що справжньою причиною президентського візиту був старт кампанії заступника прес-секретаря Білого дому, етнічного українця Романа Попадюка, який нібито мітив на посаду президента України. Девіз кампанії: «Щодо цього я не маю чого вам сказати», — не без сарказму зауважував автор проспекту, натякаючи на фразу-кліше прес-секретаря.

Київ, вітаючи Буша, поводився не як «мати міст руських» (так дев'ятнадцять років тому назвав його Річард Ніксон), а як столиця суверенної, а то й незалежної держави. Термінал аеропорту зустрів президента транспарантом «Пане Буш, ласкаво просимо до України!» (без *the*). Оркестр, окрім гімнів СРСР і США, виконав гімн України. Міра лояльності України Москві залишалась питанням відкритим. Джек Метлок, який супроводжував Ніксона під час його візиту 1972 року, зауважив і інші відмінності. Тепер, у 1991 році, усі промови виголошували англійською та українською мовами, а не англійською та російською, як дев'ятнадцять років тому¹⁰.

Настали інші часи. Ніксон літав до Києва через десять днів після того, як Брежнев змінив національно орієнтованого головного комуніста України Петра Шелеста на лояльнішого Москві Володимира Щербицького. Ставленик Брежнева швидко поклав край національному відродженню, що стрімко набирало силу в тогочасній Україні, та зробив її зразковою республікою, опорою московського панування в СРСР. Уродженець Дніпропетровщини (як і Брежнев), Щербицький був однією із провідних фігур дніпропетровського клану — команди Брежнева, яка

правила Союзом аж до смерті свого лідера в листопаді 1982 року. Щербицький вибудував в Україні цілу вертикаль з особисто відданих йому партійців, і Горбачов аж чотири роки накопичував сили, щоб восени 1989 року нарешті відправити його у відставку.

Починаючи з 1950-х років, українська партійна еліта не тільки правила своєю республікою, а й стала молодшим партнером в управлінні Радянським Союзом. У ці роки «друга радянська республіка», як називали Україну західні оглядачі, уклала з «республікою номер один» (тобто Росією) неофіційний пакт про поділ влади, коли українські еліти вивели свого колишнього багаторічного лідера, першого секретаря компартії України Микиту Хрущова, на вершину московського Олімпу. Зважаючи на те, що в росіян не було своєї компартії, але вони керували всесоюзною комуністичною організацією, українські партійці мали на партійних з'їздах у Москві найбільший виборчий блок. І вони досить управно цим користувалися. Хрущов десятками переводив у Москву своїх українських соратників і ставив їх на керівні посади. Навіть його відлучення від влади (унаслідок кремлівського перевороту 1964 року) лише зміцнило позиції вихідців з України.

Хрущова за партійним штурвалом змінив Леонід Брежнев, етнічний росіянин з України. Заповнюючи в 1930-х та 1940-х роках реєстраційний бланк члена партії, у графі «національність» він вказав: українець. Ще один виходець з України, Микола Підгорний, став головою Верховної Ради, номінально очоливши державу. Пост глави уряду дістався етнічному росіянину Олексію Косигіну, а після його смерті в кінці 1970-х — Миколі Тихонову, у минулому теж українському чиновнику. Міністр внутрішніх справ і двоє заступників голови КДБ вийшли із брежневського клану і також були вирощені українським парт-апаратом. Навіть після смерті Брежнева дніпропетровський клан мав залишитися при владі: на роль свого наступника хворий генсек розглядав Володимира Щербицького.

Та після смерті Брежнева в 1982 році влада в Кремлі перейшла до КДБ, який очолював Юрій Андропов. Той просував до вершин влади Горбачова, котрий, хоч і був наполовину українцем, не мав жодних стосунків ані з партапаратом України, ані з українцями в Москві. Перш ніж Горбачов звільнив Щербицького з посади,

яку той обіймав в Україні, він перекрив канали, якими українські чиновники потрапляли в Москву, де набирали політичної ваги. Утративши перспективу продовжити кар'єру в центрі та зазнаючи нападок удома, українська партноменклатура почувалася зрадженою. Колишня угода із союзним центром, укладена за часів Хрущова, — вірність в обмін на повний карт-бланш у всіх домашніх справах і поділ владних повноважень із центром, — більше не діяла, і порушили її не українці.

Невдоволення партійних еліт почало назрівати після аварії на Чорнобильській АЕС у квітні 1986 року. Керівництво станцією здійснювалося з Москви, а ліквідація довгострокових наслідків аварії та евакуація людей із зони лиха лягли на плечі української влади. Крім того, Москва наполягла на проведенні першотравневої демонстрації саме тоді, коли Київ накрила радіоактивна хмара. Партійне керівництво вважало, що Горбачов силою змусив Щербицького провести демонстрацію, погрожуючи звільненням. Чорнобиль викликав масовий протестний рух проти влади, а розв'язувати конфлікт довелось українським партійним елітам. А на додачу до всього центр захоплював демократичні тенденції в республіці, які в майбутньому й підірвали його владу. Розчаровані українські партійці почувалися зрадженими й забутими. Віднині центр спричиняв їм самі клопоти¹¹.

Прибулих до Києва Джорджа і Барбару Бушів вітав 57-річний спікер українського парламенту Леонід Кравчук. Американські журналісти описали його так: «Енергійного вигляду, зі срібною чуприною, засмаглий чоловік, трохи схожий на Джона Готті*»; відчувалося, що це природжений політик, український Ньют Гінгріч^{**}». Життєвий шлях Кравчука сильно відрізнявся від життєпису одіозного боса нью-йоркської мафії чи республіканця-початківця. Колишній партійний апаратник, який усього рік обіймав посаду спікера, Кравчук віртуозно поєднував показну вірність центру і завзятість, із якою обстоював інтереси України у відносинах з ослабленим Горбачовим і главами республік, що

* Один із ватажків італійської мафії другої половини ХХ століття у США.

** Американський політик-республіканець, який у відповідний період саме набував національного авторитету й популярності, зокрема, своїми промовами і готував ґрунт для майбутнього гучного успіху своєї партії.

саме набирали силу. Крім того, тільки він міг примирити інтереси партапарату епохи Щербицького з тими нагальними питаннями, що їх диктували Україні різні рухи за незалежність і демократію, які дужчали з кожним днем¹².

Кравчук, який народився в 1934 році, належав до одного покоління з Горбачовим і Єльциним, але походженням відрізнявся від московських колег. Уродженець Волині, що в 1930-х роках входила до Польщі Юзефа Пілсудського, він на власному досвіді пізнав тягар Другої світової війни, де, крім протистояння німецьких і радянських військ, були і Голокост, і етнічні чистки, і сутички між українськими та польськими націоналістами, які не оминули його рідний край. Батько Кравчука, боєць Червоної армії, загинув на фронті, і Леонід ще змалку освоїв ази виживання. Як пізніше згадував Кравчук, у нього був ще дід, який вважав, що головне в житті — не висовуватися.

Він навіч бачив, як наприкінці 1940-х — на початку 1950-х спецслужби переслідували оунівців, які ще залишалися на волі. Йому не була потрібна секретна доповідь Хрущова 1956 року, щоб бачити, наскільки упереджено й політизовано діяла радянська судова машина в роки сталінізму. І все ж, як Горбачов і Єльцин, чий родичі постраждали в роки Великого терору, Кравчук без вагань став на службу КПРС. Після закінчення Київського університету за фахом «Політекономія» він зробив карколомну кар'єру. Та якщо Горбачов і Єльцин мали в підпорядкуванні чималі регіони СРСР, то Кравчук був типовим партійним чиновником, функціонером.

У 1980-ті роки Кравчук, колишній польський підданий, піднявшись службовими щаблями, очолив відділ агітації та пропаганди ЦК КПУ. Він не міг похвалитися походженням із промислового Донбасу чи належністю до дніпропетровського клану, і якби доба Брежнєва тривала довше, посада ця, найпевніше, була б вінцем його кар'єри. Однак тут прийшов Горбачов із перебудовою та гласністю, відбулися відносно вільні вибори, і партії знадобилися люди, здатні спілкуватися з масами і обстоювати власну точку зору в дебатах з опонентами. Кравчук виявив такі якості, і коли восени 1989 року Щербицький, який ніколи не довіряв цьому волинському генію пропаганди, пішов у відставку, він зміг стати секретарем ЦК КПУ.

Улітку 1990 року Кравчук став спікером українського парламенту, змінивши на цій посаді Володимира Івашка, якого Горбачов, намагаючись урятувати російсько-українську спайку в центрі, перевів у Москву і зробив своїм заступником по партії. Так Кравчук очолив законодавчий орган, де приблизно третина депутатів виступала за незалежність України, а решта — за посилення автономії в межах СРСР. «Як голова української Верховної Ради, — читаємо в короткому довіднику Буша біографію Леоніда Макарівича, — Кравчук змушений спритно лавірувати між вимогами комуністичної парламентської більшості та інтересами незалежників». І справді, він віртуозно це робив, користуючись тим, що ще до обрання його спікером влітку 1990 року парламент ухвалив Декларацію про державний суверенітет, виправдавши цей крок економічно й політично. Девід Ремнік, журналіст *Washington Post*, висвітлюючи київський вояж Буша, цитував слова Кравчука, що він бачить нагоду створити повноцінну українську державу й не хоче нехтувати даним йому шансом¹³.

Кравчук тепло прийняв високого американського гостя, хоч візит і був для нього несподіваним. Як він пізніше згадував, Москва не дозволила йому брати участь у підготовці візиту, і його лише в останню мить викликали з відпустки для зустрічі Буша. Він прилетів із Криму просто в Бориспільський аеропорт (преса відзначила його засмагу), навіть не встигнувши заїхати додому. Кравчук почав свій виступ із привітання Джорджа й Барбари Бушів на «українській землі», усіяко підкреслюючи вищість українського над радянським, але при цьому уникав навіть натяку на незалежність України. Так само як перед командою Буша стояла дилема означеного артикля, перед Кравчуком стояла інша мовна головоломка. Уже цілий рік Україна була формально суверенною державою, та про реальну незалежність не йшлося. У чому тут відмінність? Ніхто, крім Горбачова, схоже, цього не знав, і Кравчук доклав усіх зусиль, щоб урівняти ці поняття.

— Американський народ добре знає ціну справжнього суверенітету, і Декларація незалежності однією з перших проголосила на весь світ ідеали свободи, рівності та братерства, — сказав Кравчук, вітаючи американських візитерів.

Джордж Буш не поспішав слідом за Кравчуком прирівнювати суверенітет до незалежності (відмінність між свободою та не-

залежністю він опише за кілька годин). Відповідаючи на привітання спікера, він почав із менш дискусійних матерій. Буш зазначив, що Україна — історична батьківщина сотень тисяч американців (тут замість *homeland* він ужив *motherland*, що, на думку спічрайтерів, було більш звичним для радянських людей). Президент процитував українського поета Тараса Шевченка, висловив задоволення тим, що в Україну повернулися із Заходу християнські ієрархи, вигнані колись Москвою, схвалив відродження релігійних громад. Що ж до відносин Вашингтона і союзних республік, то тут він діяв не менш обережно, ніж на перемовинах із Єльциним.

— Ми за підтримку якнайміцніших стосунків із радянським урядом президента Горбачова, — заявив Буш, — але поважаємо й нові реалії Союзу. І, самі, як федерація, прагнемо гарних, кращих, ніж до сьогодні, відносин із республіками.

Урешті, президенту США вдалося-таки виголосити своє перше послання на українській землі, жодного разу не вживши конструкції *the Ukraine*¹⁴.

З аеропорту автоколона Буша попрямувала в центр Києва. «Перед терміналом зібралось безліч людей із жовто-блакитними прапорами, що символізували прагнення України до незалежності», — згадував у мемуарах Джек Метлок. «Уздовж усього маршруту стояли тисячі українців, — читаємо у звіті журналістів. — Багато хто привітно махав руками, майже всі раділи, бачачи Буша; кілька жінок тримали букети домашніх квітів; дехто піднімав угору маленьких дітей, а один чоловік на знак привітання приніс величезну хлібину й пачку солі». Ця зустріч зовсім не нагадувала стриманий прийом Буша в Москві; для москвичів він був передусім гостем Горбачова, а популярність генсека падала щодня. Київ відрізнявся від Москви не тільки рівнем завзяття, а й зовні. Помічник Горбачова Анатолій Черняєв, котрий супроводжував генсека під час зустрічі з канцлером Німеччини Гельмутом Кодем, яка відбулася в Києві на початку липня, навіть поділився у щоденнику враженням, яке справив на нього Київ: «Відчуття, ніби ми в якомусь великому західноєвропейському, радше німецькому, місті: атмосфера ХІХ століття, вулиці, зелень, прибрано, чисто, доглянуто [...] і загалом ситно, порівняно з Москвою».

У серпні настрої зустрічальників був такий самий, як і в липні, коли Черняєв зауважував плакати на зразок «Колю — так! Горбачову — ні!» У натовпі витали антигорбачовські настрої. Писані гасла, що їх тримали люди, були красномовні. Деякі з них адресувалися персонально гостям з Америки: «Москва має 15 колоній»; «Імперія зла жива»; «Якщо бути часткою імперії так добре, тоді чому Америка її покинула?»; «Колумб відкрив Америку, Буш відкриває Україну». Джордж Буш емоційно реагував на адресовані йому вітання. У зверненні до українського парламенту, з яким він виступив за кілька годин, Буш сказав:

— Кожен американець у цій довгій автоколоні — а вона була довга, повірте мені! — був глибоко зворушений тим, як тепло прийняв нас народ України. Ми пам'ятатимемо це довіку.

Важко сказати, чи усвідомили президент і його команда, що місто вітало їх як союзників проти Москви та Горбачова, а не як адептів горбачовських перетворень і затіяної ним модернізації СРСР¹⁵.

Люди, які вітали Буша, прагнули незалежності України. Вони виражали почуття інших киян та багатьох мільйонів інших українців, а за їхніми діями стояли активісти Руху — політичної організації, що зародилась восени 1989 року як Народний рух України за перебудову. Рух був утворений на кшталт народних фронтів, які виникли у прибалтійських республіках і на початку свого існування щиро підтримували Горбачова. У цій організації, створеній зусиллями колишніх дисидентів (відпущених із місць ув'язнення за вказівкою Горбачова) та лідерами української інтелігенції, генсек убачав противагу консервативному партійному крилу, яке очолював Щербицький. Як пізніше згадував Кравчук, Щербицький ненавидів слово «перебудова».

Коли під час однієї зустрічі із громадськістю Києва Горбачов сказав киянам, що вони повинні тиснути на апарат знизу, а він тиснутиме на нього зверху, Щербицький обернувся до своїх соратників, приставив палець до скроні, явно натякаючи на розлад психіки в Горбачова, і запитав:

— А на кого тоді він спиратиметься?¹⁶

І Щербицький мав рацію. Підтримка Рухом Горбачова тривала недовго. Якщо спочатку засновники Руху підтримували горбачовські реформи, то в жовтні 1990 року, на другому з'їзді

організації, вони прибрали з її назви слово «перебудова» та заявили як головну мету досягнення незалежності України. На той час Україна вже проголосила свій суверенітет і дозволила українському парламенту скасовувати будь-який союзний закон, якщо він суперечив республіканському законодавству. Однак партійний апарат, секретні служби, збройні сили та значна частина української промисловості, як і перше, жили за вказівками з Москви. Рух шукав способу покласти цьому край. Крім того, його лідери були проти участі України в оновленому Союзі, за який виступав Горбачов. Візит Буша до Києва міг бути розцінений як підтримка Руху або як жест солідарності з його ворогами — усе залежало б від обраної ним позиції. А сигнали, отримані з цього приводу рухівцями, важко було назвати позитивними. Подейкували навіть, ніби Буш летить у Київ за дорученням самого Горбачова.

Напередодні зустрічі, 31 липня, коли Буш вів у Москві перемовини з Горбачовим, керівництво Руху провело в Києві прес-конференцію, присвячену майбутньому візиту. Серед присутніх були поет Іван Драч — голова Руху — і В'ячеслав Чорновіл — дисидент, який багато років провів у таборах ГУЛАГу, а тепер очолював обласну раду Львівщини, осередку незалежницького руху в Західній Україні. Поруч із ними сидів легендарний Левко Лук'яненко — колишній політв'язень, правознавець, випускник МДУ, перший арешт якого припав на 1961 рік (за те, що, послуговуючись марксистсько-ленінськими аргументами, агітував за незалежність України) і який більш ніж чверть століття провів у таборах і тюрмах. Колишні в'язні ГУЛАГу об'єдналися з представниками національної інтелігенції, щоб разом привести Україну спочатку до суверенітету в радянському дусі, а потім і до повної незалежності. Їм хотілося, щоб Буш оцінив їхні зусилля.

Першим на прес-конференції Руху взяв слово 55-річний Іван Драч. Він похвалив Буша за підтримку, яку той надавав радянським народам, працюючи в адміністрації Рейгана, після чого його привітний тон змінився на критичний. Далі Драч тільки те й робив, що критикував політику Буша щодо союзних республік загалом та України зокрема.

— Можна подумати, що президент Буш загіпнотизований Горбачовим, — проголошував Драч. — Адміністрація Буша

продовжує говорити про стабільність так, ніби джерело цієї стабільності — це Москва. І ми маємо пам'ятати, що, вже ставши президентом, Буш постійно нехтував демократичними рухами в республіках. [...] Зокрема, він відмовився від зустрічі з лідерами Руху у Вашингтоні. Не захотів зустрітися з нами тут. Боюся, що й тепер він прилетів як рупор Горбачова.

Безпосередньою причиною невдоволення Руху стала відмова американського президента провести окрему зустріч із лідерами опозиції. Коли керівництво організації звернулось у Білий дім із проханням про таку зустріч, їм дали чітко зрозуміти: лідерів Руху запросять на обід, який даватимуть на честь Буша Леонід Кравчук та компанія, а окремої зустрічі не буде. Також лідерів Руху зачепили за живе висловлювання американців, які нівелювали самобутність України та її культури. Реагуючи на заяви Білого дому, що Буш летить до Києва, щоб краще познайомитися з радянською дійсністю та культурою, Драч сказав:

— Президент Буш помиляється. Якщо він хоче бачити радянську дійсність і культуру, їх можна побачити і в Кремлі. У Кремлі він може насолодитись імперіалістичною культурою та жадобою. А тут — Україна. Ми не зразок радянської культури; ми — наслідок хижацької політики радянської влади, народ, поневолений горбачовським центром¹⁷.

Так Буш потрапив під подвійний тиск: Горбачова — у Москві, лідерів Руху — у Києві. Його радники прибрали означений артикль із-перед назви України, але президента не переставала хвилювати думка про те, як сприймуть його звернення. Дорогою з аеропорту він ошелешив Кравчука проханням прочитати текст звернення і сказати, чи потрібно в ньому щось змінити. Українського лідера це дуже вразило: він навіть уявити не міг, щоб так учинив хтось із радянського керівництва. Усі, від Брежнєва до Горбачова, приїздили в Україну, повчали, що робити, і їх мало обходило, що можуть думати інші. Буша ж, главу найбагатшої, найсильнішої держави світу, по-справжньому цікавило, що скаже Леонід Кравчук. Крім того, він дав колишньому партпартнику, що став демократом, пораду, яку той запам'ятав на все життя: дивися людям просто у вічі, і лиш тоді ти зрозумієш, чи проголосують вони за тебе. Кравчук переглянув за допомогою помічників текст промови й запропонував кілька правок. Місця,

які не дуже влаштували б його парламентарів, були надто важливі, щоб прибирати їх повністю. Залишалось дочекатися виступу, щоб побачити, скільком депутатам вони не сподобаються й наскільки сильним буде їхнє невдоволення¹⁸.

Коротка зустріч Кравчука та Буша перед приїздом до Верховної Ради переконала спікера, що вашингтонський гість зі щирою повагою ставиться і до України, і до її керівництва. Розмовляючи із Кравчуком, він порушував теми, де фігурували «економічна міць і величина України — за кількістю населення цілком порівнянної із Францією та Великою Британією». Президент США хотів сказати своєму співрозмовнику, що «дипломатичні відносини будуть здійснюватися через центр», що він хоче досягти якнайтісніших відносин із Горбачовим, до якого відчуває глибоку повагу. Одночасно Буш не збирався тиснути на позицію України щодо Союзного договору. «Я розумію, що ви зволікаєте з остаточним укладенням договору, доки не напишете свою конституцію», — мав сказати Буш господарю. Основний наголос робився на свідоме затягування часу, до якого вдавалася українська верхівка, якщо мова заходила про підписання Союзного договору: укладати нову конституцію можна нескінченно довго¹⁹.

Кравчук і керівництво України вирішили скористатися зупинкою Буша в Києві, щоб залагодити два питання: відкриття у США українського консульства (американське консульство щойно відкрилося в Києві) та інвестиції в економіку на 5 млрд доларів. Сподівалися, що для досягнення останньої мети Америка надасть Україні статус країни з режимом найбільшого сприяння в торгівлі. Ще одним питанням на порядку денному була співпраця в ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи. У відповідь українці могли запропонувати співробітництво в Організації Об'єднаних Націй — було очевидно, що вони вже готові вийти на міжнародну арену в ролі самостійного гравця, яким досі не були. На відміну від опозиції, українське керівництво не просило про підтримку незалежності, і все ж воно серйозно рухалося в цьому напрямку.

Лідери України домагались того самого, чого і Єльцин (може, навіть із більшим завзяттям), хоч підносили свої прагнення набагато тактовніше, і Буш, витримуючи той самий курс, що й у Москві, у своїх заувагах українському керівництву був

значно привітнішим. Саме українці, які вітали Буша на вулицях Києва, як і українські виборці у США, допомогли йому знайти правильний тон для розмови.

— Союзний договір уже готовий, — казав він Кравчуку, — і, як я розумію, там ширші можливості для прямих контактів із республіками. Водночас ми можемо розбудовувати економічні зв'язки, співпрацювати щодо ядерної безпеки²⁰.

Першого серпня, приблизно о 16:00, після зустрічі з керівництвом України та обіду за участю опозиційних політиків, президент Буш прибув до парламенту, щоб виступити із промовою перед українськими законодавцями. В українському парламенті більшість становили комуністи — 239 осіб із 450. Націонал-демократи (націоналісти й ліберали), за яких проголосували виборці на Заході й у великих містах Сходу, а також у Києві, назбирували разом 125 голосів.

Лейтмотивом промови, яку Буш виголошував на тлі величезної статуї Леніна, була тема свободи та відповідальності, що приходить із її здобуттям. Розвивати її він почав з етимологічного аналізу назви «Україна». Ретельно уникаючи означеного артикля, Буш сказав:

— Багато століть тому ваші предки нарекли цей край Україною, тобто «прикордонням», адже ваші степи сполучають Європу та Азію. Однак українці навчилися долати інші кордони. Сьогодні ви відкриваєте нові обрії та контури свободи.

Усупереч побоюванням «рухівців», Буш говорив про Україну — її людей, історію, географію — як про щось окреме від Москви. Промова його була далека від промови Ніксона 1972 року, коли за обідом, який давали на його честь українські посадовці, Ніксон, говорячи про Радянський Союз, назвав Київ «матір'ю міст руських» і вільно вживав перед назвою республіки означений артикль²¹.

Те, що Буш сказав далі, сподобалось українській опозиції значно менше. Президентська промова, хоч і була написана, щоб не образити почуттів українців, підтвердила найгірші побоювання Івана Драча та його соратників.

— Дехто закликає Сполучені Штати зробити вибір між підтримкою президента Горбачова і підтримкою лідерів республік, які прагнуть незалежності, — заявив президент. — Я вважаю, що це хибний вибір. Відверто кажучи, президент Горбачов досягнув

видатних результатів, і цілі його курсу гласності, перебудови та демократизації — воля, демократія, економічна свобода.

Потім Буш пояснив, як розуміє слово «свобода», чим остаточно засмутив Рух:

— Свобода — це не те саме, що незалежність. Американці не підтримають тих, хто прагне незалежності для того, щоб замінити тиранію, нав'язану звідкись, на місцевий деспотизм. Вони не стануть допомагати тим, хто заохочує самогубний націоналізм, замішаний на міжнародній ненависті.

Сумнівів більше не було: США не підтримають прагнення України до незалежності — її прихильники були покинуті напризволяще²².

Промова Буша відбивала погляди, наявні в Білому домі. Ніколас Бернс пізніше згадував:

Не думаю, що влітку 1991 року хтось в американській делегації допускав можливість розпаду Радянського Союзу. [...] Між Горбачовим і Бушем установилися досить довірчі стосунки, ми доволі успішно співпрацювали з більшої частини, і нам дуже хотілось відвідати Київ, щоб показати наш інтерес до республік. [...] Ми хотіли побачити поступовий занепад державного устрою СРСР та поступове впровадження реформ і перетворень, бо побоювалися, що коли насправді підтримаємо національні рухи, то справа може обернутися насильством, а це послабило б контроль над ядерною зброєю в низці республік; а так нам здавалося, що плавне сповзання грає нам на руку²³.

Промова спричинила в українському парламенті змішані почуття. Комуністична більшість вітала обережний підхід Буша; демократична опозиція засудила її, як і їхні однодумці у США. Буш намагався залучити на свій бік українських американців, заявивши із трибуни Верховної Ради:

— Якщо ви бачили, як я шалено вимахую руками з лімузіна, то це тому, що я подумав: а раптом хтось із цих людей, які стоять уздовж вулиць, приїхав із Філадельфії, Піттсбурга чи Детройта, де так багато американців українського походження, і стоячи тут, біля мене, слухає мої слова.

Він сподівався, що його слова, коли їх надрукують українські газети у США, викличуть схвалення його виборців. Сказати, що це була помилка, — нічого не сказати²⁴.

Українська діаспора в Америці, обнадієна останніми подіями в Україні, не підтримувала ані Горбачова, ані українську комуністичну верхівку. Вона підтримувала Рух, і якщо Рух був чимось незадоволений, то так само була незадоволена й українська діаспора. Мало хто знав, що Горбачов переконував Буша утриматись від візиту в Київ; що йому та його команді вартувало чималих зусиль таки здійснити заплановану поїздку. У неділю 4 серпня, через три дні після київського вояжу Буша, група українців приїхала на знак протесту до Білого дому, тримаючи в руках транспаранти: «Я американець українського походження. Я не підтримую Джорджа Буша» і «Пане Буш! Незалежність України — це свобода для всіх її меншин». Після годинної демонстрації ватажки протестувальників заявили, що незадоволені діями Білому дому. Складене ними письмове звернення закінчувалося прямою погрозою, що на наступних виборах вони проголосують проти Буша: «Пане президенте, ми дійшли невтішного висновку, що в ході візиту до українського Києва ви блискуче впоралися з дорученням Горбачова. Та однаково, попри союз Горбачова і Буша, Україна стане незалежною — це така сама правда, як і те, що сонце сходить і заходить. А ми; ваші співвітчизники-американці, які під час промови нібито стояли поруч, не були з вами. Ми врахуємо цей урок на президентських виборах 1992 року»²⁵.

Не тільки українська діаспора була незадоволена виступом Буша. Із розгромною критикою у своїй статті виступив Вільям Сефайр, колумніст *New York Times* і колишній спічрайтер Ніксона. На його думку, «жахлива за рівнем малодушності» промова «Котлета по-київськи» (*dismaying 'Chicken Kiev' speech*) була одним із найбільших промахів команди Буша. За Сефайром, Буш «відмовляв українців від самовизначення, недалекоглядно примушуючи Вашингтон стати на позиції московського централізму і гребти проти ходу історії». А глузливий вислів «промова “Котлета по-київськи”» стала для громадськості США синонімом нерішучості, властивої зовнішній політиці Буша. У книзі спогадів, написаній разом із Джорджем Бушем, Скоукрофт

переконував, що, говорячи про місцевий деспотизм, Буш мав на увазі зовсім не Україну, а Молдову та деякі інші республіки. Джек Метлок, який доклав чи не найбільше сил, готуючи візит, парирував випад: чи не Сефайр, готуючи промову Ніксона у 1972 році, назвав Київ «матір'ю міст руських»?²⁶

Першого серпня 1991 року майже ніщо, крім протестів колишніх політв'язнів і мало кому відомих поза Україною інтелектуалів, не вказувало Бушу та його команді на проблему, що незабаром постане перед ним. Після зливи оплесків від комуністичної більшості у Верховній Раді американський президент і його люди в супроводі Леоніда Кравчука та його радників покинули будівлю. Їхні лімузини проїхали до Бабиного Яру — урочища неподалік середньовічної Кирилівської церкви, де в роки війни відбулася одна з найбільших трагедій Голокосту. «Довга, повільна їзда до Бабиного Яру, що тривала двадцять хвилин, для президента Буша була, мабуть, найяскравішим спогадом цього візиту, — ішлося в репортажі журналістів. — Українці стояли при дорозі рядами по п'ять, по шість людей. На відміну від москвичів, вони усміхалися. Кияни вітально махали руками Бушу та всьому кортежу»²⁷.

На схилах розташованого на околицях Києва Бабиного Яру наприкінці вересня 1941 року нацистська зондеркоманда 4-А за два дні розстріляла майже 34 000 євреїв, які мешкали в Києві. Розстріли велися серед білого дня. Нацисти вмикали музику, але патефони не могли заглушити криків жертв, і нелюдська розправа озлобила жителів міста. Це були перші дні німецької окупації та перші жертви Бабиного Яру. До осені 1943 року, коли Червона армія відбила Київ, у Яру були страчені ще 70 000 людей: радянські військовополонені, українські націоналісти, роми, заручники з цивільних, пацієнти божевілень. Відступаючи з Києва, нацисти замітали сліди злочину, викопували тіла, спалювали їх, а попіл розвіювали. Та їм не вдалося стерти спогадів із пам'яті людей, що пережили цю трагедію.

Радянська влада провела розслідування й задокументувала страти (на Нюрнберзькому процесі над військовими злочинцями йшлося про 100 000 загиблих), але початковий варіант доповіді змінили так, щоб приховати факт, що першими жертвами

були євреї, а їхнє вбивство стало частиною Голокосту. Для радянської влади вони всі були громадянами СРСР без розрізнення національності. У 1966 році вийшов друком роман-документ «Бабин Яр», автором якого був талановитий київський письменник Анатолій Кузнецов, але радянська цензура вилучила з нього чверть тексту. І тільки в 1970 році, коли письменник виїхав на Захід, роман був виданий без купюр. А в 1976 році в Бабиному Яру нарешті поставили пам'ятник жертвам трагедії. Узгоджуючись із офіційною версією подій, він був покликаний увічнити пам'ять про радянських військовополонених і громадян СРСР узагалі²⁸.

Саме перед монументом ще радянських часів Джордж Буш готувався виголосити свою промову в пам'ять про загиблих. «Подивіться уважно на цей величний монумент із бронзи та граніту, перед яким має виступати Буш, — читаємо в довіднику для журналістів. — Його вінчає фігура жінки, яка схилилася, щоб поцілувати дитину. І тільки задня частина пам'ятника показує весь трагізм і жах того, що діється: руки в жінки зв'язані за спиною».

Виступаючи перед пам'ятником, Буш подякував Україні, яка врешті дозволила виокремити жертв Голокосту із загального числа загиблих.

— Багато років трагедія Бабиного Яру залишалася невизнаною, але цей час минув, — сказав він. — Невдовзі тут буде меморіальна дошка, де чесно йтиметься про геноцид євреїв, винищення ромів, безприкладне за жорстокістю вбивство комуністів, християн — усіх, хто посмів стати проти фантазій божевільного нациста.

Так само як у Верховній Раді, Буш знайшов спосіб оцінити внесок Горбачова в переосмислення радянської історії та висловити підтримку кремлівському візаві, який переживав не найкращі часи. Він провів пряму паралель між ним і такою важливою для американської історії постаттю, як Лінкольн:

— Авраам Лінкольн колись сказав: «Ми не зможемо втекти від історії». Михайло Горбачов зробив історію правдивою.

«Мене душили сльози, коли ми підходили до пам'ятника в Бабиному Яру, де нацистські окупанти позбавили життя десятки тисяч українців, євреїв і представників інших національ-

ностей, — згадував пізніше Буш. — Виступаючи, я мусив робити паузи, коли доходило до опису жахів, що коїлися тут п'ятдесят років тому». Промова президента і справді рясніла жахливими подробицями тієї бійні; згадав він і про музику, яку вмикали нацистські кати. Барбара Буш слухала виступ, сидячи поруч із просто вбраними, сільського вигляду бабусями, які пережили бійню в Бабиному Яру, та людьми, котрі допомагали їм урятуватися. Леонід Кравчук також боровся зі своїми почуттями. У роки німецької окупації, восьмирічним хлопчиськом, він теж був свідком масової страти, коли нацисти з кулеметів розстрілювали людей. За кілька місяців після візиту Буша, виступаючи на 50-й річниці трагедії Бабиного Яру, він ужив кілька слів на їдиші, а згодом сказав в інтерв'ю, що не всі співвітчизники поводитися так, як мали б поводитися за таких обставин. Цим він, по суті, визнав, що до Голокосту були причетні й деякі українці²⁹.

Виступ Буша був чудово прийнятий присутніми. Іван Драч та інші рухівці, які одними з перших в Україні осмислили місце Бабиного Яру в загальній трагедії Голокосту та історії України, схвально поставилися до його виступу. Українсько-єврейський альянс проти Радянської імперії, що зародився в ГУЛАГу серед політичних дисидентів обох національностей, завдяки Руху, політику якого визначали вчорашні дисиденти, утілювався в політичну реальність. Рух був у перших лавах борців з антисемітизмом, якого ще не позбулась Україна, і його політична платформа підтримувала українсько-єврейську співпрацю, спрямовану проти диктатури союзного центру³⁰.

Єдиними, хто почувався на церемонії ні в сих ні в тих, були посланці Горбачова, які супроводжували Буша в київській поїзді: віце-президент Геннадій Янаєв і радянський посол у Вашингтоні Віктор Комплектов. Оскільки промови виголошували то українською, то англійською (які були також робочими мовами всіх заходів), майже весь час російські гості почувалися розгублено. Комплектов під час виступу Буша в парламенті зауважив: «Добре, я хоч англійську знаю, інакше взагалі не зрозумів би, що тут діється». Якщо вірити стислому довіднику Буша, Янаєв «трохи володів англійською». Якщо це й так, то в Києві він цього не показував. Українські чиновники чудово розмовляли

російською, а їхній перехід на українську мав символічне значення для республіки, що формально була суверенною.

Американці запросили українського перекладача. Крім того, на прохання української сторони, вони влаштували окрему зустріч Буша і Кравчука без Янаєва. За словами Еда Г'юетта, радянського експерта Ради національної безпеки, із радянським віце-президентом, який не говорив українською і, мабуть, не розумів більшої частини з того, що казали англійською, українські чиновники трималися так, ніби то не представник союзного центру, а «голова всесоюзної асоціації прокажених». На обіді у Кравчука Янаєв то нудився, то дратувався. Але часи змінилися: тепер центр мав розшаркуватися перед республіками, і Янаєв це розумів³¹.

Приблизно о 19:00 за київським часом американський борт № 1 вилетів із Бориспільського аеропорту і взяв курс на Вашингтон. Візит нарешті завершився. На довгому шляху до ядерного роззброєння була досягнута важлива віха, сформульована нова політика на основі національного самовизначення радянських республік, виражена підтримка демократії й засвідчена підтримка кремлівському колезі, який намагався втримати колишню супердержаву від розпаду. У літаку, що прямував на Москву, Янаєв і Метлок «проголошували здравиці за візит, який видався дуже успішним». Джордж Буш готувався до заслуженого відпочинку у своєму літньому маєтку в Кеннебанкпорті (штат Мен). Липень був дуже насиченим. Серпень обіцяв бути лінивим і спокійним. Однак не все так сталося, як гадалося³².

ЧАСТИНА II

ТРИВОЖНИЙ СЕРПЕНЬ

КРИМСЬКИЙ В'ЯЗЕНЬ

— Міхаїл, сподіваюся, з вами все гаразд.

Такі були перші слова уявного звернення, записаного Джорджем Бушем на міні-диктофон. У роки президентства він постійно вів аудіощоденник, якому часто довіряв помисли та почуття, приховувані від широкого загалу. Увечері 19 серпня 1991 року, під час чергового начитування, думками президент був далеко від американського узбережжя: він розмірковував про Михайла Горбачова.

— Сподіваюся, вони гуманні до вас, — вів далі Буш. — Ваше правління було напрочуд конструктивним. Вас атакували і праві, і ліві, але ви заслуговуєте на велику довіру. Наразі, чорт забирай, ми не знаємо, що діється у вашій країні, де і в яких умовах ви перебуваєте, але ми діяли правильно, підтримуючи вас; я не шкодую, що ми це робили, і, хоч у телевізорі буде повно базік, які казатимуть, що зроблено не так, усі ваші вчинки диктувались бажанням зробити свою країну кращою, сильнішою, багатшою¹.

Буш обдумував день, який назвав історичним. У далекій Москві соратники Горбачова проголосили надзвичайний стан, сам Горбачов був відсторонений від влади (нібито за станом здоров'я), а на вулицях міста з'явилися танки. Буш, який лиш кілька тижнів тому повернувся з Москви, не чекав такого повороту. Він провів попередню ніч у сімейному маєтку Вокер-Пойнт у селищі Кеннебанкпорт, і його найбільшою гризотою було встигнути провести гру в гольф, призначену на 6:30 ранку, доки ураган «Боб» ще не досяг узбережжя. Партнерами по грі мали стати Brent Скоукрофт, який зупинився в Кеннебанкпорті, у готелі «Нонантум», і пітчер із «Бостон Ред Сокс» Роджер Клеменс. Та щойно Буш заснув, як пролунав телефонний дзвінок; телефонував Скоукрофт. Радник із національної безпеки турбував президента не з приводу майбутньої гри чи негоди. Повторювалася торішня історія, коли Саддам Хусейн вдерся в Кувейт і зіпсував Бушеві відпустку; Скоукрофтова новина стосувалась міжнародної

політики й погрожувала зірвати не тільки партію в гольф, а й усю нову відпустку: у Москві стався переворот.

Ще півгодини тому Скоукрофт мирно лежав у ліжку, читаючи дипломатичні звіти. По телевізору був увімкнений цілодобовий канал новин *CNN*, і краєм вуха він уловив, як диктор каже про відставку Горбачова за станом здоров'я. Виглядало це дивно: ще кілька тижнів тому Скоукрофт бачив Горбачова і той був абсолютно здоровий; він прислухався. Наступне повідомлення з Москви розвіяло всі сумніви: радянське інформаційне агентство *TAPC* повідомило про хворобу Горбачова і про створення комітету, повноважного вводити надзвичайний стан. Серед осіб, котрі очолили комітет, — найвищі посадовці на чолі з віце-президентом Геннадієм Янаєвим — були глава КДБ Володимир Крючков і міністр оборони маршал Дмитро Язов. Ще кілька тижнів тому всі вони були гостями на прийомі в Буша в Москві. Скоукрофт зателефонував до свого заступника Роберта Гейтса й попросив його перевірити новину через канали ЦРУ. Потім він викликав до себе заступника прес-секретаря Романа Попадюка, який зупинився в тому ж готелі, і доручив йому накидати текст заяви на випадок, якщо інформація підтвердиться.

Тоді Скоукрофт зателефонував до президента й розповів йому, що знав. На той момент ще не було жодного незалежного підтвердження по жодному з урядових каналів, зокрема й ЦРУ. «Боже мій!» — була відповідь Буша. Стали обговорювати офіційну реакцію: журналісти вже товклися під дверима готельного номера Попадюка. «Президент більше схилився до того, щоб відкрито засудити переворот, але в разі успіху заколоту нам довелося б мати справу з путчистами, хоч яким огидним був їхній учинок, — писав пізніше Скоукрофт. — І ми вирішили, що тон президента має бути осудливий, але не спалювати всі мости». Скоукрофт був повний песимізму: з такою кількістю впливових фігур, які стояли за переворотом, він цілком міг удатися. «Позаконституційний» — таке визначення путчу підказав президенту Скоукрофт на випадок публічних виступів. І перш ніж Буш удруге спробував заснути, вони домовились, що Скоукрофт усю ніч стежитиме за ситуацією та зателефонує президенту о 5:30 ранку. Попадюк вийшов до преси з короткою заявою, визнав, що адміністрація не має інформації з незалежних джерел

і не може сказати, що діється в Москві. Він сказав Скоукрофту, що вранці на президента чекає спілкування із пресою й не можна коментувати заколот, перебуваючи на полі для гольфу.

— Крім того, уранці може бути дощ, — відповів йому Скоукрофт.

Про гольф так чи інакше довелося забути².

Ранок теж не вніс ясності, хіба що розвіяв останні сумніви, що це дійсно переворот. Що з Горбачовим? Що робитимуть заколотники і як вплине переворот на майбутнє радянсько-американських відносин і долю СРСР? Усі розуміли, що вплив цей буде величезним, але яким, не знав ніхто.

Як завжди, ЦРУ перебирало всі можливі варіанти. Аналітики оцінювали ймовірність повернення в доперестроєвий режим у 10 %, вірогідність патової ситуації між консерваторами й демократами становила 45 %, вірогідність поразки заколотників — теж 45 %. ЦРУ давало путчу значно менше шансів на успіх, ніж Скоукрофт, не в останню чергу тому, що його аналітикам не вдалося виявити ознак серйозних приготувань: переворот був спонтанний. І все ж спрогнозувати, як розвиватимуться події далі, було важко. Буш зв'язався із прем'єр-міністром Великої Британії Джоном Мейджором, президентом Франції Франсуа Міттераном. Для них, як і для президента США, звістка про переворот була повною несподіванкою. Буш сказав Міттерану, що для Горбачова це як грім серед ясного неба. Триматися цієї лінії йому порадив Скоукрофт.

— Якщо їм невідомо, то, чорт забирай, звідки нам було знати? — жалівся того дня президент у диктофон.

Здавалося, справи кепські як ніколи: мало того, що ЦРУ прогавило ознаки заколоту, так ще й президент і його радники з національної безпеки мусили дізнаватись новини з випусків *CNN*.

— Преса звинувачує розвідку в поганій роботі, — скаржився того дня Буш прем'єр-міністру Канади Брайяну Малруні³.

Держдепартамент також був захоплений зненацька. Джеймс Бейкер, який відпочивав у Вайомінгу, дізнався про переворот з оперативного центру при Держдепі за годину після того, як Скоукрофт почув про нього на каналі *CNN*. Отримуючи інформацію з Вашингтона та донесення від радників, які також роз'їхались по відпустках, Бейкер робив нотатки в мисливському

блокноті. Зверху маленькі сторінки прикрашав вислів, який більше пасував відпустці, а не врегулюванню міжнародної кризи: «Задля рогів мисливець здатний на все». У перших записах читаємо: «Ніякого тиску. Все по мінімуму»; «Якийсь час буде складно мати справу з новими»; «Підкреслити відсутність у них політичної легітимності». Потім зажеврїла надія, що ситуація може повернутися до статус-кво. «Ельцин зараз — головна фігура, — один із наступних записів. — Треба бути з ним на зв'язку. Показати, що ми намагаємося зібрати інформацію. Встановити контакт із реформатором».

А в московському посольстві США, як на зло, панувало безвладдя: Джек Метлок уже покинув місце служби, а новопризначений Роберт Страусс іще не склав присяги. Техасець, близький соратник Буша, не обтяжений знанням російської мови та дипломатичним стажем, мав стати прямим посередником між президентом США і Горбачовим. Тепер же виявилось, що Горбачов вимушено покинув сцену ще до того, як на неї вийшов Страусс. Буш зателефонував американському повіреному у справах Джиму Коллінзу, який уже побував у розташованому через дорогу московському Білому домі. І Коллінз розповів, що Білий дім відкритий, але жодних слідів Бориса Ельцина (який виступив рішуче проти путчу) він там не знайшов. Повірений запевнив, що американцям, які перебувають у Москві, ніщо не загрожує.

Це була єдина втішна звістка, яку Буш міг повідати журналістам, котрі юрмилися в тісній залі президентського будинку, ховаючись від дощу, принесеного ураганом «Боб». Буш висловив глибоке занепокоєння подіями в Москві. Він запевнив репортерів, що американський уряд ретельно відстежує ситуацію, але ще рано говорити, як розвиватимуться подальші події. Відповідаючи на запитання, Буш нагадав, що заколоти не завжди бувають успішними: «Вони можуть спочатку захопити владу, а потім піти проти волі народу». Пам'ятаючи пораду Скоукрофта, президент назвав зміну влади «позаконституційною» (не «неконституційною»). Похвали Буша на адресу Горбачова і його досягнень звучали як прощання. Він визнав, що не намагався вийти на зв'язок із Горбачовим. Найбільше Буша непокоїло, чи продовжать путчисти виведення радянських військ зі Східної Європи, розпочате Горбачовим, чи виконуватимуть рішення договору про СНО, інші

домовленості щодо ядерної зброї. Він сказав, що, поки триватиме «позаконституційне» правління, уся допомога з боку США буде заморожена, але ніяких інших санкцій, якщо нове керівництво не порушить зобов'язань перед іншими країнами, ужито не буде.

І все ж Буш дуже не хотів спалювати мости між собою і путчистами. Він знайшов кілька добрих слів на адресу віце-президента Янаєва і, попри пряме запитання від журналіста, відмовився підтримати заклик Єльцина до загального страйку. У глибині душі Буш не міг повірити, що Янаєв — реальний організатор путчу. Своїми відчуттями він поділився з канцлером Німеччини Гельмутом Колем. Буш симпатизував радянському віце-президентові, з яким спілкувався під час недавнього візиту до Москви та Києва. Повернувшись до Вашингтона й дізнавшись, що Янаєв — завзятий рибалка, він відіслав йому кілька риболовецьких принарок з особистих запасів. Він не знав, чи дійшов подарунок до адресата. На прес-конференції Буш поділився «нечітким відчуттям», що Янаєв зовсім не проти реформ, однак визнав, що його дії свідчать про інше. Проте Буш висловив припущення — і, як показав час, мав рацію, — що головні заколотники — не Янаєв, а КДБ і військові чини з табору консерваторів⁴.

Прес-конференцію було важко назвати успішною, про що Скоукрофт негайно повідомив президента. Журналісти були вражені стриманою реакцією Буша та порівняли її з реакцією на події на площі Тяньаньмень дворічної давності. Щось треба було робити, і то терміново. Рятуючи становище, Буш, на пораду Скоукрофта, офіційно перервав відпустку. Він зібрався покинути штат Мен прямо перед об'єктивами телекамер і відбути до Вашингтона, демонструючи в такий спосіб, що він володіє ситуацією та бере пряму участь у розв'язанні міжнародної кризи. Це змінювало картинку на телеекрані, але не сутність президентської позиції. Найбільшим завданням, про яке ані на мить не забували того дня працівники адміністрації, було зберегти суворий вигляд перед камерами, щоб не викликати в путчистів спокуси відмовитися від міжнародних угод, підписаних Горбачовим. Гельмут Коль сказав Бушу, що його хвилює, чи продовжиться виведення радянських військ зі Східної Німеччини. Те саме він почув від східноєвропейських лідерів, на чиїх територіях досі квартирували радянські війська. Сполученим Штатам та їхнім союзникам

удалося отримати більшу частину з того, чого вони хотіли від Горбачова, та чи продовжать виконувати домовленості його «наступники»?⁵

Американські еліти ніколи не виключали можливості, що радянська політика співпраці із Заходом може виявитись швидкоплинною, і Вашингтон будував свої плани, маючи це на увазі. У січні 1991 року, прослухавши звіт ЦРУ про останні події в Радянському Союзі, держсекретар Джеймс Бейкер заявив своїм співробітникам:

— Ви, хлопці, по суті, кажете нам, що ринок іде вниз і нам треба скидати свої активи.

Бейкер пропонував зірвати куш тепер, не чекаючи, доки ставки в американсько-радянських відносинах почнуть падати. Пізніше у своїх мемуарах він написав: «“Скидати” означало витиснути із Союзу все, що можна, доки країну не накрила реакція чи повний розпад». Навесні і влітку 1991 року цей підхід залишався. У своїх мемуарах Роберт Гейтс писав, що в місяці перед пучем адміністрація сповідувала принцип, сформульований Брентом Скоукрофтом на президентському брифінгу з національної безпеки 31 травня 1991 року: «Наша мета — допомогти Горбі якнайдовше залишатися при владі, скеровувати його в потрібному напрямі, а в зовнішній політиці — робити те, що нам вигідне».

Тепер, коли Горбачова усунули від влади, треба було не втратити досягнуте в його правління. Падіння Берлінського муру в 1989 році скінчилось об'єднанням двох Німеччин і символізувало кінець комуністичної епохи у Східній Європі. Чи зможуть нові кремлівські вожді відбудувати мури між Сходом і Заходом? Цього не знав ніхто. Того ж дня, 19 серпня 1991 року, Буш на читав на диктофон тепле й повне співчуття послання Горбачову; крім звернення, були там і такі слова:

— Думаю, зараз нам треба зробити все так, щоб не втратити досягнення епохи Горбачова. Я говорю про Східну Європу, говорю про об'єднання Німеччини, говорю про виведення військ із країн Варшавського договору і сам договір, який віджив своє. [Радянська] співпраця на Близькому Сході, звісно, життєво важлива, але поки що, як знати, ми можемо лишитися без неї⁶.

Судячи з начитаного, Буш як міг намагався поєднати інтереси своєї держави і явну особисту симпатію до Горбачова. Дум-

ками він повертався в недавнє минуле, щоб зрозуміти, чи міг він (або хтось із його адміністрації) допомогти Горбачову уникнути перевороту. Зрештою, йому вдалося переконати себе, що Америка зробила все, що могла. Того дня у своєму щоденнику Буш дав рішучу відсіч критикам, які казали, що він надто захопився підтримкою Горбачова. У спробі перевороту Буш бачив виправдання політики щодо центру та радянських республік. «Якби ми махнули рукою на Горбачова і стали більше уваги приділяти Єльцину, то бунт військових і силовиків набув би потворніших форм, ніж бачимо зараз», — записав Буш.

Важче було відповісти на запитання, чи достатньо США та їхні союзники підтримували Горбачова в липні на лондонському саміті, коли він просив грошей. Це запитання поставив канадський прем'єр Брайан Малруні під час телефонної розмови з Бушем після прес-конференції. Він нагадав про слова в Лондоні Гельмуту Колю:

— Якщо через місяць Горбачова усунуть від влади й люди стануть дорікати нам, що ми робили надто мало, то чи не треба розцінювати заходи, які ми пропонуємо, як необхідні до виконання?

Коль, який був удячний Горбачову за допомогу в об'єднанні Німеччини і якнайактивніше виступав за надання СРСР кредитів, тоді підтвердив:

— Саме так.

На лондонському саміті «великої сімки» таки вдалося змінити позицію Коля, який послідовно виступав за підтримку Горбачова. Канцлер змушений був заявити, що Німеччина приймає рішення США та інших членів «сімки» висловити Горбачову підтримку, але грошей багато не давати.

— Ви ще маєте якісь сумніви, що його скинули, бо він надто зблизився з нами? — поцікавився Малруні в Буша наприкінці телефонної розмови.

— Уже не маю жодних, — відповів йому Буш.⁷

Горбачов планував повернутися до Москви 19 серпня після літньої відпустки в Криму. До Криму він прибув 4 серпня, приблизно тоді ж, коли президент Буш приїхав у Вокер-Пойнт. Як і маєток Буша, кримська літня резиденція Горбачова стояла біля

моря, але якщо Буш поїхав на північ, у Мен, рятуючись від спекотного американського літа, то Горбачов вирушав на південь поніжитися на сонці: як багато радянських громадян його покоління, він не уявляв своєї відпустки без засмаги та Чорного моря. Однак, на відміну від більшості цих громадян, він міг дозволити собі відпустку в розкішних (за радянськими мірками) умовах.

У 1988 році для Горбачова на стрімких кримських кручах неподалік селища Форос було збудовано нову віллу. Сам Форос, який входить до складу Великої Ялти, лежить приблизно за сорок кілометрів від Лівадії, де в 1945 році відбувалася конференція за участі Рузвельта, Черчилля і Сталіна. Новий особняк, відомий як державна дача № 11 (або об'єкт «Зоря», російською «Заря»), був побудований, коли Горбачов і його соратники в Політбюро розгорнули кампанію за скасування привілеїв для партійного керівництва й держапарату. Коли Горбачови в серпні 1991 року приїхали до Фороса, Раїса Максимівна розпорядилася зняти в розташованих біля моря пляжних будиночках кришталеві люстри. Однак і без цих люстр місце мало розкішний вигляд.

Держдача «Зоря» була збудована в рекордні терміни на абсолютно голих скелях. Щоб надати оточенню привітнішого вигляду, сюди привезли тисячі тонн землі, живі чагарники, дерева. Щозими через дощі та вітри ґрунт частково змивало в море, і тоді замість змитого везли новий. Пляж, який створили, підірвавши скелі та привізши сотні тонн піску, був сполучений із головною терасою ескалатором. Для захисту вілли від вітрів, які в цих краях особливо потужні, будівельники за допомогою вибухівки заглибились у прилеглу скелю, зробивши з неї укриття. Офіцери служби охорони КДБ, які вели спостереження за комплексом і дбали про безпеку об'єкта, скаржилися, що захистити підходи з моря та суші тут проблематично, але Горбачову місце подобалося. Як і в попередні роки, у серпні 1991 року разом із Горбачовими відпочивала дочка — 34-річна Ірина Вігранська (до заміжжя — Горбачова), лікарка за фахом, — її чоловік Анатолій, також лікар, та дві їхні маленькі дочки.

День 18 серпня, останній у відпустці Горбачова, почався для генсека, як усі інші дні. Він і Раїса Максимівна прокинулися приблизно о 8:00, поснідали, приблизно об 11:00 Михайло Сергійович і його дружина, чії переміщення відзначали охоронці

КДБ під кодovими позначеннями 110 і 111, спустилися до моря. Раїса Максимівна пішла купатись, а Михайло Сергійович залишився на пляжі: кілька днів тому в нього був простріл у попереку, і він уникав води. Як завжди, відпустка в Горбачова була робоча. Після сніданку він сів переглядати промову, яку мав виголосити в Москві 20 серпня під час підписання нового Союзного договору — плоду багатомісячного лавірування й переговорів центру з республіками, які набирали чимраз більшої ваги. Десь біля 16:30 Горбачов переговорив по телефону з помічником Георгієм Шахназаровим, який відпочивав на сусідньому курорті та допомагав йому підготувати текст. Як потім виявилось, це був останній дзвінок Горбачова перед кількаденною тишею.

За декілька хвилин до того двоє офіцерів КДБ, які прибули до Криму разом із головою служби охорони КДБ генералом Юрієм Плехановим, наказали Тамарі Вікуліній, телефоністці-операторці в центрі урядового телефонного зв'язку, від'єднати Горбачову всі лінії. Вікуліна попросила дозволу здійснити останній дзвінок: щойно вона сказала Горбачову, що з'єднує його із Шахназаровим. Офіцери не заперечували. Та коли розмова завершилась, усі лінії, що сполучали дачу Горбачова із зовнішнім світом, були відрізані, зокрема й система зв'язку, через яку президент СРСР міг віддати команду на використання ядерної зброї. Президентська ядерна валіза на другий день буде відіслана до Москви, де вона потрапила до рук путчистів, серед яких були міністр оборони маршал Язов і начальник Генштабу генерал Михайло Моїсєєв — власники двох інших ядерних валіз. Отже, міністерство оборони ставало єдиним, хто контролював ядерну кнопку⁸.

Горбачов щось запідозрив, коли Володимир Медведєв, керівник його особистої охорони, приблизно о 16:45 зайшов у кімнату, де генсек читав газету, і доповів, що з Москви прибула делегація, яка хоче зустрітись з ним. До складу делегації входили голова адміністрації президента Валерій Болдін, два секретарі ЦК КПРС і командувач радянських сухопутних військ генерал Валентин Варенников. Усі, крім Варенникова, були люди перевірені, давно знайомі з Горбачовим, та президент однаково занепокоївся. Він спитав у Медведєва, як ці люди проникли на об'єкт із такою охороною. Медведєв пояснив, що в делегації був генерал Плеханов, начальник усієї служби охорони і Медведєва

зокрема. Чого вони хочуть? Цього Медведєв не знав. На той час він уже розумів, що переворот набирає силу. Кілька хвилин тому, коли Плеханов тільки-но з'явився в його кабінеті та попросив, щоб приїжджих провели до Горбачова, Медведєв спробував зв'язатися з президентом по телефону. Однак лінія мовчала. «І тут я зрозумів, — написав він пізніше, — що діяли за хрущовським сценарієм. Усі лінії зв'язку були відрізані»⁹.

Горбачов здогадався, що пахне заколотом, коли попросив Медведєва притримати візитерів, а сам пішов до телефона. Він спробував зв'язатися з Володимиром Крючковим, який очолював КДБ і був вірним соратником Горбачова. Телефон мовчав. Мовчали й інші апарати, яких було п'ять, серед них і червоний телефон, поставлений на випадок, якби Горбачову довелося взяти на себе командування збройними силами. Розвіялись останні сумніви: це заколот. Мало того, що гості прибули сюди без запрошення, порушивши всі протоколи, вони ще й ізолювали президента від тих, хто міг його підтримати! Горбачов покликав в одну зі спалень Раїсу Максимівну, а потім дочку й зятя. Після короткої наради всі члени родини запевнили, що приймуть будь-яке його рішення. Пізніше Горбачов напише, що він твердо вирішив не піддаватися тиску й не міняти свого курсу, чого б йому це не коштувало. Момент був не із приємних. «Усі ми знали історію нашої країни, її жахливі сторінки», — згадувала потім Раїса Горбачова¹⁰.

Останнім радянським лідером, скинутим своїми ж підлеглими, був Микита Хрущов. Саме ця подія 1964 року спала на думку охоронцеві Горбачова. Хрущову пощастило: він лишився живий, йому дали піти на спочинок. Усі попередні радянські лідери, зокрема й наступник Хрущова — Брежнєв, так і померли на посаді, причому деякі — за дуже підозрілих обставин. Уперто ходили чутки, що Сталіна отруїли: незадовго до смерті він збирався вдарити по найближчих соратниках (серед них і по шефові держбезпеки Лаврентію Берії). Вірогідний ініціатор убивства Сталіна невдовзі був заарештований військовиками за наказом Хрущова, звинувачений у роботі на британську розвідку й розстріляний. Леонід Брежнєв помер у 1982 році, коли, якщо вірити деяким свідченням, готувався передати владу в обхід колишнього голови КДБ Юрія Андропова. Як переконує Володимир Медведєв, екс-охоронець Брежнєва, Андропов (разом з іншими членами Політбюро) багато років по-

стачав Брежнєву снодійне; той і помер уві сні. Горбачов чудово знав історію своїх попередників та звичаї, котрі побутували в Кремлі¹¹.

З огляду на політичні прецеденти, те, що змовники, перш ніж діяти, вирішили провести перемовини, подавало надію. Переговоривши з рідними, Горбачов вийшов до непроханих візитерів. Ті вже були в будівлі: хтось сидів на кушетці, хтось ходив по холу на другому поверсі, дивуючись розкошам особняка. Потім була зустріч із Горбачовим. Той явно потерпав від нападу радикуліту й пересувався через силу. Горбачов запросив гостей до себе в кабінет і, звернувшись до тих, із ким почувався найлегше, тихо поцікавився, чи це не арешт. Його запевнили, що ні. Гості сказали йому, що приїхали обговорити ситуацію в країні. Тоді поведінка Горбачова змінилася.

— Кого ви представляєте і від чийого імені говорите? — спитав він, щойно змовники зайшли в кабінет, де було тільки два стільці для гостей.

Ті мовчали, не знаючи, що сказати. Горбачов повторив своє запитання. Коли йому відповіли, що вони представляють комітет, куди входять Крючков, Язов, Янаєв, президент запитав: а хто засновник комітету — Верховна Рада? На це запитання вони не знали, що відповісти. Горбачов миттєво визначив найслабше місце в їхньому становищі: комітет, який вони представляли, як мінімум «позаконституційний»¹².

Валерій Болдін, 56-річний керівник президентського апарату, який з усіх змовників знав президента найкраще, твердить, що Горбачов почувся трохи легше, дізнавшись імена комітетників. Як він згадує в мемуарах, найбільше Горбачов боявся, що візитери діють за вказівкою не його нерішучих підлеглих, а імпульсивного Єльцина — заклятого горбачовського ворога. У попередні кілька днів генсек частенько розмовляв по телефону із Крючковим, обговорював політичну ситуацію в країні. Головно він побоювався, що в останню мить Єльцин передумає підписувати Союзний договір. Ще 14 серпня Горбачов мав довгу розмову із президентом Росії, де переконував його не прогинатися під тиском критиків, які вимагали винести договір на всеросійський референдум. «А загалом ми розійшлися на хорошій ноті, — писав Горбачов у мемуарах. — Хоч і залишився осад, відчуття, що Єльцин недоговорює...»

Коли через два дні, 16 серпня, Єльцин відлетів в Алма-Ату на зустріч із лідером Казахстану Нурсултаном Назарбаєвим, який був його однодумцем, занепокоєний Горбачов зателефонував до Москви Валерію Болдіну й поцікавився, чи знає він що-небудь про візит. У нього виникла підозра, що це змова.

— Ти розумієш, як це називається. Сепаратно, проігнорувавши думку президента СРСР, містечкові лідери вирішують державні питання. Це змова, — нібито сказав він радникові, який уже вступив у змову із Крючковим та компанією, щоб змістити шефа.

Того ж 18 серпня, коли змовники ступили на поріг горбачовської дачі, Єльцин видав указ про перепідпорядкування Російській Федерації всіх оптово-посередницьких фірм колишнього Держпостачу СРСР, розташованих на її території. Найбільше Горбачова хвилювало питання, що робити з Єльциним¹³.

Судячи зі спогадів Болдіна, в останні роки при владі Горбачов тиснув на КДБ, вимагаючи, щоб комітетники прослуховували Єльцина; відбувалося це всупереч протестам Крючкова, який доповідав, що його люди відмовляються це робити. Крючков передавав результати прослуховування Болдіну, а той — Горбачову. Радянському лідеру не давала спокою думка про можливість альянсу між його політичними опонентами, до яких він зараховував не тільки Єльцина, а й свого ліберального радника й «батька перебудови» Олександра Яковлева та військових. Особливо схвилювала Горбачова рішуча розправа з режимом Чаушеску і страта румунського лідера (із дружиною) у грудні 1989 року. Були дискусії про встановлення прямого президентського контролю над відділом КДБ, який охороняв президента, але Горбачов так і не встиг це зробити. Натомість він серйозно збільшив кількість своїх охоронців і їхню зарплатню. Частіше їздив на броньованому лімузині. Та в серпні 1991 року його охоронці, як і раніше, були підпорядковані Крючкову, а не йому особисто.

Не лише Горбачов чудово пам'ятав події в Румунії, але й люди з його охорони — тільки висновки вони робили різні. Вісімнадцятого серпня, здивовані несподіваною появою змовників, охоронці Горбачова підійшли до прибулих лімузинів з автоматами в руках. Серед змовників був один із їхніх начальників — генерал В'ячеслав Генералов. Він поспішив до них і наказав опустити зброю, щоб не допустити румунського сценарію, коли охоронці

Чаушеску спричинили кровопролиття, яке й стало поштовхом до страти. Ті виконали наказ Генералова і пропустили несподіваних гостей через свій КПП. Головну лінію захисту Горбачова було пройдено. Коли він запрошував змовників у свій кабінетик, то місця для генерала Плеханова — керівника управління державної охорони КДБ — там не знайшлося. Для Горбачова то був перевертень, який заради «порятунку власної шкіри» пішов на зраду президента¹⁴.

Коли Горбачов сидів у своєму кабінеті перед емісарами, найсильніше його непокоїла не вірність охоронців, а зрада тих соратників, яким він довіряв найбільше. Та, хай там як, він спробував узяти гору в політичній баталії, яка цілком могла мати сумні наслідки і для нього, і для його рідних. Щойно стало зрозуміло, що змовники — не політичні опоненти, а колишні улесливі союзники й радники, він відчув полегшу, навіть певну перевагу. «Усе це були люди, яких я висував і які мене тепер зрадили!» — писав у мемуарах Горбачов. Раніше вони ходили перед ним навшпиньки. Ось і тепер він просто виставив Плеханова зі свого кабінету. Болдіна обірвав на півслові, обізвав «мудаком», який приїхав «лекції читати про становище в країні».

Гості були ошелешені люттям, з якою Горбачов відреагував на їхні пропозиції. Вони поставили генсека перед вибором: або він підписує указ про введення надзвичайного стану, або тимчасово передає свої повноваження Геннадію Янаєву, сам залишається у Криму з «медичних причин», а вони тим часом виконують у Москві всю «брудну роботу». Змовники (з яких багато хто вже обговорював із Горбачовим можливість надзвичайного стану як запасний план дій), розраховували, що на котрусь із пропозицій він точно пристане. Та Горбачов був категоричний. «Я сказав їм, — писав він у мемуарах, — якщо вас справді хвилює ситуація в країні, скличмо Верховну Раду СРСР, 3'їзд народних депутатів. Нумо обговорювати й вирішувати. Але діяти тільки в рамках Конституції, закону. Інше для мене неприйнятне». Горбачов був у своїй стихії: перемовини, маневрування, намагання переконати опонентів. Він попросив гостей розкрити карти й назвав їхній задум згубним.

— Ви подумайте й передайте товаришам, — сказав він їм, потискаючи на прощання руки.

Валентину Варенникову, який особливо наполягав на введенні надзвичайного стану, Горбачов сказав:

— Очевидно, після такої розмови ми не зможемо взагалі працювати разом.

Коли емісари пішли, Горбачов переповів розмову родині та помічникові Анатолію Черняєву — досвідченому апаратнику й переконаному лібералові, автору не однієї зовнішньополітичної ініціативи Горбачова. «Спокійний, урівноважений, усміхався», — написав Черняєв у щоденнику за кілька днів. Та Горбачов доволі болісно переживав факт зради однодумців. Йому не вдалося, що Крючков заодно з путчистами, а те, що серед них ще й маршал Язов, узагалі шокувало.

— А може, вони його туди вписали, не спитавши? — запитав він, маючи на увазі міністра оборони.

Черняєв Горбачову поспівчував, але не втримався від зауваження, що всі змовники — його призначенці¹⁵.

Посланці з важким серцем покидали фороську віллу Горбачова. Водій, який відвозив їх на дачу, а тоді в аеропорт, пізніше свідчив, що дорогою на Форос вони були повні енергії та розмовляли про погоду. Повертаючись, усі були сердиті та здебільшого мовчали. Пізніше Болдін жалкував, що вони навіть у морі не покупалися, усупереч, вочевидь, своїм намірам: мабуть, вважали, що розмова із президентом мине на дружній ноті, він підпише один із підготованих документів, і в них ще буде трохи часу для купання. Проте все пішло шкереберть. Дорогою до Москви емісари заспокоювали нерви алкоголем. За дві з половиною години польоту осушили чималу пляшку віскі, заїдаючи салом, хлібом і зеленню.

У Москві вони вирушили просто до Кремля. У просторому кабінеті прем'єр-міністра Валентина Павлова, котрий колись займав сам Сталін, їх зустріли ватажки путчу: керівник КДБ Крючков, Павлов, міністр внутрішніх справ Пуго та віце-президент Янаєв. Був там і міністр оборони Дмитро Язов, у чийй відданості Горбачов переконував Буша ще кілька тижнів тому. Новина про відмову Горбачова передати Янаєву свої повноваження вже досягла путчистів: голова служби охорони КДБ генерал Плеханов ще в літаку зв'язався із Крючковим і ввів його

в курс. Тепер усі чекали повернення делегації, щоб почути все від першої особи та виробити план подальших дій¹⁶.

В окулярах, сивий, облісілий — 67-річний Володимир Крючков мало був схожий на заколотника. Він був відомий службовим завзяттям і обачністю. Молодим юристом, ще на початку 1950-х, прийшов у МЗС, тоді потрапив до радянського посольства в Будапешті, під крило Андропова, який був послом в Угорщині. Саме на час їхньої служби припало угорське повстання 1956 року. У 1960-х Крючков услід за патроном перейшов до КДБ, із 1974 до 1988 року був главою служби зовнішньої розвідки. Тисяча дев'яносто вісімдесят восьмого року Горбачов висунув його на посаду голови КДБ. Крючков мав серйозних союзників у верхніх ешелонах влади, включно із близьким горбачовським соратником Олександром Яковлевим. Реформатори хотіли, щоб КДБ очолив не «вахтовий ідеологі», як раніше, а хтось зі знанням міжнародної роботи, хто з власного досвіду знав би, як сильно відстає від Заходу радянський режим, і через те був би прихильником реформ.

Крючков саме й був таким (принаймні так тоді здавалося). Насправді ж уся його закордонна діяльність звелася до того, що в 1950-х роках він перебував в Угорщині. Єдине досягнення західної цивілізації, яке він по-справжньому оцінив, — це віскі, недоступний для пересічних громадян Союзу. Роберт Гейтс, у ті часи заступник директора ЦРУ, дізнався про цю пристрасть Крючкова у грудні 1987 року, коли той був у Вашингтоні, готуючи перший візит Горбачова в Америку. Гейтс, Колін Павелл (тодішній радник президента Рейгана з питань нацбезпеки) і Крючков обідали в одному з Вашингтонських ресторанів. І коли замовляли напої, Крючков замовив собі скотч (шотландське віскі). Перекладач англійською попросив *Johnny Walker Red*, але Крючков виправив його, сказавши, що це має бути *Chivas Regal*. «Стало видно, що ця людина має далеко не селянський смак», — напише згодом Гейтс. Йому Крючков більше нагадував викладача коледжу, ніж керівника розвідки¹⁷.

Поза сумнівом, і Крючков, і інші путчисти на початку підтримували горбачовські перетворення, вбачаючи в них намагання посилити радянську владу, зберегти її підвалини. Та варто було усвідомити, що перебудова загрожує не тільки партії (до якої найбільші прагматики й так були налаштовані досить

скептично), а й державному апарату (а отже їм самим), як їхнє ставлення змінилось на діаметрально протилежне. Роберт Гейтс, який у лютому 1990-го бачився з Крючковим у Москві, не міг не зауважити цю зміну його поглядів. Після зустрічі Гейтс повідомив Джеймсові Бейкеру (який теж був у Москві), що Крючков «більше не підтримує перебудову, тож обережність Горбачову не завадить». Тоді голова КДБ сказав високому американському гостю, що «людей уже нудить від цих перемін», перебудова з тріском провалилась, економіка занепала, а міжнаціональні відносини гіршають щодень. «Схоже, Крючков поставив хрест на Горбачові», — згадуватиме пізніше Гейтс¹⁸.

Причина, яка підштовхнула Крючкова та інших до дій, полягала в тому, що їхнє перебування на вершині владної піраміди опинилося під загрозою. Згодом Горбачов припускав, що ідея путчу могла визріти, коли майбутнім заколотникам удалося підслухати одну з найконфіденційніших розмов, що сталася між ним і Єльциним. Було це 29 липня 1991 року, напередодні московського візиту Буша. Місцем дії була дача в Ново-Огарьові, де через два дні мали пройти переговори Горбачова із президентом США; третім учасником розмови став Нурсултан Назарбаєв. Вони просиділи на дачі до півночі, обговорювали кадрові зміни, які мали відбутися після підписання нового Союзного договору 20 серпня. Очолити новий союзний уряд мав Назарбаєв (змінивши на посту прем'єр-міністра Павлова). Єльцин наполягав на знятті Крючкова та Язова. Назарбаєв вимагав звільнення Янаєва. Тоді, обговорюючи подальшу долю своєї команди, Горбачов почувався ніяково, але дав згоду на зняття Крючкова й Пуго, а Язова залишив¹⁹.

За наказом Крючкова розмову записали на плівку, і глава КДБ, розуміючи, що його повноваженням скоро кінець, вирішив діяти. Усунути від влади Горбачова можна, коли він був не в Москві (інакше високий ризик, що генсек дізнається про спробу перевороту). Так діяли в 1964 році Брежнєв і його команда, скидаючи Хрущова, котрий перебував у відпустці. Через два дні після від'їзду Горбачова в Крим Крючков викликав до себе двох аналітиків і доручив їм оцінити можливу реакцію суспільства на запровадження надзвичайного стану. Результати не вселяли великих надій — прогноз був здебільшого негативний. Треба було чекати погіршення ситуації в економіці. Проте Крючков

вважав, що діяти треба негайно, до повернення Горбачова в Москву й підписання 20 серпня Союзного договору. Була ще примарна надія на те, що альянс Горбачова і Єльцина на той час розвалиться. Та коли вони під час телефонної розмови від 14 серпня запевнили один одного в готовності підписати Союзний договір, Крючков не міг більше чекати.

Того дня він доручив розробити план уведення в СРСР надзвичайного стану. На другий день розпорядився поставити на прослуховування телефони Єльцина та інших керівників із демократичного табору. У п'ятницю 16 серпня Крючков і його команда кілька разів збиралися в центральному управлінні КДБ для обговорення подальших дій. Наступного дня, 17 серпня, у закритій гостьовій резиденції КДБ, відомій під назвою АБЦ, зібрався розширений склад (окрім Крючкова, там були вищі партійці та урядовці). На початку розмови у прем'єра Павлова, ще не втаємниченого в ці плани, запитали, чи відомо йому про майбутню відставку. Павлов сказав: «Я хоч зараз готовий у відставку!» — але до змовників пристав. На допитах після путчу Павлов та інші учасники тієї зустрічі твердили, що про усунення президента від влади не йшлося: просто збиралися злітати в Крим і схилити його до введення надзвичайного стану. У неділю 18 серпня до Горбачова було послано делегацію. А ще раніше в нього був від'єднаний весь зв'язок, а особиста охорона — ізольована. Вважали вони себе змовниками чи ні, у ту хвилину, як був відданий наказ знеструмити телефони, вони фактично стали ними²⁰.

Делегація, яка літала до Горбачова у Форос, після 22:00 того ж таки 18 серпня була в Кремлі. Маршал Язов через кілька днів згадував, що звіт, наданий змовникам, загалом звучав так: «Він [Горбачов] їх вигнав, підписувати документи не став. Коротше, ми “засвітились”. І якщо зараз розходимося ні з чим, то ми на ешафот, а ви — чистенькі...» Остання репліка стосувалася змовників (у тому числі Язова та Крючкова), які чекали в Москві результату кримського вояжу.

Путчисти не одразу дійшли згоди щодо подальших дій. Відмова Горбачова дати їм зробити всю «брудну роботу» стала для них повною несподіванкою. Той Горбачов, якого вони знали, — хитрий політик, котрий вічно маневрує та міняє погляди залежно від обставин, — мав би піддатися спокусі. А так його відмова

ставила путчистів у складне становище. Домагатися введення надзвичайного стану означало йти на порушення закону. Серед присутніх залунали пропозиції лишити все як є, коли вже Горбачов відмовився підтримати переворот. Болдін не погодився. Він сказав, звертаючись до всіх, хто був у кабінеті Павлова: «Я знаю президента, він ніколи не пробачить такого ставлення до себе». Дороги назад не було, а тим, хто літав у Крим, — і поготів. Єдиною надією лишалась передача президентських повноважень за станом здоров'я віце-президенту Янаєву²¹.

Спочатку цей варіант розглядали як запасний. Крючков та інші не сумнівалися, що Янаєв не стане опиратися. Сам віце-президент був про заколот ні сном ні духом, аж доки за кілька годин до повернення кримської делегації не ввійшов до павловського кабінету. Так само як і посланці, він був «під мухою»: його, любителя застіль, забрали просто з-за столу в одному з підмосковних санаторіїв, куди він їздив навідати друга. Ще кілька годин тому, не підозрюючи про майбутній заколот, Янаєв розмовляв із Горбачовим по телефону й обіцяв завтра зустріти його в аеропорту. Коли алкоголь трохи вивітрився, Янаєв дуже засмутився «позаконституційним» заходом, який звалився на його голову. Хоч він і був уповноважений перебирати на себе обов'язки президента в разі недієздатності останнього, ніщо не вказувало на те, що Горбачов має проблеми зі здоров'ям.

Коли Крючков витяг заготований текст декрету, який укладався в одне речення, Янаєв став опиратися: мовляв, президент повернеться відпочилий, оздоровлений, займеться президентськими справами. Він також заявив, що не готовий керувати країною. Та змовники не відступали. Перехід влади в руки віце-президента був для них єдиним, хоч і дуже примарним, виправданням змови. Тому вони щосили насадили на Янаєва, особливо наголошуючи на тому, що треба дати лад країні, урятувати жнива. Усі переконували Янаєва, що основний тягар влади ляже на них, а йому доведеться лише підписати указ. Граючи роль доброго поліцейського, Крючков лагідно сказав: «Підписуйте, Геннадію Івановичу». І той підписав. Звучав декрет так: «У зв'язку з неможливістю за станом здоров'я виконання Горбачовим Михайлом Сергійовичем своїх обов'язків Президента, на підставі статті 127 (7) Конституції СРСР приступив до виконання обов'язків Пре-

зидента СРСР із 19 серпня 1991 року». Потім, уже як в. о. президента, Янаєв підписав указ про створення Комітету з надзвичайного стану (за російською аббревіатурою — ГКЧП), куди, окрім нього, увійшли Крючков, Язов, Павлов та інші. Дія Конституції припинялася: повнота влади в країні переходила до комітету.

Усі необхідні документи змовники підготували заздалегідь. Попри згадки про Конституцію, жоден із їхніх указів не був конституційним. І річ не тільки в тому, що Янаєв не мав жодного права перебирати горбачовські повноваження (бо президент увесь цей час був дієздатний), а ще й у тому, що, згідно з Конституцією, навіть Горбачов не мав повноважень запроваджувати надзвичайний стан без узгодження цього кроку із союзним і республіканськими парламентами. Крім того, причини для запровадження надзвичайного стану також були відсутні: 18 серпня 1991 року не зафіксували ані стихійних лих, ані техногенних катастроф, ані соціальних заворушень. Єдина критична ситуація, яка спала на думку авторам документів, стосувалася жнив, та навіть тут усе було не краще й не гірше, ніж зазвичай. Утім Янаєв та інші члени новоствореного комітету вже поставили свої підписи під сумнівними документами, а це означало, що рубікон перейдено і час рішуче діяти. Янаєв із Павловим усамітнилися в кабінеті Янаєва та до ранку пиячили. Інші взяли за запроваджувати надзвичайний стан.

Решту ночі Крючков зустрічався зі своїми заступниками, начальниками відділів та готувався до імплементації путчу. З самого початку люди Крючкова брали активну участь у підготовці відповідних документів та займалися таємними приготуваннями. Тепер настав час залучити весь комітетський апарат. О 3:30 Крючков скликав загальні збори верхівки КДБ та проголосив кінець перебудови. Демократичне керівництво не володіє ситуацією, сказав він, явно натякаючи на Горбачова та його ліберальну команду, і настала пора для введення надзвичайного стану²².

Перші новини про повалення Горбачова та проголошення надзвичайного стану з'явилися в радянських ЗМІ 19 серпня о 6:00. Оголошення, передані по радіо й телебаченню, сколихнули всіх: у країні вводився надзвичайний стан терміном до шести місяців. Незалежних коментарів бракувало, інформаційних

передач було напрочуд мало. За вказівкою згори теле- і радіостанції працювали в режимі, ніби в країні оголошено жалобу за вищим посадовцем. Коли помирали генсеки — Брежнев (1982), Андропов (1984), Черненко (1985), — радянські радіо й телебачення трансливали здебільшого класичну музику й балет. Тож чи не означало «Лебедине озеро» смерть чергового лідера СРСР? Цього ніхто не знав. Була лише заява про хворобу Горбачова, утім, не підкріплена жодним медичним висновком²³.

Горбачов, провівши у Форосі ніч без сну, дізнався про своє усунення з невеличкого радіоприймача *Sony*, який залишився в нього через недогляд путчистів. «Яке щастя, що він був із нами! — писала Раїса Максимівна у фороському щоденнику. — Уранці, голячись, Михайло Сергійович зазвичай слухав по ньому “Маяк”. Узяв його із собою в Крим. Стационарний приймач, який був тут, у резиденції, на жодному діапазоні не дає прийому. Малий “Соні” працює». Ніч була безсонною для всієї родини Горбачових. «До нашої бухти підійшло кілька великих військових кораблів, — писала Раїса Максимівна. — “Сторожовики” підійшли до берега незвично близько, постояли хвилин п’ятдесят, а тоді відійшли, віддалилися. Що це? Загроза? Ізоляція з моря?» Ані вона, ані її чоловік не знали відповіді на це запитання²⁴.

Поява незвичайної кількості патрульних кораблів біля горбачовської дачі була одним із нечисленних фактів, які ЦРУ могло дати президентові Бушу, доповнюючи офіційні радянські повідомлення про зміну влади в Союзі. Ще однією новиною стала звістка про те, що літак Горбачова не покинув кримської території. Американці знали, що Горбачов у Криму, однак ніхто не знав, у чому річ і в якому він стані. Залишалося сподіватися на те, що все минеться добре. Однак цей оптимізм був дуже стриманий.

Увечері 19 серпня президент Буш начитав собі на диктофон заочне звернення до Горбачова, згадане вище:

— Я сиджу сам на сам із різними повідомленнями, які нам удалося зібрати, і навіть не знаю, чи повернетесь ви, Міхал. Сподіваюся, ви не зробите нічого такого, що скомпрометувало б вас, і коли повернетесь, на вас не лежатиме тинь. Сподіваюся, що Єльцин, вимагаючи вашого повернення, виявить твердість і не відступить перед силами цього мерзенного путчу.

Його слова звучали як молитва. Та чи почують її нагорі?²⁵

РОСІЙСЬКИЙ БУНТАР

Бориса Єльцина розбудила дочка Тетяна о шостій ранку на урядовій дачі в заміському селищі Архангельське-2 в Підмосков'ї. Нещодавно він прилетів з Алма-Ати, де зустрічався з Назарбаєвим, і ледве встиг поспати п'ять годин. Спершу Єльцин не міг зрозуміти, що сталось, та коли Тетяна повідомила про переворот, перша реакція була:

— Це ж незаконно!

Новина про змову пролунала як грім серед ясного неба. На календарі було 19 серпня, перший день путчу. Увечері напередодні всі думки Єльцина були поглинуті майбутнім підписанням Союзного договору. Його непокоїло те, чого чекати від Михайла Горбачова після підписання: чи не спробує він налаштувати проти Росії середньоазійські республіки, вірні президентові СРСР? А зараз Єльцин опинився в безпрецедентній ситуації. Він сидів, прикипівши до телевізора, і жадібно слухав дикторів, які читали офіційні звернення ГКЧП. Якоїсь миті стало зрозуміло, що Горбачов до складу комітету не входить. Договір відкладався. Але що йому робити зараз?

Перша опанувала себе Наїна Йосипівна, дружина Єльцина.

— Борю, — звернулася вона до чоловіка по-домашньому, — кому телефонувати?

Більшість керівників Російської Федерації мешкала неподалік. На відміну від Горбачова, у Єльцина зв'язок ще працював, і незабаром він скликав помічників до себе. Прийшовши, вони застали президента у глибокій задумі. Ніхто не мав сумнівів, що це переворот. Судячи зі складу комітету, у руках змовників були всі інструменти влади. А от уряд Росії досі лишався «паперовим тигром». Були міністри, відомства, але не було контролю над збройними силами, КДБ, військами МВС. Демократично обрані мери Москви та Ленінграда (з вересня 1991 року — Санкт-Петербурга) теоретично мали під

своїм проводом місцеву міліцію, але й усе. Першою думкою було почати перемовини з цим комітетом, але скоро її відхилили. Натомість влада Росії вирішила, що звернеться до народу.

Єльцин та його урядовці стали готувати текст звернення, від самого початку назвавши речі своїми іменами: «У ніч із 18 на 19 серпня 1991 року відсторонено від влади законно обраного президента країни». Звернення називало ГКЧП незаконним і закликало «громадян Росії дати гідну відповідь путчистам і вимагати повернути країну до нормального конституційного розвитку». Єльцин, російський прем'єр-міністр Іван Силаєв і спікер парламенту Руслан Хасбулатов — три лідери Російської Федерації, які підписали звернення, — закликали до загального страйку до повного виконання висунутих вимог: дати Горбачову можливість звернутися до країни й негайно скликати надзвичайний 3-їзд народних депутатів СРСР. Звернення було написано від руки, тоді передруковане дочкою Єльцина Тетяною. Тепер воно було готове до поширення. Основні його пункти передали телефонограмою російському віце-президентові Олександру Руцькому, який був у Москві. Заступник московського мера Юрій Лужков скочив у машину й помчав у столицю із примірником звернення на руках. Єльцин наказав йому виводити москвичів проти путчу.

Підходила 9-та година ранку. Єльцин мав вирішувати, що робити далі. Залишатися в Архангельському чи їхати до Москви? «Ми побоювалися, що нас тут “накриють”», — зізнався пізніше Силаєв, говорячи про Архангельське. Це було нескладно зробити в умовах віддаленого селища. Однак не меншою була загроза, що російських лідерів заарештують по дорозі до столиці. Охорона доповідала, що біля селища помічені війська КДБ, на столицю рухаються танки, і запропонувала Єльцину таємно вивезти його на рибальському човні по Москві-ріці до перетину з дорогою, а там «перехопити машиною» й довести до Москви. Єльцин відмовився. Він хотів відкрито дістатися Білого дому (як охрестили москвичі величезну будівлю російського парламенту в центрі міста) і звідти керувати спротивом. Він бачив сльози в очах своєї дружини. Коли Єльцин надів бронезилет і підготувався до від'їзду, вона спробувала зупинити його:

— Що ти захистиш тим бронезилетом? Голова ж відкрита, — і додала: — Слухай, там танки: яка користь від того, що ви їдете? Танки ж вас не пропустять.

Пізніше Наїна Єльцина згадувала чоловікові слова:

— Ні, мене вони не зупинять.

Тоді вона по-справжньому злякалася.

Сам Єльцин згадує трохи інакше. «Треба було щось сказати, — писав він у мемуарах, — і я сказав: “У нас російський прапорець на машині. З ним нас не зупинять”». Із єльцинських мемуарів не зовсім зрозуміло, який саме російський прапор він мав на увазі: радянської Росії (червоне полотнище з вузькою синьою смугою внизу, під яким кілька тижнів тому він давав присягу президента), чи царський триколор із білою, синьою та червоною смугами (офіційний прапор Російської імперії, а пізніше — лютневої революції 1917 року, яка поклала край самодержавству). Саме триколор став символом очікувань і самоусвідомлення російського народу під час путчу.

За кілька годин, прорвавшись до Білого дому, Єльцин заліз на один із танків, що стояли навколо парламенту, і зачитав звернення до народу. Його оточення розгорнуло середнього розміру російський триколор. «Цей імпровізований мітинг не був пропагандистським трюком, — згадував Єльцин. — Після виходу до людей я відчув приплив енергії, велике внутрішнє полегшення». Він очолив спротив силам, які нібито рятували Союз. Діяв від імені Росії, під кольорами імперського стяга — неймовірний антураж ще неймовірнішого бунту. Росія повставала проти власної імперії¹.

Для голови КДБ Володимира Крючкова, як і для більшості путчистів, безсонна ніч 18 серпня змінилася метушливим, не менш тривожним днем. Щойно о п'ятій ранку він віддав наказ відправити командувачу Московським військовим округом Калініну чисті бланки розпоряджень про адмінарешти лідерів опозиції. Прем'єр-міністр Валентин Павлов вимагав інтернувати тисячу активістів — Крючков був налаштований менш радикально. У його списку було із сімдесят осіб, серед них такі ліберальні союзники Горбачова, як Едуард Шеварднадзе та Олександр Яковлев. Ще був короткий список із вісімнадцяти осіб, куди входили активісти товариства «Щит» — відставні офіцери,

яких змовники вважали найімовірнішими кандидатами на роль організаторів масових протестів. Імені Бориса Єльцина в короткому списку не було.

Президент Росії не входив до кола особистих друзів Горбачова, і змовники сподівалися залучити його на свій бік. Крючков відправив антитерористичний спецпідрозділ «Альфа» до дачі Єльцина в Архангельському, наказавши забезпечити умови для перемовин Єльцина з союзним керівництвом. У перекладі загальнодоступною мовою то був наказ арештувати Єльцина. Проте невдовзі Крючков передумав і скасував операцію. Він ще сподівався, що Верховна Рада СРСР дасть законне підґрунтя для перевороту, і намагався уникати різких дій. Невмотивований арешт такої помітної постаті, як Єльцин, не міг не викликати запитань парламентарів. Тож було вирішено зайняти вичікувальну позицію: якщо Єльцин піде на співпрацю, його не чіпатимуть; якщо ж ні, то можна буде заарештувати президента за порушення нових законів, щойно стане зрозуміло, що він проти надзвичайного стану, а отже, проти ладу в країні. За розрахунками змовників, це мало б дискредитувати Єльцина в очах громадськості. Путчисти свято вірили, що більшість людей утомилася від анархії горбачовського правління й радо стане на їхній бік. Ось чому вранці 19 серпня ніхто не перешкодив Єльцину дістатися Москви: співробітникам «Альфи» було наказано не зупиняти президента².

О 10-й годині ранку, коли змовники зібрались у кабінеті в. о. президента Янаєва на перше робоче засідання надзвичайного комітету, Крючков сповістив присутніх про контакти із президентом Росії. Результат не вселяв оптимізму:

— Єльцин відмовляється співпрацювати. Я з ним розмовляв по телефону. Намагався його напоумити. Марно.

Це був явний провал, та великих причин для занепокоєння ще не було. Переворот тривав, як і було задумано. На 6-ту годину ранку танки Таманської дивізії оточили телецентр Останкіно і трансляційну вежу; ще за годину в місто стали входити інші частини Таманської та Кантемирівської дивізій, знайомі москвичам з участі у щорічних військових парадах на Красній площі. Усього в місто було терміново спрямовано майже 4000 людей особового складу, понад 350 танків, приблизно 300 бронетранспортерів і 420 вантажівок. Вони з'їжджалися до столиці одно-

часно з москвичами, які вихідні провели на дачах, а зараз поверталися додому. Військові блокували головні транспортні розв'язки, сіяли паніку на дорогах. Лімузину Єльцина вдалося дістатися центру міста до того, як армійська техніка заповнила прилеглі вулиці, утруднивши рух.

Москвичі кляли останніми словами транспортні затори й військових, хоч ставлення до солдатів було цілком доброзичливе. Спілкувалися з молодими строковиками, чий середній вік сягав 19 років. Несли солдатам продукти, цукерки, засипали рядових та офіцерів нескінченними запитаннями: навіщо приїхали? а стріляти будете? Відповіді на перше запитання солдати не знали, однак запевняли, що не стрілятимуть у цивільних. А тим часом путчистам здавалося, що все йде як по маслу. Москва не мітингувала, підприємства працювали у штатному режимі, заклик Єльцина до загального страйку не був підтриманий. Його звернення з танка мало надзвичайно ефектний вигляд, але людей під Білим домом, які чули це наживо, було небагато. Ситуація поза Москвою теж здавалася спокійною. Крючкову постійно приходили зведення з різних куточків країни. Згодом він згадував: «Усюди було спокійно. Перша реакція вселяла надію, навіть пішла якась ейфорія...»³

Коли в Москву ввійшли війська й ситуація здавалась підконтрольною, настав час звернутися до громадськості та сповістити радянський народ і міжнародну спільноту, чого хочуть путчисти. У прес-центр міністерства закордонних справ на прес-конференцію, призначену на 18:00, запросили чимало іноземних журналістів і групу ретельно дібраних радянських репортерів із тих видань, на які могли покластись консерватори. У тому самому прес-центрі кілька тижнів тому (коли був підписаний договір про СНО) давали спільну прес-конференцію Буш і Горбачов. Утомлений, пригнічений Геннадій Янаєв, для котрого змова була наче грім серед ясного неба, мав якось подати це публіці. Крючков, Язов і прем'єр-міністр Павлов відмовилися від зустрічей із громадськістю (вони воліли керувати путчем із-за лаштунків), а інші (і серед них міністр внутрішніх справ Борис Пуго) сиділи разом із Янаєвим за довгим столом перед сотнями закордонних і радянських журналістів⁴.

— Пані та панове, друзі, товариші, — промовив Янаєв, відкриваючи прес-конференцію, — як ви вже знаєте з повідомлень

засобів масової інформації, у зв'язку з неможливістю за станом здоров'я виконання Михайлом Сергійовичем Горбачовим обов'язків президента СРСР, на підставі статті 127 (7) Конституції СРСР віце-президент СРСР приступив до тимчасового виконання обов'язків президента.

Янаєв весь час наголошував, у якій серйозній політико-економічній ситуації опинилася країна через горбачовські реформи, обіцяв якнайширше обговорення нового Союзного договору. Коли Янаєв закінчив, посипалися запитання журналістів — до нього, інших членів комітету. Того дня по обіді комітет розпорядився закрити всі московські газети ліберального спрямування. А ввечері вони збиралися скористатися підконтрольним державним телебаченням, щоб подати в «правильному» ракурсі і сам переворот, і його цілі. У залі працювали телекамери. Розрахунок пугачистів був простий: ведучий прес-конференції був їхньою людиною, і якщо котрийсь іноземець ставив не дуже зручне запитання, його швидко витісняло «правильне» запитання «правильного» журналіста.

Спочатку все йшло як по маслу. Вірнопіддані журналісти ставили запитання, сформульовані так, щоб полегшити Янаєву обґрунтування екстраординарних заходів і засудження ельцинських дій. Кореспондент «Правды» сказав, що заклик Єльцина до загального страйку міг «спричинити найтрагічніші наслідки». Однак після чергового звернення іноземного журналіста на комітетників посипався град запитань. Геть не зважаючи на тон, який намагалися задати радянські журналісти, їхні іноземні колеги закидали Янаєва запитаннями про здоров'я Горбачова й нагадали, що переворот незаконний. Та найсильнішого удару завдала московська журналістка. Тетяна Малкіна, молода репортерка «Независимой газеты» (яка фігурувала в переліку закритих ЗМІ), проникла до конференц-зали без запрошення. Коли прес-секретар, нічого не підозрюючи, дав їй слово, вона вбила всіх наповал своєю безстрашністю:

— Чи розумієте ви, що сьогодні вночі ви здійснили державний переворот, і яке з порівнянь вам здається коректнішим — із сімнадцятим чи шістдесят четвертим роком?

Це був більш ніж прозорий натяк на більшовицький переворот і зміщення Хрущова.

Янаєв ухилився від відповіді, сказавши тільки, що цей випадок безпрецедентний. Утім наступне запитання іноземного кореспондента теж улучило в больову точку: чи не консультував комітетників генерал Піночет, який у 1973 році очолив переворот у Чилі? Залом покотився сміх, залунали оплески. Прес-секретар закликав до порядку. Відповідаючи на наступні запитання та відкидаючи звинувачення, що дії комітету суперечать Конституції, Янаєв пообіцяв, що до 26 серпня буде скликано Верховну Раду. Крім того, він запевняв присутніх, що зберігає відданість «своєму другу, президенту Горбачову», і з нетерпінням чекає, коли той одужає та повернеться. Перед початком конференції Янаєв отримав від Горбачова повідомлення з вимогою відновити зв'язок у Форосі й дати йому літак для повернення в Москву. Вимогу було відхилено. Зате охорона під'єднала телевізійний кабель, щоб Горбачов і родина могли бачити прес-конференцію⁵.

Загалом прес-конференція вийшла провальною. Телекамери показали на всю країну втомленого апаратника із сірим, не дуже здоровим обличчям, дивною зачіскою, що прикривала залисина, тремтячим голосом, закладеним носом і неспокійними руками, які він не знав куди діти. Янаєв, не дуже відомий у країні й не дуже шанований тими, хто був із ним знайомий, лиш підтвердив найгірші побоювання людей. А прес-конференція показала, що із владою можна не тільки дискутувати, а й висміювати її. Того ж вечора, тільки дещо пізніше, стало зрозуміло, що комітетники не мають повного контролю над союзним телебаченням. Офіційна інформаційна програма «Время» не тільки зачитала звернення ГКЧП до народу й дала репортаж про прес-конференцію, а й показала, що діється на підступах до Білого дому, де прихильники Єльцина будували барикади. Уся Москва зрозуміла, що опір можливий, і знала, де долучитися до нього.

Прес-конференція виявила головну проблему: ГКЧП не мав безперечного лідера. Таємним натхненником перевороту був Крючков, формально владу представляв Янаєв, а він, як старий апаратник, балансував на вершині влади єдиним доступним способом — уникаючи відповідальності. Прем'єр-міністр Валентин Павлов, який доєднався до комітету й закликав не церемонитися з політичними опонентами та страйкарями, допився

до гіпертонії й відлежувався в лікарні. Маршал Язов і міністр внутрішніх справ Пуго не ладнали відтоді, як їхніх підлеглих стали залучати для придушення національно-визвольних рухів у союзних республіках, і жодна сторона не збиралася брати на себе відповідальність за тамтешні невдачі. Коли в міністерство оборони під час прес-конференції приїхала дружина Язова Емма і, зустрівши чоловіка, стала благати його покинути комітет і зателефонувати Горбачову, він сказав їй:

— Еммо, ти зрозумій: я один.

Маршал Язов дивився трансляцію прес-конференції й тільки хитав головою.

— Дімо, — звернулася до чоловіка Емма, — із ким ти зв'язався! Ти ж із них завжди сміявся⁶.

Коли після прес-конференції путчисти зібралися в кабінеті Янаєва, від ейфорії, яка охоплювала їх ще кілька годин тому, не лишилось і сліду. До них дійшло, що Єльцин становить реальну загрозу і, так чи інакше, мати справу з ним доведеться. Усі зійшлися на тому, що вранці з цим щось треба робити.

Ранок 20 серпня для Янаєва та компанії почався зі свіжої службової записки КДБ про помилки, допущені напередодні. Комітет, повідомляли експерти КДБ, не зміг ввести надзвичайний стан, не визначив місця перебування й не ізолював опозиційних лідерів, не перекрив каналів зв'язку між опозиційними угрупованнями, не захопив опозиційних медіаресурсів. І ще одна погана новина: імовірність, що Верховна Рада підтримає дії ГКЧП, танула на очах, адже серед політиків ширилися чутки, що ув'язнений у кримській клітці Горбачов живий і здоровий. Того ранку Крючков, Язов і Пуго дали своїм підлеглим команду скласти план штурму Білого дому⁷.

Увесь день 19 серпня Борис Єльцин провів у Білому домі. Наїна Єльцина, молодша дочка Тетяна та інші члени родини сховалися в невеличкій квартирі ельцинського охоронця на околиці Москви.

Вони квапно покинули Архангельське незабаром по тому, як президентський лімузин із російським прапорцем на капоті повіз Єльцина до Москви. Сім'ю посадили в «рафік», який прислала охорона. Борі та Маші, малим дітям Олени, старшої

дочки Єльцина, сказали, що, коли безпеківці скомандують лягати на підлогу, щоб лягали без зайвих питань.

— Мамо, вони в голову стрілятимуть? — запитав малий хлопчик.

Ця дитяча фраза вразила всю родину.

На виїзді з Архангельського фургон був оглянутий військами КДБ і пропущений у Москву. Коли в ніч на 20 серпня Тетяна з вуличного телефона-автомата телефонувала в Білий дім, їй так і не вдалось поговорити з батьком. Пізніше вона розповідала: її запевнили, що «все нормально, тато майже не спить, він безперервно працює, настрої бойовий»⁸.

Єльцин почувався в Білому домі наче риба у воді. Відчуття сили й віра в кінцеву перемогу, що відходили від нього, створили йому таку ауру, про яку комітетники не могли навіть мріяти. Харизматичний політик, дуже чутливий до настрою мас, Єльцин був готовий ризикувати, на відміну від його конкурентів (зокрема й Горбачова). Найкращі риси Єльцина прокидались у кризових ситуаціях, як в Авраама Лінкольна чи Вінстона Черчилля. І навпаки, у стані спокою він часто був розгублений, пригнічений — як-от восени 1987 року, після звільнення з посади першого секретаря Московського міськкому партії, коли намагався вбити себе, пробивши груди канцелярськими ножицями. Він лікувався від депресії алкоголем, дивував союзників і ворогів непередбачуваністю. Проте в моменти кризи виявляв найкращі риси, і зараз був саме такий момент⁹.

Крім підняття на танк, президент Росії 19 серпня видав кілька указів. Один визнав переворот неконституційним, інший переводив усі військові частини, розквартировані на території Росії, під його підпорядкування. В указах та відозвах ішлося, що радянський комітет держбезпеки, війська МВС і збройні сили виконують накази президента Росії і більше нічії. Але потай Єльцин готувався до найгіршого. Доповіді, отримані в той день путчистами, казали правду: у країні не спостерігалось ознак загального політичного страйку чи масових протестів. До кінця того дня про страйк оголосило кілька шахт у далекій Кемеровській області, але для захисників Білого дому це нічого не змінювало.

Видав обороною Білого дому Олександр Руцькой, 44-річний віце-президент Єльцина, у минулому військовий льотчик. Він

воював в Афганістані, двічі був збитий, побував у пакистанському полоні, навіть нібито отримав пропозицію іммігрувати в Канаду в обмін на співпрацю з ЦРУ, та зберіг вірність своїй країні. Із полону він був звільнений, отримав звання Героя Радянського Союзу, був обраний у російський парламент, а в травні 1991 року висунутий кандидатом у віце-президенти в тандемі з Єльциним. Індивідуаліст за вдачею й кадровий військовий, Руцькой був ідеальний кандидат на роль організатора оборони Білого дому, яка значною мірою залежала від бойового досвіду ветеранів-афганців. Утім ні абияк озброєні люди Руцького, ні поспіхом зведені барикади, збудовані москвичами на зразок барикад, які в січні 1991 року робили литовці у Вільнюсі перед своїм парламентом, не встояли б проти спецпідрозділів Крючкова, підтриманого язовськими танками, якби дійшло до штурму. Єльцин, Руцькой, інші посадовці чудово це знали. Залишалося сподіватися, що путчисти не віддадуть наказ до штурму, а якщо віддадуть, то солдати не стрілятимуть у людей¹⁰.

Упродовж дня Єльцин завзято працював, схилиючи на свій бік війська, введені до Москви. Президент Росії особисто звертався до командирів, закликаючи їх у союзники. Один із його перших дзвінків, ще в Архангельському, був генералові Павлу Грачову, 43-річному «афганцю», головнокомандувачу повітряно-десантних військ Язова. Єльцин зустрічався з ним ще під час президентської кампанії, кілька місяців тому. Тоді молодий генерал запевнив Єльцина, що захищатиме російський уряд від будь-яких антиконституційних зазіхань. Настав час перевірити в дії готовність генерала виступити на захист основного закону. Навіть якщо Грачов сказав це в запалі політичної кампанії, маючи на увазі зовсім інше, Єльцин однаково нічого не втрачав. Жоден переворот не був можливий без десантників, одних із нечисленних боездатних військ, і в найгіршому разі Єльцин просто знатиме, які настрої там панують. Протягом усього путчу він постійно спілкувався і з реальними, і з потенційними супротивниками¹¹.

Головна ж битва за армію розгорнулася на вулицях Москви. Городяни, спершу приголомшені танками в їхньому місті, невдовзі перейшли до тактики, яка мала фатальні наслідки для змовників: вони зближувалися з «солдатиками». Слово за слово з відставником, привабливою дівчиною, привітною бабусею, які

ділилися всім, що мали, — і ось уже психологічно ті не готові придушувати народні заворушення. Представники нової формації — підприємці — підтримували Єльцина, не бажаючи втратити бізнес у разі приходу до влади реставраторів комуністичного режиму, організовували постачання до Білого дому продуктів (і алкоголю), підтримуючи моральний дух не тільки захисників, а й військових, які стояли по периметру твердині Єльцина. Язов жажнувся від цього. Щоб не допустити братання, командири підрозділів стали проводити ротації ввірених їм частин по Москві. І все ж Єльцину вдалося створити ситуацію, коли Язов та його підручні не могли покластися на своє ж військо. Перша перемога Єльцина була досягнута головно зусиллями городян, на яких він розраховував, коли, виступаючи перед Білим домом опівдні 20 серпня, закликав їх тісніше згуртувати свої лави.

«Эхо Москвы», незалежна радіостанція, чії журналісти не злякалися змовників, тримала москвичів у курсі всіх подій під Білим домом. Із репортажів, які вийшли ввечері напередодні, громадяни вже знали, де треба збиратися. І все ж ступінь ризику залишався високим. Якби люди не відгукнулися на заклики сходитися до Білого дому (як це сталося із закликом до загального страйку), то жодні барикади, жодне небажання військових братися до зброї не врятували б Єльцина й молоду російську демократію від запланованого погрому. Як показали далші події, люди дослухалися до звернення й масово пішли на вулицю. Коли Єльцин виступив із балкона Білого дому, то перед ним вирувало море зі ста тисяч москвичів, які прийшли засвідчити свою солідарність із ним особисто та його боротьбою. Люди принесли із собою величезний триколірний прапор Росії. Меншими прапорами прикрасили балкон, із якого виступав Єльцин. Він проголошував свою промову з-за укриття із броньованих щитків, а потім за першої можливості помічники завели його до будівлі, не виключаючи, що на дахах ближчих будівель можуть ховатися снайпери.

Промовців того дня не бракувало. Упродовж трьох годин вони змінювали один одного, звертаючись до присутніх, а люди скандували: «Єльцине, ми з тобою», «Росія жива!» і «Хунту під суд!». Були серед ораторів і колишній міністр закордонних справ Едуард Шеварднадзе, і знаменитий поет Євген Євтушенко з віршем, що відсилав до Пушкіна, Толстого та описував Білий дім

як «захищеного народом пораненого мармурового лебедя свободи», що пливе в безсмертя. Знаменитий віолончеліст Мстислав Ростропович, дізнавшись про переворот, прилетів першим рейсом із Парижа. Потрапивши до Білого дому, він спершу виступив перед його захисниками, а тоді взяв автомат Калашникова. Олена Боннер, вдова Андрія Сахарова, творця радянської водневої бомби й багаторічного політичного дисидента, пожвавила загальну атмосферу сімейною бувальщиною. Якось, іще під час заслання Сахарова, вона спитала в одного кадебіста, чому про її чоловіка пишуть різну брехню. «Це не для нас із вами, а для бидла», — відповів офіцер держбезпеки.

— Оце саме і з хунтою, — резюмувала Боннер. — Усе говорить й пишеться для бидла. Вони вважають, що ми — бидло.

Та слухачі Боннер бидлом себе не вважали. Організатори мітингу звернулися до учасників із закликом залишитись і допомогти захищати Білий дім. На заклик відгукнулись тисячі людей¹².

Коли мітинг добігав кінця, Єльцин раптом отримав довгожданий сигнал підтримки. По міському каналу телефонного зв'язку (не від'єданому КДБ) залунав голос Буша. Нарешті президенту США вдалося хоч до когось додзвонитись. Удень 19 серпня, за кілька хвилин до того, як Буш, перебуваючи ще в Кеннебанкпорті, дав першу публічну, дуже стриману оцінку путчу, Андрій Козирев, 40-річний єльцинський міністр закордонних справ, викликав у Білий дім Джима Коллінза, американського повіреного. Він хотів вручити Коллінзу лист Єльцина для Буша. «Я звертаюся до Вас, пане Президенте, — писав Єльцин, — у надії привернути увагу всієї світової спільноти і передусім Організації Об'єднаних Націй до подій в СРСР, до необхідності повернути законну владу і відновити М. С. Горбачова на посаді Президента СРСР»¹³.

До середини ранку у Вашингтоні вже отримали єльцинський лист, і заступник радника з нацбезпеки Роберт Гейтс зачитав його по телефону Бренту Скоукрофту, який разом із президентом летів зі штату Мен у Вашингтон. Після короткої дискусії Буш і Скоукрофт вирішили, що лист — достатня підстава для жорсткої позиції адміністрації щодо путчу. Розставляти акценти довелось обережному Скоукрофту. Генерал пішов у хвостовій відсік літака спілкуватися з пресою. Перед об'єктивами камер він за-

явив, що всі змовники — вихідці з консервативного крила, мета путчу — відмовитися від реформ, і уряд США не підтримує цього кроку, продовжує вважати його «позаконституційним». Нехай це не зовсім відповідало очікуванню Ельцина, але президентська адміністрація дрібними кроками посунулася до жорсткішої позиції щодо путчу та путчистів. Лист Ельцина був першим офіційним зверненням Москви до Вашингтона, та президент Росії не єдиний того ранку стукав в американські двері¹⁴.

Радянський посол Віктор Комплектов, один із кількох радянських посадовців, котрі супроводжували Буша в київській поїзді кілька тижнів тому, побував у Держдепі, а потім — в американському Білому домі. І там, і там він передав послання від своїх нових кремлівських керівників. «Я передаю Вам це повідомлення у справді критичну мить у долі Радянського Союзу та в міжнародному становищі», — так починалося звернення Геннадія Янаєва до Буша. У листі йшлося про рішення змовників вести антиперебудовчу політику і водночас містилась обіцянка продовжувати реформи. Наприкінці послання, складеного спецами Крючкова, була коротенька дописка Янаєва, у якій непрямо спростовувалась офіційна версія хвороби Горбачова. «До Вашого відома, — писав Янаєв, — Михайло Сергійович перебуває в повній безпеці, його життю ніщо не загрожує». Лист від Янаєва Комплектов вручив Гейтсу, який чергував у Білому домі та був на той момент найстаршим посадовцем. «Я обійшовся без люб'язностей і світських розмов, узагалі намагався створити видимість максимально прохолодної атмосфери», — так згадував пізніше Гейтс цю зустріч¹⁵.

Він щойно закінчив нараду заступників керівників головних відомств, скликану на 9:30 в оперативному штабі Білого дому. Учасники наради домовилися, що тон американських заяв щодо путчу має стати осудливим. Вплинула доповідь Річарда Керра, заступника директора ЦРУ. Аналітики управління вважали, що мають справу з «неповним» переворотом, результат якого ще не зрозумілий. «Перебуваючи у Вашингтоні, — згадував пізніше Гейтс, — ми дедалі виразніше відчували, що в Москві щось не так, відчувалася якась фальш. Чому досі працював телефонний і факсимільний зв'язок із Москвою? Чому майже не порушений звичний ритм життя? Чому не було арештів демократичної “опозиції” по всій країні — чи хоча б у Москві? Як режим міг дозволити опозиції

забарикадуватися в будівлі російського парламенту й безперешкодно пропускати людей туди й назад? Ми почали схилитися до думки, що діям путчистів бракувало узгодженості і, цілком можливо (але це тільки припущення), вони були готові увімкнути задній хід». Вирішили вдатися до жорсткіших формулювань, додавши в текст заяви слова осуду. Гейтс узгодив цей нюанс зі Скоукрофтом, який був ще в повітрі, але погодився та вніс лише таке суттєве уточнення в текст документа. Засудження путчу потрапило до заголовків вечірніх новин і врятувало лице адміністрації, котра розпочала день із заяв, які відгнали потуранням¹⁶.

Ще жорсткішу заяву, яка засуджувала путч, ухвалили на другому засіданні комітету перших заступників, скликаному Гейтсом в оперативному штабі о 17:00. На нараді були також присутні президент Буш, його радник із національної безпеки Brent Скоукрофт і голова Об'єднаного комітету начальників штабів генерал Колін Павелл. На той час надійшли нові свідчення неорганізованості змовників. Річард Керр сформулював точку зору ЦРУ так:

— Коротко кажучи, пане президенте, це не схоже на традиційний путч. Його реалізація не дуже професійна. Вони намагаються поступово, крок за кроком, брати під контроль силові центри, а в путчі не можна перемогти, діючи поетапно.

Свіжа інформація показувала: американський президент може обрати жорсткіший тон. Тож новий документ починався зі слів: «Ми глибоко стурбовані подіями останніх годин у Радянському Союзі та засуджуємо антиконституційне використання сили». Також у ньому цитувався лист Єльцина президенту Бушу із проханням вимагати від змовників «відновити законно обрані органи влади» і «підтвердити», що Горбачов і далі залишається президентом СРСР¹⁷.

Таке цитування стало для Єльцина сигналом, що Буш отримав листа і став на його бік, остаточно позбавивши змовників надії на підтримку та визнання. Однак телефонувати російському президентові президент США не поспішав. Нічого дивного в цьому не було, якщо згадати, яке враження справив Єльцин під час недавнього візиту Буша до Москви. Буш попросив помічників з'єднати його з Горбачовим, але той не відповідав. Президент США на власні очі бачив, яка безкомпромісна боротьба точилася між Горбачовим та Єльциним, і намагався уникати будь-яких дій,

які могли б спричинити новий виток цієї ворожнечі. Утім подальший перебіг подій не залишав йому вибору. І ввечері 19 серпня помічники президента вирішили, що Бушеві таки доведеться телефонувати Єльцину¹⁸.

Уранці 20 серпня, коли телефони Горбачова продовжували мовчати, Brent Скоукрофт склав доповідну, у якій переконував, чому Джордж Буш мусить телефонувати Єльцину. В американців було дуже мало достовірної інформації, а події в Москві не стояли на місці. Скоукрофт пояснив президенту, що Єльцин «переховується в будівлі уряду РРФСР (своєму “Білому домі”) десь із сотнею російських депутатів». Також ходили чутки про арешт Єльцина. Інші чутки, доповідав Скоукрофт, стверджували, що Горбачов перебуває в Москві. Американська розвідка не могла ні спростувати, ні підтвердити їх, і радник із національної безпеки хотів, щоб президент отримав «із перших рук інформацію про перебіг подій». Були також інші причини для такого дзвінка.

— Зателефонувавши цього ранку президентові Єльцину, ви покажете, що підтримуєте його, а отже, і конституційний процес, порушений переворотом. Уже сам факт, що ви зателефонуйте, додасть йому сил, — переконував Скоукрофт.

На той момент адміністрація Буша була готова виступити на підтримку Єльцина в його протистоянні з путчистами. «Навіть якщо ми ненароком створимо в Єльцина враження, що готові на більше, ніж загальна підтримка, то й це буде важливо», — писав Скоукрофт. Слід було переконати російського лідера, що Америка підтримує його заклик до повернення влади Горбачову. А ще американці мали намір установити контакт із путчистами, щоб не допустити використання сили¹⁹.

Телефонна розмова з Єльциним успішно відбулася 20 серпня після 8-ї години ранку (за східноамериканським часом).

— Ось, цікавлюсь, як у вас справи, — почав Буш, забувши навіть привітатися.

— Доброго ранку, — відповів йому Єльцин, хоча в Москві був пізній вечір.

— Доброго ранку, — так само сказав йому Буш, забувши про різницю в часі між Вашингтоном і Москвою. — Хочу дізнатися з перших вуст, як у вас справи.

У розмові Буш не виходив за межі заздалегідь окреслених тем і ретельно приховував радість від того, що їм удалося зв'язатися з Єльциним, якого ще буквально кілька хвилин тому всі вважали потенційним арештантом. Як і казав Скоукрофт, цей дзвінок дуже підбадьорив російського президента.

— Будівля Верховної Ради й Адміністрації президента в оточенні, — доповів Єльцин Бушу, — штурм може розпочатися будь-якої миті. Ми стоїмо тут уже цілу добу. Їхати звідси ніхто не збирається. Я закликав людей стати на захист законно обраної влади, їх тут уже сто тисяч.

Перед російським Білим домом саме завершувався стотисячний мітинг, на якому Єльцин попросив людей тісніше зімкнутись навколо будівлі, яку вони обороняли.

— Ми цілком підтримуємо вашу вимогу повернути Горбачова й законний уряд, — запевнив Буш Єльцина, вислухавши його розлогу доповідь про державний переворот і вимоги опозиції.

Єльцин попросив Буша об'єднати світових лідерів навколо ідеї підтримки російської демократії та порадив утриматися від контакту з Янаєвим. Президент США дослухався цієї поради. Вони домовилися завтра знову вийти на зв'язок. Дивна річ, але ця розмова додала сил не тільки Єльцину, а й Бушу.

— Хай вам щастить, і повірте, ми в захваті від ваших мужності та почуття обов'язку. Ми співчуваємо вам і молимося за вас. Весь американський народ висловлює вам свою підтримку. Ви на правильному шляху, — сказав наостанок Буш. Стриманий тон, яким президент починав розмову, різко відрізнявся від тону, яким він її завершував²⁰.

Рішучість тисяч пересічних москвичів, які стояли перед Білим домом на момент розмови з Бушем, уселила в Єльцина обережний оптимізм. Та зберігалися й ознаки того, що змовники готують збройний штурм російського парламенту. Приблизно о другій дня в Єльцина побував генерал Олександр Лебедь, чії десантники розташовувалися по периметру Білого дому нібито для охорони та оборони президента. Лебедь шойно отримав наказ відвести своїх підопічних, і якби він зробив це, то Білий дім залишився б беззахисним перед нападниками. Генерал відмовився виконувати наказ Єльцина залишити десантників на

місці, нагадав президентові про свою військову присягу й підказав єдиний спосіб урятувати ситуацію: Єльцин видає указ про призначення себе головнокомандувачем. Той вагався. Лебедь пізніше згадував: «Із воєнної точки зору, взяти цю будівлю було не дуже складно. Я так пізніше й доповів на засіданні однієї парламентської комісії. На запитання: “Чи взяли б ви, товаришу генерале, Білий дім?” — я твердо відповів: “Узяв би”. На мене подивилися зверхньо: “Це як? У нас захисники, у нас барикади...” — “Подивіться, які у вас стіни”. — “Ну що, добрі стіни”. — “Так, добрі, тільки поліровані. Стелі теж добрі, пластикові. Підлоги паркетні. Килими, м’які меблі...” Обурились: “Кажіть по суті”. — “Я по суті й кажу. Із двох напрямів у будівлю вганяється два-три десятки ПТУРів [протитанкових керованих ракет] без особливої шкоди для натовпу, який оточує будівлю. Коли вся ця краса почне горіти, а ще гірше, димити, а в диму зіллються лаки, фарби, поліроль, шерсть, синтетика, — підтягни автоматників і чекай, коли мешканці дому почнуть вистрибувати з вікон. Кому пощастить — стрибатиме з другого [поверху], а кому не пощастить — із чотирнадцятого...”»²¹

Ближче до вечора до московського Білого дому стали надходити звістки про неминучість штурму. До захисників привели кадебіста, який стверджував, що його підрозділ отримав наказ атакувати російський парламент. Цю звістку підтверджували радники Єльцина, які були на зв’язку з «афганцями», котрі зараз служили у збройних силах і в КДБ. О 17-й годині віце-президент Руцькой розпорядився, щоб люди, які зібралися біля Білого дому, організовували оборонні укріплення. Було оголошено про заснування російських (на противагу радянським) збройних сил, а молодих людей закликали вступати до їхніх лав. Єльцин нарешті вирішив призначити себе Верховним головнокомандувачем. Сподівалися на перехід на бік опозиції цілих частин Радянської армії, міліції та КДБ, розквартированих у Москві. О 18-й годині було оголошено, що жінки мусять покинути Білий дім. Радіостанція «Ехо Москвы» далі виходила в ефір і закликала москвичів прийти під російський парламент і відстояти демократію. І люди озивалися на заклик.

Коли на місто опустилися сутінки, під будівлею парламенту налічувалося орієнтовно 15 тисяч осіб. Була серед них і Тереза

Сабоніс-Чейфі, молода аспірантка Школи громадських і міжнародних відносин імені Вудро Вільсона в Принстонському університеті, яка приїхала в Москву в січні 1991 року й майже не говорила російською. «Я блукала в натовпі, — згадувала вона, — і гукала: “Товариші! Мені потрібен перекладач!” Я дуже хотіла бути росіянкою між росіян». Незабаром її зарахували в підрозділ, який охороняв підступи до Білого дому. Чекаючи, що військові застосують газ для розгону натовпу, організатори оборони стали роздавати протигазу. Сабоніс-Чейф написала: «Вони створювали кордони з людей зі зчепленими руками — перший просто під стінами, тоді другий. Перший кордон був із самих чоловіків, і вони не відразу зрозуміли, що не вистачає великих протигазів. Потім жінки, яким підходили протигазу, теж долучилися до першого кордону. Я опинилась у другому, ми контролювали в'їзд».

А тим часом у Білому домі Єльцин, який падав із ніг від втоми, готувався до сну. Та перш ніж він пішов подрімати, начальник охорони Олександр Коржаков поставив його перед вибором, що той робитиме, якщо почнеться штурм: ховатиметься в підвалі чи переїде до американського посольства? Кажучи про підвал, Коржаков сказав президентові:

— Потім ми там самі, без сторонньої допомоги, загинемо.

У посольстві ж вони могли «ховатися довго і всьому світу розповідати про події в Росії». Єльцин сказав:

— Добре.

Коржаков поставив біля його кабінету збройну охорону, а спати президент мав у кабінеті лікаря — з іншого боку будівлі. А коло Білого дому в автобусі спала Тереза Сабоніс-Чейфі, яка провела не одну годину в кордоні та перевіряла документи (і при цьому жодного разу не пред'явила свій американський паспорт!)²².

ТРИУМФ СВОБОДИ

Він знав, що за ним стежать. Двадцятого серпня, на другий день перевороту, коли Андрій Козирев, міністр закордонних справ Російської Федерації, прямував до міжнародного аеропорту Шереметьєво на околиці Москви, його супроводжував «ескорт» із перевдягнутих офіцерів КДБ (як і напередодні). Козирев хотів потрапити на паризький рейс без квитка й без певності, що йому дадуть покинути Москву. Уряд, забарикадований у московському Білому домі, поклав на нього особливу місію.

Представляючи російську опозицію, за кордоном міністр мав заручитись підтримкою західних лідерів і громадськості. Кінцевим пунктом були Сполучені Штати, а саме нью-йоркська штаб-квартира ООН. Якби події пішли за найгіршим сценарієм і Єльцина заарештували чи ліквідували, Козирев мав сформулювати російський уряд у вигнанні. Крім того, президент Росії скерував групу вірних соратників в уральський Свердловськ (місто Єльцина, фундамент його влади — «географічний центр Росії», як описував він пізніше його Джорджеві Бушу) із дорученням організувати альтернативний урядовий центр в одному з тамтешніх бункерів, що збереглися від часів холодної війни. У Москві Козирев залишив дружину та неповнолітню дочку від першого шлюбу. Шанси на те, що скоро він побачить їх знову, були невисокі. Приставлені за Козиревим кадебісти не заважали йому придбати квиток і покинути країну. Наказу на його затримання в них не було. Крючков не заперечував, щоб лідери опозиції (і навіть сам Єльцин) покидали країну.

Тригодинний переліт до Парижа дав змогу подумати. Кадровий дипломат, випускник престижного московського Інституту міжнародних відносин (куди, як пізніше сам визнав, уступив не без сприяння КДБ), Андрій Володимирович Козирев, як і його патрон Борис Єльцин, засумнівався в радянській ідеології та практиці, коли в першій закордонній поїздці зайшов до

американського супермаркету. Над усе молодого радянського дипломата вразило навіть не розмаїття товарів, а те, що покупцями в супермаркеті були прості американці, серед яких чимало чорношкірих і латиноамериканців. Одна річ, коли вірно піданий громадянин СРСР вважає, що Захід може забезпечити широкий вибір продуктів для капіталістичної верхівки, і зовсім інша — коли він раптом бачить, що прості робітники та етнічні меншини, яких ця верхівка нібито нещадно експлуатує, можуть дозволити собі таке, що в Союзі навіть апаратникам не снилося.

Пізніше йому трапився роман Бориса Пастернака «Доктор Живаго», заборонений у Союзі, і Козирев, сидячи на лавці нью-йоркського Сентрал-парку, проковтнув його за день. За дивною примхою долі він читав російський роман англійською мовою. Книжку Козирев залишив на лавці, не зважився нести її в радянське представництво, де зупинився. На свій подив, він не знайшов у цій книжці антирадянщини. Чому ж вона заборонена? Згодом Козирев дійшов висновку, що режим, продуктом якого був і він сам, не визнає за своїми громадянами права не тільки на опір, а й на особисту свободу. Пастернак не був противником усього радянського, просто він вибивався із фарватеру лінії партії. Крім «Доктора Живаго», Козирев залишив на лавці в Сентрал-парку і віру в систему, яку ще формально представляв. Однак у глибині душі, як зізнавався сам Андрій Володимирович, він поступово перетворювався на антирадянщика (як називали тоді в КДБ дисидентів).

У Міністерстві закордонних справ Козирев представляв молоді генерацию дипломатів, яка повільно, але впевнено підштовхувала своїх патронів (серед них і Едуарда Шеварднадзе, і Михайла Горбачова) до зміни риторики, коли замість широко пропагованої гласності було б привселюдно визнано, що існують такі речі, як свобода слова і права людини, за якими живе увесь світ. Козирев ніколи не покладав великих надій на Горбачова, для нього він так і залишився махровим комуністом і партіапаратником. Єльцин, який відкрито збунтувався проти партії, був не такий. І влітку 1990 року Козирев зробив свій вибір. Він покинув омріяний пост голови управління в радянському МЗС Шеварднадзе та обійняв посаду (на той час — до-

сить церемоніальну) міністра закордонних справ РРФСР. Його міністерство не мало жодних закордонних представництв і, на відміну від аналогічних структур України та Білорусі, навіть не брало участі в роботі ООН: Україна з Білоруссю, як і Радянський Союз, мали свої місії в ООН, а Росія — ні. Козирев розумів, що, переходячи в команду Єльцина, він стає в опозицію до влади, та він уже мав бачення нової, демократичної Росії, був готовий до ризику.

На парламентських слуханнях із нагоди обрання міністра закордонних справ 39-річний кандидат на цю посаду так сформулював своє бачення:

— Демократична Росія мусить бути й буде природною союзницею демократичних країн Заходу, так само як тоталітарний Радянський Союз був природним противником.

А потім був переворот. Люди Козирева, яких він привів до російського МЗС із радянського міністерства, підтримали Єльцина. Вони щиро вірили в перспективи об'єднаної із Заходом демократичної Росії. Та постало нагальне питання: чи відповідь Захід тим самим? І взагалі, чи розуміють його лідери, що насправді більше немає боротьби між Горбачовим і консерваторами, а є боротьба між демократичною Росією і військовою хунтою, яка загрожує свободі в цілому світі?¹

Перед Козиревим стояло непросте завдання. Західні лідери, хоч і занепокоєні новинами з Москви, спершу не поспішали засудити путч або хоча б виступити на захист ізольованого Горбачова, не кажучи вже про підтримку ельцинського заклику до всеросійського політичного страйку. У Парижі, куди прямував міністр, уранці 19 серпня президент Франсуа Міттеран виступив із заявою, у якій фактично назвав путч доконаним фактом. Такої самої думки була міністр закордонних справ Канади Барбара Макдугалл. Перша заява президента США Джорджа Буша, зроблена вранці 19 серпня, теж не засуджувала заколотників. А ввечері того самого дня віце-президент Геннадій Янаєв навіть схвалив примирливу позицію Буша на прес-конференції для іноземних журналістів, яку показали на весь Радянський Союз. Це й було головною причиною розчарування Козирева та команди Єльцина. І все це діялося всупереч одчайдушним зусиллям міністра, коли він у перший день перевороту намагався

організувати на Заході підтримку Єльцина та його спроб дати відсіч антиконституційним діям змовників і повернути Горбачова до влади.

Прибувши до Парижа, Козирев зв'язався з Алленом Вайнштейном, директором вашингтонського Центру розвитку демократії, майбутнім архіваріусом Сполучених Штатів, і зачитав йому власну заяву. Вайнштейн не був членом адміністрації Буша, але Козирев, судячи з усього, ані в Білому домі, ані в Держдепартаменті не знав когось, до кого міг звернутися в таку доленосну мить, тож обрав Вайнштейна, і це було дуже доречно. Уродженець Бронкса, син єврейських іммігрантів із Російської імперії, Вайнштейн щиро переймався тим, що відбувалося в Союзі, а до того ж мав гарні виходи на ЗМІ. Тому на другий день заява Козирева (можливо, із правками Вайнштейна) з'явилась у *Washington Post*.

У своїй заяві російський міністр закордонних справ стверджував, що стримана на початку реакція лідерів демократичного світу на путч уселила в змовників надію, ніби їм удалося пустити пил в очі Заходу. «Пізніші заяви президента Буша, прем'єр-міністра Джона Мейджора, інших західних лідерів, — писав Козирев, — розвіяли їхні безпідставні очікування. Дуже важливо, щоб Захід і далі засуджував спробу перевороту й не визнав — ані тепер, ані у ближчому майбутньому — змовників». Далі він продовжив: «Президент Горбачов має бути негайно відновлений на посаді президента СРСР, Захід має вимагати якнайшвидшого встановлення з ним прямого зв'язку, а міжнародні медичні експерти — здійснити його медичний огляд»².

Ані Єльцин, ані Козирев не довіряли повністю Горбачову, якого в Москві багато хто підозрював у подвійній грі: руками колишніх союзників розгромити демократичну опозицію, а коли брудну роботу буде зроблено, повернутися до столиці рятівником держави. Утім заклик до повернення Горбачова погрожував оголити найслабше місце змовників — відсутність конституційної та юридичної легітимності насильницького усунення від влади глави держави. Стратегія «поверніть Горбачова на місце» робила законнішими дії Єльцина, які досі в очах колективного Заходу були не дуже законні. Крім того, вона апелювала до сердець і умів західної громадськості, котра ще не звіль-

нилася від «горбиманії» кінця 1980-х. Коли Буш на другий день перевороту нарешті зателефонував до Єльцина, то сказав обложеному президенту Росії, що підтримує його заклик до повернення Горбачова. Тепер Буша і Єльцина об'єднували цілі, які виходили за межі довгострокової стратегії побудови демократії. Мета № 1 — протидія путчистам, мета № 2 — порятунок Горбачова.

«Пізніша заява» президента Буша, що, як твердить Козирев, «виправила хибне враження», ніби Захід потурає змовникам, прозвучала на прес-конференції у Трояндовому саду Білого дому 20 серпня о 10:35 за східноамериканським часом (через дві години після телефонних перемовин із Єльциним).

— Неконституційне захоплення влади — це образа бажань і прагнень, які радянські народи плекали останні роки, — сказав Буш. А потім прозвучала новина, яка дуже збурила присутніх на прес-конференції. — Сьогодні вранці я розмовляв із Борисом Єльциним, який очолив Російську Республіку в результаті вільного волевиявлення, і запевнив пана Єльцина в незмінній підтримці Сполученими Штатами його мети — відновлення пана Горбачова на посаді конституційно обраного лідера. Пана Єльцина надихає підтримка радянського народу та його непохитність перед складними випробуваннями. І він нам дякує за те, що ми підтримали його та президента Горбачова.

Журналісти Білого дому зажадали подробиць, але президент мало що міг додати до сказаного. Одне з поставлених кореспондентами запитань стосувалося суті дилеми, яка стояла перед адміністрацією:

— Пане президенте, і все-таки, яку підтримку ви збираєтеся надавати Єльцину — чи ви маєте намір залишатись осторонь і підтримувати його лише на словах?

Буш тримався вже озвученого курсу: уся підтримка зводиться до солідарності з опозицією й тиску на змовників, яким буде дуже сутужно без західної економічної допомоги. Однак внутрішньо Буш уже був готовий іти далі.³

Після прес-конференції Буш вирушив в Овальний кабінет. Там до нього долучилися радники, і вони стали обговорювати, що можна ще зробити для підтримки Єльцина. Кожна година

приносила нові звістки про опір путчистам. Надходили повідомлення (щоправда, поки не підтверджені), що в стані змовників з'явилися перші «перебіжчики»: заявив про нездужання прем'єр-міністр Валентин Павлов, нібито вийшов із ГКЧП маршал Язов. Не обійшлося без суперечностей серед воєначальників і керівництва найбільших союзних республік, зокрема таких важковаговиків, як лідери Казахстану та України Нурсултан Назарбаєв і Леонід Кравчук (обидва начебто виступили проти путчу). З огляду на ці події, Буш і його команда згодились посилити тиск на режим. У новій заяві про невизнання законними дій змовників стала помітна конкретика. Роберт Страусс, новопризначений посол США в СРСР, який щойно склав присягу і збирався до Москви, дістав команду не вручати вірчих грамот новій владі. Ведучих радіостанції «Голос Америки» попросили поширити звернення Єльцина на весь Радянський Союз. Прохання було виконане⁴.

У Союзі було три кореспонденти «Голосу Америки»: двоє — у Москві, один — у Вільнюсі. Станція виходила в ефір 14 годин на добу, зона мовлення охоплювала весь СРСР, від Прибалтики до Камчатки. «Голос Америки» повідомив про путч через двадцять хвилин по тому, як про нього оголосили всесоюзні радіо й телебачення. Радянські слухачі радіостанції змогли почути Єльцина, який засуджував переворот 19 серпня. Що можна було зробити для збільшення впливу радіостанції на ситуацію? Двадцятого серпня, після 17:00, Інформаційне агентство США (USIA), відповідальне за теле- й радіомовлення «Голосу Америки», відправило Білому дому факс із повідомленням про зміни в сітці мовлення на той день (другий день путчу). «Було додано 15 годин роботи, щоб розширити частоту трансляції та посилити сигнал російської служби радіостанції, при цьому добова норма мовлення залишилась незмінною — 14 годин, — але сам сигнал став потужнішим, зловити його стало легше». «Голос Америки» змінив формат, зосередившись виключно на новинах і щоденних репортажах московських журналістів у прямому ефірі.

На другий день репортажі «Голосу Америки» з вулиць Москви ретранслявалися через фінську мережу стільникового зв'язку, щойно встановлену у столиці. Чергова доповідь для Білого дому звучала так: «Досить незвичний вигляд має маршрут, яким пере-

дається телефонний репортаж [кореспондента]: вулиці Москви — московський офіс «Голосу Америки» — Лондон — Вашингтон — передавачі у Грінвіллі — ретранслятори в Англії — радянські слухачі; і все це за якісь мілісекунди». Передачі «Голосу Америки» та інших західних ЗМІ, включно з *BBC*, стали для радянських громадян основним джерелом інформації про дії Бориса Єльцина та опозиційних сил. У столиці їх доповнювали інформаційні випуски радіостанції «Эхо Москвы», а в регіонах вони залишалися єдиним джерелом новин про опір путчистам. Доповідь *USIA* для Білого дому в дні путчу свідчила: «Тепер, коли, за нашою інформацією, в СРСР виходить дев'ять газет, а республіканські та інші незалежні радіо- й телевізійні станції фактично повністю зайняті офіційними радянськими передачами, роль американських та інших західних ЗМІ в інформуванні радянської аудиторії тільки зростатиме». Ден Разер у випуску новин каналу *CBS* запитав в одного зі своїх гостей, фахівця з радянської політики:

— Як телеглядачі й радіослухачі в СРСР дізнаються про заклик Єльцина до загального страйку?

У відповідь він почув:

— Про це подбає «Голос Америки».

І «Голос» таки подбав⁵.

Двадцятого серпня, коли годинник показував 17:35, голова Держдепартаменту Джеймс Бейкер отримав повідомлення про автоматну стрілянину під російським Білим домом, у безпосередній близькості від московського посольства США. Держсекретар мало чим міг уплинути на швидке розгортання московських подій. «Нечасто у своєму житті я почувався таким безпорадним», — згадував пізніше Бейкер. Коли ввечері він летів над Атлантикою, щоб уранці наступного дня бути на нараді НАТО у Брюсселі, то «безперестанку чекав, що, як логічне продовження ситуації, пролунає дзвінок із центру операцій чи оперативного штабу, і його сповістять, що війська КДБ і МВС узяли штурмом барикади, а Борис Єльцин загинув під час штурму»⁶.

Приблизно в ті самі години, коли новина про московську стрілянину досягла Бейкера, маршал Дмитро Язов після зібрання

ГКЧП, що тривало до пізньої ночі, у кепському гуморі повертався з Кремля у своє міністерство. У Москві вже був ранок 21 серпня. Нарада путчистів, яка розпочалася напередодні о 20:00, виявила серйозні розбіжності між членами комітету. Почалися вони із приголомшливої пропозиції Геннадія Янаєва: той зачитав проект заяви, що мала спростувати чутки про запланований штурм Білого дому. Він хотів, щоб заява була передана по радіо та телебаченню. Учасники наради не могли не помітити, що ця заява стала повною несподіванкою для Язова, Крючкова та інших комітетників.

Уранці 20 серпня Язов і Крючков доручили розробити план штурму Білого дому. До полудня детально розроблений план був у них на руках. Уночі десантники та ОМОН мусли оточити Білий дім і розігнати натовп, розчистивши дорогу для групи спецпризначення КДБ «Альфа» та армійської групи «Б». Ті мали взяти штурмом Білий дім, прокладаючи шлях гранатометами, зачистити приміщення й арештувати Єльцина. Операція під кодовою назвою «Грім» мала початися 21 серпня о 3-й ночі. Опівночі армійські підрозділи, які передбачали використати в операції, мусли зібратися коло Білого дому. Язов пообіцяв підкріплення. Тепер змовникам потрібно було просто дочекатися темряви. Для Єльцина це була б остання ніч на волі. Після арешту його мали доправити на базу мисливського господарства міністерства оборони «Завидово», де колись Брежнев полював на кабанів у товаристві різних високих гостей, зокрема Генрі Кіссінджера, тодішнього радника Ніксона з національної безпеки, а згодом — держсекретаря. Спецпризначенцям, дехто з яких ще в грудні 1979 року штурмував президентський палац у Кабулі, уся операція здавалася легкою прогулянкою⁷.

Та зараз, схоже, виникли розбіжності на самій верхівці змовницької піраміди. Янаєв, в. о. президента та формальний лідер путчу, перестрашувався і зняв із себе відповідальність за майбутній штурм. Якби щось пішло не так — а піти не так могло багато що, — він залишався поза критикою, постаючи відповідальним очільником держави, який не потерпить насильства над народом. Щойно чиновники нижчого рангу, присутні на засіданні ГКЧП, були розпущені і змовники лишилися самі, пове-

дінка Янаєва різко змінилася. Він більше не вдавав ліберала. Як і решта, Янаєв був за арешт Єльцина. План штурму Білого дому залишили без змін, але поведінка комітетників почала викликати сумніви в Язова: армію хочуть використати для найбруднішої роботи, а його зробити цапом-відбувайлом!⁸

У свідомості воєначальників ще були свіжі недавні події у Тбілісі в квітні 1989-го та у Вільнюсі в січні 1991-го, де, виконуючи урядовий наказ, вони розганяли демонстрації за незалежність республік, а коли з'являлися поранені чи й убиті, влада просто вмивала руки. В обох випадках керівництво країни переклало відповідальність за скоєне на військових. У Вільнюсі їх кинули на розгін протестувальників, а коли сюжет про зіткнення побачили мільйони телеглядачів у Союзі, Горбачов дав команду припинити операцію, ще й звинуватив армію у сваволі. Тоді ж він кулуарно заявив, що Крючков і Язов ні до чого не придатні. Військове командування скреготіло зубами від люті. Такі ліберали, як заступник Язова маршал авіації Євген Шапошников та інші, були вражені самим наміром використати армію проти цивільних. «Після Вільнюса, після побачених по телебаченню кадрів, коли наш солдат б'є цивільну людину прикладом автомата, я зрозумів, що цьому слід рішуче класти край», — писав Шапошников через кілька років. Командири, яких важко було звинуватити в надмірному лібералізмі (той же командувач повітряно-десантних військ Павло Грачов), були неприємно вражені лукавством політичного керівництва. Увечері 20 серпня Грачов доповів Шапошникову про підготовку штурму Білого дому:

— Нехай хоч натякнуть, щоб наказ віддав я, — пошлю їх усіх...⁹

Вільнюська історія могла повторитись у Москві. Крім того, ситуація в столиці поставила генералів перед новою дилемою. У Прибалтиці та на Кавказі елітним підрозділам, укомплектованим службовцями-слов'янами (здебільшого росіянами), протистояло в основній своїй масі неслов'янське населення. У Москві ж їм довелося б діяти проти росіян. Чи виконали б військові наказ за цих обставин? Адже прихильники Єльцина впливали на військовослужбовців не тільки дружнім ставленням, а й словом, переконанням, усіляко розширюючи їхні

уявлення про демократію, патріотизм. Вони вмовляли молодих хлопців не стріляти у співвітчизників.

На повен зріст постала проблема ідентичності: громадянин Союзу чи Росії? Коли десантники Олександра Лебеда, які 19 серпня першими прибули до Білого дому, оголосили себе радянськими, хтось із захисників спитав: «А радянські — це які?» Ейн Елліотт, репортер «Радіо Свобода», пізніше описав таку сцену, свідком якої був на вулицях Москви. П'яний чоловік, «рвонувши на грудях сорочку, ліз голими грудьми на автомат Калашникова в руках накрученого хлопця... і кричав: “Ви ж не будете в нас стріляти? Ми ж росіяни, і ви росіяни!”» Тереза Сабоніс-Чейфі, яка чергувала в оточенні Білого дому в ніч на 20 серпня, пізніше згадувала: тих, хто казав, що вони «за Росію», визнавали своїми й дозволяли їм пройти. Того ж вечора Грачов, який ще вагався, на чий бік стати, попросив ельцинського посланця запевнити президента Росії, що «він росіянин і ніколи не дозволить, щоб армія пролила кров свого народу»¹⁰.

І все ж дуже скоро кров пролилась. Опівночі залунали перші постріли. На площі перед Білим домом Майкл Гетцер, редактор тижневика *Guardian*, який виходив друком для московських іноземців та експатріантів, поглянув на годинник: 00.00, 21 серпня. Серед захисників Білого дому швидко ширилася звістка, що від набережної Москви-ріки на парламент рухаються танки. «О 00:10 вище, на Кільцевій дорозі, почувлися нові постріли, — написав Гетцер через кілька днів у своїй газеті. — Цього разу звук був швидкий, розмірений, явно автоматна черга. “Вони їдуть! — закричала якась жінка. — Їдуть, сволота!” Почулася ще одна черга, а потім — кілька сильних вибухів»¹¹.

Генерал Валентин Варенников, який у Форосі ввечері 18 серпня особливо різко виступив проти Горбачова, тепер, після короткої зупинки в Україні, повернувся до Москви й був готовий до протистояння з Єльциним. Він скерував військову техніку до Білого дому й діловито планував висадити спецпризначенців з вертольотів на дах російського парламенту. Винуватцями перших пострілів були солдати Таманської дивізії, які проїздили повз Білий дім (виконуючи наказ Варенникова) на позиції біля міністерства закордонних справ СРСР, звідки мав початися наступ. Коли колона бронетехніки зайшла до тунелю під Калі-

нінським проспектом, вона несподівано опинилася в засідці, яку влаштували захисники Білого дому, котрі вважали, що це початок штурму. Вихід із тунелю був заблокований тролейбусами. Головний бронетранспортер прорвався через огорожу, та інші залишились у вузькому тунелі, як у пастці.

Захисники Білого дому, де були й ветерани-«афганці», знали, що треба робити для знешкодження бронетранспортерів. Вони накидали шматки брезенту на вузькі оглядові щілини, «осліплюючи» водіїв. Зелені, необстріляні солдати, опинившись у пастці, рухали гарматні вежі, щоб скинути нападників із броні. Незабаром їх закидали коктейлями Молотова, бронетранспортери охопило полум'я. Солдати вискакували з охоплених полум'ям машин, стріляли в повітря. Кулі рикошетили від броні та стін тунелю, влучали в натовп. Один солдат обпik собі руки, намагаючись погасити форму, інші втекли неушкоджені. Після цього інциденту на асфальті залишилося троє загиблих: один «афганець» розбив голову об броню, двоє загинули від куль. Були також поранені¹².

Про перших жертв маршал Язов дізнався, повернувшись із наради ГКЧП. Ще там у нього виникла підозра, що Янаєв та інші перестраховуються. І ось тепер виходило, що всі чисті перед законом, крім Язова. Бо це ж його підлеглі, а не частини КДБ чи МВС, відкрили вогонь по цивільних. Із похмурым виглядом вислухавши доповідь про події під Білим домом, Язов сказав заступнику:

— Дай команду «Стій!».

Новину про неучасть армії у штурмі Білого дому Крючков зустрів із недовірою. Присутні в його кабінеті в перші години 21 серпня звинуватили військових у боягузтві. Були й такі, хто полегшено зітхнув, — високопосадовці, на яких покладалося проведення штурму. Урешті на них поклали б особисту відповідальність за можливі жертви. Командувач сил МВС заявив: якщо армія утрималася від штурму, то і його війська зроблять те саме¹³.

Спецпідрозділи КДБ теж відмовилися штурмувати Білий дім. Усемогутня секретна поліція сипалась у Крючкова на очах. Якщо вірити пізнішим заявам Володимира Путіна, майбутнього президента Росії, того дня голові КДБ несподівано зателефонував

мер Санкт-Петербурга (тоді Ленінграда) Анатолій Собчак, союзник Єльцина, і поцікавився долею рапорту про відставку, який ще рік тому подав його заступник, 38-річний підполковник Путін. Того дня Путін нібито написав ще один рапорт про відставку. Між Собчаком і путчистами він обрав Собчака. Як пізніше згадував сам Путін, він поважав Крючкова, та «...коли побачив путчистів на екрані, одразу зрозумів — усе, приїхали».

Деякі біографи Путіна ставлять під сумнів його твердження, що в дні перевороту він дійсно подав рапорт, і припускають, що він це зробив пізніше, зразу після провалу путчистів. А в ті серпневі дні, коли все ще тільки вирішувалося, Путін, за словами критиків, стояв на вичікувальній позиції, уважно стежачи, у чий бік хитнеться маятник. Та навіть якщо так, то його поведінка в дні путчу була не зовсім така, якої очікував від підлеглих Крючков. Надто багато офіцерів КДБ, образно кажучи, застигли в німому чеканні, не впевнені до кінця, чим закінчиться путч. Путін співчував меті змовників зберегти країну, та вважав їхні методи застарілими. «У дні путчу всі ті ідеали, ті цілі, які я мав, коли йшов працювати в КДБ, упали», — зізнався майбутній президент Росії в інтерв'ю, яке дав через вісім років¹⁴.

Крючков, який бачив, що на всіх фронтах його переслідують невдачі, мусив відступити.

— Що ж, операцію треба скасовувати, — підсумував він.

На той час сильний дощ не дав вертольоту сісти на дах Білого дому, а остання відчайдушна спроба спецпризначенців у цивільному проникнути всередину провалилася завдяки пильності захисників парламенту. Зрештою, Крючков скомандував перерізати телефонні лінії, що вели до будівлі: він вирішив узяти Білий дім в облогу і тримати її якнайдовше.

Та приблизно о 8-й годині ранку Язов вийшов на зв'язок зі своїми підлеглими й дав наказ на повне виведення військ із Москви. Це стало головною несподіванкою для Крюčkova й інших комітетників. Змовники приїхали до міністра і стали переконувати його скасувати наказ. Звинувачували в боягузтві, у зраді, але відповідь лишалася незмінною: стрілянина по людях — це не розв'язання проблеми. Якщо не прибрати армійські підрозділи, казав Язов, то малоімовірно, що вдасться уникнути нових зіткнень. Досить підпалити хоч одну машину з повним боєкомп-

лектом (а це сорок снарядів!) — і біди не уникнути. Язов заявив, що не збирається ставати другим Піночетом¹⁵.

Звістка про виведення військ із Москви дуже скоро дійшла до втомлених захисників Білого дому й викликала у них невимовну радість. Раніше ж, тієї самої ночі, щойно зачувши перші постріли, начальник охорони Єльцина Олександр Коржаков кинувся до лікарського кабінету, де, не роздягаючись, спав Єльцин, і розштовхав президента. Вони скоренько пройшли в ліфт і спустилися в гараж. Перша думка Єльцина була: «Усе, почався штурм». На нього натягли бронезилет і всадовили на задне сидіння президентського лімузина.

Коржаков наказав відчинити ворота. Вони мали їхати в американське посольство, розташоване через площу. Американці були попереджені і тримали ворота посольства відчиненими. Люди Коржакова зробили в барикадах прохід, щоб пропустити лімузин. Кілька хвилин — і Єльцин буде в цілковитій безпеці в посольстві США. Машина тільки рушила, як президент на решті пробудився.

— Стривайте, а куди ми їдемо? — спитав він охоронця.

— Як куди? — здивувався Коржаков. — В американське посольство. Двісті метрів, і ми там.

— Яке посольство? — не менше здивувався Єльцин. — Ні, ніякого посольства не треба, їдьмо назад.

Коржаков сказав водієві зачекати. Єльцинське «добре», що пролунало кілька годин тому, було скасоване — і, як нерідко це бувало з Єльциним, у найостанніший, найдраматичніший момент.

Політичний інстинкт Єльцина переміг інстинкт самозбереження. Навіть ризикуючи опинитися під арештом чи загинути при штурмі Білого дому, він хотів вижити політично, чого не досягти, заховавшись у посольстві США. «Це означатиме, що сам я перебрався в безпечне місце, а їх лишив під кулями», — згадував Єльцин. Не забув він і про національну гордість, яку так уміло експлуатував у місяці, які передували путчу. «При всій повазі до американців, у нас не люблять, коли іноземці беруть надто активну участь у наших справах», — писав Єльцин у мемуарах. І це ще м'яко сказано! Чимало виборців Єльцина ще

жили категоріями холодної війни, вбачали у США головного противника їхньої країни. Роки горбачовської перебудови майже не розвіяли цих настроїв, а відступ СРСР зі Східної Європи, доповнений економічними проблемами всередині країни, лиш підсилював неприязнь до ситого Заходу загалом і Америки зокрема.

На ніч Єльцин спустився в підвал Білого дому, слухав автоматну стрілянину, що час від часу долинала ззовні, та чекав штурму. До нього долучилися демократичні лідери Москви на чолі з мером міста Гавриїлом Поповим та його заступником Юрієм Лужковим. Із заступником приїхала його вагітна молода дружина. Вона принесла домашньої їжі та відчуття дому, якого так бракувало в оточеній будівлі¹⁶.

О 5-й годині ранку, коли в Москві скасували комендантську годину, американський повірений у справах Джим Коллінз міг побачити поле битви, що розігралася вночі. «Ті півдюжини БМП, що по півночі потрапили в пастку під Калінінським проспектом, здалися силам РРФСР», — написав дипломат у Вашингтон. Неназване джерело в єльцинському Білому домі (ім'я в тексті посольської доповіді, опублікованої архівом США, замазане чорною фарбою) після 6-ї години ранку зателефонувало в посольство й повідомило, що десантники, які просувалися до Білого дому, зупинилися, коли до їхнього командира підійшли люди з російського уряду.

Приблизно о 8-й годині ранку новина про відведення військ була підтверджена по факсу, який прийшов у посольство США з Російської служби інформації. Як впливало з повідомлення, військове командування в Москві віддало наказ негайно вивести війська з міста. Один із військових високопосадовців заявив, що армія «ані завтра, ані післязавтра» навіть думати не стане про захоплення Білого дому. Схоже, путч остаточно провалився. Натовп, який Коллінз бачив коло Білого дому о 5-й годині ранку, меншав, чимало захисників розійшлося по домівках. Коллінз передав американським посадовцям, які провели неспокійну ніч у будівлі посольства, що можна без побоювань повертатися до квартир, у яких вони мешкали¹⁷.

Новина про відведення військ для більшості захисників Білого дому стала повною несподіванкою, та, судячи з усього, Єль-

цин і його команда знали про неї заздалегідь. Відомо, що якоїсь миті Крючков особисто зателефонував до нього і сказав про скасування штурму. До того ж Єльцин явно знав про змовників та їхні плани набагато більше, ніж вони сподівалися. Через кілька років після подій під Білим домом у Москві один американський політик, розмовляючи з лауреатом Пулітцерівської премії Сеймуром Гершем, який займався журналістськими розслідуваннями, сказав, що за наказом президента Буша йшло перехоплення телефонних розмов між організаторами перевороту та радянськими військовими, про які доповідали Єльцину.

«Для спілкування з військовими чинами міністр оборони і голова КДБ користувалися максимально захищеними лініями, — писав Герш, посилаючись на доступне йому джерело. — Ми оперативно інформували Єльцина про зміст дзвінків. Значна частина залучених воєначальників не відповідала на виклики» Крюčkова. За даними Герша, до Єльцина в Білий дім був відряджений фахівець з посольства США, який і забезпечив там стабільний зв'язок із командирами підрозділів Радянської армії. «Єльцин мав можливість звертатися до них безпосередньо й переконувати їх залишатися на місцях», — повідомило не-назване джерело Герша¹⁸.

Ані сам Буш, ані працівники його адміністрації у своїх ме-муарах жодним словом не обмовилися про передання розвід-даних Єльцину. Якщо таке справді було, то їхні дії суперечили закону, що був підписаний за чотири дні до путчу й визнавав незаконним проведення таємних операцій в інших країнах без відома Сенату. Що ж до більшості матеріалів адміністрації Буша, які так чи інакше стосувалися розвідки й досі мають гриф таємності, то можна тільки здогадуватися, чи передавали Єльцину відомості, які не підлягають розголошенню та свідчать про можливості американців прослуховувати секретні перемовини російського військового командування. І якщо так, то чи вплинуло це на його поведінку та на підсумок перевороту? У розшифрованих телефонних розмовах Буша з Єльциним немає й натяку на секретність.

Двадцять першого серпня Буш додзвонився до Єльцина з Кеннебанкпорта, куди повернувся після короткого перебуван-ня у столиці. У штаті Мен була 8:30 ранку, у Москві — 15:30.

Як згадував Буш, голос Єльцина звучав набагато впевненіше, ніж за день до того. Ніч він пережив щасливо і, за словами Роберта Гейтса, перетворився «на фігуру, важливу як ніколи». Буш поцікавився в президента Росії, чи може йому чимось допомогти.

— Ми дуже хочемо зробити все можливе. Може, будуть якісь побажання?

Єльцин не мав додаткових вимог:

— На жаль, суто технічно я не бачу, щоб ви могли допомогти нам якимось інакше, крім як повідати світу про наше непросте становище й виступити із заявою про моральну підтримку.

Щодо майбутнього арешту змовників Єльцин сказав:

— Я не можу втаємничити вас у деталі телефоном.

Буш відповів:

— Розумію¹⁹.

Тепер головною гризотою Єльцина був не можливий штурм Білого дому, а політичні маневри опонентів. Він сказав Бушу, що до Криму, на зустріч із ізольованим президентом Горбачовим, окрім двох горбачовських соратників, які не зрадили свого патрона, вислали й делегацію Росії.

— На жаль, — вів далі Єльцин, — на сорок хвилин раніше за нашу групу туди ж відбули п'ятеро членів хунти, зокрема Язов. Їхня мета зрозуміла: першими постати перед Горбачовим і або змусити його підписати якийсь документ, або кудись його переправити — куди, ми не знаємо. Я ж зараз намагаюсь узгодити свої дії із Кравчуком, щоб перехопити їх, посадити в кримському Сімферополі й не допустити до нього [Горбачова] першими.

Ще Єльцин повідомив, що його противники переконували членів Верховної Ради СРСР (яка мала зібратись на сесію 26 серпня) надати юридичну підтримку дій ГКЧП. Путч, як впливало з його викладок, міг програти на вулицях Москви, але виграти в кабінетах влади. Провідною постаттю, яка вирішить долю заколоту, знову міг стати Горбачов.

За попередні дні Єльцин зміг показати незаконність путчу і ствердити себе в очах закону, вимагаючи звільнення Горбачова. На думку самого Єльцина і тих, хто був із ним, то була небезпечна гра. Багато хто в його оточенні продовжував вважати, що Горбачов — не жертва змовників, а підбурювач і ляль-

ковод. І що, коли путчисти першими опиняться в Горбачова і схилять його на свій бік? Російська делегація мала всіляко цьому протидіяти. Єльцин відправив до Криму свого віце-президента Руцького із групою офіцерів, озброєних автоматами. Він хотів, щоб головнокомандувач радянських ВПС маршал авіації Шапошников, який упродовж усього путчу був його союзником, змусив літак змовників змінити курс чи зробити вимушену посадку, щоб делегація Росії встигла першою. Проте Шапошников був безсилий: ніхто не міг віддати президентському борту, на якому летіли змовники, команду на приземлення, крім начальника Генштабу.

Для змовників, як і для їхніх супротивників, позиція, яку обере Горбачов за нових обставин, була архіважливою. Від того, хто «врятує» Горбачова першим, залежав остаточний успіх чи остаточний провал усього путчу, а також політичне (не виключено, що і фізичне) виживання головних дійових осіб на радянській політичній сцені.

— У цей момент туди летять три літаки, і кожен хоче бути першим, — повідав Єльцин президентові Бушу. Третім був літак спікера радянського парламенту Анатолія Лук'янова, який спершу підтримав путч, а зараз намагався віддалитися від змовників.

Джеймс Бейкер у Вашингтоні отримав інформацію, що Джеймс Коллінз із посольства в Москві теж збирався летіти до Криму з Руцьким, але спізнився на літак²⁰.

Кількома годинами раніше маршал Язов обійняв дружину Емму й вирушив в аеропорт. Нарешті він готовий був дослухатися поради, яку вона давала в перший день перевороту: покинути змовників і поговорити з Горбачовим. Коли Язов сказав комітетникам, що він не тільки наказав забрати війська з Москви, а й хоче полетіти в Крим до Горбачова, Крючков спробував зупинити його. Ця спроба виявилася невдалою, і тоді керівник КДБ також вирішив летіти. Крючков хотів першим потрапити до зрадженого президента й укласти з ним пакт проти іншого конкурента на владу — президента Росії, чимраз впливовішого та грізнішого. Уже в повітрі вони дізналися, що Єльцин дав наказ арештувати їх. Єдиною рятівною паличкою залишався тепер Горбачов.

— Мусить же він [Горбачов] розуміти, що без нас він — ніщо! — сказав колегам Крючков²¹.

Ближче до вечора автомобільний кортеж із Крючковим, Язовим та кількома колишніми помічниками Горбачова під'їхав до президентської дачі у Форосі. Як і три дні тому, делегацію супроводжував голова служби охорони КДБ генерал Юрій Плеханов. Приблизно о 17:00 ворота комплексу, що був під пильним наглядом, відчинились і впустили московських гостей. І тут сталося несподіване. Із прилеглих чагарів перед машинами раптом з'явилося двоє охоронців з автоматами й наказали зупинитися. Плеханов вискочив зі своєї машини й наказав пропустити кортеж:

— Ви що, начальника охорони не пускаєте?

Та охоронці не реагували. Вони виконували тільки накази Горбачова. Зі спальні вийшла потривожена шумом Раїса Максимівна. Вхід до кабінету Горбачова перегородив один із його охоронців.

— Ви нікого не пропустите сюди? — знеможено запитала вона.

— Сюди більше ніхто не зайде, — пролунало у відповідь.

Раїса Горбачова була під сильним враженням від пережитого за ці дні. Виснажена безсонними ночами, вона мала гіпертонічний криз, і через це одна її рука частково втратила рухомість. Після відльоту візитерів 18 серпня сім'я трималася спокійно, та коли вранці наступного дня путчисти заявили про хворобу Горбачова, у першій леді підвищився тиск. Коли ввечері 19 серпня Горбачови подивилися прес-конференцію ГКЧП, тиск зріс до критичного. Якщо основна маса людей реагувала з обережним оптимізмом, слушно гадаючи, що такі люди при владі довго не протримаються, то Горбачових, навпаки, це ще більше стривожило. Постійні запитання журналістів про здоров'я Михайла Сергійовича й часті запевняння Янаєва, що єдине, чого він бажає, — це одужання й повернення президента до Москви, викликали підозру, що змовники спробують підігнати реальність під свої слова — тобто підлаштують хворобу Горбачова. Уночі президент записав відеозвернення до країни, де засудив переворот і назвав брехнею слова путчистів про його недугу. Чотири компактні касети слід було потай винести за межі дачної території, яку ретельно охороняли; завдання не з легких! І ось

через три дні тривоги та переживань прийшла звістка, що до нього летить делегація, щоб навіч побачити, у якому він стані.

Цього разу Горбачов дізнався про візит колишніх соратників ще до того, як вони зайшли у приміщення. Раїса Максимівна у щоденнику написала, що дочка й зять слухали передачу *BBC*, де говорили, що Крючков погодився направити до Криму делегацію з метою перевірити здоров'я Горбачова. Ця новина насторожувала. «Ми розцінювали це як сигнал про найгірше, — написала Раїса Максимівна у щоденнику. — У найближчі години можуть ужити заходів, щоб ганебна брехня стала реальністю. Михайло Сергійович наказав охороні блокувати під'їзди, вхід у дім, без його дозволу нікого не пускати; зберігати бойову готовність; у разі потреби застосувати зброю». Тепер усе залежало від охоронців. Наступного дня після несподіваного приїзду путчистів охоронці пообіцяли до останнього захищати свого головнокомандувача. Зараз вони були налаштовані значно рішучіше, ніж перед першою появою комітетників.

Рішучі дії охоронців протверезили гостей. Плеханов притримав своїх людей, запевнивши, що охоронці справді битимуть на ураження. Тоді змовники заявили, що хочуть побачити президента, мирно пройшли в будиночок для гостей і стали чекати, коли їх покличуть. Вірний помічник Горбачова Анатолій Черняєв, дізнавшись від своїх секретарів про змовників, кинувся до Горбачова і став просити, щоб той нікого не приймав. Горбачов запевнив, що гостей він не прийме:

— Я їм ультиматум поставив: не ввімкнуть зв'язок — не розмовлятиму з ними. А тепер і так не буду.

Коли змовники повернули зв'язок, першим на лінії був Крючков. Горбачов відмовився говорити з колишнім соратником. Він зв'язався з начальником Генштабу генералом Михайлом Моїсєєвим і наказав йому забезпечити посадку літака з делегацією Російської Федерації на борту (змовники після приземлення готували для нього засідку). Командира кремлівського гарнізону повідомили, щоб він виконував накази тільки Горбачова. Міністр зв'язку дістав наказ перекрити змовникам канали зв'язку. Знову президент став першою особою.

Після того як змовники виконали вимогу Горбачова і ввімкнули зв'язок, його головними цілями були не тільки повернення

контролю над армією та силами безпеки, а й оцінка нової політичної реальності, планування подальших дій. Помічник Горбачова Вадим Медведєв, який під вечір того дня вийшов із ним на зв'язок із Москви, потім згадував: «Президент сказав, що зробив уже низку дзвінків до Москви, у деякі республіки і тепер розмовлятиме з Єльциним». Двадцять першого серпня він остаточно повернувся в радянську політику повноцінним гравцем. Не тільки змовники, а й демократи Єльцина розуміли, що їм не обійтися без нього та його політичного впливу. Тепер Горбачов був готовий призначати переможців і переможених. Теоретично він ще міг домовитися з путчистами, як вони розраховували. Утім Горбачов підтримав Єльцина, не виправдавши їхніх сподівань²².

А потім був несподіваний телефонний дзвінок із Вашингтона. Американські військові за дорученням Brenta Скоукрофта раз у раз намагалися зв'язатися з Горбачовим, і нарешті їм це вдалося. Терміново кинулися шукати Буша.

— Є Бог на світі! — сказав головний комуніст Радянського Союзу американському перекладачеві Петру Афанасенку. — Я чотири дні провів у в'язниці.

Буш, почувши голос Горбачова, теж пом'янув Усевишнього:

— Боже мій, це чудово, Михайле.

— Вважаю за обов'язок висловити вдячність за вашу позицію, яку ви зайняли з перших хвилин. Ви показали свою стійкість, — не шкодував слів для Буша Михайло Горбачов (він ще не знав про примирливі заяви Буша, з якими той виступив, дізнавшись про путч). — Дякую, що перервали свою відпустку. Своїми сильними заявами ви вразили всіх, крім хіба що Каддафі.

(Ексцентричний лівійський диктатор не приховував симпатій до путчистів.)

Незабаром до американського президента долучилась і його дружина.

— Барбара теж тут і шле Раїсі вітання, — заявив Джордж Буш.

Горбачов був зворушений:

— Джордже, я вдячний вам і Барбарі за вашу принципову позицію, а ще — за вашу людяність і дружбу.

Черняєв, який був свідком того діалогу, потім згадував: «То була радісна розмова».

Горбачов казав Бушу:

— Ми хочемо й далі працювати разом із вами. І діятимемо рішуче, попри те що сталося. Бо річ у тому, що ми запобігли цьому завдяки демократії. І це гарантія для нас.

Бушу полестила така заява.

— Я негайно перекажу ваші слова всьому світу, — радісно запевнив він.

Не збігло й години після дзвінка до Горбачова, як Джордж Буш уже спілкувався із пресою. Він розповів кореспондентам, які набились у передпокої його маєтку в Кеннебанкпорті, що спілкувався із президентом СРСР, стан здоров'я того не викликає побоювань, він знову перша людина в державі, і додав, що Горбачов «висловив свою щирю подяку народу Сполучених Штатів та інших країн за їхню підтримку демократії та реформ». Насамкінець Буш заявив:

— У цілому ж, дуже, дуже позитивна подія.

Президент мав серйозні підстави для радості: його ретельно прорахована стратегія підтримки молодого російської демократії, не супроводжувана квапним спаленням мостів між ним і путчистами, спрацювала просто чудово²³.

Російська делегація, очолювана віце-президентом Руцьким, прибула до Фороса о дев'ятій вечора. Раїса Горбачова, побачивши Руцького в супроводі озброєних людей, запитала, чи не арештувати Горбачова вони хочуть. Ні, запевнив Руцької, вони прибули, щоб його звільнити. На відміну від путчистів, що з волі Горбачова нудились у чеканні, Руцького прийняли без зволікань. Анатолій Черняєв записав у щоденнику, що зустріч Горбачова з «росіянами» залишиться в його пам'яті на все життя. «Я дивлюся на них. Серед них ті, хто і в парламенті, і в пресі не раз крив М. С., сперечався, обурювався, протестував. А тепер нещастя вмить висвітлило, що вони — щось єдине й потрібні країні саме як єдине ціле. Я навіть голосно сказав, спостерігаючи загальну радість і обійми: “От і відбулось об'єднання Центру та Росії без жодного Союзного договору...”»

Теплий прийом розвіяв останні сумніви стосовно Горбачова, які могли ще залишатись у «росіян». До самого кінця Єльцин і його оточення не знали напевно, діє Горбачов зі змовниками заодно чи ні. Люди на вулицях Москви щиро дивувалися, коли

Павло Палажченко (перекладач Горбачова) казав їм, що президент був справді ізольований путчистами. Руцькому ж було досить єдиного погляду на виснажену Раїсу Максимівну, щоб зрозуміти: тут немає й натяку на політичну гру, ізоляція була справжня²⁴.

Разом із Руцьким та його почтом Горбачов відлетів до Москви на російському урядовому літаку. Віце-президент Росії переконав, що так набагато безпечніше, ніж повертатися президентським бортом. Нє виключали, що змовники спробують збити літак. А на лайнері Горбачова поверталася в Москву численна делегація ГКЧП. Язов проклинав ту мить, коли погодився ввійти до комітету, обзивав себе старим дурнем. Він гідно витримав удар долі, новину про арешт спокійно й гідно. У Крючкова на мить зажеврїла надія, що втрачено ще не все (коли він дізнався, що полетить на тому ж літаку, що Горбачов і «росіяни»). Проте перед посадкою його обшукали, а в повітрі ніхто не спілкувався з ним, окрім охорони: він був узятий на літак таким собі живим щитом, на випадок, якби дав завчасне розпорядження збити літак (чого багато хто не виключав). Після приземлення Крючков, на превелике здивування, був затриманий не союзною, а російською владою. Коли його переправили до місця тимчасового утримання в одному з підмосковних пансіонатів, він попросив віскі, але йому відмовили. Часи змінювалися²⁵.

ЧАСТИНА III

КОНТРПЕРЕВОРОТ

ПРОБУДЖЕННЯ РОСІЇ

Спускаючись із літака по трапу перед натовпом журналістів і посадовців, які зібралися в аеропорті Внуково вранці 22 серпня для зустрічі президента із кримського полону, Горбачов мав утомлений, але задоволений вигляд. Охоронці тримали автомати напоготові, не забуваючи про складні випробування, пережиті президентом і його родиною, та про можливі загрози.

За Горбачовим по трапу спустилися його дружина, інші члени родини, навіть онучки Ксенія й Настя. Вигляд Раїса Горбачова мала приголомшений, пригнічений. Рука її далі не слухалась, і через два дні першу леді госпіталізували. Дочка Горбачових, 34-річна Ірина, лікарка за освітою, у дні путчу зберігала спокій, та відчувши себе в безпеці у президентському лімузині, дала волю сльозам. І лише дві онуки, здавалося, не зважали на те, що відбувалося навколо. Пізніше Горбачов згадував, що молодша, Настя, переживала найменше: «Вона нічого не розуміла, бігала і просилася на пляж». Під час перельоту в Москву дівчата мирно спали на підлозі в літаку¹.

Поки сім'я чекала в президентському автомобілі, Горбачов спілкувався з пресою. Говорив він здебільшого про кримський полон і пообіцяв, що днями розповість більше. Також він дав оцінку новій політичній ситуації та завданням, які постали перед ним:

— Головне, — казав перед камерами Горбачов, — що все, зроблене нами після 1985 року, уже дало реальні плоди. Наші суспільство й народ стали іншими — це була головна перешкода на шляху авантюри, влаштованої групою осіб. [...] І це величезна перемога перебудови.

Він особисто подякував Борисові Єльцину за його позицію під час державного перевороту і висловив особливу подяку Росії — громадянам Російської Федерації — за небайдужість. Дивлячись у майбутнє, Горбачов наголосив на необхідності продовжити співпрацю між центром і республіками заради подолання нинішньої політичної та економічної кризи. Він не став закликати

до негайного підписання нового Союзного договору, який став формальною причиною путчу й був зірваний ним. Натомість він говорив про необхідність «взаєморозуміння»².

— Ми летимо в нову країну, — казав Горбачов своїм помічникам, коли вони летіли до Москви. Напевне, він і сам не розумів, наскільки мав рацію. Тисячі людей, які чекали Горбачова під московським Білим домом більшу частину ночі 22 серпня, так його й не побачили. Він або не був поінформований, що на нього чекають, або надто втомився, щоб виступати перед ними після 70-годинного випробування. Приблизно о четвертій ранку віце-президент Олександр Руцькой повідомив радісному натовпу про звільнення Горбачова та перші арешти путчистів. Так чи інакше, тієї ночі Горбачов, який різко засуджував заколотників, підтримав противників путчу, але згаяв нагоду звернутися до людей, що уможливили його повернення³.

У ситуації, що склалася після повалення ГКЧП, було чимало такого, чого Горбачов не зрозумів чи недооцінив. У радянській політиці стрімко набирав вагу вуличний фактор. Народні маси заповнили вулиці та площі Москви у дні путчу й одразу по ньому стали повноцінною політичною силою. Вони стали потужною зброєю в руках Єльцина та його однодумців, які йшли на контакт із демонстрантами, спрямовували їхні дії та заручались їхньою підтримкою в політичній боротьбі. Цього не можна було сказати про Горбачова. Так, громадська активність мас була породженням його курсу на перебудову та гласність, однак не його політичну програму відстоювали москвичі у дні та ночі путчу перед Білим домом. Люди не хотіли «реконструювати» старий устрій; вони прагнули будувати новий.

У наступні кілька днів Горбачов прогавить свій шанс на політичне оновлення і програє надзвичайно важливий перший раунд протистояння з Борисом Єльциним — новим хазяїном Росії, котрий стрімко набирав вагу. І ця поразка справить вирішальний вплив на майбутнє СРСР.

У своїх мемуарах Горбачов обминає мовчанням 22 серпня, яке Вадим Медведєв, один із ключових його тодішніх радників, згодом назве днем утрачених можливостей. Перший ранок після кримського полону президент присвятив відпочинку, якого

так потребував. Опівдні він приїхав у Кремль і зібрав своє найближче оточення. Питанням номер один стала заміна старих кадрів на нові. Президент звільняв із державних посад путчистів та їхніх прихильників, замінюючи їх людьми, яким, на його думку, можна довіряти. У його присутності помічники укладали відповідні укази й давали на підпис. Передусім слід було призначити нового очільника КДБ, міністрів внутрішніх справ та оборони. У разі кризи ці відомства мали стати опорою президентської влади, а після путчу вони були потрібні Горбачову як повітря⁴.

Бажаючи якнайшвидше заповнити вакантні посади, Горбачов вибрав кілька кандидатур із міністерських заступників, які, на його думку, не були замішані у змові. Виконувачем обов'язків міністра оборони він призначив генерала Михайла Моїсеєва, котрий справив сильне враження на Буша та його супутників під час візиту до Вашингтона навесні 1991 року. У телефонній розмові з Єльциним у дні путчу президент США двічі цікавився, чи «добре поводитьсь» Моїсеєв. На думку Єльцина, генерал поведився «не дуже добре»; Горбачов уважав інакше. КДБ очолив керівник зовнішньої розвідки, фахівець із Близького Сходу Леонід Шебаршин, який перший день путчу провів за грою в теніс, показуючи, що не має жодного стосунку до влаштованого колегами заклоту. Голова МВС Борис Пуго того ж дня наклав на себе руки, а посаду обійняв його заступник. Тепер першочерговою роль відігравала не близькість нових призначенців до лідерів путчу (які не становили загрози), а їхня віддаленість від Єльцина, який знову став головним суперником Горбачова в боротьбі за владу⁵.

Призначення нових міністрів спричинило першу серйозну кризу у стосунках Горбачова і Єльцина після путчу. Поки перший видавав і підписував укази, другий мобілізував маси. Удень Єльцин звернувся до численного натовпу москвичів-«переможців» і заявив, що нині прапором Російської Федерації стає біло-синьо-червоний імперський триколор. Пізніше Олександр Коржаков, головний охоронець Єльцина, так згадував реакцію свого патрона на міністерські призначення Горбачова: «Єльцина, звісно, така спритна самостійність обурила. Він вирішив усе переробити по-своєму». Господарем становища Єльцин бачив не Горбачова, а себе.

Міністри, уповноважені керувати армією, міліцією та спецслужбами, впливали на політичну долю не тільки країни, а й са-

мого Єльцина. На цих посадах президент Росії волів бачити людей, лояльних до себе чи принаймні не повністю залежних від Горбачова або зобов'язаних йому чимось. Головною зброєю Єльцина в його контрнаступі на ослабленого лідера СРСР стала інформація про дії вищих посадовців у дні путчу. Горбачов такої інформації не мав. Дізнавшись із новин про призначення глав силових відомств, він одразу зателефонував до Горбачова:

— Михайле Сергійовичу, що ви робите? Моїсєєв — один з організаторів путчу. Шебаршин — найближча людина Крючкова.

Горбачов спробував вийти зі складної ситуації:

— Так, можливо, я не зорієнтувався, але тепер уже пізно, в усіх газетах надруковано указ, його зачитали по телебаченню.

Єльцин не мав наміру відступати й пообіцяв прийти до Горбачова наступного дня⁶.

Скасування горбачовського указу було однією частиною плану Єльцина. Другою його частиною було отримання санкції Горбачова на проголошення якщо не незалежності, то хоча б господарської автономії Росії у складі Союзу. Горбачов анулював укази путчистів і визнав чинність декретів, які видав Єльцин в умовах надзвичайного стану. І зараз Єльцин стверджував, що він ще 20 серпня підписав указ про економічний суверенітет Росії. За цим указом від 1 січня 1992 року всі підприємства на території Росії мали перейти під юрисдикцію та оперативне управління Російської Федерації. Також президент Росії заявив про створення російської митниці, золотовалютних запасів і запровадження республіканського оподаткування та ліцензування видобутку корисних копалин у межах РРФСР. Така хитрість мала примусити Горбачова підписати указ, чого він не зробив би за інших обставин, оскільки цей документ підривав економічну основу Союзу. Він не міг з'явитись і бути завізований 20 серпня. Ніщо не вказувало на те, що в період, коли Єльцин із хвилини на хвилину чекав штурму, хтось готував такий указ.

Це було ще не все: окремий указ, підписаний Єльциним 22 серпня, у день повернення Горбачова, забороняв друк «Правды» та інших газет, що підтримали путч. Єльцин вийшов ще далі за рамки своїх повноважень, звільнивши главу ТАРС і взявши під республіканський контроль комуністичну пресу, що виходила на теренах РРФСР. Домовленості, передбачені проектом

нового Союзного договору, зірваного путчем, не передбачали таких кроків для Російської Федерації. Ніхто не сумнівався в тому, що цей договір став уже незадовільним для Росії. Єльцин не хотів удовольнитися самим розширенням російського суверенітету. Звільнивши Горбачова з полону путчистів, він заганяв його в нову пастку. Говорячи про дії Єльцина після путчу, радник Горбачова Вадим Медведєв визначив їх як контрзаколот⁷.

Коли під час зустрічі *tête-à-tête* 23 серпня Єльцин порушив питання міністерських призначень, Горбачов почав тягти час. Відповідаючи на вимогу російського президента відправити у відставку Моїсеєва, він сказав:

— Я подумаю, як це виправити.

Тоді Єльцин відмовився покидати його кабінет:

— Ні, я не піду звідси, доки ви при мені цього не зробите. Викличте Моїсеєва просто сюди й відправте його у відставку.

Упевненість Єльцина зміцнилася, коли він через охоронців отримав записку про наказ Моїсеєва знищити документи, які стосувались участі Міноборони в путчі. Інформація надійшла від старшого лейтенанта, який сам і знищував ці документи. Офіцер залишив свій робочий телефон і попередив: якщо буде наказ із Кремля, він перестане знищувати документи. Єльцин наказав набрати номер і дав слухавку Горбачову:

— Накажіть старшому лейтенантові припинити знищення документів. Нехай він усе візьме під охорону.

Горбачов так і зробив. Так само, за наполяганням Єльцина, він викликав Моїсеєва.

— Поясніть йому, що він уже не міністр.

Принижений Горбачов мусив зробити й це⁸.

За рекомендацією Єльцина новим міністром оборони був призначений маршал авіації Євген Шапошников, який виступив проти путчу, про що одразу сповістив єльцинське оточення. Радянські Збройні сили очолила людина Єльцина. Також Єльцин домігся призначення головою КДБ Вадима Бакатіна, який підтримав президента Росії у дні путчу. Крім того, Єльцин на поліг на відставці міністра закордонних справ Олександра Безсмертних, який у дні перевороту самоусунувся від справ нібито через хворобу. Також був звільнений в. о. міністра внутрішніх справ, призначений напередодні Горбачовим. «Я сказав йому:

“Ми вже маємо гіркий досвід, серпень багато чого нас навчив, тож, прошу вас, тепер будь-які кадрові зміни — тільки за угодженням зі мною”, — згадував Єльцин про розмову з Горбачовим щодо кадрових призначень. — Горбачов уважно подивився на мене. Це був погляд загнаної в кут людини». Президент Росії примушував президента СРСР призначати або підконтрольних, або лояльних до себе людей. Шапошникову та Бакаїну судилося зіграти вирішальну роль у подіях наступних місяців⁹.

Горбачов явно здавав свої позиції. Він був у повній розгубленості. Ще більше похитнулося його становище тоді, коли йому почали закидати, що він сам стояв за путчем. Так, 22 серпня просто на вулиці журналісти газети «Аргументы и Факты» опитували москвичів, що вони думають про Горбачова. Підтекст був більш ніж прозорий: чи вірять люди в його причетність до перевороту? Кожен четвертий з опитаних не довіряв Горбачову, стільки ж йому довіряли, а половина опитаних не винуватила його у спробі путчу, хоч великої довіри теж не відчувала: зрештою, усі ті люди, котрі стали на чолі ГКЧП, були його протеже. Те, що казав Єльцин про останніх призначених Горбачовим міністрів і високопосадовців ЦК, могло бути правдою: провівши дні путчу в ізоляції, Горбачов не мав можливості перевіряти факти й відкидати звинувачення. Згодом Горбачов писав: «Скоєні промахи пояснювались незнанням усієї суми фактів. Адже багато що відкрилося лише через місяці, а дещо й тепер не до кінця з'ясовано»¹⁰.

Михайло Горбачов повертався до Москви з наміром відновити не тільки своє президентське становище, а й партійне — як глави КПРС. І на телевізійній прес-конференції з нагоди повернення він заявив про прихильність до ідей соціалізму, розкритикував за вихід із КПРС Олександра Яковлева — одного з найближчих до нього політиків та ідеолога перебудови — і заявив, що надалі виступатиме за оновлення партії на демократичних засадах. Ще в липні він запропонував ЦК проект нової програми КПРС, покликаної трансформувати компартію на зразок європейських соціал-демократичних рухів. І тепер він вважав, що після невдалої спроби путчу, коли з партійного керівництва відсіялися прихильники жорсткого курсу, реформа має шанси на успіх.

У мемуарах Горбачов так пояснював свою логіку: «Розпад партії на певному етапі був неминучий, бо до неї належали представники різних ідейно-політичних течій. Я був за те, щоб зробити це демократичним шляхом — провести в листопаді з'їзд, на якому по-доброму розмежуватись. Ухвалений мною та моїми однодумцями варіант програми, за даними деяких опитувань, підтримувала приблизно третина членів партії». Горбачов щиро вірив, що за ним ще стоятиме 5 мільйонів партійних «багнетів». Однак незабаром він залишився взагалі без партії. Його опоненти, використовуючи власний вплив на вуличні протести, абсолютно паралізували діяльність ЦК КПРС¹¹.

У день повернення Горбачова, 22 серпня, у Москві розпочалися масові народні демонстрації. Упродовж дня до демонстрантів долучалися ліберально налаштовані прихильники демократичної революції, більшість із яких не брала участі в гострій фазі конфлікту, а крім того, на вулиці вийшла молодь, завжди готова до пригод і радикальних дій. Через доступність алкоголю в торговельних мережах натовп ставав некерованим. Діями демонстрантів намагалися диригувати представники міської влади, які в дні путчу залишалися на боці Єльцина. Щоб утримати чимраз агресивніші маси від штурму прикритої снайперами будівлі КДБ, вони запропонували альтернативне рішення: знести пам'ятник «Залізному Феліксу» — засновнику ЧК Феліксу Дзержинському, — що стояв на Луб'янці. Хитрий план спрацював¹².

Пізно ввечері на місце подій приїхали працівники американського посольства, щоб побачити, що діється. Коли один із них сказав, що він американець, його пропустили. Він опинився в першому ряді. Спершу демонстранти хотіли скинути пам'ятник вантажівкою. Проте співробітники мерії вмовили їх дочекатись автокрана, пояснивши, що пам'ятник дуже важкий і якщо впаде, то може навіть пошкодити підземний тунель метро. Люди дослухалися застереження, і за кілька годин пам'ятник був демонтований за допомогою підйомних кранів марки *Krupp*.

«Зрештою, — доповіли у Вашингтон американські дипломати, — перед самою північчю було зрізано останній болт і підігнано крани, щоб зняти пам'ятник із п'єдесталу. І коли він піднявся, натовп радісно зашумів і почав скандувати: “Геть КДБ!”, “Росія!” та “Вбивця!”. Усі три будівлі КДБ стояли огорнуті темрявою.

Коли в якомусь вікні засвічувалося, то натовп починав галасувати, показувати пальцями на те вікно, допоки світло не згасало. «Вони бояться нас», — казали люди в натовпі». Ніч минула без серйозних заворушень і пригод¹³.

А потім був ранок 23 серпня. Прихильники Єльцина продовжували утримувати натовп на вулицях і, розуміючи політичну вагу цього фактора, не поспішали розпускати людей по домівках. Вони застерegli, що прихильники жорсткої лінії знову готуються до штурму Білого дому. Маршал Шапошников, який за декілька годин мав обійняти пост міністра оборони, відреагував на застереження, привівши в повну бойову готовність авіацію. Тим часом під будівлею міського управління МВС на Петрівці утворився натовп, найсміливіші стали видиратися на металеву загорожу, що її оточувала. Назрівали заворушення, зброя могла потрапити до рук протестувальників. Органи правопорядку залишалися без найвищого керівництва: Борис Путо покінчив самогубством; запропоновану Горбачовим кандидатуру відхилив Борис Єльцин; кандидатуру ж від Єльцина не схвалили ще ані лідери інших республік, ані Горбачов. Ситуація загрожувала вийти з-під контролю¹⁴.

Як і минулої ночі, опанувала події московська влада, яка не підтримала пугчу й мала в москвичів високу довіру. Вирішено було направити маси до будівлі ЦК КПРС, за декілька кілометрів від управління внутрішніх справ на Петрівці.

— Мер потребує вашої допомоги. Усі — до ЦК, — звернувся до присутніх один із міських чиновників.

Було чимало невдоволених, адже міліція та зброя були майже в їхніх руках, але багато протестувальників, звиклих бачити в партії джерело та головний символ влади, відгукнулося на заклик. І хоч попередні об'єкти протесту — КДБ та міліція — прямо були причетні до пугчу, партія, чие керівництво так і не висловило свого колективного ставлення до заколотників, у ролі мішені здавалася набагато привабливішою. Демонстранти виступали не тільки проти ГКЧП, а й проти керівної ролі партії. Кілька попередніх років антипартійні гасла мобілізували москвичів до участі в мітингах та демонстраціях, і московська влада сподівалася, що ці гасла спрацюють так само знов. Натовп рушив до Старої площі — цілого комплексу споруд, які належали ЦК КПРС.

Поки Горбачов і Єльцин обговорювали міністерські кандидатури, реальна влада в країні та столиці належала Геннадію Бурбулісу — 46-річному онукові латиських емігрантів, який народився у Свердловську, звідки був родом Єльцин. Колишній університетський викладач політекономії, а з перших років горбачовських реформ — переконаний демократ і антикомуніст, Бурбуліс незадовго до того був призначений Єльциним держсекретарем РРФСР, тобто другою людиною в російській ієрархії. Це давало йому контроль над адміністрацією президента і значною частиною уряду. Двадцять третього серпня Бурбуліс керував Росією зі свого офісу в Білому домі. Коли Горбачов зібрав у себе очільників республік, Бурбуліс спілкувався з Єльциним за допомогою записок, які передавав через охоронців. Це він повідомив про знищення документів у Міноборони, що дало Єльцину привід вимагати відставки призначеного Горбачовим Моїсеєва.

І зараз Бурбуліс застосував ту саму тактику — звинувачення у знищенні документів і приховуванні участі в путчі, — щоб послабити вплив Горбачова і покласти край діяльності його останнього оплоту, ЦК КПРС, оскільки ані Єльцин (який вийшов із партії ще кілька років тому), ані республіканські лідери в ній не мали реального впливу. Бурбуліс надіслав Горбачову (який саме зустрічався з Єльциним) записку, де повідомляв, що партійні бонзи нищать сліди причетності до путчу, і попросив дозволу тимчасово закрити доступ до приміщення ЦК. Спроба знищення документів і справді мала місце, але через поспіх із паперів не виймали скріпки, тому шредери вийшли з ладу. Сподіваючись на прихильність Єльцина, Горбачов дав добро. Це поставило хрест на його долі генсека, а президентське крісло під ним стало хитким ще більше.

Отримавши санкцію Горбачова, міські посадовці одразу рушили в ЦК й зажадали в переляканих та дезорієнтованих парт-апаратників звільнити кабінети й роз'їхатися по домівках. Натовп людей, який оточував будівлю, підтримав їхню вимогу. Коли керуючий справами ЦК Микола Кручина сказав представникам міськадміністрації, що не можна просто так узяти й розпустити весь ЦК, йому показали на людей за вікном:

— Вони тут розірвуть усіх, якщо не заберетеся зараз. Годі клеїти дурня. Роби, що тобі сказано!

Високопосадовець похитнувся, почервонів. Охоронців із КДБ для дієвого спротиву було замало. Кручина здався й наказав заступнику відвести міських чиновників до радіовузла системи цивільної оборони. Було зачитане оголошення:

— Увага, увага! Говорить радіовузол цивільної оборони комплексу споруд ЦК КПРС! Біля мікрофона генеральний директор департаменту мера Москви Євген Савостьянов. Згідно з рішенням Президента СРСР, Генерального секретаря ЦК КПРС Михайла Сергійовича Горбачова й на підставі розпорядження мера Москви Гавриїла Харитоновича Попова сьогодні, 23 серпня 1991 року, із 15-ї години припиняється робота у приміщеннях ЦК КПРС. Усі особи, які перебувають у приміщеннях, мають покинути їх не пізніше ніж о 15-й годині. Особи, які перебуватимуть у будівлі після цього часу, будуть заарештовані.

Натовп радів. Партапаратники стали покидати будівлю. Побачивши, що пристрасті на вулиці наростають, Савостьянов через мегафон звернувся до протестувальників:

— Друзі, не перешкоджайте евакуації персоналу з будівлі. Дайте покласти цьому край швидше й назавжди.

— Ганьба! Ганьба! — кричали москвичі сотням співробітників ЦК, які виходили з будівлі.

Ще в останній день перевороту секретар Московського міськкому Юрій Прокоф'єв почав вимагати в путчистів пістолет, щоб мати чим застрелитися. Зараз на нього вергали прокльони й навіть дали кілька стусанів, проте міліція одразу взяла чиновника під охорону і провела до таксі. Протестувальники обшукували партійних чиновників і показували всім присутнім вилучені в них копчену рибу та ковбасу — харчі, які в ті роки були у великому дефіциті¹⁵.

Закриття головного партійного офісу в центрі Москви збіглося в часі з найбільшим у кар'єрі публічним провалом Горбачова. Удень відбулася його зустріч із депутатами російського парламенту, яка повинна була мати неофіційний характер. Однак її показали по телебаченню. Горбачов почав зі слів подяки російському парламенту й особисто Єльцину за протистояння путчу. Він заявив, що підписав указ про присвоєння Олександрові Ручькому, який був полковником, звання генерал-майора.

На вимогу Єльцина Горбачов зачитав витяг із протоколу засідання Кабінету Міністрів СРСР 19 серпня, з якого випливало, що всі міністри, за винятком двох, підтримали ГКЧП.

Проте президент СРСР не полишав надії зберегти рештки своєї колишньої влади. Він закликав російських депутатів допомогти йому зберегти Союз:

— І зараз, після виходу з цієї кризової ситуації, росіяни повинні діяти спільно з усіма Верховними Радами республік і з народами всіх республік. Інакше це будуть не росіяни...

Алюзія на традиційну імперську позицію росіян у Російській імперії та Союзі була більш ніж прозора. Депутатів такий підхід не влаштував, вони сприйняли заклик Горбачова діяти разом з іншими республіками як спробу загальмувати рух Росії до демократії та ринкових реформ, причепивши до неї вагон Союзу. Депутати засипали Горбачова питаннями про його особисту участь у путчі та зажадали оголошення КПРС (реального джерела його влади) злочинною організацією. Горбачов продовжував оборонятися:

— Це черговий варіант хрестового походу, релігійної війни на нинішньому етапі. Соціалізм, як я його розумію, — це певні переконання людей не тільки в нашій країні, а й в інших країнах, і не тільки сьогодні, а й в інші часи...

Потім було порушено питання належності всесоюзної власності на території Російської Федерації та підписаного Єльциним указу про економічний суверенітет Росії.

— Ви сьогодні сказали, що підпишете указ, який підтверджує всі мої укази, видані в цей період, — заявив Єльцин, маючи на увазі ті укази, які він підписував у дні путчу, і той, головний, про власність, який він датував заднім числом.

Горбачов зрозумів, що опинився в непростій ситуації:

— Я не думаю, що ви мене заганяєте в пастку отут.

Він продовжував наполягати на тому, що має намір затвердити всі укази Єльцина, видані в період путчу, крім того, де йшлося про союзню власність:

— Після підписання Союзного договору має бути ухвалений указ Президента з питань власності, що стосуватиметься всіх республік, і має розпочатися реалізація цієї ідеї, — сказав Горбачов Єльцину.

Це не було просте затягування часу. Горбачов намагався втримати Єльцина на гачку: спочатку — підпис під Союзним договором, тоді — власність.

Почуте не сподобалося президентові Росії. Хитрість із підписанням указу заднім числом не вдалась, однак Єльцин мав ще один козир і знав, як повернути його проти Горбачова.

— Товариші, для розрядки, — проголосив він перед телекамерами. — Дозвольте підписати указ про призупинення діяльності Комуністичної партії Росії.

Горбачов був приголомшений. Доля всіх партійних осередків Росії була підвішена на волосинці. Без них його й так слабенький вплив геть сходив нанівець. Усвідомивши, що відбувається, він запитав свого «союзника»:

— Що ви робите? Я... Хіба ми... Я цього не читав¹⁶.

Російський президент підписав указ про тимчасову заборону діяльності компартії на території Росії. Коли Горбачов зауважив, що той не має повноважень забороняти партію, Єльцин уточнив, що йдеться лише про призупинення її діяльності. Зустрівши підписання указу оплесками, російські депутати продовжили атакувати запитаннями загнаного в кут президента СРСР. Горбачову було непросто відновитися після удару Єльцина. Пізніше він згадував: «Єльцин усе робив на тій зустрічі із садистською насолодою». Ця риса особистості Єльцина досі була не znана публіці: не популярний політик, який веде за собою маси, не раціональний діяч, який цінує особисту відданість, не чуйна людина, яка піклується про своє оточення, а Єльцин-хижак. Пізніше один із його найближчих радників поділився враженням, яке справила на нього різка навала його шефа на Горбачова: «Сцена жорстока, зловмисна, аморальна»¹⁷.

У боротьбі за владні важелі Єльцин здобув ще одну серйозну перемогу над Горбачовим. Після скасування призначення міністрів силових відомств і призупинення діяльності компартії президент СРСР майже повністю був позбавлений впливу на державні справи та силового ресурсу.

Коли указ був підписаний, Єльцин спробував зачарувати жертву. Наприкінці зустрічі Єльцин-тріумфатор публічно взяв Горбачова під своє заступництво, запевнивши депутатів, що президент СРСР готовий покарати тих, хто був причетний до путчу. Після закінчення зустрічі Єльцин сказав Горбачову:

— Михайле Сергійовичу! Ми стільки пережили, такі події, такі струси! І ви у Форосі намучились, і ми всі не знали, чим цей путч ГКЧП закінчиться, і домашні наші, і Раїса Максимівна... А що, зберімося родинами! Наїна Йосипівна, Раїса Максимівна...

Спантеличений Горбачов подивився на Єльцина, мабуть, не знаючи, чи серйозно це мовиться.

— Та ні, зараз не варто. Не треба цього робити¹⁸.

Увечері того самого дня 23 серпня Джордж Буш і Brent Скоукрофт дивилися по телевізору цю зустріч Горбачова з депутатами і сцени приниження Єльциним свого суперника.

— Це кінець, — резюмував Скоукрофт. Він пояснив президентові США: Горбачов «більше не є незалежною постаттю. Що він має робити, йому вказує Єльцин. Навряд чи Горбачов розуміє, що сталося.

Джордж Буш погодився. Заборона компартії стала важливою віхою в історії ідеологічного протистояння між США і Радянським Союзом, тож такі досвідчені воїни холодної війни, як Буш і Скоукрофт, мали підстави для радості. Однак цієї миті їх більше хвилювало інше: як вплине заборона партії на політичну долю Горбачова¹⁹.

Для Буша це не стало несподіванкою. Перші ознаки політичних змін у Москві були помітні 21 серпня, коли Єльцин-тріумфатор уперше після путчу зателефонував із російського парламенту. Він говорив як людина, котра цілковито контролює ситуацію (і це насправді було так).

— Як ми й домовлялися, хочу доповісти вам про останні події, — почав Єльцин після короткого привітання.

— Прошу, — озвався Буш.

— Прем'єр-міністр Росії Силаєв і віце-президент Руцької, — почав Єльцин, — привезли Горбачова до Москви цілим і неушкодженим. Міністра оборони Язова, прем'єр-міністра Павлова й голову КДБ Крючкова взято під варту.

Силаєв пересидів вирішальну ніч удома, а наступного дня знову пристав до свого президента й опинився в центрі подій. Буш підбадьорював Єльцина репліками, що свідчили про його щире зацікавлення. Єльцин вів далі:

— За моїм розпорядженням, із моєї санкції генпрокурор Радянського Союзу порушив кримінальну справу проти змовників.

Держава, у якій союзний генпрокурор виконує розпорядження президента Росії, уже явно не була колишнім Радянським Союзом. Утім на фоні перемоги над путчистами цього не помічали.

— Друже мій, зараз ваші акції злетіли до небес, — звернувся до Єльцина Буш. — Ви показали, як слід поважати закон і відстоювати принципи демократії. Мої вітання! Ви були на передньому краї, стояли на барикадах — ми всі вболівали за вас. Ви повернули Горбачова живим і здоровим. Віддали йому владу. Ви здобули собі чимало друзів у всьому світі. Ми підтримуємо вас і пишаємось вашою мужністю і тим, що ви зробили. Якщо ви готові прийняти пораду від друга — відпочиньте, поспіть²⁰.

Та сон цікавив Єльцина найменше. У Кеннебанкпорті була 21:20 21 серпня, а в Москві — ранній ранок наступного дня. Щойно Єльцин оголосив про поразку путчистів і подякував захисникам російського Білого дому. Попереду був новий день, і Єльцин хотів скористатися ним не для конфронтації із заколотниками, а для зміцнення власних позицій у протистоянні з Горбачовим. Полеми битви ставали не тільки Москва, Росія чи Радянський Союз. Полеми битви були столиці західних держав і штаб-квартири міжнародних установ. Єльцин і його когорта породили непросту дилему, перед якою опинилися не тільки мешканці Росії та Союзу, а й західні лідери: підтримати поборника радикальних реформ, демократично обраного лідера в особі Єльцина, чи зберегти прихильність до Горбачова й попроситися не тільки з демократією, а й із реформами?

Того дня молодий міністр закордонних справ Росії Андрій Козирев на запрошення Ради Європи прибув до Страсбурга. Його головним посланням до європейських лідерів було: «У радянській політиці час відділити ягнят від козлів». За кілька минутих днів ситуація змінилась радикально. Як повідомляв американський дипломат, Козирев «критикував “деяких осіб” у владі за недостатню відданість демократичним ідеалам і нелегітимність, оскільки їх ніхто не обирав». Це був прозорий натяк на Горбачова, який став президентом у результаті парламентського голосування, на відміну від Єльцина, якого обирав народ. Крім того, Козирев скептично ставився до наявності в Горба-

чова «психологічних ресурсів для проведення по-справжньому радикальних реформ». За словами міністра, Горбачов «перебував під владою “синдрому страху”». Для реформ, твердив Козирев, Горбачов зробить усе, але не переступаючи рамок системи. «Він боїться, що він і його родина стануть ніким — перестануть існувати, — якщо система, яка зараз їх підтримує, зруйнується»²¹.

Остаточне падіння Горбачова відбулося в суботу 24 серпня. Уранці він і Єльцин були на похороні трьох захисників Білого дому, які загинули в ніч на 20 серпня. Горбачов скористався цим «виходом у народ» — першим після повернення із Криму, — щоб висловити вдячність усім, хто виступив на захист демократії. І, демонструючи свою всесоюзну значущість, він заявив про посмертне присвоєння загиблим звання Героя Радянського Союзу. Присутніх зворушив цей жест, але Єльцин, справжній герой опору, перехопив ініціативу. Російська Федерація не мала власних нагород, а Єльцин — відповідних повноважень. Він просто вибачився перед матерями за те, що не вберіг їхніх синів. І знову переміг²².

Після похорону Горбачов вирушив у Кремль підписати кілька указів. Одним із тих указів розпускався кабмін, на зміну якому приходив комітет під керівництвом єльцинського прем'єр-міністра Івана Силаєва. Другим указом Горбачов зняв із себе повноваження генсека, пояснивши цей крок діями партійного керівництва в дні путчу. Він порадив уже колишнім однопартійцям розпустити ЦК й подумати, чи доцільна подальша діяльність партійних осередків на місцях. Як президент СРСР, він також підписав указ про передачу партійної власності в розпорядження місцевих рад. Горбачов не мав бажання далі залишатись лідером забороненої партії, яка тепер не становила для нього жодної загрози (на його переконання, раніше така загроза була) й не давала жодних переваг у політичній боротьбі, у яку він ув'язався одразу після путчу. Пізніше у своїх мемуарах він спише не одну сторінку, намагаючись довести, що це партійний апарат зрадив його в серпні 1991 року, а не навпаки²³.

Партапаратники у дні перевороту могли бути хіба що піхотинцями ГКЧП, але не рушійми (надто деморалізовані та дезорганізовані були вони влітку 1991 року, щоб стати істинними лідерами

заколоту), і звернення ГКЧП до народу не містило жодних згадок про партію, її політику та ідеали. Стояли на чолі перевороту КДБ та кадрові військові. Проте партапарат став би головним переможцем у разі успіху путчу, адже був би скасований указ Єльцина про заборону партійних осередків на державних підприємствах. І на засіданні секретаріату ЦК 13 серпня 1991 року, за п'ять днів до путчу, партійні керівники саме радились, як бути із цим указом.

Переворот здавався єдиним способом зберегти монополію партії на політичну владу. Однак після його поразки й відставки Горбачова з посади генсека політсила, яка твердою, а подеколи і кривавою рукою правила країною, тихо покинула сцену, не проливши ані краплі крові. Власне, якась кров таки пролилася — кров партійних бонз, які наклали на себе руки, щоб не потрапити під суд²⁴.

Першим став Борис Пуго, міністр внутрішніх справ: підпорядковані йому органи та підрозділи взяли безпосередню участь у перевороті. Уранці 22 серпня представники Російської Федерації зателефонували до нього й попросили про зустріч. Коли до нього прийшла група з чотирьох осіб (одним із них був економічний радник Горбачова Григорій Явлінський), двері їм відчинив пристаркуватий чоловік із явними ознаками деменції. Це був тесть Пуго. Один із візитерів помітив на підлозі калюжу крові. Зайшовши до спальні, вони знайшли на ліжку тіло 54-річного Бориса Пуго з кульовим пораненням. Екс-міністр не став дожидати арешту і звів порахунки із життям. Поруч із ним, коло ліжка, сиділа смертельно поранена його дружина. Вона ще реагувала на запитання, але розповісти нічого не могла. За добу Валентина Пуго помре в московській лікарні. У записці самогубця, написаній того ж ранку, Борис Пуго просив вибачення в сім'ї: «Усе це помилка! Жив я чесно — усе життя».

За кілька днів у своєму кремлівському кабінеті скоїв самогубство маршал Сергій Ахромєєв. Він був одним із перших представників Союзу на радянсько-американських перемовинах про скорочення озброєнь. У перший день путчу, 19 серпня, 68-річний Ахромєєв, що був радником Горбачова з військових питань, перервав свою відпустку в Сочі та прибув до Москви з доповіддю перед в. о. президента Геннадієм Янаєвим. Він заявив Янаєву, що схвально ставиться до намірів ГКЧП й готовий сприяти їхній реалізації. Маршалу доручили збирати й аналізувати ін-

формацію про ситуацію в регіонах. А ще Янаєв попросив Ахромєєва підготувати проект звернення до радянського парламенту. Маршал із завзяттям узявся за обидва завдання.

У листі, написаному Горбачову перед самогубством, маршал пояснював причини, чому він підтримав переворот: «Починаючи з 1990 року я був переконаний, як переконаний і нині, що наша країна прямує до загибелі. Скоро вона буде розчленована. Я шукав способу заявити про це вголос [...] Мені зрозуміло, що як Маршал Радянського Союзу я порушив військову присягу і скоїв військовий злочин. [...] Нічого іншого, крім як відповісти за скоєне, мені тепер не лишилося». До листа Ахромєєв доклав банкноту номіналом 50 карбованців, заборгованих ним за обіди в кремлівській їдальні²⁵.

Вадим Медведєв, помічник Горбачова, добре знайомий як із Пуго, так і з Ахромєєвим, пізніше так прокоментував ці самогубства: «Їхня трагедія мені зрозуміла: добре знав Бориса Карловича [Пуго] як по-своєму цілісну, віддану певній ідеї людину, далеку від політиканства та кар'єризму. Не маю сумнівів у чесності і стосовно Сергія Федоровича». І Пуго, і Ахромєєв вірили в комуністичні ідеали та непорушність радянської держави. Ахромєєв воював за неї в роки Другої світової війни. Пуго, син фанатично відданого революції латиського стрільця, багато років очолював КДБ Латвійської РСР, а потім — компартію Латвії, боровся з тими, кого тоді називали націоналістами. Путч дав їм надію на збереження того світу, де вони вирости, зробили кар'єру, досягли високих посад, зрештою, просто знайшли себе. Для таких людей, як Пуго з Ахромєєвим, поразка ГКЧП була особистим фіаско, крахом їхнього світобачення. Самогубство рятувало від тієї реальності, де вони з героїв і рятівників ставали злочинцями, які пішли проти свого народу, зрадили президента, якому служили²⁶.

Увечері в неділю 25 серпня, на другий день після відставки Горбачова з посади генсека та підписання ним указу про передання партійного майна, у день, коли Єльцин підписав свій указ про прийняття цього майна в республіканське володіння, Микола Кручина, 63-річний начальник апарату ЦК, прийшов у свій колишній кабінет, щоб із представниками міської адміністрації обговорити механізм того передання. Зустріч, яка закінчилася

після 21:00, була важкою для Кручини. Зазвичай привітний, він здивував свого охоронця з КДБ, коли після повернення із ЦК навіть не привітався з ним. Пригнічений і замкнений, Кручина піднявся у свою квартиру на п'ятому поверсі елітного будинку в центрі Москви. Він побажав дружині на добраніч і сказав, що має ще дещо зробити. Невдовзі після п'ятої ранку 26 серпня він викинувся з власного балкона й розбився на смерть.

Кручина вкоротив собі віку не тому, що розчарувався в ідеалах компартії чи діях її керівництва або рядових комуністів, а тому, що відчув: він зрадив свого покровителя; а також через те, що (наскільки ми тепер знаємо) боявся розслідування махінацій із партійними грошми. Зустріч, яка так зіпсувала йому настрої напередодні, скінчилася для нього на дуже тривожній ноті: як особа, відповідальна за партійні гроші, Кручина підписував усі головні документи, що давали добро на переведення серйозних сум із партійної скарбниці на рахунки комерційних фірм у країні та за її межами. Коли Василь Шахновський, чиновник міськадміністрації, який був на зустрічі із Кручиною, сказав: «Нас чекає серйозна розмова про партійні фінанси», — керуючий справами ЦК сполотнів. Він несподівано урвав розмову, пообіцявши повернутися до неї наступного дня. Однак цей день для нього так і не настав.

Кручина був готовий обговорювати з посадовцями все, крім партійної каси. Як незабаром показало розслідування, частина схвалених його підписом закордонних трансферів ішла на «благі» наміри комунізму, зокрема неафішовану підтримку комуністичних партій і рухів усього світу, від США до Афганістану. Однак більша частина грошових переказів адресувалася комерційним банкам і тіньовим компаніям, які створили апаратники та їхні ділові партнери за останні два роки правління Горбачова. Поступово втрачаючи владу, партійні бонзи намагалися конвертувати політичний капітал у фінансовий. Ця стратегія забезпечила їм комфортне життя й поза партією та вберегла країну від тривалої (із можливим кровопролиттям) конфронтації із численним прошарком партійної номенклатури, який глибоко вкоренився в суспільстві та в разі остаточної втрати влади міг залишитися ні з чим. Почалася боротьба за «золото» партії. Кручина став однією з перших жертв цього процесу²⁷.

НЕЗАЛЕЖНА УКРАЇНА

Ніхто не міг сказати, скільки людей під Верховною Радою: тисячі, десятки тисяч? А може, всі сто тисяч? Депутати, які проходили крізь натовп, не знали точної кількості. Був сонячний суботній ранок 24 серпня. У той день Єльцин «переграв» Горбачова на похороні оборонців Білого дому. Крім того, президент Союзу склав із себе повноваження генсека. Утім за масштабністю та впливовістю події в Києві далеко перевершили події в Москві. Україна, друга за кількістю населення й величиною економіки республіка Союзу, оголосила про повну незалежність.

На відміну від московських подій кількадечної давності, 24 серпня кияни зібрались у центрі столиці не для захисту парламенту, а щоб засудити комуністичну парламентську більшість за мовчазну підтримку путчистів. Напередодні Єльцин на очах у загнаного в безвихідь Горбачова й мільйонів радянських телеглядачів підписав указ про повну заборону компартії Росії. Багато хто в Києві вважав, що те саме слід зробити й тут, в Україні. У листівках, які закликали прийти до парламенту, Комуністичну партію називали «злочинною й антиконституційною організацією, діяльність якої необхідно негайно припинити». Люди озвалися на відгук. Багато хто прийшов із жовто-блакитними українськими прапорами й гаслами влаштувати над компартією суд на кшталт Нюрнберзького¹.

Та хвилювала їх не тільки доля партії; тоді люди збиралися б під ЦК КПУ, розташованим за кількасот метрів від парламенту. Вони не йшли туди, бо партія вже не мала повноважень дозволяти чи забороняти те, чого хотів народ. Люди тримали в руках плакати з написами «Україна виходить із СРСР» і вимагали незалежності для своєї країни. Розв'язати це питання міг лише парламент. Натовп, який складався головно із представників української опозиції, був налаштований рішуче. Багато хто ще кілька тижнів тому виходив під Верховну Раду

чи стояв при дорозі, вітаючи Джорджа Буша. І тоді вони мали плакати аналогічного змісту. Утім тоді їхні звернення були скеровані до високого гостя, якому цілковито довіряли, а тепер — до доморошених правителів, партапаратників, яким давно ніхто не вірив.

В. о. американського генконсула в Києві Джон Степанчук, який брав безпосередню участь у підготовці до візиту Буша, ледве пробився через натовп до парламенту. «Її [Верховну Раду] оточили тисячі людей, злих людей. Злих на комуністів, злих на все. Їх просто зібрали там. Вони думали, що я комуніст, бо я був у костюмі. Якась жінка потягла мене за піджак, загукала: “Ганьба!” Я був для них одним із винуватців їхніх бід». Комуністична більшість у парламенті раптом почулась обложеною меншістю. Сидячи в ложі для дипломатів, Степанчук «бачив, як усі комуністи прилипали до вікон, спостерігаючи, як натовп чимраз ближчає, і не знали, чи вдасться піти з будівлі живими. Вони всі дуже нервували, курили й не знаходили собі місця. Атмосфера була дуже напружена. Усі, звісно, знали, що Кравчук виступить із промовою, та як далеко він піде, ніхто не знав».

Леонід Кравчук, сивочолий спікер українського парламенту, який справив позитивне враження на Буша кілька тижнів тому, зазвичай уміло контролював Верховну Раду, але тільки не сьогодні. Предметом обговорення в парламенті були не тільки дії Компартії в дні путчу, а і його особиста позиція. І від Кравчукових подальших дій залежала не тільки його доля, а й майбутнє Верховної Ради, столиці та всієї країни. Під скандування «Ганьба Кравчуку!», яке лунало з вулиці, спікер Верховної Ради почав боротьбу за політичне виживання².

Те, що сталося в Москві 18 серпня 1991 року, було повною несподіванкою для Кравчука й серйозним викликом його позиціям в Україні та руху республіки до суверенітету, з яким він тісно пов'язував своє ім'я та політичну долю. Уранці 19 серпня він дізнався про усунення Горбачова із президентської посади від свого головного політичного суперника — першого секретаря ЦК КПУ Станіслава Гуренка. Той зателефонував на дачу Кравчукові й викликав його в ЦК. Там на нього чекала серйозна розмова з генералом Валентином Варенниковим. Упливовий

і безкомпромісний «яструб» ГКЧП прилетів у Київ після кримської зустрічі з Горбачовим.

Кравчук відмовився. «Я зразу збагнув, куди переходить влада, і кажу: “Станіславе Івановичу, річ у тому, що держава уособлюється Верховною Радою, а я голова Верховної Ради. Якщо Варенников хоче зустрітися, то зустрінемося в моєму кабінеті у Верховній Раді”». Гуренко мусив погодитися. Це означало першу, скромну перемогу Кравчука над суперником. Якийсь рік тому 55-річний Гуренко, перший секретар ЦК, стояв на сходінку вище за Кравчука в республіканській ієрархії. Та після проголошення в липні 1990 року суверенітету України роль парламенту і його спікера, який за традицією називався Головою Президії Верховної Ради, стала величезною. Кравчук став першою фігурою республіки. Така тенденція спостерігалася в усіх республіках Союзу, хоч у Середній Азії, де спікерами ставали глави тамтешніх ЦК, вона була менш явною.

Пізніше Кравчук згадував, що, чекаючи на приїзд Гуценка і Варенникова, почувався беззахисним: армія та міліція не були підпорядковані голові парламенту. Троє охоронців із пістолетами — от і весь силовий апарат, яким міг командувати спікер. Раптовий приїзд Варенникова показав, наскільки ефемерна влада голови республіки, що проголосила суверенітет і перевагу своїх законів над союзними. Кравчук не сумнівався, що в країні відбувається переворот. Новина про хворобу президента не викликала в нього жодної довіри: ще кілька тижнів тому він зустрічався з Горбачовим у Форосі. Тоді вони втрюх (третім був горбачовський зять) за вечір спорожнили 0,75-літрову пляшку лимонної горілки. Тож, спілкуючись із людьми, Кравчук не приховував свого скепсису щодо заяв ГКЧП про нездужання Горбачова. Того ж дня він розповів історію про посиденьки за пляшкою на зустрічі з ветеранами Другої світової. Нарешті з'їхалися гості. Гуренко прибув трохи раніше за Варенникова та його супутників³.

Господар із гостями повсідалися за довгий стіл: з одного боку — військові, з іншого — цивільні. Варенников сидів напроти Кравчука. Першим узяв слово Варенников:

— Горбачов хворий, влада в країні перейшла до новоствореного органу — Державного комітету з надзвичайного стану. Із четвертої ранку 19 серпня в Москві, з огляду на загострення ситуації

в столиці та загрозу заворушень, в інтересах безпеки громадян оголошено надзвичайний стан. Я прибув до Києва розібратися на місці в ситуації та в разі потреби рекомендувати ввести надзвичайний стан щонайменше в низці регіонів України, — Варенников назвав Київ, Львів, Одесу й одне з міст Волині.

Для присутніх цивільних ці слова були наче грім серед ясно-го неба. Залала довга (не менш як хвилину) мовчанка. Гуренко не виказував жодних емоцій.

— Ми вас, Валентине Івановичу, знаємо як заступника міністра оборони СРСР, шановану людину, але ніяких повноважень ви нам не пред'явили, — заговорив Кравчук, який не розгубився. — Крім того, з Москви ми поки що жодних указівок не отримували. І врешті, найголовніше: введення надзвичайного стану загалом в Україні чи в окремому регіоні — справа Верховної Ради, так вимагає закон. Ми володіємо інформацією, що ситуація і в Києві, і на місцях достатньо спокійна, не потребує жодних надзвичайних заходів⁴.

Варенников прилетів в Україну, бо путчисти в Москві побоювались Руху та його можливих акцій проти путчу, що могли пройти в Києві й Західній Україні.

— У Західній Україні немає радянської влади, суцільний Рух. У західних областях необхідно ввести надзвичайний стан. Припинити страйки. Закрити всі партії, крім КПРС, їхні газети, припинити й розганяти мітинги. Вам необхідно вжити надзвичайних заходів, щоб не склалася думка, ніби ви йдете старим курсом, — доводив роздратований генерал. — Військо в повній бойовій готовності, і ми готові на всі заходи аж до пролиття крові.

Кравчук же переконував у тому, що потреби в надзвичайному стані немає. Якщо ж товариш генерал вважає інакше, то він може поїхати в Західну Україну й навіч пересвідчитися, що там усе спокійно⁵.

Тоді Варенников зайшов з іншого боку:

— Ви людина авторитетна, від вас багато залежить, і я особисто прошу, — звернувся він до Кравчука, — щоб ви виступили по телебаченню, по радіо, закликали народ до спокою, з урахуванням того, що вже оголошено.

Коли Гуренко та інші вийшли з кабінету Кравчука, залишивши його сам на сам із генералом, Кравчук поцікавився в нього

як у давнього знайомого (вони зустрічались на пленумах ЦК в Києві, коли Варенников служив в УРСР):

— Валентине Івановичу, коли ви досягнете успіху, то збираєтеся повернути стару систему?

Він мав на увазі доперебудовчий політичний устрій і стосунки між центром і республіками.

Відповідь генерала була категоричною:

— Ми не маємо іншого вибору.

На думку Кравчука, це була дуже красномовна відповідь. Як він пізніше згадував, тієї миті він добре усвідомив, що фактично перемога ГКЧП означатиме не замороження ситуації, а повернення в минуле, можливо, в роки масових репресій.

Путчистам не було що втрачати, а для Кравчука їхня перемога ставила хрест на його політичній кар'єрі та, можливо, свободі. На відміну від Гуренка, він не виграв би нічого політично, якби підтримав путч, але й до відвертої непокори, як Єльцин у Москві, він не був готовий. Він обрав іншу стратегію: робити все, що йому до снаги, щоб не дати військовим приводу ввести в Україні надзвичайний стан. «Передчуття підказувало мені: треба тягти час, уникати зайвих рухів, і все буде гаразд», — згадував згодом сам Кравчук. За цю вичікувальну позицію його потім нещадно і слушно критикували⁶.

Загалом керівництво України поділяло позицію Кравчука. Як згадував заступник голови Ради Міністрів УРСР Сергій Комісаренко, відомий своїм лібералізмом, жоден високопосадовець не висловив щирої підтримки заколотникам. На скликаному того ж дня засіданні Ради Міністрів сам Комісаренко дії ГКЧП назвав «відкрито антиконституційними». Та якщо дії комітету мало хто підтримував, тих, хто боявся їх, не бракувало. Незабаром українська влада створила спеціальну комісію (як пропонував Варенников), хоч мета її діяльності дещо відрізнялася від запропонованої генералом. Назва постанови Ради Міністрів — «Про створення тимчасової комісії із запобігання надзвичайним ситуаціям» — чітко показує, що найбільше хвилювало її засновників. Якби в Україні було введено надзвичайний стан, то парламент і уряд перестали б бути органами реальної влади. Головною метою комісії було стримувати опозицію та не допустити до влади в республіці комітетників і військових⁷.

Єдиний представник владної верхівки України, який виграв у разі перемоги заколотників, — перший секретар ЦК Станіслав Гуренко — після зустрічі із Кравчуком і Варенниковим повернувся до ЦК, де вже чекала телеграма з Москви, у якій від парткомів республік вимагалось підтримати переворот. Гуренко скликав партійну верхівку, довів до її відома стан справ і оголосив план дій: підготувати на основі московської телеграми меморандум із вимогою стати на бік заколотників і розіслати його в усі райкоми, міськкоми, обкоми та Кримський республіканський комітет. Текст укладеного на вимогу Гуренка меморандуму в багато разів перевищував текст московської телеграми, що красномовно свідчило, яка тривожна атмосфера панувала в апараті ЦК КПУ. Партійні осередки на місцях повинні були забезпечити підтримку ГКЧП, будь-які мітинги, маніфестації, акції спротиву заборонялись, а збереження СРСР ставало першочерговим завданням. Дії Державного комітету з надзвичайного стану проголошувалися такими, що відповідають настроям переважної більшості трудящих і принциповій позиції КПУ⁸.

Тим часом Кравчук робив усе можливе, намагаючись усім догодити й залишитися при владі. Увечері 19 серпня він виступив по радіо та телебаченню зі зверненням. Саму ідею підказав йому Варенников, але реалізував її Кравчук по-своєму. Він не підтримав путч, але й не засудив його, натомість закликав до спокою та попросив дати йому та його колегам час, який нібито був необхідний, щоб оцінити ситуацію.

— Це має зробити обраний народом колективний орган. Немає жодних сумнівів, що в державі, базованій на законі, усі дії, включно зі введенням надзвичайного стану, можуть здійснюватися тільки згідно із законом.

Він заявив, що надзвичайного стану в Україні не буде. «Кравчук, — читаємо в донесенні американських дипломатів із Києва, — закликав українців виявити мудрість, стриманість і мужність, а над усе — не йти на конфлікт із Москвою, бо це тільки погіршило б ситуацію».⁹

Ту саму лінію (хоч і не так успішно) Кравчук витримав у короткому інтерв'ю всесоюзній інформаційній програмі «Время». Він шокував радянську публіку словами: «Те, що сталося, мало статися, може, не в такій формі...» І додав, що ситуація, коли ані

центр, ані республіки не мають достатньої влади для розв'язання нагальних економічних і соціальних питань, не могла тривати вічно. Також Кравчук описав переворот як «плачевний результат», котрий, з огляду на трагічну історію України, викликав у людей страх перед можливістю повернення тоталітарного минулого. Однак, попри всі застереження, інтерв'ю Кравчука, яке закінчувалося словами про необхідність зберігати трудовий ритм економіки, справляло враження, що він як мінімум намагається втриматись на двох стільцях, а як максимум — підтримує переворот. Маневри Кравчука, яскраво контрастуючи з висвітленим у тому ж випуску відкритим спротивом Бориса Єльцина та заявою президента Молдавії Мірчі Снегура про дальший рух республіки до незалежності, нагадували непряму підтримку путчу¹⁰.

Путч виявився повною несподіванкою не лише для українських урядовців, а й для лідерів українських націонал-демократів, опозиціонерів, які ще кілька тижнів тому вітали Джорджа Буша гаслами про незалежність України. Сесія парламенту, на якій 1 серпня виступив Буш, давно закінчилась, а депутати роз'їхалися по всій Україні, працюючи в округах чи пішовши у відпустку.

В'ячеслав Чорновіл, голова Львівської облради, проводив останні дні перед путчем у Запоріжжі. Чорновіл був основним кандидатом від демократів на президентських виборах, про підготовку до яких Верховна Рада оголосила за місяць до описуваних подій, і Запоріжжя було чудовим місцем для початку виборчої кампанії. Улітку 1991 року саме в Запоріжжі відбувся другий всеукраїнський фестиваль «Червона рута», де разом із виконавцями народних пісень виступили рок-музиканти і представники музичного андеграунду. Фінал фестивалю пройшов на міському футбольному стадіоні 18 серпня (у той самий вечір, коли до Горбачова в Криму — зовсім неподалік — несподівано завітали путчисти). То був грандіозний тріумф української культури та донедавна підпільних напрямів у музиці, цілковито, однак, проігнорований місцевою комуністичною адміністрацією. А вранці наступного дня учасники та гості фестивалю, серед яких Чорновіл та інші лідери націонал-демократів, мали покинути місто. Для багатьох із них від'їзд став серйозним випробуванням: тисячі гостей, стривожених новиною про путч, кинулися до

аеропорту, на залізничний і автобусний вокзали, намагаючись якнайшвидше дістатися Києва¹¹.

Дев'ятнадцятого серпня, у перший день путчу, Чорновіл прокинувся від того, що до нього у двері постукав журналіст, який зупинився в тому ж готелі; він і повідомив політика про заколот у Москві. Для Чорновола, який понад 15 років провів у радянських тюрмах і засланнях, уже сам факт, що про путч розповів йому журналіст, а не офіцер КДБ, був чудовим знаком. І він сказав журналісту, який розбудив його:

— Мабуть, путч несерйозний, якщо я тут досипаю, дивлюсь якийсь там сон, а не перебуваю десь у тюремній камері...

Незабаром до Чорновола прийшов Джон Степанчук, віце-консул Генконсульства США в Києві, який теж був на фестивалі та зупинився в тому самому готелі, тільки поверхом нижче. Дипломат застав політика біля телефона. Чорновіл саме телефонував до управління КДБ у Львівській області та зв'язувався з командуванням розташованих у підлеглому йому Львові військових частин, дізнаючись, як у них справи. Командувач Прикарпатського військового округу запевнив Чорновола, що війська не підтримують путч і не втручатимуться в роботу демократично обраних органів влади західноукраїнських областей, якщо ті не оголосять загального страйку. Чорновіл запевнив командувача, що докладе всіх зусиль для збереження миру в Західній Україні¹².

Перша реакція Чорновола на путч загалом була такою ж, як і в Кравчука: обидва були готові запропонувати військовим спокій на вулицях в обмін на невтручання у владні справи. Аналогічну стратегію обрав Анатолій Собчак — демократично обраний мер Ленінграда і близький союзник Єльцина. З допомогою свого заступника Володимира Путіна він досяг домовленості з військовими та КДБ: відносний спокій на вулицях в обмін на нейтралітет підпорядкованих Язову та Крючкову сил безпеки. Метою цієї стратегії було зберегти політичні здобутки перебування. Утім багато хто з опозиційних лідерів у Києві не поділяв позиції Чорновола, продиктованої роллю керівника місцевого самоврядування в найбільшій області Західної України. Були й такі, хто закликав до активного спротиву¹³.

Найвищий посадовець із табору реформаторів, заступник голови Верховної Ради Володимир Гриньов, того ж ранку, висту-

паючи на радіо, не добирав слів і засудив путч. Пізніше він так згадував свій учинок: «Я прекрасно розумів, що коли номенклатурні працівники домовляться між собою, то домовлятися про щось зі мною не буде кому». Етнічний росіянин, депутат від Харкова, Гриньов представляв «усесоюзне» крило української опозиції. Він та його прихильники вважали себе ідейно близькими до Бориса Єльцина й російських ліберальних демократів, однак не поділяли їхнього росієцентризму. Гриньов і виборці, яких він представляв, — міська інтелігенція русифікованих Півдня та Сходу України — виступали за демократичну Україну в очолюваній Росією федерації. Союзники Гриньова одними з перших підняли прапор спротиву в таких містах, як Запоріжжя¹⁴.

Чорновіл та інші націонал-демократи опинилися між Кравчуковими ваганнями й радикальними настроями Гриньова та інших прихильників Єльцина в Україні. Рух, що об'єднав цілу низку партій та громадських організацій, не одразу виступив з офіційною заявою. Вона з'явилася тільки на другий день перевороту, але вже не мала ознак розгубленості попереднього дня. Лідери Руху безкомпромісно та без еківоків засудили путч і закликали українських громадян готуватися до рішучого страйку. Час нерішучості для українських націонал-демократів минув. Того ж дня Львівська обласна рада визнала путч антиконституційним. Аналогічне рішення ухвалила й Харківська міська рада. До страйку стали готуватись шахтарі Донбасу. Рух оголосив, що початок загального політичного страйку призначено на полудень 21 серпня. У всіх українських містах демократи-активісти поширювали заклик Єльцина до спротиву. Люди не відходили від приймачів, слухаючи «Голос Америки», ВВС, інші західні радіостанції. Новини з московського Білого дому ставали дедалі тривожнішими. Ніхто не знав, чи протримається до ранку російська демократія¹⁵.

Двадцять першого серпня, на третій (вирішальний) день путчу, Кравчук прокинувся ще перед четвертою ранку від телефонного дзвінка: депутати від опозиції вимагали скликати термінову нараду Президії Верховної Ради. Мовляв, військові в Москві розпочали штурм Білого дому. Кравчук, як завжди, відповів ухильно: посеред ночі на ситуацію в Москві однаково ніяк

не вплинеш, тож нарада може спокійно чекати початку робочого дня. А на час, коли Кравчук уранці прибув до парламенту, ситуація кардинально змінилася. Новини з Москви не залишали жодних сумнівів у тому, що плани путчистів летіли шкереберть, а Єльцин, який досі був фактично ув'язнений у Білому домі, брав контроль у свої руки.

Кравчук негайно зробив те, чого вже кілька днів від нього вимагала опозиція: став на бік Єльцина. Пізніше він заявляв, що ще в дні путчу підтримував зв'язок з обложеним лідером Росії та його оточенням. Спікер українського парламенту був першим, кому вранці 19 серпня зателефонував Єльцин. Хоч президент Росії не зміг переконати Кравчука виступити спільним фронтом проти заколотників, той запевнив його, що не визнає ГКЧП. Формально він жодного разу не порушив цієї обіцянки. В останній день перевороту Єльцин повідав Бушеві, що може довіряти Кравчуку. Скидалося на те, що український лідер знов перехитрив усіх.

Однак представники українських опозиційних сил були іншої думки. Після звістки про поразку заколотників люди, заповнивши головний майдан Києва, скандували: «Єльцин! Єльцин! Геть Кравчука!» День починався для спікера Верховної Ради з побоювань репресій від путчистів, а закінчувався побоюваннями за своє політичне майбутнє в умовах повного домінування націонал-демократів¹⁶.

Двадцять другого серпня, у день повернення до Москви Горбачова, Кравчук нарешті погодився скликати позачергову сесію Верховної Ради. У той самий день на прес-конференції, зібраній, щоб пояснити свої вагання в дні путчу, він оприлюднив порядок денний сесії. Політик пропонував парламенту засудити путч, установити парламентський контроль над розташованими в Україні військовими, КДБ та міліцією, створити національну гвардію та вийти з перемовин про підписання нового Союзного договору. Він заявив журналістам:

— Не треба стрімголов підписувати Союзний договір. Думаю, зараз у Радянському Союзі треба сформувати уряд перехідного періоду, можливо, комітет чи раду з дев'ятьох осіб чи близько того, що могла б захистити діяльність демократичних інституцій. Потрібно переоцінити всі форми політичного життя.

Однак я впевнений, що ми повинні негайно підписати економічний договір.

Кравчук не говорив про незалежність. Його пропозиція полягала в повному демонтажі союзного центру в колишньому вигляді та заміні його комітетом республіканських лідерів. По суті, це була програма конфедерації¹⁷.

Наступного дня Кравчук вилетів до Москви, щоб зустрітися з Горбачовим, Єльциним та главами інших республік. Перемовини відбувалися за сценарієм, який він описав перед пресою напередодні. У присутності Горбачова лідери республік погодилися з призначенням нових міністрів оборони, внутрішніх справ і голови КДБ. Вони обговорили створення нового виконавчого комітету, покликаного замінити радянський уряд. Та була тут одна тривожна нота: усі кадрові перестановки були зроблені президентом Росії. Єльцин блокував призначення Горбачовим глав силових відомств, щоб ніхто інший не скористався плодами його перемоги.

На позір, лідери республік не заперечували проти того, що Єльцин привласнив собі майже диктаторські повноваження в Союзі РСР. Бували політики, сформовані в традиціях партійної субординації та підклимної боротьби, вони жодним словом не прохопилися проти домінування російського президента, їхнього союзника в протистоянні з ослабленим центром. Усі в один голос засудили путч, тоді як лічені дні тому багато хто з них підтримував заколот. І жодних заперечень не спричинили нападки Єльцина на партію, членами якої всі були. Того дня лідер Казахстану Нурсултан Назарбаєв і лідер Таджикистану Кахар Махкамов вийшли з Політбюро й ЦК КПРС¹⁸.

Та глави республік не були беззастережними союзниками Єльцина. Змушені приставати на позицію Єльцина з усіх питань і підтримати його кадрові рішення, вони пообіцяли Горбачову й далі просуватися до підписання оновленого Союзного договору. В офіційному комюніке, яке було опубліковане наступного дня в пресі, робився особливий наголос на зацікавленості глав республік у договорі. Того ж дня, розмовляючи з американським послом Робертом Страуссом, Горбачов сказав:

— Що стосується нашої федерації, то ми підтвердили, що будемо просуватися до Союзного договору. Причому цього разу

вирішили, що підписувати будемо разом, усі республіки, а не по черзі.

За його словами, це означало, що «декому доведеться трохи почекати порівняно з раніше названими термінами. А тій самій Україні — поспішити з рішенням»¹⁹.

Однак Кравчук нікуди не збирався поспішати. Коли Горбачов, пославшись на київську промову Джорджа Буша, сказав Кравчуку, що навіть президент США розуміє «історичну безперспективність» прагнення України до незалежності, той ухилився від прямої відповіді. Не спокусився Кравчук і тоді, коли Горбачов запропонував розширити присутність української влади в союзних структурах. Коли Горбачов поцікавився у Кравчука, чи впорався б прем'єр-міністр України Вітольд Фокін із посадою глави перехідного радянського уряду (Єльцин готував до цієї посади російського прем'єра Івана Силаєва), той невизначено відповів: Фокін — чудовий вибір, але навряд чи він схоче покидати Україну. І Фокін справді відповів Горбачову відмовою²⁰.

Усе побачене в Москві лише посилило бажання Кравчука дистанціюватися від Москви й Горбачова та Єльцина. У Москву він їхав переконаним прихильником ідеї замінити всесоюзний уряд на комітет представників республік, але успішні маневри Єльцина, покликані посунути ставлеників Горбачова в союзному керівництві та замінити їх своїми людьми, а також його несподіване рішення заборонити діяльність російської компартії змінили політичний ландшафт у Москві не менше, ніж перемога дводенної давності над путчистами. Замість слабкого горбачовського центру народжувався сильний центр, підконтрольний Єльцину. Ані Кравчук, ані його колеги в українській владі не хотіли вливатись у Союз, підпорядкований Борисові Єльцину. Вони не вірили у відродження свого впливу в Москві, як за часів Хрущова чи Брежнєва; до того ж за останні роки правління Горбачова вони звикли до тієї свободи, про яку раніше можна було хіба мріяти. Тепер вони дивилися на центр як на джерело проблем і нестабільності, чимдалі сильніших.

Перед Кравчуком постала несподівана проблема. Під час путчу спікер Верховної Ради заробив собі репутацію людини, якій у зливу не потрібна парасолька: мовляв, між крапельками

прослизне й не промокне. Через двадцять років Кравчук, із не-притаманною йому відвертістю, прокоментував це:

— У принципі, все правильно — я людина гнучка, дипломатична, рідко кажу людям правду прямо в очі, зовсім рідко відкриваюся. Досвід навчає, що в політиці бувають ситуації, коли будь-яка відвертість чи відкритість може бути використана проти тебе.

У цьому коментарі він був відвертіший, ніж можна сподіватися від більшості політиків. А 23 серпня 1991 року Леонід Кравчук, відомий своїм умінням маневрувати між краплями, повертався з Москви. Удома на нього чекав справжній потоп. Зараз йому була потрібна не парасолька, а рятувальний жилет. Але ніхто не міг сказати, чи знайде він його²¹.

Уранці 24 серпня, коли натовп, що зібрався під Верховною Радою, скандував «Ганьба Кравчуку!», сам спікер, помітно хвилюючись, переконував депутатів (при цьому всі його слова транслиювалися через гучномовець на вулицю), що він жодної миті не визнавав легітимності путчу. Далі Кравчук запропонував парламенту кілька законопроектів від націонал-демократичної опозиції, покликаних посилити політичний суверенітет України.

— Необхідно прийняти закони про статус військ, розташованих сьогодні на території республіки, — переконував він депутатів. — Главі Української держави мають бути підпорядковані внутрішні війська, Комітет державної безпеки, Міністерство внутрішніх справ. При цьому вони не повинні входити в будь-які союзні структури. Мова може йти тільки про координацію дій. З цих питань маємо теж негайно прийняти відповідні закони. Настав час вирішити питання і про департизацію правоохоронних органів республіки²².

Націонал-демократам цього було мало. Лідер їхньої групи академік Ігор Юхновський наполягав на незалежності. Тоді письменник Володимир Яворівський зачитав короткий текст під назвою «Акт проголошення незалежності України» та попросив винести його на голосування. Парламент охопила розгубленість. Лідер комуністів Станіслав Гуренко попросив перерву. Кравчук погодився, даючи парламентським фракціям можливість виробити позиції з цього питання. Найважче це діалогувалося комуністам²³.

Головним автором проекту декларації про незалежність був Левко Лук'яненко, очільник Української республіканської партії, найорганізованішої з тогочасних політичних сил. За відданість ідеї незалежності він понад чверть століття провів у в'язницях ГУЛАГу. Лук'яненко був живим уособленням жертв, принесених на вівтар свободи, і депутати-демократи бажали, щоб саме він читав цей документ. За кілька тижнів до путчу, під час обіду президента США з українськими політичними лідерами, Лук'яненко підійшов до Буша й передав йому записку із трьома запитаннями. Два стосувалися української опозиції, третє — незалежності України. Написане воно було слабенькою англійською: «Тепер, коли неминучий розпад Російської імперії став доконаним фактом, чи може уряд США, найсильнішої держави світу, допомогти Україні стати повноправним суб'єктом міжнародних відносин?»

Уже по дорозі додому Буш надиктував Едові Г'юетту, експерту з питань Радянського Союзу, записку. «Сьогодні в Києві за обідом, — ішлося в тексті, — спершу до мене, а потім до спікера Кравчука дуже гречно звернувся Левко Григорович Лук'яненко. Це депутат Верховної Ради України. Він двадцять років відсидів за дисидентську діяльність, а зараз представляє "Народну Раду" — рух за незалежність». Буш попросив Г'юетта підготувати відповідь. Щодо міжнародного визнання України складений Г'юеттом 5 серпня документ відбивав типову позицію США: зміна структури СРСР може «відбутися лише шляхом мирного й добросусідського діалогу між республіками й центральною владою»²⁴.

У діалог Лук'яненко більше не вірив. Зате він вірив, що поразка путчу відкрила чудову нагоду здійснити ривок до мети. На загальній зустрічі депутатів-демократів уранці 23 серпня Лук'яненко неабияк здивував своїх колег, запропонувавши включити до порядку денного позачергової сесії Верховної Ради питання незалежності України.

— У нас настільки унікальний момент, що ми повинні вирішити основне завдання: проголосити Україну самостійною державою. Якщо ми зараз цього не зробимо — не зможемо ніколи. Бо період розгубленості комуністів короткий, вони скоро оговтаються, а їх більшість.

Розуміючи всю ефемерність своєї влади, депутати-демократи прийняли аргумент Лук'яненка й довірили йому підготувати документ.

— Є два підходи до складення цього документа. Якщо ми напишемо його довгим, то він неминуче викличе дискусію, якщо ж коротким — він має шанс бути проголосованим. Давайте напишемо якнайкоротший документ, щоб дати якомога менше приводів для дискусій.

Так вони і зробили. То було «зовсім не 4 липня», як жартував віце-консул Джон Степанчук щодо лаконічності декларації. І коли Лук'яненко представив новоспечений проект лідерам демократичних фракцій, вони погодилися з ним. З незначними текстовими правками проект було прийнято й вирішено роздати депутатам перед початком позачергової парламентської сесії²⁵.

Підтримавши намір Лук'яненка винести на парламентське голосування питання незалежності, демократичні лідери розійшлися в поглядах на порядок денний. Деякі (зокрема високорядовий заступник голови Верховної Ради Володимир Гриньов) були за включення питання незалежності в порядок денний лише після того, як депутати ухвалить заборону компартії. В іншому разі, вважав Гриньов, незалежність України буде проголошено в державі з комуністичною владою. Цю думку поділяли деякі депутати-кияни. Та які були шанси схвалити в парламенті з комуністичною більшістю заборону компартії, а потім проголосувати за незалежність? Жодних, вважали Лук'яненко та його однодумці. Спершу, казали вони, незалежність, а вже потому — декомунізація, навіть якщо на неї доведеться почекати. Один депутат запевняв, що ладен чекати хоч десять років у в'язниці, якщо в'язниця буде українською. Мало хто з його колег був налаштований так рішучо, проте позиція Лук'яненка перемогла²⁶.

Оскільки демократи прийшли на сесію Верховної Ради з більш-менш сконсолідованою позицією щодо незалежності, комуністи були заскочені зненацька. На перерві, яку на прохання Гуценка оголосив Кравчук, вони вперше обговорили це питання колегіально. Традиційним противникам незалежності було непросто. Минули ті часи, коли комуністична більшість у парламенті була

згуртованою силою. Кравчук і частина комуністів давно підтримували ідею суверенітету, а зараз були за крок від проголошення повної незалежності. Коли знервовані, дезорієнтовані комуністи зібралися в кінозалі парламенту, їхній лідер Станіслав Гуренко закликав їх підтримати незалежність, щоб не було проблем у них самих і в партії.

Консервативно налаштовані члени комуністичної фракції вже знали, що Москві не до них: Горбачов кілька годин тому подав у відставку з посади генсека, поставивши партійне керівництво в безвихідь. Крім того, їх не міг не турбувати розпочатий Єльциним «сезон полювання» на комуністів, тож «полювання на відьом» (як висловився Горбачов) на теренах України було питанням часу. Власне, воно вже почалося: сотисячний натовп під парламентом вимагав державної незалежності й був ладен покарати комуністів. Чи вистачить йому самої незалежності? Багато хто сподівався, що поступка в цьому питанні забезпечить їх від антикомуністичного цунамі, яке сунуло з боку Росії, і дасть залишитися при владі.

Ті, хто досі вагався, облишили свої сумніви, коли представники опозиції запропонували їм компроміс: проголошення незалежності буде підтвержене референдумом, який відбудеться 1 грудня одночасно з виборами президента. Багато кому це здавалось ідеальним виходом: голосування за незалежність гарантувало їм захист сьогодні, а референдум відкладався на майбутнє і ще не знати, чи відбудеться взагалі. Тож комуністи підтримали проект Лук'яненка²⁷.

Під час перерви Кравчук зателефонував до Москви — ніби за старою звичкою українських комуністів отримувати схвалення старшого брата навіть у дрібницях. Однак тепер усе змінилося. Кравчук сповістив Єльцина та Горбачова про події у Верховній Раді, додавши, що позитивний результат голосування неминучий. Єльцин сприйняв новину спокійно, а Горбачов був явно засмучений. Він одразу заявив, що голосування у Верховній Раді позбавлене сенсу, оскільки березневий референдум засвідчив підтримку Союзу переважною більшістю. Верховна Рада не має повноважень скасовувати його результат. Кравчук погодився. Після телефонної розмови він використав увесь свій вплив, щоб домогтися рішення про ратифікацію

незалежності через плебісцит. І тоді один референдум скасовував рішення іншого. Здавалося, хитромудрий Кравчук знову догодить і вашим і нашим²⁸.

Після годинної перерви він був готовий винести на голосування проголошення незалежності України. У той день він був ревним незалежником, убачаючи в цьому вихід із політичної кризи. «Що я відчував під час роботи над цим історичним документом? — згадував пізніше Кравчук. — Я був просто щасливий». Він щосили переконував тих, хто ще не визначився, голосувати «за». Знаючи про розбіжності в обох основних групах депутатів, він зустрівся із представниками різних областей України; як згадував пізніше сам Кравчук, він переконував депутатів із західних регіонів відмовитися від вимоги спочатку розпустити КПУ, а потім голосувати за незалежність. Невідомо, що він казав комуністам, однак його вимога була однозначна: голосуємо за незалежність.

Тепер на шляху до прийняття виплеканої Лук'яненком декларації про незалежність України залишалася тільки одна перешкода — відсутність кворуму в сесійній залі. Кравчук довго чекав, доки зійдуться депутати. Для незалежників кожна хвилинка була нестерпно довгою. Хтось пустив поголос, ніби Кравчук дав команду зачинити секретний тунель між Верховної Радою та ЦК КПУ, щоб комуністи не могли піти з парламенту в обхід розсердженого натовпу. Нарешті кількість зареєстрованих депутатів сягнула за триста осіб. Хто читатиме текст декларації? Кравчук запропонував кандидатуру Лук'яненка, однак поет Дмитро Павличко, член «Народної Ради», мало не силоміць примусив спікера зробити це самому. На думку Павличка, поставити на голосування рішення про незалежність України мав особисто голова Верховної Ради, інакше комуністи могли передумати. Кравчук, який ще недавно віддувався за недостатню рішучість у дні путчу, мусив без зайвих вагань прийняти пропозицію²⁹.

І він зачитав:

«— Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

— продовжуючи тисячолітню традицію державотворення на Україні,

— виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

— здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує

незалежність України та створення самостійної української держави — УКРАЇНИ.

Територія України є неподільною і недоторканною.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення»³⁰.

Кравчук попросив депутатів розпочати голосування. За лічені секунди на величезному табло за ним висвітився результат. Зал вибухнув радісними криками. Депутати зривалися з місць, обіймалися, не розбираючи, хто демократ, хто комуніст. Усіх охопила ейфорія. Український парламент обрав незалежність: 346 депутатів проголосували «за», 2 — «проти», 5 утрималися. На годиннику була 17:55. Натовп на вулиці галасливо радів. Іноземні дипломати неслися до своїх консульств писати звіти. *The Fat Lady Has Sung* — таку назву мав рапорт Нестора Гайовського, консула Канади в Україні. Українською це означало: «А от і рак на горі свиснув»³¹.

О 21:00 до сесійної зали внесли символ перемоги демократів, жовто-блакитний стяг, після того як люди на вулиці кілька годин скандували: «Прапор на Раду», — і то так, що, наприклад, Петро Степкін, керівник козацького хору із Запоріжжя, де ще кілька днів тому відбувався пісенний фестиваль, мало не на півроку зірвав собі голос. Тоді їм не вдалось підняти прапор над парламентом, зате вони змогли занести його всередину. Це було компромісне рішення в стилі Кравчука. Усупереч волі депутатів-комуністів, які досі вважали цей прапор символом не патріотизму, а націоналізму, Кравчук дозволив внести прапор усередину Ради, нібито на знак торжества демократії в Москві: В'ячеслав Чорновіл переконував, що конкретно цей прапор був на одному з танків, які захищали російський парламент. Тут комуністи не мали чим крити: стяг перемоги, ще й із самої Москви, хоч та давно вже від них відмовилась³².

УРЯТУВАТИ ІМПЕРІЮ

Після полудня 28 серпня, через тиждень по тому, як він літав до Криму рятувати президента СРСР, віце-президент Росії Олександр Руцької знову прямував на південь, тепер — рятуючи СРСР. Підвищений Горбачовим з полковника до генерал-майора за успішне виконання першої місії, Руцької летів у Київ розв'язати кризу, яка виникла в російсько-українських відносинах після проголошення незалежності України. План був простий: або Україна залишається в Союзі, або втрачає територіальну цілісність (якщо наполягатиме на самостійності).

Про нову місію Руцького та його команди проєльцинська «Независимая газета» писала: «Сьогодні вони мають можливість донести до українського керівництва позицію Єльцина — у разі виходу України зі складу “якогось СРСР” стаття про кордони двосторонньої угоди втрачає чинність». Простіше кажучи, Росія денонсувала договір з Україною та погрожувала розчленуванням її території. «Очікується, — повідомляла газета, — що сьогодні на засіданні Верховної Ради Криму буде проголошено незалежність». Самостійність Криму, автономної республіки у складі України, могла спричинити прямий конфлікт між двома найбільшими радянськими республіками¹.

Літак, яким Руцької відбував на Київ, вилетів із Внукова. Віце-президента супроводжував близький союзник Єльцина Сергій Станкевич, який ще кілька днів тому брав участь у демонтажі пам'ятника Дзержинському на Луб'янці. Та урезонувати українських бунтарів летіли не самі «росіяни». Компанію їм складали «радянці» — члени Верховної Ради СРСР, сесія якої почалась у Москві кількома днями раніше. За кілька годин до вильоту Руцького та Станкевича відбулось екстрене засідання радянського парламенту, присвячене розслідуванню діяльності путчистів. Депутати на якийсь час змушені були забути про розбіжності, перервали роботу, обрали делегатів

для російсько-українських перемовин і відіслали їх до Києва. «Це наче знак біди, наче одне з останніх попереджень союзному парламенту, об'єктивно — одній з останніх підвалин Союзу, який розпадається», — написала газета «Известия» наступного дня.

У союзу парламентську делегацію ввійшов близький соратник Єльцина Анатолій Собчак — мер Ленінграда й палкий адепт Союзу. Та сама стаття в «Известиях» повідомляла, що Собчак закликав депутатів «зосередитись на головному — не допустити самовільного розпаду союзних структур влади, покласти край безплідним дискусіям із питань, які не стосуються небезпеки розвалу країни». Собчака супроводжували депутат Верховної Ради СРСР від Росії і двоє — від УРСР. А ще кілька днів тому ніхто не міг уявити таку ситуацію. Росія та Україна, лідери яких зберегли союзницькі відносини в дні найважчих серпневих випробувань, зараз ділили кордони! А російські та союзні політики, яких, здавалось, розділяла нездоланна прірва, немовби повернулися назад у часі, щоб об'єднатися задля збереження Союзу. Що цікаво, провідна роль у цій справі належала тепер не Горбачову, а Єльцину. Він ставав головним рятівником імперії².

Різка переорієнтація Єльцина із протистояння Горбачову та союзному центру на співпрацю з ним і підтримку Союзу прямо впливала з перемоги в тій кампанії, яку він затіяв проти президента СРСР після його повернення з Криму. Двадцять другого серпня, коли Горбачов переконував російських парламентарів, що Росія перестане бути Росією, якщо бодай не спробує втримати республіки в орбіті свого впливу, він був просто освістаний. А 28 серпня, коли російсько-радянська делегація відбувала на Київ, було вже ясно: час Горбачова минув, і найвпливовішою постаттю на союзних теренах став Борис Єльцин. Тож одним із його першочергових завдань стало збереження СРСР. Одна річ — вимагати попусту від центру, поки в Кремлі керує Горбачов, і зовсім інша — миритися з незалежністю союзних республік від дедалі слабкішого центру. Ані сам Єльцин, ані його команда не були готові до цього психологічно й політично. Вони могли погодитись на

вихід із Союзу балтійських республік, сподівалися, що «сестри» із Середньої Азії більше не вимагатимуть дотацій із центру, але побачити, що Союз покине слов'янська Україна, могли хіба що у страхітливих снах³.

Проголошення Україною незалежності шокувало весь Союз і радикально змінило політичний ландшафт. Республіка, яка проголосила державний суверенітет улітку 1990 року, після пробудження Росії Єльцина, очолила рух до незалежності республік, чиї лідери дотепер залишались лояльними центру. У республіках Балтії, Грузії та Вірменії, які проголосили незалежність іще раніше, при владі були сили, які протиставляли себе старому комуністичному режиму. Україна Кравчука проголосила незалежність першою з-поміж республік, де влада залишалася в руках колишньої або чинної партноменклатури. Двадцять п'ятого серпня, на день пізніше за Україну, аналогічну декларацію ухвалив парламент Білорусі; 26 серпня настала черга іншої сусідки України — Молдови. Далекий Азербайджан проголосив свою незалежність 30 серпня. На день пізніше це зробив Киргизстан, а ще за день — Узбекистан. І Горбачов, і Єльцин із жахом спостерігали за цим парадом суверенітетів⁴.

Жодна з республік, які проголосили незалежність після 24 серпня, не ухвалювала рішення провести референдум (як це зробила Україна) для підтвердження (чи спростування) цього рішення, і жодна не збиралася негайно виходити з СРСР. Якими ж тоді були практичні наслідки цих декларацій? На той момент головна відмінність між суверенітетом і незалежністю була така: суверенітет установлював пріоритет законів республіки над союзними, а незалежність повністю виводила союзні закони за межі правового поля, і республіка керувалася тільки власними. Крім того, офіційний статус незалежної держави збільшував владні повноваження місцевої еліти⁵.

Двадцять четверте серпня стало поворотним моментом не тільки через проголошення незалежності України, а й тому, що Єльцин визнав незалежність Естонії, Латвії та Литви. Тоді президент Росії підписав три листи, де визнавав незалежний статус західних сусідів, не виставляючи перед ними жодних умов і не переглядаючи кордонів радянських часів. Через ці

Його дії сотні тисяч етнічних росіян, більшість із яких переселилася до Балтії вже після Другої світової війни, стали мешканцями закордону. Та уряд Єльцина не дуже переймався їхніми проблемами.

Нова, демократична Росія не намагалась утримати країни Балтії в союзній орбіті за допомогою грубої сили, економічного тиску, правових або дипломатичних важелів. Питання територій та прав нацменшин не належали до нагальних. У попередні роки багато представників російських громад виступало проти незалежності республік, вважаючи їх своєю домівкою. Вони вступали в промосковські та прокомуністичні «Інтерфронти», вітаючи придушення московським центром прагнення республік Балтії на початку 1991 року. Їхні лідери, які відкрито симпатизували заколотникам, тепер побоювались помсти з боку місцевої більшості. Російський уряд Єльцина не дуже переймався їхніми турботами. Його союзниками були націонал-демократи в Таллінні, Ризі та Вільнюсі, а не російські меншини, які стояли на засадах консерваторів Кремля⁶.

Багато хто в республіках Союзу намагався зрозуміти, чи не створює Росія своїм ставленням до Балтії нового прецеденту. Однак невдовзі стало зрозуміло, що нічого не змінилося. Балтійці мали особливе місце в серцях та розумах єльцинських демократів, і визнання російських дипломатів не стосувалось інших республік, що проголошували незалежність до чи після путчу. Грузія, яка зробила це ще 9 квітня 1991 року (значно раніше, ніж Естонія чи Латвія), і досі залишалася невизнаною. І не було зрозуміло, де опиниться Україна, проголосивши свою незалежність: нарівні з балтійцями чи там, де Грузія? Реакція Єльцина на телефонний дзвінок Кравчука перед голосуванням у Верховній Раді була значно стриманіша, ніж Горбачова, тож можна було сподіватися, що Росія поставиться до вибору України з повагою та розумінням. Як потім з'ясувалося, затримка з реакцією була зумовлена вихідними. Кравчук телефонував Єльцину в суботу, і довелось чекати понеділка 26 серпня, коли нарешті в Москві відкрилася сесія Верховної Ради СРСР, обіцяна путчистами ще в перший день перевороту.

На відкритті сесії депутат від України Юрій Щербак зачитав російський переклад Акта проголошення незалежності України.

Пізніше він вважав цей епізод апофеозом свого життя, але тоді читав — і боявся того, що читає. У зазвичай гамірному залі раптом запала повна тиша. Читцеві здалося, що людські обличчя полотніють. Натомість побуряковілий Горбачов підвівся з місця та покинув зал. Вірний соратник Горбачова Вадим Медведєв записав у щоденнику, що того дня промовці з республік говорили «в один голос про незалежність, зайвість центру та ліквідацію союзних структур».

Адепти Союзу забили на сполох. Сусід Щербака по сесійній залі Анатолій Собчак зійшов на трибуну й заявив, що, «прикриваючись розмовами про національну незалежність, вони намагаються зберегти комуністичні структури, тільки з новими личинами». Те, що відбувалося в усіх перед очима, він назвав безумством, адже Союз — держава ядерна, і його розкол може спричинити ядерну анархію. Інший член делегації, заступник мера Москви Сергій Станкевич, висловив сподівання, що його українські друзі не шкодитимуть справі демократії. Російський моральний авторитет, академік Дмитро Лихачов, заявив, що неконтрольований крах Союзу може спричинити переділ кордонів⁷.

Багато хто в ельцинському таборі сприймав незалежність України не як крок проти ослабленого центру, а як удар у спину демократичній Росії, що вийшла переможницею в битві з червоним Голіафом. До того ж стрімка зміна політичної влади в Москві створила ситуацію, немислиму кілька днів тому. Досі Російська Федерація очолювала рух проти центру, підтримувала республіки Балтії, оголосила власний суверенітет раніше за Україну, Білорусь і більшість інших республік. Тепер вона стала центром сама, і несподівано перед нею постало питання: як бути із Союзом?

Поки Собчак, Станкевич і Лихачов у парламентських стінах, об'єднавши зусилля, рятували Союз, Борис Єльцин доручив своєму прес-секретареві, 42-річному журналісту з економічною освітою Павлу Вошанову, підготувати заяву, що містила таке положення: «Якщо якась республіка розриває з Росією союзницькі відносини, то Росія має право висунути територіальні претензії». Зовсім іншу політику буквально два дні тому та сама Росія сповідувала щодо балтійських республік.

Потім Вощанов згадував, що Єльцин хотів присоромити Горбачова: мовляв, я втримав ті республіки, яких ти втримати не зміг. За іронією долі, незабаром і Єльцин опинився в тій самій ситуації, що й Горбачов. «Президент Росії був прикро вражений, — згадував Вощанов. — І в той момент з'явилась ідея “натякнути” партнерам-перемовникам, що “Єльцин — то вам не Горбачов”». Проголошення незалежності України та процеси, які воно запускало, робили це завдання надзвичайно актуальним⁸.

Павло Вощанов виконав завдання. Коли проект заяви президента був готовий, він зачитав його телефоном Єльцину. Текст, опублікований для преси, звучав так: «Російська Федерація не ставить під сумнів конституційне право кожної держави й народу на самовизначення. Однак є проблема кордонів, нерегульованість якої можлива лише за наявності закріплених відповідною угодою союзних відносин. У разі їх припинення РРФСР лишає за собою право порушити питання про перегляд кордонів». Текст заяви не уточнював, до яких саме республік Росія може мати територіальні претензії, однак коли Вощанова на прес-конференції спитали, які країни має на увазі Єльцин, той назвав Україну та Казахстан. Пізніше чиновник згадував, що спірними територіями стали землі, які колись належали Росії: Крим і Донецька область в Україні, Абхазія в Грузії та північні області Казахстану⁹.

Насправді єдиним регіоном, який колись передавала РРФСР, був Крим. Це було зроблено 1954 року на честь 300-річчя переходу козацької України під протекторат Москви. На той час близько 200 тисяч кримських татар — корінних жителів півострова — було депортовано до Середньої Азії. Більшу частину мешканців, які там залишилися, становили етнічні росіяни. Географічно та економічно регіон був прив'язаний до України. Передання Криму було потрібне союзній владі, щоб відновити зруйновану війною та депортацією економіку Криму, і керівництво України й Росії погодило це. Але Крим був майже один такий у списку спірних територій: більшість згаданих там земель ніколи не належала Російській Федерації. Це стосувалося як Донбасу (котрий був частиною незалежної від Росії Української держави, а згодом і союзної республіки),

так і Абхазії (що в радянські роки була формально незалежною, а потім на правах автономії ввійшла до складу Грузії)¹⁰.

Криза в українсько-російських відносинах стала рятівною соломинкою для Горбачова. Того дня, виступаючи на сесії радянського парламенту, він сказав депутатам, що зробить усе можливе для збереження Союзу.

— У рамках Союзу територіальних проблем бути не може, — заявив Горбачов. — Однак не виключена їхня поява в разі виходу республік із Союзу.

Лідери російського демократичного табору також вітали заяву Вощанова. Багато хто вважав, що проголошення незалежності Україною та Білоруссю — звичайне намагання місцевих партійних еліт лишитися при владі, і в боротьбі з ними демократія має показати зуби. Гавриіл Попов, демократично обраний мер Москви і близький соратник Єльцина, виступаючи на центральному телебаченні, заявив, що підтримує позицію Єльцина щодо республік-відступниць, а питання кордонів потрібно вирішувати на референдумі в прикордонних регіонах, і назвав Крим, Одесу та Придністров'я Молдови. Та іронія полягала в тому, що еліти згаданих Поповим регіонів підтримали серпневий путч, а більшість їхніх мешканців без особливої симпатії ставилася до московських лідерів демократичної Росії¹¹.

Проте не вся Москва аплодувала Єльцину з Вощановим. На другий день після цієї заяви семеро видатних діячів демократичного руху на чолі з Юрієм Афанасьєвим та Оленою Боннер, чия демокритична репутація була поза всякою критикою, підписали звернення «Вітаємо розвал імперії». Вони погодилися з тим, що в керівництві деяких республік, які виходили із Союзу, переважали комуністи, які підтримали серпневий путч і не вирізнялися лібералізмом, але боротися з цим треба узгодженими діями демократичних держав, а не реставруючи імперію. «Найбільшу загрозу, — писали Афанасьєв, Боннер та інші, — містять твердження про можливі територіальні претензії з боку Росії до сусідніх республік у разі розпуску СРСР». Автори відозви зазначали, що шлях до створення на руїнах колишньої імперії нової спільноти демократичних республік лежить через мирне розформування СРСР. Фактично

це звернення було прямим викликом російському керівництву. Також воно пропонувало радикально інакший підхід, який могла б узяти на озброєння Росія в оновленні відносин із союзним центром та колишніми союзними республіками на ближчу перспективу. Тоді мало кому вдалось оцінити значення цього звернення¹².

Новий курс російського уряду, утіленням якого стала заява Вошанова, дуже стривожив керівництво України, Молдови та Казахстану. Найбільше — Україну, і не дивно, що вона відреагувала першою. Двадцять сьомого серпня, коли світ побачили тези Вошанова, Рух виступив із заявою, у якій «деякі нові демократи Росії» були звинувачені у «імперських амбіціях», дуже схожих на амбіції більшовиків у 1917 році. Тоді під прапором пролетарської революції вони задушили молодду незалежність, скасували новостворені демократичні інститути. Ця історична паралель була відбита в документі, який оприлюднила того ж дня Президія української Верховної Ради. У ньому йшлося, що Україна не має територіальних претензій до Росії та готова обговорити можливі претензії з її боку на основі російсько-українського договору, який ще в листопаді 1990 року був підписаний Єльциним. Цей договір гарантував непорушність наявних кордонів між Росією та Україною. Кравчук на зібраній прес-конференції повідомив, що вже телефонував до Єльцина з приводу заяви його прес-секретаря. А вже наступного дня в Київ залагоджувати інцидент вилетіла делегація Руцького¹³.

Члени об'єднаної російсько-союзної делегації, які прибули до Києва в другій половині дня 28 серпня, щоб донести до керівництва нової незалежної держави позицію російського президента та його команди демократів, мали перед собою чітке завдання. Їхньою головною метою було не висунути територіальні претензії, а зірвати чи бодай відстрочити проголошення Україною незалежності.

— Думаєш, нам ці території потрібні? — запитав у здивованого Вошанова один із наближених Єльцина. — Нам треба, щоб Назарбаєв із Кравчуком знали своє місце!

І місце те було в Союзі, під російським патронатом.

Член союзного парламенту Юрій Щербак, який летів до Києва у складі делегації (він представляв союзний центр), пізніше згадував слова Собчака: «Ви, українці, тільки не здумайте відділитися від Росії, ми ж єдині». За спогадами Щербака, не тільки Собчак, а й Станкевич із величезною підозрою дивилися на незалежність України. Руцької, який непогано володів українською, не був більш поблажливий.

— То, значить, ви, хохли, вирішили відділитися, — казав він у розмові з українцями¹⁴.

Перш ніж сісти на літак, Щербак зателефонував у Київ і попередив земляків про візит московської делегації. По українському радіо негайно передали два звернення українського парламенту. Перше закликала всі політичні сили в Україні об'єднатися на захист незалежності. Друге ж, адресоване нацменшинам, запевняло, що незалежність України жодним чином не утискатиме їхніх прав. Того ж дня Президія видала указ про переведення військових комісаріатів у республіканську юрисдикцію. Українська влада виробила консолідовану політичну позицію й готувала громадян до дипломатичної конфронтації з Росією.

Поки російський борт був у повітрі, українське радіо передало ще одне, третє звернення. Лідер Руху в прямому ефірі закликав киян прийти до будівлі Верховної Ради й захистити незалежність України. Людей зібралось ще більше, ніж коли ухвалювали Акт, і незабаром весь парламент був оточений киянами, готовими захистити те, що фактично ще не встигло настати. Щербак був широко вражений, побачивши, скільки людей готові виступити на захист щойно проголошеної самостійності¹⁵.

Достеменно не відомо, якого прийому сподівались у Києві Олександр Руцької та його делегація, але явно не того, який зустріли. Член делегації Станкевич згадував: «У Києві нас півдня не випускали з літака, допитуючи, з якою метою ми прилетіли в незалежну державу». Руцької закликав до слов'янської солідарності та заявив, що мета візиту — розроблення програми розвитку російсько-українських відносин у світлі проголошення незалежності України.

Лиш тоді делегації дозволили проїхати до Верховної Ради. Замість членів Президії, у якій переважали вчорашні комуністи, гостей зустріли лідери демократичного блоку. За переговорним столом навпроти Собчака та Станкевича сиділи їхні старі друзі-демократи. Вони переконували російських колег, що проголошення незалежності України — це зовсім не спроба комуністів залишитися при владі. Станкевич запевнив господарів, що московська делегація не має жодних територіальних претензій і не ставить під сумнів право України на самовизначення. Тоді крига скресла¹⁶.

Після перемовин із депутатами-демократами представники Росії та союзного парламенту зустрілися з офіційною українською делегацією під керівництвом Леоніда Кравчука. Засідали до пізньої ночі. Час від часу учасники зустрічі виходили на балкон, щоб сповістити людей, які чекали під парламентом, про хід переговорів і зняти напругу. Собчак спробував звернутися прямо, без посередництва українських посадовців, — і зазнав фіаско.

— Для нас важливо залишатись разом, — почав він, та люди відреагували скандуванням: «Ні!», «Ганьба!», «Україна без Москви!».

На прес-конференції Кравчука та Рущького, яка відбулася пізно вночі, був озвучений цілком сприятливий для України результат. Переговорники домовились про створення двосторонніх органів управління на час перехідного періоду для розроблення економічних договорів. Українці були задоволені результатом, росіяни — ні. «Розмова була важкою, — згадував Станкевич, — об'єднавчої формули ми не знайшли». Коротко кажучи, сторони не бачили спільних підстав для подальшого співіснування в межах одної держави. Радіти адептам Союзу не було чого. Дві найбільші республіки не змогли знайти формули, яка задовольняла б усіх. Подальші події покажуть, що й тодішні домовленості з Україною були явищем тимчасовим: київські політики активно шукали способів «цивілізованого розлучення»¹⁷.

Результат нічних зусиль у Києві, який так розчарував Станкевича, підбадьорив Нурсултана Назарбаєва, якому не подобалося, що Росія перетягує на себе повноваження центру, і який

давно хотів узяти під контроль республіки військові частини, розташовані в Казахстані. Того самого дня президент Казахстану відправив Єльцину телеграму, де просив надіслати до нього делегацію Руцького. «З огляду на те, — ішлося в телеграмі, — що в пресі досі не пролунало чітко вираженої відмови Росії від територіальних претензій до сусідніх республік, у Казахстані починає набирати силу громадянський протест із непередбачуваними наслідками. Це може змусити республіку вдатися до аналогічних з Україною заходів». Погроза піти шляхом України й відкрито проголосити державну незалежність, озвучена лідером іншої ядерної республіки, подіяла. Руцької, Станкевич і Собчак заправили літак і вирушили не в Москву, додому, а на схід — в Алма-Ату. У столиці Казахстану було підписане комюніке, аналогічне київському. На прес-конференції, яку потім дали Назарбаєв і Руцької, останній запевнив, що у відносинах між Росією та Казахстаном немає територіальних суперечок¹⁸.

І в Києві, і в Алма-Ату російські чиновники як могли відгороджувались від заяви Вощанова, подаючи її як акт самодіяльності дрібного чиновника. Такий розвиток подій став повною несподіванкою для політично зеленого прес-секретаря, котрий згодом напише:

Ніколи не забуду цього дивного відчуття — вмикаю телевізор і чую, як Руцької і Станкевич, виступаючи перед київськими маніфестантами, останніми словами криють «прес-секретаря, який зарвався і, в цьому можете не сумніватися, своє отримає». Насилу дочекався повернення Руцького до Москви. Іду до нього в кабінет: «Сашо, що ж ви з мене цапа-відбувайла робите?» Віце-президент ставить на стіл пляшку. «Ах, Пашо, сину, що я можу зробити? Така в нас із тобою робота шкідлива!»

Не тільки Руцької і Станкевич, а й сам Єльцин відхрещувався від невдалої політичної ініціативи. «Мені зателефонував із Латвії Борис Миколайович, — згадував Вощанов. — Так грізно він не розмовляв зі мною за всі роки нашого знайомства та співпраці. “Ви зробили дуже серйозну помилку!” [...]»

З'ясувалося потім, що, зробивши цю заяву, я мав сидіти мовчки, як води в рот набравши, і за жодних обставин не називати спірних територій». Вощанову дісталоя за всіх¹⁹.

Станом на 28 серпня, через два дні після того, як Єльцин і нові російські депутати підпорядкували собі союзний центр, уже самі переможці постали перед серйозними труднощами. Кравчук і Назарбаєв, замість зрозуміти своє місце в ієрархії Союзу, явно вели власну гру. Цілком очевидно, що республіки не були пішаками в шаховій партії між Єльциним і Горбачовим. У кожній були свої інтереси, а їхні сукупні сили були надто великі, щоб перейти в підпорядкування двом основним гравцям, до того ж конкурентам між собою. Монолітне в минулому керівництво Росії переживало не найкращі часи. Одна частина ельцинської команди виступала за діалог із республіками з позицій союзного центру; інші пропонували далі будувати союз з республіками проти Горбачова. Були й такі, котрі не бачили сенсу боротися за Союз без України й Білорусі, але з «недемократичними» республіками Середньої Азії. Ще інші, не близькі соратники Єльцина, вітали розпад Союзу попри всі можливі наслідки²⁰.

Невдала спроба росіян поставити на місце впертих республіканських лідерів і сум'яття в лавах переможців припали на той час, коли Єльцин був абсолютно виснажений, як це часто бувало в нього після періодів сильного стресу та гарячкової активності. Ще до початку територіальних суперечок між республіками він попередив соратників, що їде з Москви у двотижневу відпустку. «Після путчу та кадрових перестановок, — згадував начальник охорони Єльцина Олександр Коржаков, — Борис Миколайович захотів відпочити». Двадцять дев'ятого серпня він був у Ризі, на церемонії відкриття російського посольства. Журналісти дивувалися, що президент у Латвії, коли в Москві вирує криза. З'ясувалося, що виснажений Єльцин відпочивав неподалік від Юрмалі — уже закордонної. Це була остання відпустка президента Росії в Балтії.

«Ми з Борисом Миколайовичем прогулювались узбережжям і насолоджувалися морським повітрям, — згадував Коржаков. — Ячали чайки, діти вишукували шматочки янтарю на березі, і здавалося, що безсонні ночі в Білому домі, виснажлива боротьба з політичними супротивниками — усе це відбувалося давно-дав-

но, в іншому часовому вимірі». Кілька наступних днів Єльцин надзвонював у різних справах, підписував документи, навіть літав до Москви на 3'їзд народних депутатів СРСР, скликаний 2 вересня, але більшість часу проводив у Юрмалі. Відсутність президента у столиці активізувала його суперників, які ще сподівалися відвоювати втрачені позиції²¹.

Дедалі гостріша криза у відносинах між російським керівництвом і республіками дала шанс на політичне повернення Горбачову та його команді (котрі вже, здавалось, остаточно зійшли зі сцени). Розпочалося це повернення 28 серпня під час засідання Верховної Ради СРСР. Єльцин саме відбув до Латвії, Руцької із делегацією — до Києва. Тоді, уперше після путчу, Горбачов виступив проти Єльцина та російського керівництва. Йшлося про призначення російського прем'єра Силаєва головою союзного уряду. Радник Горбачова з економічних питань Вадим Медведєв 28 серпня написав у своєму щоденнику: «Найбільші пристрасті — навколо створення комітету [з оперативного управління] Силаєва. Кажуть, що через цей комітет союзні органи підмінюються російськими. Звинувачення на адресу президента [Горбачова] в тому, що він діє під диктатом росіян».

Горбачов підтримав кандидатуру Івана Силаєва та просив депутатів дозволити розпуск Кабінету міністрів. Більшість була проти — не минуло ще й року відтоді, як вони правили чинну Конституцію, щоб уможливити його створення. Позиція депутатів додала відваги Горбачову. Спочатку він маневрував, але потім не витримав і вперше після путчу став критикувати Єльцина та його дії. Він заявив, що після провалу спроби державного перевороту ані російський президент, ані парламент, ані уряд не мали права порушувати Конституцію й перебирати на себе повноваження центру.

Особливо запеклі суперечки викликала спроба «росіян» у хаосі, що панував після путчу, підпорядкувати собі Державний банк СРСР. Команда Горбачова виступила проти. Єльцин мусив того ж дня своїм указом скасувати рішення про підпорядкування Держбанку. Горбачов і його оточення радо заявили про першу перемогу над суперником²².

Наступну значну перемогу Горбачов здобув 2 вересня, коли відкрився З'їзд народних депутатів СРСР — найвищий орган державної влади, уповноважений міняти Конституцію. Робота з'їзду почалася з того, що Нурсултан Назарбаєв зачитав «Заяву Президента СРСР і вищих керівників союзних республік», відому також під назвою «10 + 1», де 10 — кількість республік, які підписалися під заявою, а 1 — союзний центр, що його представляв Горбачов. За кілька днів до відкриття з'їзду московські газети рясніли статтями, які стверджували, що саме Росія, а не союзний центр має бути «єдинцею» у формулі «9 + 1» чи «10 + 1», та ця ідея була не дуже популярна серед делегатів. Заява Назарбаєва повертала в рівняння центр і знову вводила Горбачова в гру. Це було чимале досягнення президента СРСР.

Сама заява стала результатом переговорного процесу, який зменшував фактичну вагу центру в загальносоюзних справах до міри, яку до путчу годі було уявити. Складена Горбачовим і главами республік буквально напередодні, вона відбивала нову політичну реальність — вищу вагу «росіянина» Єльцина та очільників республік у справах союзного значення. Леонід Кравчук приїхав у Москву, щоб повідомити: Україна працює над імплементацією проголошеної незалежності, але доки вона не підтверджена референдумом, він братиме участь у переговорах щодо Союзного договору — на випадок, якщо народ не підтримає самостійного шляху розвитку. Доти Кравчук уже сповістив президента Росії (який наполягав на федеральній формі устрою Союзу), що єдина прийнятна для України формула — конфедерація. Назарбаєв заявив, що після проголошення Україною незалежності ідея старого федеративного союзу застаріла, і виступив за конфедерацію. Ця концепція передбачала, що Союз — це вже не єдина держава, а коаліція держав, яка сформує колегіальні органи для ведення зовнішньої політики та розв'язування військових питань.

З огляду на єдину позицію лідерів України та Казахстану, двох найбільших (після Росії) республік, Горбачову та Єльцину не залишалося нічого, крім як прийняти їхні вимоги. Заява Назарбаєва, підготована та підписана Горбачовим, Єльциним і главами інших республік, передбачала створення нової союзної конституції та пропонувала комплекс заходів на «перехідний

період»: заміну Верховної Ради та З'їзду народних депутатів на Конституційну асамблею із представників республіканських парламентів; створення Державної Ради — нового виконавчого органу, який складатиметься з президента СРСР і глав республік; а також формування з республіканських представників Економічного комітету, що мав прийти на зміну розформованому Кабінету міністрів і комітету Силаєва, який спричинив стільки галасу.

Крім того, Назарбаєв запропонував підписати новий Союзний договір і укласти між республіками всебічні економічні та безпекові угоди, які б гарантували права та свободи громадян. Республіки хотіли мати власне представництво в ООН. Заява Назарбаєва фактично стала планом перепідпорядкування центру, але вже не самій Росії (як це було в протистоянні з Єльциним), а всім республікам. Вона заперечувала чинну Конституцію, визнаючи її такою, що не відповідає національним інтересам населення республік. На превеликий подив делегатів, там була вимога, згідно з якою З'їзд народних депутатів мав припинити дію Конституції та оголосити про саморозпуск. У спогадах і Горбачов, і Єльцин дуже схвально відгукнулись про заяву Назарбаєва й не вбачали в ній жодних порушень. І справді, вони доклали всіх зусиль, щоб З'їзд народних депутатів таки ухвалив цей документ і саморозпустився²³.

Щойно Назарбаєв зачитав текст заяви, як оголосили перерву, поки не посипалися депутатські запитання та ремарки. Присутні в сесійній залі були шоковані, але перерва трохи їх заспокоїла, пристрасті вщухли. Близький соратник Горбачова Вадим Медведєв, учасник цього засідання, пізніше згадував: «Фактично такі рішення необхідні як останній шанс для порятунку країни. Звичайно, зовні вони не дуже демократичні, але така вже ситуація». Дуже дипломатично сказано! Але делегати були налаштовані рішуче й не хотіли піддаватися диктату. Дискусії триватимуть чотири дні²⁴.

— Президент Казахстану товариш Назарбаєв, якого я поважаю, узяв на себе роль легендарного матроса Железняка, — заявив із трибуни депутат Олександр Оболенський, прозоро натякаючи на силовий розпуск російських Установчих зборів на початку 1918 року військовим загоном матроса-балтійця

Анатолія Железняк. — Керівництво республік зробило свій деструктивний внесок у знищення радянської влади. Можливо, настав час припинити ставитися до Конституції як до повії, змінюючи її на догоду новій владі!

Це могло стосуватись і Єльцина, і Горбачова, проте насамкінець промови Оболенський зажадав відставки Горбачова. Єльцин, який нарешті повернувся із Латвії, згадував: «Із трибуни неслися слова про “зраду”, “змову”, “розкрадання країни” та інше». Та врешті-решт, після кількадечних суперечок Горбачов і глави республік схилили З’їзд народних депутатів пристати на їхню позицію. За словами Єльцина, «Михайло Сергійович завжди насилу стримувався, якщо при ньому говорили таку гидоту, і коли його довели остаточно, він вийшов на трибуну і пригрозив: якщо з’їзд сам не розпуститься, то його можна й розігнати. Це вгамувало запал ораторів, і пропозицію Ради глав держав було ухвалено». Отже, з’їзд ухвалив меморандум Назарбаєва й оголосив про саморозпуск, та спершу домігся поступки: з’їзд більше не збирається, але Верховна Рада (постійний союзний парламент без права зміни Конституції) працюватиме й далі. Горбачов був задоволений цим рішенням. Адже в нього залишався принаймні один представницький союзний орган у протистоянні із главами республік²⁵.

З’їзд завершив роботу 5 вересня. Наступного дня Горбачов скликав перше засідання Державної ради, куди входили він сам і глави республік. «У новій реальності, — згадував Єльцин, — Горбачову залишалась тільки одна роль — об’єднувача республік-утікачок». Так чи інакше, Горбачов повернувся на політичну арену, відіграючи значно меншу, але все-таки помітну роль, яка влаштуувала зараз і Єльцина, і керівництво республік. Наприкінці серпня спікер парламенту Вірменії Левон Тер-Петросян в інтерв’ю «Аргументам и Фактам» так пояснив характер нової угоди: «Якщо Єльцин допускає відновлення центру, то Горбачов має шанс залишитись. Але зараз Горбачов потрібен як фактор стабілізації»²⁶.

Активна фаза боротьби між центром і республіками залишилася позаду. Республіки, ще не готові до виходу із Союзу, отримали час, щоб сформувавши остаточно рішення. Визнання президентом Росії незалежності країн Балтії відкрило новий

розділ, захопивши суверенізацію республік і бунт проти центру. Проголошення незалежності Україною відкрило інший розділ, де вже Росія переймалася долею центру та союзних республік. Невдовзі після прийняття 3-їм народних депутатів заяви Назарбаєва Єльцин підписав указ, який скасовував його попередні розпорядження, що перекладали на Росію повноваження Союзу. Єльцин і Горбачов досягли тимчасового перемир'я: тепер вони вдвох відповідали за збереження імперії.

Незабаром Борис Єльцин і його адміністрація перебралися до Кремля. Єльцин зажадав собі (та отримав) такий самий представницький броньований лімузин, як у Горбачова. «Президенти взаємодіяли, намагаючись знаходити компроміси, — згадував охоронець Єльцина Коржаков. — Михайло Сергійович мав перевагу перед Борисом Миколайовичем не в Кремлі, а у своїй замиській резиденції в Огарьові. Там збиралися глави інших союзних республік. Горбачов пив улюблений вірменський коньяк “Ювілейний” і за столом поводився по-царськи. Єльцин злився на нього, виступав різко, але колеги не підтримували Бориса Миколайовича». У Москві встановилося двовладдя, якого тут не було від 1917 року. Ніхто не міг знати, скільки проіснує кремлівський дуумвірат і що буде, як котрась зі сторін вирішить розірвати угоду, що ледь тримала німецький Союз²⁷.

У Кремлі президентів зближували і примирювали два фактори, на які жоден із них уже не впливав: глави інших республік, які не бажали посилення жодної з двох сторін, і президент США, який ще вірив у Горбачова та його альянс із Єльциним і сподівався, що ослаблений, але все ж стабільний СРСР існуватиме далі. Для Єльцина ж єдиним способом наведення мостів із Бушем та Заходом узагалі було демонструвати готовність співпраці з Горбачовим (як це було у дні серпневого путчу).

— Зараз ми з Горбачовим близькі, — запевнив Єльцин посла США Роберта Страуса під час його візиту 24 серпня. І попросив переказати президентові Бушу, що він і Горбачов — одна команда.

Пізніше Страус ділився враженнями від візиту: «Ця людина усвідомлює свою владу й новий стан речей, але водночас дає нам зрозуміти нам, що співпрацює з Горбачовим, хоч і з позиції сили»²⁸.

ЧАСТИНА IV

ПАРАД СУВЕРЕНІТЕТІВ

ВАШИНГТОНСЬКА ДИЛЕМА

Джордж Буш-старший сидів на приморській терасі свого будинку в Кеннебанкпорті, насолоджуючись теплою погодою та спостерігаючи за чайками на скелях, із яких він часто рибалив. Була середина дня 2 вересня 1991 року, коли в Москві мав відкритися 3'їзд народних депутатів СРСР. За кілька годин до того Буш оголосив світові, що Сполучені Штати відновлюють дипломатичні відносини із Прибалтикою — колишніми радянськими республіками Естонією, Латвією та Литвою, які нині повернули собі незалежність міжвоєнного періоду. Прибалтика відіграла важливу роль в американських міркуваннях про долю Радянського Союзу. Білий дім багато місяців підштовхував Радянський Союз до офіційного визнання незалежності Литви. Тепер, з відновленням дипломатичних відносин, питання полягало в тому, що буде далі. Чи слід Вашингтону підтримати прагнення до незалежності інших республік, чи краще спробувати врятувати те, що лишилося від Радянського Союзу? Це стане головним питанням на порядку денному американської адміністрації в наступні тижні та місяці¹.

Друге вересня 1991 року було останнім днем відпустки президента, і він саме закінчив свій обід келишком шері. Буш був у задумливому настрої.

— Сорок сім років тому цього самого дня я був збитий над Бонінськими островами, — записав він на диктофон. — Відтоді стільки всього сталося, стільки всього — у моєму житті та світі...

Другого вересня 1944 року літак *Avenger*, пілотований 20-річним лейтенантом Джорджем Гербертом Волкером Бушем, вилетів із борту американського військового корабля «Сан-Хасінто» у складі четвірки торпедоносців для атаки японських позицій на острові Тігідзіма. Літак Буша був підбитий вогнем японських зеніток ще до того, як досяг цілі, але молодий лейтенант усе ж дістався до острова, скинув бомби й попрямував назад до авіаносця.

Коли ж літак охопило полум'я, Буш та двоє членів його екіпажу вистрибнули з парашутами посеред океану. З їхніх парашутів розкрилися лише два, а вижити пощастило тільки Бушеві: його підібрав американський підводний човен після чотиригодинного плавання на надувному плоті. Лейтенант Буш був нагороджений Хрестом льотних заслуг і продовжив свою кар'єру, пам'ятних моментів у якій вистачило б щонайменше на три життя — його власне та двох товаришів, яких він утратив у бою².

Світ, безумовно, дуже змінився за майже півстоліття, що минули відтоді. У вересні 1944 року могутній союзник Америки Йосиф Сталін завершив захоплення Румунії та Болгарії, а сталінські командири почали масштабні наступальні операції для нового захоплення Таллінна та Риги, столиць Естонії та Латвії, що були анексовані Радянським Союзом улітку 1940-го, але окуповані нацистами після вторгнення Гітлера до СРСР. Адміністрація президента Франкліна Д. Рузвельта відмовилась визнавати радянську анексію, але в грудні 1943-го Рузвельт сказав Сталіну, що не почне з ним війни через це. Ця заява була рівнозначною фактичному визнанню радянського захоплення, пізніше мовчазно підтверженому на Ялтинській конференції на початку 1945 року. Упродовж усієї холодної війни Сполучені Штати ходили по тонкій межі, визнаючи радянський контроль над Прибалтикою де-факто, але відмовляючись визнавати суверенітет СРСР над цим регіоном де-юре. Офіційно естонська, латвійська та литовська дипломатичні місії у Сполучених Штатах були закриті, але американський уряд визнавав повноваження цих трьох прибалтійських представництв і співпрацював із ними³.

Ніколас Бернс, 35-річний працівник апарату Ради національної безпеки (РНБ) та комітету Білого дому зі зв'язків із прибалтійською діаспорою, пізніше згадував:

Ми від самого початку приділяли країнам Балтії велику увагу. Ми ніколи не визнавали їхнього насильницького приєднання до Радянського Союзу. Ми визнавали радянський суверенітет у Вірменії, Туркменістані, Україні, але ніколи не визнавали його в Прибалтиці. Ми не закривали прибалтійських диппредставництв і зберігали прибалтійське золото, передане нам на зберігання в 1940-му. У Конгресі США панувала

думка, що прибалтійські країни мають бути вільними, а також діяло дуже потужне й активне товариство під назвою Об'єднаний балто-американський національний комітет, і я, як працівник апарату Білого дому, дуже часто зустрічався з його представниками. Наша адміністрація сильно хотіла підтримати права країн Балтії⁴.

Тривала, хай і не завжди активна американська підтримка незалежності Прибалтики була неодмінною частиною зовнішньої політики США в епоху холодної війни. Згідно з цією політикою, незалежні країни Балтії міжвоєнного періоду були незаконно захоплені Радянським Союзом. Аналогічне ставлення не поширювалось на Молдову, Західну Україну та Західну Білорусь, які колись входили до міжвоєнних Румунії та Польщі, але були також анексовані СРСР у той самий час, що й країни Балтії, після підписання пакту Молотова—Ріббентропа 1939 року. У такому розмежуванні була своєрідна логіка: на відміну від країн Балтії, жодна з цих територій не була незалежною в міжвоєнний період і не визнавалась такою в міжнародному праві. Тому в розумінні експертів із зовнішньої політики США країни Балтії мали особливий статус, який ставив їх в один ряд із Польщею, Угорщиною та Чехословаччиною. За цією логікою, виведення радянських військ зі Східної Європи не було б повним, допоки країни Балтії знову не здобули б незалежність⁵.

У Москві таку точку зору навряд чи поділяли або хоча б до кінця розуміли. На думку радянської влади, прибалтійські республіки — не частина Східної Європи, а колишні володіння Російської імперії, втрачені під час революції 1917 року через імперіалістичну інтервенцію. СРСР повернув їх собі після підписання пакту Молотова—Ріббентропа, втратив знову в 1941-му, а потім відвоював назад у кривавій війні з Гітлером. Із точки зору Москви, західні союзники визнали цю нову геополітичну реальність на Тегеранській та Ялтинській конференціях. Дозволити Прибалтиці піти було для радянських лідерів чимось неймовірним, бо вони зациклилися на менталітеті холодної війни і серйозно вважали, що, захопивши цей регіон, лише виправили несправедливість, виявлену Заходом щодо Росії в післяреволюційний період. Ще більш безпосередньою причиною бажання втримати

прибалтійські республіки було те, що дозвіл на їхній вихід зі складу Союзу створив би прецедент для інших радянських республік і спричинив кінець СРСР. Як сказав якимось Джекові Метлоку радянський міністр закордонних справ Едуард Шеварднадзе, прибалти були не єдиними, кого захопили й утримували силою⁶.

На початку 1991 року Горбачов та його реакційні радники ввели надзвичайний стан у республіках Прибалтики, але не змогли повністю його реалізувати. Головною зовнішньополітичною перепоною перед ними стала позиція Сполучених Штатів та інших західних держав, які підтримували Горбачова, але змушені були реагувати на кровопролиття, що його вчинили союзні війська, зокрема у Вільнюсі. Джордж Буш пояснив Горбачову ціну подальшого застосування сили максимально доступною мовою. У листі, переданому послом Метлоком Горбачову 24 січня, президент США чітко дав зрозуміти залежність продовження американської економічної співпраці й допомоги хиткій радянській економіці від поведінки радянської влади в Прибалтиці. Буш писав:

Я сподівався побачити позитивні кроки до мирного розв'язання конфлікту з обраними лідерами країн Балтії. Проте в разі відсутності цього та без позитивної зміни ситуації я не маю іншого вибору, крім як відреагувати. Тож, якщо ви не зробите ці позитивні кроки дуже скоро, я заморожу багато складників наших економічних відносин, зокрема: експортно-імпортні кредитні гарантії; кредитні гарантії Товарно-кредитної корпорації; підтримку особливого статусу асоційованого члена СРСР у Міжнародному валютному фонді та Світовому банку; а також більшість наших програм технічної допомоги. Крім того, я не подаватиму до Сенату США для узгодження та ратифікації двосторонню інвестиційну угоду або податкову угоду, коли і якщо вони будуть підписані.

Один пункт цього листа подавав історію економічної допомоги США Радянському Союзу крізь призму радянського ставлення до Прибалтики. «Я зважив на ваше особисте прохання й підписав торговельну угоду, попри економічну блокаду, яку Радянський Союз установив для Литви, — писав Буш. — Ви за-

певнили мене, що зробите кроки для мирного врегулювання всіх суперечностей із прибалтійським керівництвом. Кілька тижнів по тому ви зняли блокаду й почали діалог із литовськими та іншими прибалтійськими лідерами. Відтоді наша співпраця в економічній сфері розширилась, досягши кульмінації у кроках, які я зробив 12 грудня у відповідь на складні обставини, з якими зіткнулася ваша країна з наближенням зими». Однак придушення радянськими військами демократичного поступу в Прибалтиці, наголошував Буш, зробило продовження економічної допомоги неможливим. «На жаль, — ішлося в листі, — з огляду на події останніх двох тижнів — що призвели до загибелі щонайменше двадцяти людей у державах Балтії, — я не можу йти далі цим шляхом із чистою совістю і, безумовно, не піду»⁷.

«Ніхто не бажає бачити розпад Радянського Союзу», — писав Джордж Буш Горбачову в тому самому листі. І він аж ніяк не намагався ввести радянського президента в оману. Буш та його адміністрація точно не прагнули знищити Радянський Союз. Тисяча дев'ятсот вісімдесят восьмого року, коли радянський заступник міністра закордонних справ Анатолій Адамишин прохав помічника заступника держсекретаря США Томаса Саймонса: «Будь ласка, будь ласка, будь ласка, не відкривайте другий фронт у Прибалтиці», — йому відповіли, що Сполучені Штати не мають наміру цього робити, бо їхня політика не спрямована на заохочення розпаду Радянського Союзу. Це справджувалось у 1989-му та навіть частково в 1990-му, але Буш змушений був змінити поставу в 1991-му, з огляду на міжнародні протести, які викликало застосування Горбачовим військової сили проти прибалтійських демонстрантів.

Покладання Горбачова на західну економічну допомогу в останні два роки його перебування при владі було одним із факторів, що зобов'язували його вирішити прибалтійську кризу, надавши бунтівним республікам більшу, ніж будь-коли, автономію. То був слизький шлях. За радянською Конституцією, яка з початком перебудови перестала бути порожнім звуком у радянському політичному процесі, прибалтійські республіки мали такі самі права, як і всі інші республіки Союзу, зокрема і три найбільші: Росія, Україна, Казахстан. Коли Горбачов зі своїми радниками запропонували закон, який надавав Прибалтиці

особливі права, лідери інших республік відчували себе дискримінованими й почали вимагати рівності. Коли ж Горбачов та центральний уряд відхилили такі вимоги, республіки почали реалізовувати їх самотужки. У цьому й полягала логіка послідовних проголошень республіканських суверенітетів, що почалися з Естонії восени 1988-го і до літа 1990-го охопили весь Радянський Союз. Проголошуючи після путчу свою незалежність, республіки також наслідували приклад Прибалтики⁸.

Як цілком добре розумів Білий дім, захоплення незалежності Прибалтики означало також підрив інтересів Горбачова, а отже, і США в інших частинах світу. Вимоги щодо незалежності Прибалтики суперечили глобальному порядку денному США. «Ми стільки поставили на карту, що це вдарить по інших у світі й по нас самих, — писав Буш Горбачову 23 січня 1991 року щодо прибалтійської кризи. — На думку спадає контроль озброєнь, але й також Афганістан, Куба, Ангола та багато інших регіональних проблем. Крім того, є ще природне занепокоєння німців та поляків, які аж ніяк не бажають бачити жодних пертурбацій Радянського Союзу». Коротко кажучи, як зауважив Роберт Гейтс, тодішній заступник радника з національної безпеки США, адміністрація Буша мала важливіші проблеми: прагнення Прибалтики до незалежності могло поставити під загрозу американсько-радянський діалог⁹.

Однак існував ще фактор внутрішньої американської політики. Буш, якому ніколи до кінця не довіряли республіканські праві, просто мусив приділити пильну увагу прагненням американських прибалтів. «Я отримав чимало критики в пресі від лідерів прибалтійської діаспори США та різних “експертів”, що занадто підлаштовуюсь, беручи “нове мислення” та реформи Горбачова за чисту монету», — згадував він через багато років. Напередодні поїздки до Москви та Києва в липні Буш отримав листа, підписаного сорока п'ятьма членами Конгресу, які спонукали його скористатися самітом, щоб «ефективно притиснути радянську владу задля прямих та предметних переговорів із лідерами країн Балтії».

Питання про незалежність Прибалтики було включено до тез переговорів Буша не лише з Горбачовим, але й із Борисом Єльциним та Леонідом Кравчуком — двома іншими радянськими

лідерами, з якими він мав намір зустрітися під час поїздки. Утім Горбачов почав цитувати йому радянське законодавство, за котрим, як було відомо Бушу, вихід зі складу Союзу був майже неможливим. Президент США опинився між двох вогнів: з одного боку — Горбачов, який маневрує, але не поступається в питанні незалежності Прибалтики; із другого — ще більш наполегливі критики вдома. В умовах тиску з боку прибалтійських емігрантських організацій у Сполучених Штатах та їхніх прибічників у Республіканській партії нескладно уявити, що президент Буш та його радники просто робили те, що змушувала їх робити внутрішня політика США, сподіваючись, що фрагменти пазла зовнішньої політики якимось чином, урешті-решт, стануть на свої місця¹⁰.

Загалом можна сказати, що так і сталося. Крах путчу відродив сподівання Буша, що Горбачов насправді зможе звільнити прибалтійські республіки.

— Обережного Горбачова, — сказав він, диктуючи запис свого аудіошоденника від 21 серпня, — тепер має менше турбувати проблема його політичних правих — військових, КДБ тощо. І, може, нам вдасться досягти прогресу на Кубі, в Афганістані, Прибалтиці тощо.

Країни Балтії, які проголосили свою незалежність до або під час путчу, потребували постанови союзного парламенту, щоб зробити цю незалежність повністю легітимною, а тому прибалтійські лідери знову звернулись по допомогу до американського президента. «Чи не порадите ви, пане президенте, М. Горбачову підтримати таку резолюцію? — ішлося в листі, надісланому до Вашингтона невдовзі після краху путчу лідером литовського парламенту Вітаутасом Ландсбергісом. — Можливо, це питання було б розв'язане швидко й позитивно». Ландсбергіс вважав, що це останній шанс Горбачова довести його вірність демократичним принципам. «Ми не знаємо, чи довго залишатиметься М. Горбачов на своїй посаді, однак він ще може взяти участь у розв'язанні проблеми незалежності Прибалтики та певною мірою врятувати політичне обличчя», — заявив Ландсбергіс. Він просив Буша про негайне «поновлення визнання Литви»¹¹.

Тиск на Буша з метою забезпечити визнання Сполученими Штатами країн Балтії почав зростати одразу після краху путчу.

Двадцять третього серпня сенатор-республіканець від штату Вашингтон Слейд Гортон написав президенту, вимагаючи такого визнання та стверджуючи, що «всі можливі зв'язки — будь-які зобов'язання між цими державами і Радянським Союзом — безсумнівно зруйновані розпочатими проти них військовими діями». Сенатор мав на увазі запровадження у прибалтійських республіках під час путчу надзвичайного стану. Сполучені Штати ж явно затягували з визнанням незалежності країн Балтії, тоді як менші країни на чолі з Ісландією почали це визнання майже одразу після проголошення незалежності Естонією та Латвією 20 та 21 серпня відповідно. Єльцин наслідував їхній приклад 24 серпня. Після цього Буш телеграфував Горбачову, щоб повідомити йому, що Сполучені Штати не можуть більше вичікувати й визнають незалежність Прибалтики 30 серпня. Горбачов попросив його протриматися ще до 2 вересня, сподіваючись, що союзна Державна Рада визнає Прибалтику того дня. Проте виявилось, що нова Рада збереться не раніше ніж 6 вересня¹².

Більше Буш чекати вже не міг. Він зробив своє оголошення в день, про який Горбачов попросив спочатку, — 2 вересня, в останній день своєї відпустки в Кеннебанкпорті. Після обіду, милуючись морським краєвидом зі своєї тераси, Буш надиктував на магнітофон:

— Сьогодні дав прес-конференцію. Я визнав Прибалтику. Зателефонував президентам Естонії та Латвії, а з Ландсбергісом від Литви переговорив ще кілька днів тому. Я сказав їм, що ми збиралися зробити. Я сказав їм, чому ми вичікували ще кілька днів. Що намагався використати потугу та престиж Сполучених Штатів не заради пози, не для того, щоб стати першим на борт, а щоб заохотити Горбачова рухатися швидше, звільняючи Прибалтику.

У листі, надісланому Ландсбергісу кількома днями раніше, Буш писав: «Ми ніколи не визнавали насильницького включення Литви до Радянського Союзу й пишаємося тим, що були разом із литовським народом упродовж багатьох важких часів за минулий 51 рік»¹³.

Коли на початку вересня президент Буш повернувся з відпустки, головним питанням його порядку денного стало: «Що

робити з Радянським Союзом?» Проблема полягала в тому, що ані Буш, ані його радники не мали чіткого бачення, як їм слід діяти далі: Білий дім, як завжди, вичікував. Вважалося, що це єдина розумна позиція за тих обставин. За його власним зізнанням, Буш «узагалі не вважав корисним для Сполучених Штатів претендувати на головну роль в обумовленні наслідків того, що відбувалося в Радянському Союзі». Буш та його радник із національної безпеки Brent Scowcroft турбувалися, що надмірна активність США може призвести до ще одного путчу. «Вимоги або заяви Сполучених Штатів могли стати контрпродуктивними й лише посилити опір поточним змінам серед радянських прихильників жорсткої лінії», — писали Буш та Скоукрофт пізніше¹⁴.

П'ятого вересня, у день, коли З'їзд народних депутатів у Москві вирішив припинити дію радянської Конституції та саморозпуститися, Буш скликав засідання Ради національної безпеки. Головними в порядку денному були питання скорочення ядерних арсеналів та охорони радянських військових складів, але значна частина засідання була присвячена обговоренню ширшої стратегії щодо СРСР, якої Білому дому досі бракувало. Президент відкрив засідання, заявивши, що «зі звільненням, нарешті, Прибалтики та потоком інших проголошень незалежності ситуація є складною». Американська адміністрація чітко розмежовувала свою політику щодо прибалтійських республік і решти Радянського Союзу. Те, що було добре для Прибалтики, вважалося поганим для України. Утім навіть якщо обирати бік центру проти республік, то де шукати той центр — у Єльцина та його молодих реформаторів чи в Горбачова та його досвідчених ліберальних радників? Преса вже давно критикувала Буша за підтримку Горбачова та нехтування Єльциним. Чи не настав тепер час повністю взаємодіяти з Єльциним? «Хоч Єльцин і був тоді героєм, справжнім героєм, який він матиме вигляд через місяць?» — писали президент і його радник із національної безпеки через багато років, згадуючи ту дилему¹⁵.

Того дня Буш попросив поради у своїх консультантів, але й також дав їм зрозуміти, що віддає перевагу обачності.

— Нам не слід діяти лише заради ділового вигляду, — сказав він зібранню.

На тому засіданні Ради національної безпеки єдиним, хто, схоже, не симпатизував обережному підходу Буша, був 50-річний міністр оборони Річард Чейні. На відміну від Скоукрофта та президента, Чейні вважав, що Сполучені Штати можуть і мають вплинути на ситуацію в Радянському Союзі.

— Припускаю, що ці процеси розвитку далеко не завершені, — сказав він зібранню. — Ми все ще можемо отримати авторитарний режим. Мене турбує, що, скажімо, через рік, якщо це все завалиться, нам важко буде відповісти, чому ми не зробили більшого.

Він схилився до проактивної стратегії:

— Нам слід очолити й формувати ці події¹⁶.

Чейні виступав за зміцнення зв'язків адміністрації з радянськими республіками, що фактично заохочувало б розпад СРСР, а це, своєю чергою, зменшило б радянську загрозу, а згодом і бюджетні витрати Пентагону. Міністр оборони не розмежовував незалежності країн Балтії та України. Він вважав, що Сполучені Штати мають підтримати нові держави, якщо ті прагнуть незалежності. Наразі ж він пропонував відкрити американські консульства в усіх радянських республіках. На його думку, той факт, що гуманітарна допомога Америки та Великої сімки йшла через центр — ідея, запропонована Скоукрофтом, — був «прикладом старого мислення». У своїх мемуарах Буш та Скоукрофт назвали пропозицію Чейні «завуальованою спробою заохотити розпад СРСР».

Урешті-решт, відповідати на виклик Чейні випало Джеймсові Бейкеру, який був особистим другом Буша і, як знали всі в Білому домі, мав значний вплив на його міркування. Подібно до Чейні, Бейкер вважав, що американська позиція може вплинути на розвиток подій у Радянському Союзі. «Хоч події й визначатимуться на місцях, наші *слова* матимуть — як це, безумовно, було й під час пугчу, — великий вплив на дії лідерів», — ішлося в записці, підготованій для Бейкера працівниками його апарату. Перед засіданням Ради національної безпеки Бейкер передав пресі п'ять принципів, на яких мала базуватися політика США в цьому регіоні, — послання до лідерів колишніх радянських республік щодо американських очікувань від них. Це були: мирний характер національного самовизначення; непорушність кордонів; повага

до демократії та верховенства права; повага до прав людини, особливо етнічних меншин; нарешті (останнє за чергою, але не за значенням) — повага до міжнародних зобов'язань СРСР: Державний департамент виступав категорично проти перегляду Договору про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1), що саме нещодавно був узгоджений із Горбачовим.

Бейкер та його радники з Держдепу не хотіли зашкодити репутації Горбачова після того, що він зробив для покращення радянсько-американських відносин. На їхню думку, Горбачов та його оточення були людьми відомими, приємними та передбачуваними. Ніхто в Державному департаменті не був добре знайомий із Борисом Єльциним або його міністром закордонних справ Андрієм Козиревим, не кажучи вже про лідерів інших республік. Люди, близькі до Едуарда Шеварднадзе, попереджали держсекретаря США, що центр занепадає, а націоналізм іде вгору. У доповідній записці, підготованій після путчу для Бейкера, співробітники Держдепартаменту указували на «реальну можливість, що ці нинішні проголошення незалежності призведуть до територіальних, економічних та військових суперечок між республіками».

— Ми маємо зачекати з консульствами [для республік] і зробити все можливе для зміцнення центру, — сказав Бейкер на засіданні РНБ. Він також прагнув підкреслити потенційні проблеми, що могли бути спричинені розпадом Радянського Союзу, особливо перспективу насильства та кровопролиття, а також імовірність розповсюдження ядерної зброї¹⁷.

Чейні не переконало почуте. Він відчував, що адміністрація марнує нові можливості.

— І що ж ми зараз робимо, щоб утримати Україну? — запитав він, порушуючи велику проблему — проголошення незалежності другої за величиною республіки Радянського Союзу. — Ми реагуємо постфактум.

Президент Буш запитав, чи долучиться Україна до Союзу.

— Облиште, — відповів Чейні. — Добровільний розпад Радянського Союзу — в наших інтересах. Якщо це добровільне об'єднання, воно відбудеться. Якщо ж демократія програє, для нас краще, якщо вони будуть дрібними, — заперечив він.

Бейкер відповів:

— У наших інтересах мирний розпад Радянського Союзу. Нам не потрібна ще одна Югославія.

Скоукрофт, ставши на бік Бейкера, спитав держсекретаря, чи той би підтримав Союз, якби альтернативою було кровопролиття. Відповідь була передбачувана:

— Ми зацікавлені в мирній зміні кордонів, згідно з [угодами, підписаними в Гельсінкі].

Скоукрофт вів далі:

— А якщо кровопролиття там буде пов'язане з розпадом, то чи не слід нам виступити проти цього розпаду?

Бейкер обстоював продовження тогочасної політики — спокійної співпраці з республіканськими лідерами без заохочення розпаду. Чейні ж не погоджувався: на його погляд, більшого можна було б досягти, активізувавши роботу з республіками.

Це був обмін думками, який не привів до будь-яких змін у політиці. Єдиним питанням порядку денного, з якого президент Буш пропонував активно діяти того дня, було ядерне роззброєння. Голова Об'єднаного комітету начальників штабів генерал Колін Павелл, який брав участь у засіданні, вважав, що ядерна зброя залишається в безпеці, поки вона в руках радянських військових, а не політиків. За роки роботи в ядерній дипломатії Павелл познайомився з багатьма радянськими командирами вищого рангу, яким тепер був схильний довіряти. Поки союзний центр ще був на місці, а армія залишалася під його контролем, Сполучені Штати мали можливість — мабуть останню — досягти чогось у ядерній дипломатії з СРСР. Буш попросив Чейні підготувати пропозицію щодо скорочення ядерних арсеналів. Це б допомогло зекономити гроші й показало, що адміністрація Буша не просто реагує на розвиток подій у Радянському Союзі постфактум. Буш вирішив максимально активізувати вже знайомий напрям — ядерне роззброєння. Саме цього хотів американський народ, а Горбачов ще мав повноваження це забезпечити. Було варто утримувати Радянський Союз на ходу якомога довше¹⁸.

Джеймс Бейкер прийшов до повного розуміння масштабу змін у Радянському Союзі після краху путчу, коли 10 вересня полетів до Москви на відкриття конференції з прав людини під егідою

Наради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ). Побачене й почуте здалося йому «сюрреалістичним». Поблизу російського Білого дому він побачив барикади та квіти, покладені в пам'ять про трьох молодих людей, які загинули менш ніж за три тижні до того. На конференції він прослухав виступ міністра закордонних справ Литви. «Якби ще два місяці тому, — написав він Джорджеві Бушу, — хтось сказав нам, що у вересні міністр закордонних справ незалежної Литви виступатиме з дуже позитивною промовою на засіданні НБСЄ в Москві, ми б спитали, що ця людина курила».

Права людини були кісткою в горлі радянського зовнішньо-політичного істеблішменту ще з часів Гельсінських угод 1975 року, коли Радянський Союз узяв на себе зобов'язання поважати права людини на своїй території. Проте, ігноруючи це зобов'язання, радянська влада неодноразово ув'язнювала політичних дисидентів, які намагалися контролювати дотримання прав людини в СРСР. Це перетворило проблему на інструмент західної пропаганди проти СРСР та своєрідне табу в радянському політичному лексиконі. Лише за часів Горбачова радянські можновладці почали краще ставитися до ідеї поваги до прав людини. Разом зі звільненням дисидентів із в'язниць, діяльністю народних фронтів і здобуттям незалежності Прибалтикою та іншими радянськими республіками конференція з прав людини в Москві підкреслила величезний розмах змін, що відбувалися в той час у Радянському Союзі¹⁹.

У вересні 1991 року багато що могло порадувати і вразити американських та інших західних гостей у Москві. Права людини були лише одним прикладом, тоді як іншим стала відкритість до представників Заходу. Джеймс Бейкер зустрівся з Іваном Силаєвим, прем'єр-міністром Єльцина і де-факто головою нового союзного уряду, у тому самому кабінеті (який колись займав і Сталін), де ув'язнений нині прем'єр-міністр Валентин Павлов та прибічники твердої лінії будували плани свого виступу проти Горбачова ввечері 18 серпня. Бейкер також відвідав старий кабінет колишнього голови КДБ Володимира Крючкова. Новий голова КДБ, ліберальний призначенець Горбачова та Єльцина Вадим Бакаїн, зустрів американського держсекретаря біля входу в будівлю й запросив його всередину після зізнання пресі, що він «трохи нервує».

Горбачов та Єльцин поставилися до американського гостя так само дружньо, як і їхні підлеглі та лідери республік. Бейкер прагнув повернутися до американського порядку денного, який був перед путчем, і проштовхував речі, яких президентові Бушу не вдалося отримати від Горбачова під час московського саміту. Після звільнення Прибалтики це були припинення радянської допомоги підтримуваним Москвою режимам в Афганістані та на Кубі. «З огляду на дуже непевне радянське майбутнє, — згадував Бейкер, — ми ще більше поспішали “зафіксувати” здобутки тут і зараз». Він дав зрозуміти Горбачову та Єльцину, що американська економічна допомога залежатиме від припинення радянської підтримки Куби та Афганістану. «Вони радо відгукнулися на мою пропозицію й ледь не наввипередки прагнули продемонструвати свою співпрацю», — писав Бейкер у мемуарах. Горбачов, який більше не представляв Комуністичної партії, зізнався американському держсекретареві:

— Так, ми витратили на ідеологію вісімдесят два мільярди доларів.

Бейкер був вражений, коли Горбачов погодився не лише припинити радянську допомогу Кубі, але й оголосити про своє рішення на спільній прес-конференції, яку вони мали невдовзі дати в Кремлі. Причому це було зроблено без консультацій із Фіделем Кастро. То було великим досягненням американської зовнішньої політики: усі радянські військовослужбовці мали бути виведені з Куби, а фінансова допомога припинена з 1 січня 1992 року. Той самий дефлайн було встановлено і для припинення радянської допомоги Афганістану. Єльцин же, вислухавши прохання Бейкера, відповів:

— Я скажу Горбачову це зробити.

Після цього він зателефонував радянському президентові й запевнив Бейкера, що цей дефлайн буде затверджено. Угода, за якою і Радянський Союз, і Сполучені Штати зобов'язувалися припинити допомогу своїм сателітам в Афганістані, була анонсована в Москві наступного ж дня.

Прорадянський афганський лідер Мухаммед Наджибулла був поінформований про скасування пакета щорічної радянської допомоги за шість годин до московського оголошення і сприйняв цю новину доволі гідно. Через кілька місяців Наджибулла

буде усунутий від влади, а у вересні 1996-го повішений Талібаном. Світлини його мертвого тіла у світових медіа стали ознакою майбутніх проблем у регіоні, але у вересні 1991-го ніхто й не передбачав подальшого трагічного повороту подій в Афганістані. Бейкер міг святкувати велику перемогу. Коли посол США Роберт Страусс передав йому записку: «Ці дві зустрічі сьогодні справді доволі історичні!» — Бейкер повернув її з коментарем: «Та це ще применшення!»²⁰

Чому ж радянські лідери виявились такими поступливими? Новий радянський міністр закордонних справ Борис Панкін, єдиний радянський посол, який публічно засудив путч іще до його провалу й був нагороджений за це найвищою дипломатичною посадою, пояснив поступки Сполученим Штатам так:

Ми сподівалися на економічну допомогу США й були готові піти на багато поступок, щоб її отримати, — звідси й наша згода на незалежність країн Балтії. Наш відступ із третього світу та зниження рівня наших відносин із Кубою вкладалися в ту саму схему. З одного боку, ми більше не могли дозволити собі підтримувати такі відносини; з іншого ж, ми прагнули подати свою відмову як жест доброї волі. І американці, і ми вбирали наші заяви в терміни розрядки напруги, але нами рухала економічна необхідність, що американці чудово розуміли.

Панкін мав вагомі причини наголошувати на економічному факторі, коли кількома роками пізніше сів писати свої мемуари й намагався пригадати, проаналізувати й виправдати свою зовнішню політику. Навіть якщо так, ті самі мемуари вказують, що поведінкою радянського керівництва на міжнародній арені доленосною осінню 1991-го рухало щось більше, ніж просто тверезий розрахунок. Іншим важливим фактором була світоглядна революція, що привела до відмови від усього пов'язаного зі старим комуністичним баченням світу та міжнародною роллю СРСР. Цю революцію, що роками визрівала серед ліберально налаштованих чиновників у кабінетах міжнародного відділу ЦК та коридорах МЗС, випустив на волю невдалий путч. Комуністична ідеологія виключалася з радянської зовнішньої політики. Центральним для радянського зовнішньополітичного процесу

ставало ліберальне мислення, тісно пов'язане з новітнім захватом економічними та культурними досягненнями Сполучених Штатів.

Не лише Єльцин, але й Горбачов був абсолютно згодний із новою тенденцією. Під час першої зустрічі з Панкіним він сказав:

— Треба міняти орієнтири, треба відкидати забобони. Ясір Арафат, Каддафі — усі напрошуються в друзі, а самі сплять і бачать, щоб ми повернули до минулого... Досить із нас подвійних стандартів²¹.

«Ми хотіли, щоб нас прийняли, — писав Панкін. — У ті дні всіх наших керівників охопило єдине бажання — стати «цивілізованою країною». Бажання бути прийнятим пояснювало й поведінку Панкіна під час його першої зустрічі з Бейкером. Він почав із вручення держсекретареві копії внутрішньої доповідної записки, де було докладно розписано радянську готовність докорінно змінити будь-яку позицію з питань у діапазоні від Афганістану до Східної Європи, Ізраїлю та Куби. Імовірно, Панкін хотів цим показати, що надалі радянська дипломатія не матиме секретів від «цивілізованого світу». Поки здивований Бейкер вивчав ту записку, Панкін сказав йому:

— Сподіваюсь, ми зможемо дійти порозуміння з багатьох цих питань. Однак я хочу попросити про одне: навіть якщо угода, якої ми досягнемо, виявиться ближчою до вашої початкової позиції, ніж до попередньої нашої, будь ласка, не піддавайтеся спокусі розповісти пресі, що на цих поступках наполягли ви. Усі вони проростають з ідей та позицій людей, які сьогодні керують нашою зовнішньою політикою²².

Це нагадувало прагнення бути більшим католиком за Папу Римського. Бейкер, можливо, і не міг оцінити весь обсяг ідеологічних причин такого термінового розпродажу радянських зовнішньополітичних активів, але економічні причини були доволі очевидні. Іван Силаєв, який очолював Міждержавний економічний комітет, що тоді функціонував як тимчасовий союзний уряд, сказав Бейкеру, що економічна ситуація «загрозована». Його головним завданням було не покращити її (це просто виходило за межі можливостей уряду), а не дати їй погіршитися далі. Гавриїл Попов, демократичний мер Москви та вірний прибічник Єльцина під час путчу, розповів Бейкеру, що насправді

ніякого центрального уряду не було. Республіки та такі великі муніципалітети, як Москва, діяли самі собою.

— Москва не протримається до кінця зими, — визнав він, після чого попросив про допомогу, говорячи, зокрема, про яйця, сухе молоко та суміш для картопляного пюре. — Деякі з цих продуктів є у вашій армії, там їх викидають після трирічного зберігання. Але нам після трирічного зберігання на складі вони згодяться.

Бейкер був приголомшений. «Це було витверезливе визнання проблеми, що постала перед країною, лідер якої колись погрожував “поховати” Захід», — написав він у своїх мемуарах. Мер Санкт-Петербурга Анатолій Собчак та його помічник Володимир Путін, яких Бейкер відвідав під час короткої зупинки в колишній столиці імперії, були стурбовані наближенням зими не менше.

Після зустрічі з новими демократичними лідерами, які хотіли змін, але були явно не готові управляти країною, Бейкер написав Бушу, пропонуючи «план Маршалла» для Радянського Союзу, хіба що без такої назви: «Простий факт полягає в тому, що ми маємо тут величезну ставку на успіх демократів. Їхній успіх змінить світ таким чином, що відобразить і наші цінності, і наші сподівання. [...] Невдача ж демократів породить світ, що буде значно більш загрозливим та небезпечним, а я майже не сумніваюсь, що коли вони не зможуть почати постачання товарів, то будуть витіснені якимось авторитарним лідером ксенофобського правого крила»²³.

Велике питання, порушене майже у всіх обговореннях Бейкера в Москві, стосувалось відносин між центром і республіками. Новий радянський міністр оборони Євген Шапошников попросив Бейкера: «Будь ласка, не поспішайте визнавати всі ці нові республіки». Бейкер і не поспішав. Не маючи чіткої стратегії, сформульованої адміністрацією Буша, він був вільний вести власну політику. Переговори держсекретаря в Москві та Санкт-Петербурзі, здавалось, підтверджували зроблене ним раніше припущення, що демократи зосереджені в центрі, а отже, допомога центру означає допомогу демократії. Бейкер повідомив усім у Радянському Союзі, хто був готовий його слухати, що між центром і республіками необхідно досягти якоїсь домовленості, щоб Захід знав, із ким мати справу щодо економічних реформ та гуманітарної допомоги.

Бейкеру вдалося влаштувати обід для прем'єр-міністрів республік. Це сильно відрізнялось від березня 1991-го, коли ініціатива посла США Джека Метлока зібрати лідерів республік на зустріч у посольстві була торпедована Горбачовим та його людьми. Тепер Бейкер був єдиним політичним лідером, якому голови республік довіряли як чесному посереднику. Він скористався цією нагодою, щоб згладити суперечності та послабити напругу й недовіру між радянськими керівниками нового покоління. Він виступав у ролі посередника між центром і республіканськими лідерами. Запевнивши прем'єр-міністра України Вітольда Фокіна, що гуманітарна допомога буде надана всім республікам, Бейкер отримав його зобов'язання, що Україна підпише економічну угоду з Росією та іншими пострадянськими республіками²⁴.

Зібрання Бейкером у Москві лідерів республіканських урядів мало повну підтримку президента США. Джордж Буш зробив майже все можливе з дипломатичної точки зору, щоб зберегти Радянський Союз живим. Це було нелегке завдання. Можливість оцінити масштаби проблеми він отримав 25 вересня, коли приймав у Білому домі свого колишнього київського господаря Леоніда Кравчука, голову українського парламенту. Трьома днями раніше п'ять тисяч демонстрантів, котрі представляли місцеві організації американських українців, зібралися в парку Лафает навпроти Білого дому, щоб заявити про свою підтримку української незалежності та спонукати Буша (якого тоді все ще критикували за його промову «Котлета по-київськи») змінити ставлення до незалежності радянських республік. «Ви були останнім із Прибалтикою. Станьте першим з Україною», — було написано на одному із плакатів демонстрантів.

Буш побачив Кравчука більш упевненим у собі і значно менш поступливим, ніж той був у Києві ще якихось два місяці до того. Під час візиту Буша Кравчук погодився з ним щодо необхідності протидіяти тому, що американський президент назвав «самогубним націоналізмом». Ця солідарність залишилася в минулому. Буш усе ще опирався незалежності всіх радянських республік, окрім Прибалтики, але Кравчук явно змінив свою позицію. Його підтримка української незалежності стала чимось більшим, ніж просто тактичним ходом партапаратника, наляканого демократичною перемогою в Москві.

— Незалежність кує народ. І першого грудня народ підтвердить нашу незалежність, і ми почнемо будівництво нової держави — України, — сказав він північноамериканським медіа²⁵.

Почавши презентувати ідею української незалежності світові, Кравчук скористався своїм запрошенням до Білого дому як можливістю пояснити свою позицію наймогутнішому політичному лідерові. Ось тільки його вердикт щодо долі Радянського Союзу виявився не тим, який Буш зі своїми радниками хотів почути:

— Радянський Союз практично розвалюється. Центрального уряду не існує. Верховної Ради Радянського Союзу не існує.

Свої аргументи Кравчук завершив заявою:

— Союз не може існувати в жодній серйозній формі. Там іде боротьба за владу, і ми не можемо бути частиною об'єднання, у якому одні члени впливовіші за інших.

Його слова явно стосувались конфлікту Горбачов—Єльцин та ролі, яку Росія прагнула відігравати в новому Союзі. Кравчук просив підтримати українську демократію, яку він розумів як прагнення державної незалежності. Він також хотів установлення прямих дипломатичних зв'язків, відкриття української торговельної місії у Сполучених Штатах і, врешті-решт, визнання української незалежності. При цьому український лідер не приїхав до Америки лише просити про послуги. Він мав також що запропонувати: Україна, за його словами, прагнула стати без'ядерною державою.

Однак Буша це не вразило. У своїх мемуарах він написав, що Кравчук, «схоже, не вловлював наслідків та складнощів того, що пропонував». За день до того президент США зустрівся з радянським міністром закордонних справ Борисом Панкіним, який запевнив його, що, хоч одразу після путчу й почався рух до незалежності республік, в останні кілька тижнів республіканські лідери усвідомили, що вони всі мають працювати разом. Це було не те враження, що виникало від розмови із Кравчуком. За спогадами Буша, український лідер передав йому «смак невдоволення, яке республіки відчували щодо Союзу». Буш пообіцяв Кравчукові підтримати демократію та економічні реформи, а також продовольчу та гуманітарну допомогу. Він також виклав йому те, що було тепер стандартною американською лінією

щодо відносин між центром і республіками: Сполучені Штати не планують упливати на зміни, що відбуваються в Радянському Союзі, але хочуть мати там політичну ясність. Вони також хочуть бачити реальний економічний план виходу з кризи. Визнання України, на відміну від країн Балтії, має зачекати до результатів референдуму.

Розмова, запланована на сорок п'ять хвилин, тривала вже півтори години, і Буш подав сигнал, що час спливає. Кравчук поспішив викласти своє останнє прохання, до якого Буш був не готовий. Дякуючи йому за пропозицію продовольчої та гуманітарної допомоги, Леонід Кравчук сказав, що Україна наотмість потребує інвестицій і технологій. Це дуже відрізнялося від того, що Буш із Бейкером чули від представників союзного центру та демократичних мерів Москви та Санкт-Петербурга, які просто молили про постачання харчів.

— Ми маємо складну ситуацію, — сказав Кравчук. — Радянський Союз уже отримав продовольчу допомогу, а Україна — ні. Тепер ми повинні сплатити ці [всесоюзні] борги. Тоді як Радянський Союз отримував допомогу, ми відправляли до Радянського Союзу 60 тисяч тонн м'яса та молока [за номінальними цінами]. [...] Наше прохання полягає в тому, щоб ви дали нам кредити. Ми купимо технології. Ми запросимо бізнесменів укласти гроші в Україну. Ми працюватимемо.

Заява Кравчука відбивала той простий факт, що Україна сама виробляла продовольство, а не імпортувала його, і її інтереси відрізнялися від інтересів інших республік. Пріоритетом України було отримання не продовольчої допомоги, а комерційної та інвестиційної.

Відкидаючи вуаль американської безпристрасності щодо відносин між центром і республіками, Буш поставив Кравчукові пряме запитання, що розкривало глибинну передумову тогочасної американської політики:

— Чи вважаєте ви, що повинне бути якесь економічне об'єднання з центром? На нашу думку, воно є необхідним кроком для залучення інвестицій.

— Я був би радий такому об'єднанню, якби центр міг щось зробити, — відповів Кравчук. — Але центр геть ні на що не спроможний. Ми гаємо час. Радянський Союз — величезна країна.

Неможливо проводити економічні реформи у швидкому темпі в усій країні.

І два лідери пішли різними шляхами, не досягши порозуміння. Але у своїх подальших коментарях пресі, що звинувачувала Буша в перебуванні повністю на боці Горбачова, український гість намагався бути якомога люб'язнішим.

— Я переконаний, що президент Джордж Буш починає змінювати свою точку зору, — сказав він журналістам.

Пізніше Кравчук підсумував позицію Буша так: той хотів продовжити існування Радянського Союзу. Чільне місце в його порядку денному завжди посідала безпека ядерних арсеналів. Леонід Кравчук поважав таку позицію, оскільки вірив, що вона відповідає інтересам тих, хто обрав Буша керувати їхньою країною²⁶.

Джордж Буш-старший, безумовно, хотів збереження Радянського Союзу. Це було надзвичайно важливим для його безпечного порядку денного, що залишався зосередженим на радянській ядерній зброї, так само як у розпал холодної війни. На час зустрічі Буша з дедалі складнішим у переговорах Кравчуком Дік Чейні та його експерти з міністерства оборони підготували пропозицію щодо ядерного роззброєння, про яку Буш попросив на засіданні РНБ трьома тижнями раніше. Її одразу ж надіслали американським союзникам у Західній Європі та Горбачову до Москви. Двадцять сьомого вересня президент США зателефонував прем'єр-міністрові Великої Британії Джону Мейджору, президентові Франції Франсуа Міттерану та канцлеру Німеччини Гельмуту Колю, щоб пояснити свою ініціативу та попросити про підтримку. Він також зателефонував Горбачову. На перший погляд, весь план полягав в односторонній пропозиції Сполучених Штатів скоротити їхній ядерний арсенал, виключивши з нього тактичне ядерне озброєння та позбувшись боєголовок із роздільною головною частиною з блоками індивідуального наведення (РГЧІН) на міжконтинентальних балістичних ракетах (МБР). Насправді ж ця пропозиція задумувалась як запрошення СРСР зробити те саме. Як сказав Скоукрофт генеральному секретареві НАТО Манфреду Вернеру: «Ми не плануємо переговори. Це односторонній хід. Щоправда, якщо радянська влада відхилить наші пропозиції, ми можемо й передумати»²⁷.

За словами Скоукрофта, пропозиція скоротити тактичні ядерні озброєння багато в чому водночас слугувала безпосереднім американським інтересам. У Німеччині американські озброєння такого класу втратили свою актуальність після німецького возз'єднання: у разі запуску вони б тепер ударили по східних територіях, що вже підпорядковувалися Бонну. У Південній Кореї сеульський уряд хотів позбутися такого озброєння з метою залучити Північну Корею до дипломатичного розв'язання суперечностей між ними. По всьому Тихому океану уряди Японії та Нової Зеландії заперечували проти американських кораблів із ядерним озброєнням на борту у своїх портах. Отже, американська пропозиція скоротити тактичні ядерні озброєння в односторонньому порядку, знімала проблеми, пов'язані з тривалими переговорами та подальшою верифікацією.

Урешті-решт, успіх цієї пропозиції залежав від радянської відповіді. У телефонній розмові з Горбачовим 27 вересня Буш сказав радянському лідерові:

— Ми роз'яснимо те, що робимо. У деяких категоріях ми роз'яснимо, як Радянський Союз міг би зробити аналогічні кроки. Наприклад, ми скорочуємо МБР, окрім одиночних боеголовок, і хотіли б сказати, що Радянський Союз робить те саме.

Горбачов, схоже, зацікавився, але уникав будь-яких конкретних зобов'язань.

— Джордже, дякую вам за ці роз'яснення, — сказав він президентові США. — Якщо ви наполягаєте, щоб ми зробили кроки, я можу дати лише принципову відповідь, оскільки ще багато чого треба прояснити, — і ця відповідь позитивна.

Буш сказав, що він зрозумів, і спитав, чи може оголосити, що первинна реакція Горбачова позитивна. Той дав згоду²⁸.

Горбачов розмовляв із Бушем у присутності радянських військових офіцерів найвищого рангу, разом із якими він саме закінчив вивчати текст американської пропозиції. Генерал Володимир Лобов, новий начальник Генерального штабу Радянської армії, був налаштований більш ніж скептично. За словами радника Горбачова з питань зовнішньої політики Анатолія Черняєва, який був присутній під час того телефонного дзвінка, «[генерал] Лобов намагався “тиснути”»: мовляв, нам не вигідно, обдурять, жодної односторонності не бачу тощо — усупереч

тому, що М[ихайло] С[ергійович] тицяв йому пальцем у текст Буша, доводячи протилежне». Після розмови з Бушем Горбачов розважив генералів, поділившись своїми враженнями від вистави, яку він із дружиною дивилися кількома днями раніше. Вона була поставлена за романом Торнтон Вайлдера 1948 року «Безрезневі іди». Горбачов розповів здивованим генералам, що вбачає аналогії між останніми днями Римської республіки й часом, у якому вони живуть. «...Суміш простодушності з хитрою грою в довірливість із новими генералами», — занотував Черняєв у своєму щоденнику. Так чи інакше, але Горбачов, урешті-решт переконав своїх нових військових керівників іти разом. Вони виявились значно більш поступливими за своїх попередників.

У своїх мемуарах Борис Панкін писав, що «після серпневого путчу 1991-го багато військових соромилося власних мовчазних симпатій до його цілей, якщо не активної підтримки. Тож бездіяльність радянських військових нам буде легше уявити». Черняєв користався з цієї розгубленості і в розмові Горбачова з генералами, до якої долучився, вважав пропозицію Буша наслідком міжнародного впливу «нового мислення» Горбачова, яке сам допомагав сформувавши.

— Жодного початку нової політики США, нових відносин із нами, результатів нового мислення ви в цьому не бачите?! — спитав він вічно недовірливих генералів після телеконференції між Бушем і Горбачовим. Вони явно нічого такого не бачили.

Американців твердження Черняєва здивувало б не менше, але не Горбачова. Він продовжував вірити у свій трансформаційний вплив на саму природу міжнародної політики.

Вісім днів по тому, 5 жовтня, Горбачов зателефонував Бушу не лише, щоб прийняти виклик, але й щоб запропонувати йому піти ще далі шляхом ядерного роззброєння. Він запропонував на один рік установити мораторій на ядерні випробування, а також запросити інші ядерні держави долучитися до Сполучених Штатів і Радянського Союзу у справі скорочення їхніх ядерних арсеналів. Радянський Союз позбудеться своїх тактичних ядерних озброєнь, проведе переговори щодо РГЧІН та в односторонньому порядку зменшить чисельність своїх сухопутних військ до 700 тисяч осіб, запропонував Горбачов. Настала черга американців дивуватися та перевіряти нові пропозиції зі своїми

генералами. «У наших позиціях були деякі відмінності, — згадував Буш, — але загалом все було дуже позитивним і багатообіцяльним». Авантюра Буша спрацювала. Хоч радянське керівництво, як і американці, звичайно, намагалося подати необхідність урізання свого військового бюджету як чесноту, поза всяким сумнівом, виграли від того обидві країни, як і світ загалом. Їхня угода восени 1991-го заклала основу для Договору про подальше скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-2), який Буш і Єльцин підпишуть у січні 1993 року²⁹.

Через кілька днів, коли Буш знову скликав засідання Ради національної безпеки, то вже міг поділитися хорошими новинами. План скорочення ядерних арсеналів, який вони обговорювали на попередньому засіданні, запрацював. Проте хід розвитку подій у Радянському Союзі був, як завжди, туманним, і дилема, кого підтримувати далі — центр чи республіки, — не наблизилася до розв'язання. З початком нового обговорення цих проблем Дік Чейні знову спробував змінити стратегію підтримки центру. «Чейні все ще був проти всіх», — згадував Роберт Гейтс, який брав участь у тому засіданні. Попри загальну згоду з необхідністю підтримати демократію та економічні реформи, щодо того, як зробити це якнайкраще, консенсусу не було.

— Підтримка центру ставить нас по інший бік реформ, — стверджував Чейні.

Джеймс Бейкер на це заперечив:

— Оці люди в центрі і є реформаторами.

І Бейкер підсумував свої аргументи твердженням:

— Нам не слід підтримувати політику розпаду Радянського Союзу на дванадцять республік. Нам слід підтримати те, чого вони хочуть, згідно з *нашими* принципами.

Засідання знову скінчилося без чіткого рішення, що означало дальше балансування між центром і республіками, Горбачовим і Єльциним³⁰.

РОСІЙСЬКИЙ КОВЧЕГ

— Дякую вам від усього серця, — сказав Борис Єльцин Джорджу Бушу перед тим, як покласти слухавку.

Американський президент зателефонував, щоб поцікавитись його здоров'ям і запропонувати медичну допомогу. Було 25 вересня, середина дня в Росії. За кілька днів до того Єльцин, ще виснажений після своєї серпневої сутички з долею, відчув біль у грудях. Коротка відпустка, яку він брав кількома тижнями раніше, не полегшила його стану. Єльцин потребував тривалішого відпочинку.

— Я прочитав у газетах, що вам може знадобитися медичний догляд, — сказав Буш, зачувши голос Єльцина на іншому кінці телефонної лінії. — Готовий запропонувати вам найкращі лікарняні заклади Вашингтона, якщо вас це влаштує.

Після краху серпневого путчу Джордж Буш узяв за правило телефонувати обом кремлівським президентам: радянському і російському. «Ми розуміли, що Горбачов слабшає, а Єльцин міцнішає, тому президент Буш почав будувати наші відносини і з Горбачовим, і з Єльциним, — згадував Ніколас Бернс, працівник апарату РНБ, який часто вів стенограму телефонних дзвінків Буша до Москви. — Ми робили дуже узгоджені спроби співпрацювати з обома. Тому щоразу, коли президент Буш говорив із Горбачовим, він зазвичай одразу ж телефонував після цього Єльцину». Єльцин був явно зворушений такими знаками уваги.

— Дякую, пане президенте, — сказав він Бушу наприкінці їхньої телефонної розмови 25 вересня. — Я дуже вдячний. Дякую вам за персональну увагу до мене. Не знаю, як знайти слова, щоб висловити свою вдячність.

Два президенти домовились не розкривати суті своїх розмов пресі, щоб, як сказав Єльцин, «не турбувати занадто народ»¹.

Того дня народ у Росії прочитав у ЗМІ повідомлення не про здоров'я Єльцина, а про його дипломатичні досягнення

в Закавказзі, де вони із президентом Казахстану Нурсултаном Назарбаєвим посприяли домовленості про припинення вогню між Азербайджаном і Вірменією в Нагірному Карабаху — осередку першого міжнаціонального конфлікту, що виник в СРСР за часів перебудови.

— Місія до Нагірного Карабаху видалась дуже складною, але нам удалося посадити сторони за стіл переговорів і підписати протокол, — сказав Єльцин Бушу телефоном.

Він також повідомив, що бере ще одну коротку відпустку. Того ж дня речник президента Павло Вошанов оголосив, що Єльцин бере відпустку «не для відпочинку, а щоб у спокійних умовах попрацювати над своїми подальшими планами та новою книгою».

Фактично ж головними причинами його від'їзду зі столиці вдруге менш ніж за місяць були саме відпочинок та потреба в медичному догляді. Відпустку Єльцин проводив у державній резиденції Бочаров Ручай поблизу Сочі на узбережжі Чорного моря. Суттєвого прогресу в новій книзі мемуарів він не досяг, але мав чимало часу, щоб подумати про свої «подальші плани» та обговорити їх із численними гостями. Начальник його охорони Олександр Коржаков організував для президента тенісні матчі та російські лазні, а до Москви доходили чутки, що Єльцин сильно пиячив. «Кажуть, пив по-чорному, — зазначив у своєму щоденнику радник Горбачова Анатолій Черняєв, — а біля дачі весь час стояла єдина в місті реанімаційна машина»².

Відповідали ці чутки дійсності чи ні (навіть чи можна очікувати, що радники Горбачова будуть надто добрими до Єльцина), та зникнення російського президента з Москви припало на найбільш невдалий час для нового російського уряду. «Це було немовби Наполеон поїхав на Рив'єру писати вірші після підходу австрійської та російської армій до Аустерліца», — прокоментував один із прибічників президента в російському парламенті. Один із головних тогочасних радників Єльцина Геннадій Бурбуліс згадував: «Країна котилася до колапсу». За умови, коли союзний уряд був у занепаді, а російський ще не взяв ситуацію під контроль, ніхто ні за що не відповідав. «І ця ситуація влади без влади, ситуація відповідальності без ресурсів — вона не могла тривати без кінця. Так чи інакше треба було швидко створювати дієздатний уряд. А Єльцин подався до Сочі»³.

Він залишив за спиною три конкурентні центри влади: один навколо Михайла Горбачова і два інші всередині власного уряду. За відсутності Єльцина вони миттю вчепились один одному в горлянки. Частина уряду Єльцина хотіла пристати на радикальний курс політичних та економічних реформ, що б означало розрив економічних зв'язків з іншими республіками. Інша ж частина хотіла рухатись уперед потихеньку, координуючи зусилля Росії з рештою колишнього Союзу. Горбачов, зі свого боку, хотів реставрувати старий Союз під новою назвою з якомога сильнішим центром. Поки ж центральна влада перебувала в сум'ятті, союзні республіки перестали перераховувати до Москви податки та, скориставшись своїм нещодавно набутим правом грошової емісії, кинулися купувати в Росії промислові товари. У промислових центрах Росії дедалі гостріше поставало питання харчів. Жовтень 1991 року обіцяв стати надзвичайно важливим місяцем у вирішенні майбутнього курсу країни та перспектив подальшого існування Радянського Союзу. Єльцин повинен був зробити вибір. Але він не поспішав⁴.

Розкол у російському уряді став надбанням громадськості після відставки 27 вересня Івана Силаєва, російського прем'єр-міністра, який із кінця серпня обіймав також посаду голови тимчасового радянського уряду. Він опинився в ситуації, коли неможливо було водночас представляти центр і найбільшу союзну республіку. Лідери інших республік звинувачували його в більшій прихильності до Росії, тоді як члени російського уряду заявляли, що він, навпаки, просував інтереси центру. Нападки на Силаєва зсередини його власного уряду посилювалися після того, як він видав листа з рекомендаціями призупинити дію низки указів Єльцина щодо захоплення всесоюзної власності та запровадження російських митних зборів. Силаєв хотів призупинити дію указів, багато з яких було видано одразу після серпневого путчу, ще до консультацій з іншими республіками. Опоненти ж побачили в його діях намагання відновити старий центр⁵.

Поставлений перед вибором між Росією і Союзом, Силаєв урешті обрав останній. Прийняти це рішення йому допоміг сам Єльцин, який зателефонував у середині вересня й запропонував лишитися відповідальним за управління економікою всього

Союзу. На верхівці російської владної піраміди Силаєв програв бюрократичну битву найближчому оточенню Єльцина — людям, яких російський президент привіз до Москви зі свого рідного Свердловська. У приватній розмові із Джеймсом Бейкером Нурсултан Назарбаєв назвав їх «свердловською мафією». Серед них були друга найвпливовіша людина в Росії після самого Єльцина — держсекретар Геннадій Бурбуліс, а також голова президентської адміністрації та перший заступник голови уряду. Тоді як Силаєв обстоював обережний підхід до реформ та їхню координацію з іншими республіками, Бурбуліс виступав за те, що отримало назву «шокова терапія», — агресивну спробу реформування, пов'язану зі швидкою лібералізацією цін та початковим різким зниженням рівня життя, що була успішно випробувана в Польщі⁶.

Бурбуліс і його прибічники — до яких належали російський міністр закордонних справ Андрій Козирев та міністр преси й інформації Михайло Полторанін — ставили на перше місце інтереси Росії, шукаючи способи перебрати якомога більше влади від центру і зробити це якомога швидше. Вони не бажали гальмувати російські реформи через республіки, що не погоджувалися з їхньою стратегією або були поки не готові долучитися до Росії на шляху до швидкого економічного та соціального перетворення. Свої сподівання щодо реформ Бурбуліс покладав на групу молодих економістів, які працювали над оцінюванням економічної ситуації ще з кінця серпня⁷.

Базою цих економістів була урядова резиденція в селищі Архангельське, де Єльцин та його оточення 19 серпня дізналися новину про путч у Москві. Групу очолював Єгор Гайдар, перспективний 35-річний науковець, який за часів перебудови працював економічним редактором двох головних видань Комуністичної партії: журналу «Коммунист» і газети «Правда». Жвавий, повновидий Гайдар народився у світі радянських привілеїв. Обидва його дідуся були знаменитими письменниками. Один із них, Аркадій Гайдар, був, безумовно, найпопулярнішим радянським автором дитячої літератури; усі радянські підлітки зачитувалися його романом-бестселером 1940 року «Тимур і його команда», де описувалося протистояння головного героя книжки Тимура з хуліганами в підмосковному дачному селищі. Насправді Тимуром звали сина Аркадія Гайдара, батька Єгора,

який доріс до радянського морського офіцера високого рангу, а потім військового кореспондента «Правды». Значну частину свого дитинства та юності Єгор провів за кордоном, спочатку в Югославії, а потім на Кубі, куди його батька відправили постійним кореспондентом.

У 1980 році Єгор Гайдар здобув у престижному Московському державному університеті ступінь кандидата економічних наук, вступив до Комуністичної партії й пішов працювати в економічні та науково-дослідні інститути Москви. Головною його ідеєю була економічна реформа СРСР за зразком ринкових перетворень, що тоді відбувалися в Югославії та Угорщині. Перебудова дозволила Гайдару популяризувати його реформістські погляди в головних виданнях партії. Він також заснував власний дослідний інститут і став лідером невеликої групи молодих економістів, які розробляли програму реформ для всесоюзного уряду. За словами економічного радника Горбачова Вадима Медведева, Гайдар «брав участь у багатьох ситуаційних аналізах та мозкових атаках і в нас в апараті президента». Упродовж кількох місяців Горбачов грався з ідеєю радикальної економічної реформи й навіть підтримав програму переходу до ринкової економіки «500 днів», запропоновану в серпні 1990-го командою економістів на чолі зі Станіславом Шаталіним. Однак, урешті-решт, він зупинився на м'якшій версії, що не мала чіткого механізму або графіка запровадження⁸.

Після невдалого серпневого путчу 1991 року головним клієнтом Гайдара стала адміністрація російського президента. Його основним куратором та патроном там був Геннадій Бурбуліс, із яким Гайдар познайомився в обложеному Білому домі, куди він прийшов захищати молоду російську демократію. Наприкінці серпня Гайдар одним із перших підтримав захоплення всесоюзних інституцій російським урядом, у чому вбачав єдину надію на продовження існування Союзу. «Горбачов негайно відмовляється від своєї посади й передає її Єльцину як президентові найбільшої республіки Союзу, — казав пізніше Гайдар, описуючи свій сценарій порятунку імперії. — Єльцин легітимно підпорядковує собі союзні структури і, маючи безумовний у той час авторитет загальнонаціонального лідера Росії, забезпечує злиття двох центрів влади».

Бачення Гайдара не було вчасно реалізоване, у чому він звинувачував нерішучість та пасивність російського уряду. Кілька тижнів по тому той самий уряд надав Гайдарові та його команді неймовірну можливість перевірити їхні економічні моделі на практиці й нарешті перейти від слів до діла у сфері ринкових реформ. Вони проштовхували таку можливість місяцями, але уряд Горбачова весь час зволікав. Тепер ситуація стала настільки поганою, що російський уряд просто мусив діяти. Гайдар та його група взялися до праці. Вони вважали: якщо негайно щось не зробити для стабілізації, то крах економіки стане не лише неминучим, але й незворотним уже за місяць-два⁹.

Як пізніше писав Гайдар, йому та його оточенню ще на ранньому етапі стало ясно, що «не може бути дієздатного економічного союзу без союзу політичного. А шансів швидко відтворити його явно не було». Тому вони зробили висновок, що Росії доведеться йти далі самій. Їхнім пріоритетом була лібералізація цін із метою уберегти ринки від колапсу та створити стимули для державних і кооперативних підприємств відновити торгівлю. Утім лібералізація неминуче призвела б до краху фінансової системи, якби тільки уряд різко не обмежив власні витрати, зокрема й субсидії для продовольчої продукції. Це, у свою чергу, могло породити соціальний вибух, але молоді економісти вважали, що ані вони, ані політики не мають жодної іншої життєздатної альтернативи — вони мусили піти на ризик. Вони сподівалися, що їхня шокова терапія перезапустить економіку, відкриваючи шлях для приватизації державної власності та повного переходу до ринку¹⁰.

У супроводі інших членів російського уряду Гайдара та його команду в їхній резиденції в Архангельському відвідав Бурбуліс, також зробивши висновок, що альтернативи шоківій терапії немає. Якщо Єльцин не спробує її запровадити, незважаючи на очевидні ризики, його популярність дуже швидко випарується, як і в Горбачова, а народна революція винесе його з оточенням із кабінетів. Бурбуліс попросив більшої конкретики; Гайдар і молоді економісти виступили зі своїми оцінками та пропозиціями. Після обговорення їх російською Державною Радою Бурбуліс полетів до Сочі, щоб презентувати

план порятунку російської економіки та президентства Єльцина самому президентові. Доповідна записка, яку він привіз до Єльцина, мала назву «Стратегія Росії на перехідний період», але стала більше відомою як «Меморандум Бурбуліса». Ніхто не міг сказати, як Єльцин відреагує на цей план. «Усі чекали, як то кажуть, не щоднини, а щогодини, що там станеться», — згадував пізніше Бурбуліс¹¹.

Бурбуліс із Єльциним провели довгі години на березі Чорного моря, обговорюючи цей план. Олександр Коржаков постачав їм їжу. «Насправді ситуація була екстремальна в тому розумінні, що спадок, який ми отримали, був жадливий, — згадував Бурбуліс. — Борис Миколайович це дуже добре розумів». Сидячи в шезлонгу, Бурбуліс стверджував, що економічний план Гайдара — їхня єдина надія.

Першою реакцією Єльцина була різка відмова:

— Не можу. Як же так?

Але Бурбуліс наполягав. Він мав не тільки переконливі аргументи, але і план дії. «Що було добре — у гайдарівських паперах ідея тут же супроводжувалась кроками, інструментом. Закон — указ, указ — закон, постанова. І зрозуміло було, що пропонується і як це зробити».

Одним з основних висновків Гайдара було те, що Росія не могла дозволити собі субсидувати інші республіки: російські ресурси були потрібні, щоб подолати поточну кризу та зробити велетенський стрибок до ринкової економіки, не спричинивши соціальних заворушень. Це, своєю чергою, ставило під питання потребу в союзному центрі не лише з політичної, а й економічної точки зору. «Об'єктивно Росії не потрібен економічний центр, що стоятиме над нею та займатиметься перерозподілом її ресурсів, — ішлося в тій доповідній записці. — Однак у такому центрі зацікавлені багато інших республік. Установивши контроль над власністю на своїй території, вони прагнуть через союзні органи перерозподіляти на свою користь власність і ресурси Росії. Оскільки такий центр може існувати лише за підтримки республік, він об'єктивно, незалежно від свого кадрового складу, буде проводити політику, що суперечитиме інтересам Росії».

У якийсь момент Бурбуліс спитав Єльцина:

— Що робити з республіками? — а потім сам на це й відповів: — М'яко будемо співпрацювати, але годувати й поїти їх нам немає чим.

Урешті-решт, Єльцин почав схилитися до пропозиції Бурбуліса.

— Що, тільки так і не інакше? — спитав він.

— Тільки так, — наполягав Бурбуліс.

— А є інша можливість? — знову спитав Єльцин.

Бурбуліс відповів заперечно. Нарешті президент здався.

— Якщо нічого іншого немає, значить, будемо робити так.

У Сочі Бурбуліс зустрівся із членами конкурентної групи всередині російського уряду, куди належали союзники Силаєва, які намагались переконати Єльцина дотримуватись обережнішої стратегії, але назад до Москви він полетів із новою надією на майбутнє. Якщо Єльцин дасть хід його меморандуму, то Росія піде шляхом чогось безпрецедентного в її історії: замість ставити на перше місце імперію, вона почне будувати власний ковчег, щоб пережити прийдешній потоп¹².

Подібно до серпневих подій, неочікуваний від'їзд Єльцина зі столиці створив політичну можливість для Горбачова. Він хотів повернутись на центральну сцену в радянській політиці, а його головним інструментом досягнення цього була ідея нового Союзного договору, який він хотів, щоб лідери республік якомога швидше підписали.

Перша післяпутчева зустріч Горбачова з Єльциним та лідерами інших республік, що відбулася 23 серпня, не залишила сумнівів, що не лише старий Союз, але й старий Союзний договір, який призвів до путчу, можна було вже поховати. У наступні дні після тієї зустрічі Горбачов зателефонував одному зі своїх головних радників Георгію Шахназарову і спитав, чи працює той над проектом нового Союзного договору. Питання зашкочило Шахназарова зненацька:

— Мені й на думку не спадало це робити.

Він сумнівався, чи вдасться взагалі поновити переговори. Горбачов наполягав:

— Будемо сидіти склавши руки — остаточно все програємо. Країну розтягнуть до бісової матері.

Шахназаров указав на те, що тепер республіки захочуть від центру більшого.

— Авжеж, — відповів Горбачов, — а ми, зі свого боку, маємо їм пояснити, що без Союзу жодна з них не виживе. Навіть Росія. Усім буде погано¹³.

Десятого вересня, коли в Москві перебував Джеймс Бейкер, Горбачов переконав Єльцина знову долучитися до переговорного процесу. Єльцин погодився за умови, що новий Союзний договір створить конфедерацію — децентралізоване об'єднання, у якому центр відповідатиме здебільшого за питання оборони та зовнішніх відносин. Це була також позиція, на якій стояв лідер України Кравчук, а після краху пугчу — і лідер Казахстану Назарбаєв. Хоч Горбачов хотів нового Союзу, а не конфедерації, він не мав іншого вибору, крім як прийняти пропозицію Єльцина. Наприкінці вересня, коли Єльцина не було в Москві, Шахназаров зустрівся з Бурбулісом та юридичним радником Єльцина Сергієм Шахраєм, щоб обговорити параметри нового договору. Бурбуліс передав радникові Горбачова умови щодо нового порядку старшинства: дні, коли «Росія як «донор», рятівниця Союзу лягала на амбразуру, щоб прикрити будь-який пролом», минули. Росії потрібен був час, «щоб зайнятися собою й зібратися з силами».

Бурбуліс і ті, хто його оточував, не вірили, що намагання Горбачова оживити всесоюзний ринок допоможуть розв'язати економічні проблеми Союзу або слугуватимуть російським інтересам. Республіки переповнювали російські банки дедалі більш знеціненими грошима з метою викачати з Росії її природні ресурси.

— Ось чому ми повинні врятувати Росію та зміцнити її незалежність, відділившись від усіх інших, — стверджували Бурбуліс та Шахрай. — От після того, коли вона стане на ноги і всі знову до неї потягнуться, питання [об'єднання] можна буде розв'язувати знову, — запевняли вони представника союзного центру.

Наразі ж росіяни прагнули конфедерації, а не Союзу, який би їх облутував. Вони також прагнули, щоб Росія стала правонаступницею СРСР, що надало б їй першість у конфедерації. Вони були готові співпрацювати задля цієї мети з центром, який вважали посередником між республіками. Така

організація дозволила б Горбачову залишитися в політиці, якщо й не при владі.

— Ми розуміємо, — казав Бурбуліс, — що Горбачов — видатний реформатор, він, як і раніше, відіграє дуже велику роль на світовій арені. Якщо буде оголошено переговорний процес за сценарієм Росії, знадобляться координаційні структури для здійснення оборонної стратегії, виформування дипломатичних органів. Усі ці функції ніхто не зможе виконувати краще за Горбачова¹⁴.

У перекладі простою мовою пропозиція Бурбуліса означала ось що. Революційне захоплення центру російськими органами влади одразу після путчу провалилось. Через позицію лідерів союзних республік та Джорджа Буша Єльцин був зобов'язаний співпрацювати з центром. Його радники були готові перетворити цей центр на союзника. Якщо Горбачов піде на співпрацю, то зможе забезпечити прикриття російській гегемонії в Союзі й допомогти її підтримувати. Російська пропозиція формально базувалась на принципах конфедерації, відповідаючи в цьому неформальній домовленості між Єльциним і Горбачовим, досягнутій кількома тижнями раніше. Але це було не те, чого прагнув Горбачов від майбутніх переговорів. Його кінцевою метою була союзна держава із сильним центром, і він був готовий докласти всіх зусиль, щоб її досягти.

Поки Єльцин відпочивав у Сочі, налаштований по-бойовому радянський президент здобув неочікувану підтримку від двох найвірніших союзників російського лідера: мерів Москви Гавриїла Попова та Ленінграда Анатолія Собчака. Мільйони мешканців їхніх міст залежали від постачання продовольства із союзних республік, щоб пережити зиму, а це вимагало негайного відновлення союзних зв'язків. І єдиною їхньою надією цього досягти був Горбачов.

— Ленінград виключили з союзного та республіканського забезпечення; ми перестали отримувати продовольство з України, з Казахстану, — повідомив Собчак на зустрічі політичної ради Горбачова 2 жовтня. — За те, що ми постачаємо, я прогдував би десять Ленінградів. Якщо це не зміниться — я забороню вивіз тракторів на Україну, припиню постачання республікам, що не виконують своїх зобов'язань.

Тодішній помічник Собчака, відповідальний за зовнішні відносини, Володимир Путін пізніше згадував про гнів Собчака на те, що відбувалося в Москві.

— Що вони роблять? Навіщо вони руйнують країну? — казав він Путіну¹⁵.

Хоч республіканські керівники в Росії, Україні та Казахстані мали серйозні зауваження щодо планів створити новий союз, більшість із них погоджувалася з необхідністю підписати якийсь економічний договір для відновлення спільного ринку. Горбачов спочатку проголосив, що економічну угоду буде підписано раніше за політичну. Проте коли до зустрічі республіканських прем'єр-міністрів, запланованої на 1 жовтня для обговорення економічної угоди, залишалось усього кілька днів, він різко змінив курс і почав наполягати, щоб політична угода була підписана перед економічною. Він сподівався на те, що економічна необхідність змусить республіканських лідерів схвалити його проект Союзного договору.

Така раптова зміна позиції викликала сум'яття не лише серед республіканських лідерів, але й у власному таборі Горбачова. Головний ідеолог економічної угоди Григорій Явлінський був готовий подати у відставку. Коли він розповів про те, що відбувається, Анатолію Черняєву, помічник Горбачова просто-таки вибухнув. «Він що, з глузду з'їхав!? — написав Черняєв у своєму щоденнику. — Ніякого Союзного договору не буде! Він що — не бачить, що “Росія” його провокує, — щоб усі [інші республіки] розбіглися, а вона “на гордій самоті” буде потім їм диктувати свої умови, “рятуватиме” їх в обхід Горбачова, який уже зовсім не буде потрібний!»¹⁶

Вочевидь, Горбачов вважав, що зуміє впоратись із раптовими змінами, подібними до описаних Черняєвим, бо потрібний і російському президентові, і республіканським лідерам. Республіки непокоїлись через самовладну поведінку Єльцина й хотіли, щоб центр приструнив дедалі більші амбіції Росії. Єльцину, з іншого боку, центр був потрібний як інструмент, за допомогою якого він міг би впливати на поведінку республік. Відчуваючи зміну політичної ситуації, Горбачов знову почав використовувати тактику, що так добре спрацьовувала з партапаратниками, — погрожувати відставкою.

— Я участі в похованні Союзу не братиму, — сказав він Єльцину за кілька днів до від'їзду російського президента в Сочі.

Однак ця тактика не спрацювала. Насправді вона мала проти-лежні наслідки. Назарбаєв, господар економічного форуму, що відбувся 1 жовтня 1991 року в Алма-Аті, відхилив пропозицію Горбачова пов'язати економічну угоду з політичною, стоячи на тому, що економічна угода потрібна республікам передусім. Горбачова фактично не допустили на ту зустріч, що увінчалась успіхом: прем'єр-міністри восьми радянських республік, включно з Росією та Казахстаном, парафували угоду, покликану відновити торговельно-економічні зв'язки між цими республіками¹⁷.

Як він уже не раз робив у минулому, Горбачов відмовився здаватись. Він наполягав на тому, щоб додати політичну угоду до порядку денного запланованого на 11 жовтня засідання Державної Ради СРСР, створеної після путчу нової державної структури, де голови республік мали обговорити економічну співпрацю. Він також попросив своїх радників розіслати до республік новий проект Союзного договору. Підготований Георгієм Шахназаровим та Сергієм Шахраєм, який представляв Єльцина, цей проект відбивав конфедеративне бачення. Але перш ніж відправити його до республік, Горбачов наполягав на внесенні подальших змін. Він хотів замінити згадки про «союз держав» на «союзню державу», додати положення про ухвалення союзної Конституції та виборів союзного президента загальнонародним голосуванням, а не парламентською асамблеєю. Шахназаров виступав проти внесення будь-яких змін, нагадуючи Горбачову, що він уже погодився на конфедерацію, що означала «союз держав», а не «союзню державу». Горбачов був невдоволений і заперечував:

— Будеш мені лекції читати? Це я й без тебе знаю, в університеті вчив. Зараз мова не про слівця, а про суть справи. Будьте такі ласкаві написати: Союзна держава. Жодних заперечень слухати не хочу.

У результаті проект розіслали до республік зі змінами Горбачова¹⁸.

На превелике розчарування радянського президента, політичну угоду було знято з порядку денного засідання Державної

Ради 11 жовтня. Лідер України Леонід Кравчук сказав Горбачову, що український парламент проголосував за призупинення участі в переговорах щодо нового Союзного договору до референдуму 1 грудня, коли українці проголосують за свою незалежність. Горбачов був помітно засмучений такою значною зміною позиції України. Перед тим Кравчук брав участь в обговореннях за умови, що коли референдум не підтвердить голосування парламенту за незалежність, то Україна долучиться до Союзу, котрий Кравчук бачив як конфедерацію. Тепер Україна виходила з переговорів узагалі. Горбачов запропонував, щоб Державна Рада ухвалила звернення до українського парламенту, попросивши його призупинити своє рішення не брати участі в підготовці угоди.

— Верховна Рада підтвердить своє рішення, — відповів Кравчук.

— Бог з вами, а ми очистимо душу! — була відповідь Горбачова¹⁹.

Після зняття з порядку денного політичного союзу головне місце в обговореннях Державної Ради 11 жовтня посіла економічна угода. Презентацію цього договору підготував головний економічний радник Горбачова Григорій Явлінський. То була вже третя його спроба переконати можновладців прийняти його бачення економічного перетворення. Перша була зроблена в 1990 році з розробленням програми ринкового перетворення радянської економіки «500 днів». Підтримавши спочатку цю програму, восени того ж року Горбачов від неї відмовився. У липні 1991-го у співпраці з Джеффрі Саксом із Гарвардського університету Явлінський підготував ще один план економічної реформи для представлення на саміті Великої сімки в Лондоні. Головні світові лідери відхилили його як недостатній. Наразі ж Явлінський презентував переглянута програму, скориговану згідно з новими обставинами поступового розпаду Союзу.

Анатолій Черняєв, який відвідав те засідання, вважав, що Явлінський виконав чудову роботу, презентуючи проект угоди членам Ради. Він назвав виступ Явлінського «лікнепом, культпросвітом для елементарно неписьменних президентів республік». Черняєв був глибоко вражений тим, що він розцінив як неспроможність республіканських лідерів уловити основні принципи

ринкової економіки. «Неймовірний примітивізм», — записав помічник Горбачова у своєму щоденнику. Черняєв мав цілковиту рацію, зазначивши, що мало хто з республіканських лідерів, які піднялися партійними шаблями за радянської командно-адміністративної економіки, добре розумів принципи роботи ринку. Однак вони чітко розуміли інтереси своїх республік та власні інтереси як лідерів, коли наполягали на спільному контролі республік над центральним банком, попри всі спроби Явлінського переконати їх в іншому²⁰.

Позиція лідерів республік не віщувала нічого доброго для спільного фінансового простору й не відповідала сподіванням Черняєва або Бориса Панкіна, радянського міністра закордонних справ (і також продукту московського ліберального істеблішменту), які обидва були присутні на засіданні. Пізніше Панкін так висловив у своїх мемуарах шок, який він відчув, ставши свідком дебатів у Державній Раді: колись усемогутній центр «поміщався тепер в одному кабінеті, причому половину його становили керівники незалежних республік». Панкін із жахом дивився, як нові лідери визначають долю того, що ще залишилось від його країни. «Хто були ці незнайомі нові люди в Державній Раді? Що то за нові хани з периферій Радянського Союзу?» — напише він потім.

Кравчука, який нагадував йому гоголівського персонажа, Панкін схарактеризував як «повненького» чоловіка з «потужним почуттям самовдоволення та власної значущості». Лідер Азербайджану Аяз Муталібов здався Панкіну «вуличним хлопцем-розбишакою, який виріс і порвав зв'язки зі своєю поганою компанією, але не покинув старих звичок». Президент Туркменістану Сапармурат Ниязов нагадав йому «голову передового колгоспу», а президент Киргизстану Аскар Акаєв — «містечкового просвітянина 20-х років». Насправді ж 46-річний Акаєв був одним із провідних радянських експертів з оптики та колишнім головою Академії наук Киргизької РСР. Він також був єдиним середньоазійським президентом, який виступив проти путчу. На думку Панкіна, всі президенти республік мали одну спільну рису — вони були провінціалами, які гадки не мали, як керувати великою країною²¹.

Панкін із Черняєвим були в розпачі. Десятиліттями вони та їхня когорта освічених і ліберально налаштованих апаратників

мусили служити партійним босам, яких відправляли до Москви провінційні партійні еліти. У Горбачові вони нарешті знайшли провінціала з дивовижною здатністю до навчання та зміни як самого себе, так і країни за їхніми стандартами. Але тепер Горбачов швидко потопав разом із країною, яку вони так любили. Просто на їхніх очах влада переходила до купки голів колоніальних адміністрацій, яких вони вважали ще менш освіченими, ніж старі еліти, що за проведені в Москві роки набули хоч трохи імперської витонченості. Варвари захопили Рим.

Борис Єльцин, який тільки-но повернувся до Москви зі своєї сочинської відпустки, більшу частину засідання Державної Ради просидів мовчки. «Упродовж шести годин Держради, насупившись, як бувало на Політбюро, Б[орис] М[иколайович] не відкривав рота», — відзначив Черняєв у своєму щоденнику. Російський президент мав вагомі причини для такої позиції. Хоч він приватно і схвалив «Меморандум Бурбуліса», що ставив Росію на шлях економічних реформ незалежно від бажань та економічних потреб інших республік, політично він був не в тій ситуації, щоб виступити проти договору, який дозволяв республікам випускати гроші на власних умовах і, як вважав Бурбуліс, наводнювати Росію знеціненими рублями та вичерпувати її ресурси. Однією з причин мовчання Єльцина було те, що його уряд ще не дійшов згоди з питання економічних реформ. Іншою — обіцянка, яку він дав Горбачову: підтримати економічну угоду. А ще була схожа обіцянка, яку він дав президентові Бушу.

Джордж Буш неочікувано зателефонував Єльцину в Сочі пізно ввечері 8 жовтня, за два дні до повернення останнього до Москви. Він повторив свою попередню пропозицію: у разі потреби російський лідер може приїхати до Сполучених Штатів по медичну допомогу. Але це була не головна причина його дзвінка. Білий дім був стривожений новинами з посольства США в Москві, де йшлося, що російський уряд припиняє підтримку економічної угоди між республіками.

— Зрозуміло, що це внутрішнє питання й насправді аж ніяк не моя справа, — сказав Буш. — Але я просто хотів поділитися з вами однією думкою. Якесь добровільне економічне об'єднання могло б стати важливим кроком для прояснення, кому що

належить і хто за що відповідає, полегшивши гуманітарну допомогу та будь-які економічні інвестиції, що можуть скоро надійти.

Обіцянкою гуманітарної допомоги Буш намагався підштовхнути російського президента до економічного союзу.

Єльцин зізнався Бушу, що його уряд неодностайний щодо цього питання, але пообіцяв зробити все можливе, щоб підписати економічну угоду. Знаючи прихильність Буша до Горбачова чи, імовірно, навіть підозрюючи, що Буш може діяти від імені радянського президента, Єльцин підкреслив, що співпрацює з тим.

— Я телефонував президентові Горбачову, — сказав Єльцин Бушу, — і ми домовились, що 11 жовтня зустрінемося у Москві, заслухаємо доповіді, а потім Росія підпише угоду.

Єльцин подав це як фактичне принесення в жертву російських інтересів.

— Ми розуміємо, що отримаємо дуже мало; фактично можемо навіть дещо втратити, — сказав він Бушу. — Але ми підпишемо заради більшої політичної мети — урятувати Союз. Як президент, я маю таке право, навіть попри те, що може бути складно провести схвалення через Верховну Раду²².

На перший погляд, Єльцин дотримався своєї обіцянки Бушу. Увечері 18 жовтня російський президент поїхав до Кремля разом із лідерами інших республік, щоб підписати угоду, яка проголосувала створення економічного співтовариства «незалежних держав». Щодо контролю над центральним банком та випуску грошей було досягнуто нелегкого компромісу: всесоюзним банком управлятиме комісія із представників центрального та республіканських банків, але останні мали встановити обмеження на кількість грошей, яку вони могли випускати. Однак не було жодних ознак, що Єльцин мав намір дотримуватися цієї угоди: він одразу ж сказав, що Росія не ратифікує її, якщо тільки разом не буде підписано тридцять додаткових договорів із конкретних питань, важливих для Росії²³.

Раніше того дня російський президент виголосив промову, що буквально ставила хрест на відновленні колишнього Союзу. Він оголосив, що Росія урізає фінансування більшості всесоюзних міністерств, зазначивши, що «потрібно якомога швидше демонтувати залишки унітарних імперських структур і створити

мобільні й дешеві міжреспубліканські». У вересні Росія націоналізувала нафто- та газовидобувні підприємства на своїй території й переспрямувала собі прибуток, який раніше передавався до всесоюзної казни. Збагачуючи Росію і збіднюючи Союз, російське керівництво отримало потужну нову зброю проти центру. У середині жовтня російський парламент проголосував за те, щоб оголосити рішення всесоюзних органів влади, включно з Держрадою Горбачова, необов'язковими для виконання Російською Федерацією. Єльцин видав аналогічний указ і щодо Держплану, всесоюзного органу економічного планування. Телефонний дзвінок Буша змусив Єльцина підписати економічну угоду, але американський президент мало що міг зробити для гарантії, що Єльцин справді її виконуватиме або що його дії не призведуть до подальшого ослаблення Союзу²⁴.

Єгор Гайдар перебував у Роттердамі на запрошення університету Еразма, коли отримав терміновий виклик додому: його хотів бачити Єльцин. Гайдар розумів, що може означати цей виклик — кінець його відносно спокійного життя як наукового радника й початок, можливо, найбільш непопулярної та болісної реформи в російській історії. Хоч Гайдар і не чекав цього з нетерпінням, він був не готовий відмовитись від такої перспективи. Коли він розповів батькові, що може на нього чекати, то цей уже немолодий чоловік, який багато років прослужив радянським військовим кореспондентом на Кубі та в Афганістані, не міг приховати стурбованості. Вихований у сталінській догмі, що свобода означає визнану необхідність, Гайдар-старший дав своє благословення:

— Якщо впевнений, що немає іншого виходу, роби як знаєш²⁵.

Гайдар-молодший уважав, як і Бурбуліс та його оточення, що запропонований план — єдиний спосіб запобігти економічному краху. Він також вважав, що Єльцин — єдиний політик, готовий піти на ризик і запровадити його реформи. «Єльцин добре як для політика орієнтується в економіці, загалом усвідомлює, що відбувається в країні, — писав Гайдар, згадуючи свої перші реакції на зустріч із російським президентом після повернення з Роттердама. — Розуміє величезний ризик, пов'язаний із початком реформ, розуміє й те, до якої міри

самовбивчі пасивність та вичікування». Друзі Гайдара вважали, що він підпав під чари особистості Єльцина й залишився зачарованим на багато років²⁶.

Єльцин був вражений своїм молодим гостем не менше. Він побачив у ньому представника російської інтелігенції, який, «на відміну від занудливих бюрократів урядової адміністрації, не приховуватиме своїх думок», а обстоюватиме їх, незважаючи ні на що. Іншою рисою Гайдара, яку Єльцин визнав за привабливу, було його вміння пояснювати складні економічні питання простими словами. «Слухаючи його, — писав Єльцин, — ви починали бачити шлях, який доведеться пройти». Він також мав програму, яку не пропонував більше ніхто, та групу людей, готових запровадити його план — швидко, рішучу реформу, що принесе результати вже за рік. Ба більше, Гайдар змусив Єльцина повірити, що коли той не зробить щось радикальне з економікою, то розділить долю Горбачова, який увесь час обіцяв реформу, але так її й не провів і тепер був близький до того, щоб зійти зі сцени²⁷.

Бурбуліс, який звів Гайдара з Єльциним, вважав, що вони одразу ж налагодили особистий емоційний зв'язок. Подібно до більшості радянських людей його покоління, Єльцин знав твори діда Гайдара по батьковій лінії Аркадія й захоплювався ними, а як уродженець Уралу, був найвищої думки про твори діда Гайдара по материнській лінії Павла Бажова, автора збірки казок на основі уральського фольклору під назвою «Малахітова скринька». «Це якесь рідкісне братання, — казав пізніше Бурбуліс, згадуючи першу зустріч Єльцина з Гайдаром. — Раптом виходить — ми з одних земель, з однієї вулканічної породи, одного кореня». «Свердловська мафія» у Кремлі розросталась і знаходила собі рекрутів у неочікуваних місцях.

Спільне коріння, про яке згадав Бурбуліс, було не лише географічним, але й ідеологічним. Бурбуліс вважав, що Гайдар та Єльцин мали спільну особливу історичну та культурну матрицю раннього більшовизму. «Ось цей утопізм, міфологія більшовицького завзяття, служіння ідеї... в цьому хлопцеві є, — зауважив Бурбуліс стосовно Гайдара. — І цей код історико-культурний і соціально-романтичний — усе спресувалося». Обидва дідусі Гайдара були відданими більшовиками, які брали участь ще в революції 1917 року. Обидва допомагали придушувати се-

лянські повстання проти комуністичного правління. Наразі ж їхній онук збирався привести країну назад у світ, де приватна власність, яку захищали бунтівні селяни, посідала б чільне місце. В обох випадках процес був надзвичайно болісний. Масований наступ більшовиків на капіталізм змінювався аналогічним наступом на комуністичну економічну систему. Полонених Єгор Гайдар брати не збирався²⁸.

Хоч Єльцин і схвалив «Меморандум Бурбуліса» ще в Сочі, він не говорив про це публічно, а може, й не прийняв остаточного рішення щодо нього аж до зустрічі з Гайдаром. Але щойно він визначився, розвиток подій набрав просто шаленої швидкості. Російський президент готувався презентувати план реформ і вимагати особливих повноважень для його запровадження на сесії З'їзду народних депутатів — російського суперпарламенту, — запланованій на 28 жовтня. За кілька ж днів до сесії новини про зміст цієї реформи та промови Єльцина досягли оточення Горбачова. Двадцять другого жовтня помічник останнього Вадим Медведєв зазначив у своєму щоденнику: «Схоже, буде оголошено загальну лібералізацію цін, причому без зв'язку з посиленням банківського регулювання грошового обігу та обмеження бюджетного дефіциту. Найближчі дні покажуть, до чого йтиме, але російське керівництво явно хилить до крайнього варіанта — повної незалежності республік»²⁹.

Поки Горбачов залишався в невідомості щодо очікувань від загрозованої промови Єльцина, 25 жовтня Єльцин зателефонував Бушу, щоб повідомити про наближення крутого повороту в російській політиці, «дотримуючись традиції, що встановилася між нами, обговорювати дуже важливі питання». Він сказав:

— Я оголошу змістовні економічні плани та програми і скажу, що ми готові швидко перейти до відпущення цін, усіх одночасно, приватизації, фінансової та земельної реформи. Усе це буде зроблено впродовж наступних чотирьох-п'яти, можливо, шести місяців. Це буде одноразове зусилля. Воно підвищить інфляцію і знизить рівень життя. Але я маю мандат народу й готовий це зробити. Результати ми отримаємо вже до наступного року.

Єльцин запропонував направити свого міністра закордонних справ Андрія Козирева до Вашингтона, щоб пояснити план

російської реформи, і Буш висловив зацікавленість у зустрічі з ним.

— Схоже, програма амбітна. Вітаю вас із непростим рішенням, — сказав він.

Президенти закінчили розмову як старі друзі, причому Єльцин повідомив Бушу, що двотижнева відпустка пішла йому на користь.

— Я повний сил, граю в теніс, а з серцем усе добре, — запевнив він Буша. — Я в порядку³⁰.

Буш поговорив із Єльциним 25 жовтня 1991 року. Три дні по тому, 28 жовтня, російський президент звернувся до свого парламенту із, мабуть, найбільш доленосною промовою в його короткій історії.

— Я звертаюсь до вас в один із найкритичніших моментів у російській історії, — сказав Єльцин на початку свого звернення, що тривало приблизно годину й мало назву «Звернення президента Росії до народів Росії, до З'їзду народних депутатів Російської Федерації». — Саме зараз визначається, якою буде Росія, та й країна загалом, у наступні роки й десятиліття, як житимуть нинішнє та майбутні покоління росіян. Звертаюсь із рішучістю беззастережно стати на шлях глибоких реформ і за підтримкою в цій рішучості всіх верств населення.

Єльцин оголосив, що уряд планує «відпустити» ціни й урізати витрати, зокрема й продовольчі субсидії.

— Найскладнішим буде перший етап. Відбудеться деякий спад рівня життя, але зникне нарешті невизначеність, з'явиться чітка перспектива. Головне, що не на словах, а на ділі ми почнемо нарешті вилазити з трясовини, що засмоктує нас дедалі глибше. Якщо підемо цим шляхом сьогодні, відчутні результати отримаємо вже до осені 1992 року. Якщо не використаємо реального шансу переломити несприятливий хід подій, приречемо себе на зубожіння, а державу з багатовіковою історією — на крах.

— Реформи в Росії — це шлях до демократії, а не до імперії, — продовжував Єльцин, порушуючи тему відносин між союзним центром і республіками.

Він оголосив, що до 1 листопада, уже через три дні після його промови, Росія припинить фінансування більшості союзних міністерств. Роль міжреспубліканських органів влади зведеться до координації відносин між республіками: Росія не дозволить відновити старий всевладний центр. Але Єльцин не відкидав ідеї Союзу повністю. Він заохочував Україну, керівництво якої відмовилось підписати економічну угоду, долучитися до економічного союзу й погрожував, що кожна республіка, яка проводить політику «штучного» відокремлення від Росії, буде змушена платити за російські ресурси світові ціни. Він сподівався, що колишні радянські республіки підпишуть також політичну угоду. За відсутності такої угоди, казав Єльцин, Росія проголосить себе правонаступницею СРСР і перебере на себе управління всесоюзними інституціями та власністю — випад насамперед у бік лідерів України та Казахстану³¹.

Наступного дня Єльцин попросив російський парламент надати йому особливі повноваження на рік. Незалежно від результатів трансформації виборів у 1992 році не буде. Він особисто очолить уряд і нестиме повну відповідальність за успіх реформи. Усі його прохання були задоволені. «Найпопулярніший президент нарешті готовий до найнепопулярніших заходів. Групу камікадзе очолить Єльцин», — ішлося в передовиці «Независимой газеты».

Реакція інших республік була у крапцю разі обережною.

— Приблизно 60 % товарів Узбекистан отримує ззовні; багато надходить із Росії, — сказав узбецький лідер Іслам Карімов. — Тому лібералізація цін у РРФСР позначиться на Узбекистані й ми змушені будемо вжити захисних заходів.

Це прозвучало як вирок не лише старому Радянському Союзу, але й економічній угоді, покликаній зберегти існування спільного ринку³².

Російський ковчег виходив із радянської гавані.

ОСТАННІЙ ГЕРОЙ

Наприкінці жовтня обслуга Королівського палацу в Мадриді, офіційної резиденції іспанського короля, отримала від державної адміністрації прохання зняти зі стін одне з його найвеличніших полотен. Картина, що зображувала Карла V, імператора Священної Римської імперії та короля Іспанії початку XVI століття, ішла не на реставрацію, а у сховище. Палац готували до відкриття міжнародного саміту з питань Близького Сходу, запланованого на 29 жовтня, і зображення християнського правителя, який масово винищував мусульман, явно не відповідало події. Мадриду було віддано перевагу перед Вашингтоном, Каїром, Женевою та Гаагою як найкращому місцю для першої зустрічі на високому рівні між ізраїльськими й палестинськими лідерами за понад сорок років. Ті погодилися зустрітися з лідерами Єгипту, Сирії та інших країн регіону, щоб поговорити про мир — почати процес, який зрештою приведе до підписання Угод в Осло 1993 року та встановлення найдовшого періоду миру в сучасній історії Ізраїлю¹.

Мадридській конференції не було б без нового духу співпраці між Сполученими Штатами й Радянським Союзом, двома супердержавами-супротивницями часів холодної війни, що змагалися на Близькому Сході десятиліттями, фінансуючи та озброюючи протиборчі сторони арабо-ізраїльського конфлікту. Офіційними співорганізаторами конференції виступили Джордж Буш та Михайло Горбачов. «Президент Буш і президент Горбачов просять Вас прийняти це запрошення», — ішлося в листі, адресованому потенційним учасникам, серед яких були очільники європейських та близькосхідних держав, а також керівництво Організації визволення Палестини. Усі вони погодилися приїхати особисто або відрядити делегації високого представницького рівня.

Домовленості про скликання цієї конференції було досягнуто під час липневого візиту Джорджа Буша-старшого до Москви. Загалом торувати шлях до Мадрида почали ще за вісім місяців

до того в Парижі. Голови європейських держав зустрічалися там у листопаді 1990 року з лідерами Сполучених Штатів та Канади, щоб підготувати ґрунт для того, що пізніше назвали мирною конференцією за наслідками холодної війни. Вони скористалися нещодавнім розвитком подій у Східній Європі, падінням Берлінського муру та зникненням «залізної завіси», щоб ухвалити Паризьку хартію для нової Європи — документ, який інституційно та ідеологічно наводив мости через прірву між Сходом і Заходом, закладаючи міцне підґрунтя для створення Організації з безпеки і співробітництва в Європі².

Джеймс Бейкер був переконаний, що саме там і тоді холодна війна безумовно добігла кінця. Його переконання базувалось не стільки на підписаній Паризькій хартії, як на діях Радянського Союзу, лідери якого вперше з часів Ялтинської конференції 1945 року погодилися працювати разом зі Сполученими Штатами над розв'язанням великої міжнародної кризи — вторгнення Іраку під керівництвом Саддама Хусейна до Кувейту кількома місяцями раніше. У Парижі, відповідаючи на пряму пропозицію президента Буша, Михайло Горбачов погодився стати співавтором резолюції Ради Безпеки ООН, що дозволяла застосування сили проти Саддама Хусейна. Горбачов відхилив жорстку лінію своїх радників і дотримав слово, даючи Бушу та міжнародній коаліції держав можливість атакувати Саддама, вибити його з Кувейту і взяти Ірак в облогу³.

Після перемоги Сполучених Штатів у війні в Перській затоці американський вплив у регіоні значно зріс, створюючи для Вашингтона можливість лобювати мирну конференцію між Ізраїлем і його арабськими сусідами. Радянський Союз підтримав цю ініціативу, що отримала новий імпульс після краху в Москві путчу та призначення радянським міністром закордонних справ Бориса Панкіна. Радянські керманічі, які після Шестиденної війни 1967 року розірвали дипломатичні відносини з Ізраїлем, відновили їх у жовтні 1991-го. На подив Вашингтона, вони зробили це без консультацій із Сирією, своїм головним союзником у регіоні. Події на Близькому Сході розвивалися за американським сценарієм. Того місяця президент Буш, приймаючи близькосхідного правителя, еміра Бахрейну, прокоментував нову американську оцінку СРСР так:

— Ми більше не бачимо в них загрози нашим інтересам на Близькому Сході.

Джеймс Бейкер починатиме свої численні зустрічі із близькосхідними лідерами, від прем'єр-міністра Ізраїлю Іцхака Шаміра до президента Сирії Гафеза аль-Асада, такою самою впевненою фразою:

— СРСР залишається повністю на нашому боці.⁴

Михайло Горбачов точно був на боці американських планів щодо майбутнього Близького Сходу, але розвиток подій у СРСР ставив під питання зобов'язання, які він збирався на себе взяти на міжнародній арені. Ця непевна ситуація повторювала інші нещодавні драматичні події в міжнародній політиці. Паризький саміт у листопаді 1990 року, що відкрив шлях до Мадридської мирної конференції, виявився останньою міжнародною конференцією, яку відвідала прем'єр-міністр Великої Британії Маргарет Тетчер. Поки вона була на переговорах у французькій столиці, на закритих зборах її власної фракції у британському парламенті відбулося голосування, що змусило її подати у відставку. Для британців це стало своєрідним повторенням Потсдамської конференції наприкінці Другої світової війни, коли виборці раптом проголосували за лейбористів, знявши з посади Вінстона Черчилля. Тепер існували цілком обґрунтовані побоювання, що Мадрид може стати останньою міжнародною конференцією для іншого важковаговика міжнародної політики — Михайла Горбачова.

— Нещодавно [надійшли] повідомлення, що він може довго не протриматись, — записав Буш у своєму аудіошоденнику напередодні від'їзду до Мадрида. — Інформаційний бюлетень указує на те, що це може бути моя остання така зустріч із ним. Час не стоїть на місці.

За кілька ж хвилин до того він надиктував під магнітофонний запис:

Мені ясно, що ситуація стосовно Горбачова та центру жахливим чином змінилася. Він постійно слабшає. Мене турбує його настрій. Він ще важливий у ядерних питаннях, але в усіх економічних моментах республіки, схоже, самотверджуються дедалі більше. Буде цікаво дізнатися, що він нала-

штований робити далі. Я пам'ятаю, як іще не так давно він терпіти не міг Єльцина. Буквально в Кемп-Девіді [в червні 1990 року] він дав зрозуміти, що навряд чи Єльцин чогось досягне. Але тепер усе змінилося⁵.

Вилітаючи з Москви до Мадрида у другій половині дня 28 жовтня, Горбачов був аж ніяк не в доброму гуморі. Адже тепер центром уваги в радянській столиці став Єльцин. Прийдешній американсько-радянський саміт та міжнародна мирна конференція, що за звичних обставин були б головними новинами, раптом стали питаннями другорядними. При цьому їх ще й висвітлювали у пресі не на користь Горбачова. «“Посол неіснуючої держави” — такими були типові заголовки в московських газетах», — згадував радянський міністр закордонних справ Борис Панкін. Горбачов гостро реагував на таку зневагу. У Мадриді, коли один репортер поставив йому невинне запитання: «Хто заміщує вас у Москві з часу вашого від'їзду?» — радянський президент обурився:

— Я все ще президент, — відрізав він. — Ніхто мене не заміщує. Усі інші роблять те, що й мають робити, і виконують свої обов'язки. [...] Ніхто не виведе мене із гри⁶.

У поїзді до Мадрида чоловіка погодилась супроводжувати Раїса Горбачова. Вона вже частково відійшла від серпневого потрясіння, але зір у неї погіршився. Кримські хвилювання переслідуватимуть її до кінця життя. Тепер, коли в Кремлі сидів Єльцин, вона перестала там бувати. У міру того як влада Горбачова йшла на спад, вона бачила, як люди навколо нього ставали дедалі менш люб'язними. Вона посварилась із вірним помічником Горбачова Анатолієм Черняєвим, який після того уникав дружини свого шефа. Спочатку він навіть відмовився їхати до Мадрида з цієї причини, але Горбачов його примусив. Під час польоту, коли Черняєв та інші президентські радники обговорювали саміт, Раїса Максимівна читала на диванчику в іншому кінці салону.

Її власна книга «Я сподіваюсь...», що вийшла у США у вересні, потрапила до списку бестселерів *New York Times*, але поділитися радістю їй особливо не було з ким. Барбара Буш, яка надихнула її написати книгу, запросивши на вручення дипломів

до коледжу Веллслі в червні 1990 року, до Мадрида не полетіла. Уже це зменшувало важливість майбутньої американсько-радянської зустрічі, знижуючи її статус із офіційного візиту до робочого. Радянська сторона до останнього не знала, хто зустрічатиме Горбачових, коли вони приземляться в Мадриді. Згодом до президентського літака дійшла новина, що до аеропорту виїхали прем'єр-міністр Іспанії Феліпе Гонсалес та його дружина Кармен Ромеро. «Мені здалося, що ця новина трохи підбадьорила президента», — згадував Борис Панкін⁷.

Гонсалес виявив до радянського лідера щиру повагу. То була зустріч двох союзників та соратників, якщо не друзів. Горбачов мав природну симпатію до Гонсалеса, фермерського сина, який став генеральним секретарем Іспанської соціалістичної робітничої партії, а згодом і прем'єр-міністром. Гонсалес, зі свого боку, глибоко поважав Горбачова. Почувши про серпневий путч, він висловив найпринциповішу позицію з усіх західних лідерів. Тоді як президент Франції Франсуа Міттеран був готовий визнати путч як факт, а Буш спочатку вагався, Гонсалес одразу ж випустив комюніке, яке підготував сам, і назвав цю подію державним переворотом. Тепер він сказав Горбачову:

— Михайле, у ті дні в мене було враження, що Захід визнав те, що сталося, як dokonаний факт і був готовий змиритися з цим.

Гонсалес вважав, що, виявивши вже готовність списати Горбачова один раз, західні лідери цілком можуть зробити це знову.

— За моїми спостереженнями, політичні лідери Заходу не мають сьогодні впевненості у здатності Радянського Союзу зберегтися і тому беруть до уваги низку можливих сценаріїв, аж до розпаду СРСР, — сказав він Горбачову. — Мене це дуже гнітить.

Слова Гонсалеса так сильно вразили Горбачова, що через кілька років він відтворив їх у своїх мемуарах. В останній час перебування при владі, у міру того як удома ситуація гіршала, Горбачов шукав розради в закордонних візитах та спілкуванні зі своїми західними друзями. Ті часи добігали кінця. Навіть на Заході він більше не почувався у своїй тарілці. Він дедалі більше перетворювався на нікому не потрібну фігуру⁸.

Александр М. Гейг, колишній держсекретар в адміністрації Рейгана, зробив заяву, що стала своєрідним політичним некрологом Горбачова: «Пан Горбачов — лідер учорашнього дня,

перед яким ми у великому боргу за те, що він не вдався до сили, щоб запобігти розпаду імперії. Але, якщо говорити про майбутнє, він — уже історія». Журналісти з американського та радянського боку розуміли, хто насправді править бал у Мадриді. У газеті «Правда» повідомлялося про брифінг, на якому голова служби протоколу іспанського МЗС сказав репортерам:

— Музику замовляють американці, учасники конференції підтанцьовують, а ми надаємо їм сцену.

Те саме відчуття було висловлене і в статті *New York Times*, де серед іншого обговорювалося біле шатро, встановлене біля входу до радянського посольства, у якому Буш із Горбачовим зустрілися перед конференцією. «Це шатро дещо говорить про занепад СРСР, — писав Алан Ковелл. — Запропонували його американці, пошили іспанці, а радянське керівництво на нього просто погодилося»⁹.

Горбачов зустрівся з Бушем за робочим обідом у новій будівлі радянського посольства 29 жовтня, наступного дня після свого прибуття до Мадрида. Зустріч «була теплою, навіть сердечною, особливо поки працювали камери», — згадував міністр закордонних справ часів Горбачова Борис Панкін. Почалася вона з обговорення розвитку подій після останньої зустрічі двох лідерів у липні. Обговорення природно торкнулося путчу, порушуючи тему незахищеності, яку Горбачов відчував у той час.

— Намагатися змістити вас було дурістю, — сказав Буш Горбачову.

— Саме це генерали іноді й роблять, — відповів Горбачов, жартома вказуючи на генерала Скоукрофта.

— Якщо Brent Скоукрофт хоче мою роботу (або Бейкер, якщо вже на те пішло), вони можуть її отримати, — запропонував Буш.

Проте для Горбачова жарт видався надто тонким.

— Я не збираюсь відмовлятися від своєї роботи, — відрізав він Бушу.

Ця заява підказала Бушу порушити питання, яке не можна було ігнорувати.

— Можливо, це й недоречне запитання, але чи не боїтеся ви другої спроби заколоту?

Горбачов висловив упевненість, що перевага на його боці. Він дуже сподівався на підписання нового Союзного договору.

Тоді як Горбачов робив усе можливе, щоб передати американському президентові обережний оптимізм щодо радянського майбутнього, Буша понад усе цікавила ядерна безпека. Він хотів максимально скоротити радянські ядерні арсенали, поки Горбачов усе ще мав повноваження це зробити.

— Мені б хотілося почути вашу думку, — сказав Буш. — У цій ситуації центр відіграє велику роль, і справа за вами.

Горбачов запевнив Буша, що боятися нічого.

— Джордже, — сказав він, — багато з того, що ви чуєте в пресі, недостовірне. Можливо, від неї вимагають так казати.

Він продовжив, що, попри роздуту політичну риторику, Леонід Кравчук зобов'язався привести Україну до без'ядерного статусу. Те саме зробив і Нурсултан Назарбаєв для Казахстану, а Єльцин буквально нещодавно зізнався, що віддає перевагу централізованому контролю над збройними силами¹⁰.

Однак у той час, як на чільному місці американського порядку денного стояла ядерна зброя, у радянському панували гроші. Горбачов хотів отримати від США широкомасштабну допомогу.

— Ми всі розуміємо, що стоїть на кону, — сказав він. — Те, що відбувається з Союзом, матиме наслідки для всього світу. — Після цього він прямо заявив: — Дозвольте бути дуже відвертим: 10—15 мільярдів доларів — це для нас небагато, і їхнє повернення не становитиме серйозної проблеми.

Американці ж були не готові говорити про такі суми.

— Я скажу вам, що можу зробити зараз, — відповів Буш, — півтора мільярда на зиму, поки ви розберетесь у ситуації між центром і республіками. Якщо цього вам недостатньо, то після повернення я проконсультуюсь і подивлюся, що можна буде зробити.

Горбачов відповів, що йому потрібні 3,5 мільярда, щоб упоратись із продовольчою кризою до нового врожаю. Тут до розмови долучився Джеймс Бейкер і повідомив, що США не зможуть запропонувати більше, ніж тільки-но сказав Буш. При цьому він начебто сказав на вухо перекладачеві Горбачова Павлу Палажченку:

— Беріть півтора мільярда — живі гроші, беріть, поки не передумали. Мало? Але більше не можемо.

На цьому переговори щодо пакета допомоги скінчилися. Буша та його радників непокоїла позиція республік щодо радянського боргу, який ті не брали й не горіли бажанням повертати. Утім американці відчували дедалі більший тиск зробити щось — якщо не врятувати Горбачова, то принаймні захистити населення його країни від можливого голоду. Адміністрація Буша була готова відкрити свій гаманець ширше, ніж хтось міг би припустити кількома місяцями раніше, але лише щоб нагодувати голодних і допомогти відвернути соціальний вибух, який міг повернути до влади прихильників жорсткої лінії й передати ядерну зброю не в ті руки. Для Горбачова, який уже намагався, але не зміг переконати Буша надати велику фінансову допомогу на липневому саміті Великої сімки в Лондоні, пропозиція американців, імовірно, не стала сюрпризом. Пізніше він навіть висловить певне задоволення від пропозиції Буша.

Навіть попри те що Буш із Горбачовим погодилися, що головним завданням Мадридської мирної конференції було надати можливість зустрітись і почати переговори двом сторонам близькосхідного конфлікту, самій цій конференції на їхній попередній зустрічі приділялось на диво мало уваги. Буш хотів, щоб радянське керівництво й далі заохочувало сирійських та палестинських лідерів брати участь у мирному процесі. Горбачов пообіцяв свою допомогу, але озвучив власні побажання. Глобальний радянський порядок денний СРСР поступово стискався до слов'янського та православного світу, традиційної сфери інтересів царів та фокусу російської зовнішньої політики в наступні десятиліття. Горбачов хотів, щоб Сполучені Штати переконали своїх турецьких союзників бути більш поступливими в питанні греків-кіпріотів, а також більше залучити ООН до розв'язання югославської кризи, яка вже принесла перші жертви. Просунувся він мало: Буш не обіцяв підтримки щодо Кіпру й був скептично налаштований щодо Югославії¹¹.

Як і слід було очікувати, більшість питань на прес-конференції, яку Буш із Горбачовим дали після своєї зустрічі, стосувалась ситуації в Радянському Союзі, а не близькосхідного мирного процесу. Черняєв записав у щоденнику: «Буш намагався не показати різниці вагових категорій, а М[ихайло] С[ергійович] не з тих, хто “дозволив” би... Тримався мов і не було нічого».

Утім, за словами Павла Палажченка, це не справило на аудиторію великого враження. «Коли вони дивилися на Горбачова, — писав він пізніше про реакцію американської делегації, — вирази їхніх обличчя були скептичними, холодними й байдужими... Для них він був уже кінченою людиною». Того дня в Палажченка було відчуття, що «епоха явно добігає кінця». Борис Панкін звинувачував Буша в недостатньому вияві підтримки колеги. Він відчував, що, попри зовнішні жести, не вистачало чогось важливого. «Поступово я почав здогадуватись, у чому річ, — згадував Панкін. — Горбачова не могли бракувало всі ці мудрування в пресі щодо розпаду Радянського Союзу та його власного непевного становища. Він знав, що президент Буш отримує здебільшого таку саму інформацію, як і він, і очікував, що Буш виявить якісь ознаки підтримки, подасть якийсь знак. Але Буш знаку не подавав»¹².

Якщо Буш і подав якийсь знак, Панкін не зумів його розпізнати. У Мадриді він був у поганому настрої. Схоже було, що скоро він стане міністром без міністерства. В іспанській столиці до нього дійшла новина, що у своїй промові щодо економічної реформи Єльцин буквально поклав міністерство Панкіна на плаху, вимагаючи скоротити його в десять разів і навіть погрожуючи припинити фінансування взагалі.

Напередодні Мадридської конференції оголошення планових скорочень, зроблене російським міністром закордонних справ Андрієм Козиревим, уже викликало занепокоєння Вашингтона. Буш та Джеймс Бейкер проінструктували посла США в Москві Роберта Страуса якомога швидше зустрітись з Козиревим, щоб обговорити неочікувані скорочення щодо міністерства Панкіна. Оскільки Мадридська конференція мала початися вже за кілька днів, показове різке ослаблення Єльциним усесоюзного центру, разом із його міжнародним крилом, становило велику загрозу американським планам установами миру між Ізраїлем і Палестиною. Козирев запевнив Страуса, що просто висловив розчарування тим, що союзне міністерство ігнорує інтереси Росії. Здавалося, проблему було вичерпано. Аж раптом тепер, у Мадриді, Панкін дізнався, що, попри запевнення Козирева в протилежному, Єльцин пішов напролом і таки оголосив скорочення¹³.

Панкін намагався зберігати хорошу міну, розповідаючи міжнародній пресі, що «Борис Миколайович, мабуть, говорив фігурально», але ситуація виходила з-під контролю. Його підлеглі в союзному Міністерстві закордонних справ збунтувались. У Мадриді міністр отримав підписану кількома найвищими чиновниками міністерства петицію з вимогою його повернення до Москви. У петиції «чорним по білому так і було сказано: треба не мир на Близькому Сході відновлювати, а МЗС рятувати», — згадував Панкін. Він це зробити відмовився. Він повернеться, лише коли вважатиме, що його світову місію повністю виконано¹⁴.

Це міністерське звернення підкреслило прірву між величним фасадом радянської дипломатії і вбогим повсякденням союзного уряду. Крах союзних інституцій, що набирав швидкості в Москві, здавався нічним жахом, який багато хто в Мадриді (і не лише члени радянської делегації) просто хотів забути. Зрештою, він заважав здійсненню мрії, яку західні лідери плекали впродовж багатьох поколінь, — встановлення стійкого миру на Близькому Сході. Наразі ж, коли мрія здавалася цілком досяжною, партнер, на якого вони розраховували в запуску цього процесу, міг скоро зникнути.

Американці добряче попрацювали, щоб не дати цій мрії померти, допомагаючи радянському центру відрядити представників за кордон та зіграти свою роль у грандіозній близькосхідній виставі. Радянська сторона не підвела. Подібно до старих аристократів, котрі програли всі володіння нуворишам, але не відмовились від свого екстравагантного стилю життя, її керманічі все ж прибули до Мадрида на свій останній бал. Усі вітали їхню присутність, але сама ця конференція вважалась виключно американським успіхом. У десятках вітальних листів, отриманих потім її головним організатором та промоутером Джеймсом Бейкером, Радянський Союз узагалі не згадували¹⁵.

Справжньою полегшою під час візиту Горбачова до Мадрида став обід, який вони з Бушем та Феліпе Гонсалесом відвідали на запрошення іспанського короля Хуана Карлоса. Отам уже радянський лідер отримав усю емоційну підтримку, якої так прагнув. У мемуарах Горбачов назвав той обід та чотиригодинне спілкування «по-справжньому унікальними» та «дивовижно

щирими». Вони з Раїсою Максимівною, яка пізніше відбула з королевою, залишивши чотирьох чоловіків самих, згадували свої тяжкі випробування в Криму. Хуан Карлос, який сам пережив військовий переворот і керував країною зі своїми національними проблемами (найяскравіша — баскський сепаратизм), дуже його підтримував. Те саме робив і Феліпе Гонсалес. Той обід в іспанського короля зробив усю поїздку недаремною для Горбачова. Незважаючи на всі негаразди й приниження, Мадридська конференція врешті дала йому те, що й попередні закордонні візити: підняла його дух і допомогла «перезарядити внутрішні батареїки», щоб продовжити боротьбу після повернення додому¹⁶.

Інша психологічна розрядка надійшла з неочікуваного боку — від президента Франсуа Міттерана, який запросив Горбачових на зворотній дорозі з Мадрида до Москви відвідати його скромний маєток на півдні Франції. Ті запрошення прийняли. На відміну від Гонсалеса, який підтримав Горбачова в перші й найскладніші години путчу, Міттеран спочатку зробив заяву, яку багато хто потрактував як фактичне визнання перевороту. До кінця дня він, щоправда, скоригував свою позицію, і оточення Горбачова звинуватило в цьому хибному кроці радянського посла в Парижі. Наразі ж Міттеран був не проти зустрічі з Горбачовим. Він хотів підтримати його боротьбу за збереження Союзу й неодноразово продемонстрував це під час імпровізованого візиту радянського лідера до його маєтку.

— Історія століть навчає нас, — сказав він Горбачову, згідно зі щоденником Черняєва, — що Франції необхідний союзник, щоб можна було забезпечувати європейський баланс. [...] Ми великі друзі нинішніх німців. Але дуже небезпечно, якби на північ або на схід від Німеччини було м'яке підчерев'я. Тому що завжди в німців буде тенденція, спокуса проникнути на цих напрямках.

Горбачов був абсолютно з цим згодний. Фактично двоє лідерів дійшли згоди майже з усіх питань, серед яких: загроза німецької економічної експансії, занадто тісні відносини між Сполученими Штатами та Ізраїлем і необхідність зберегти Югославію. Сидячи наодинці, вони обговорили нову архітектуру Європи, майже завжди сходячись у думках¹⁷.

Тепер Горбачов явно почувався у своїй стихії. Коли до президентів приєдналися дружини та помічники, розмова продовжилася за коньяком та кавою, які подали після обіду. «Міттеран, — згадував Черняєв, — сидючи у великому кріслі, зрідка “перепиняв” безладну розмову значущими репліками [...] зі своєю доброзичливо-поблажливою усмішкою на втомленому обличчі». Черняєв, один з архітекторів горбачовської концепції «спільного європейського дому» та європейської долі Радянського Союзу, написав у своєму щоденнику про цю зустріч так: «Два великі європейці кінця страшного століття, такі різні й такі зрозумілі один одному». Утім навіть він не зміг уникнути згадки про різницю між приватною та публічною поведінкою Міттерана. На прес-конференції після їхніх неформальних переговорів Міттеран, як і Буш до нього, запропонував Горбачову дуже мало підтримки. Таким найменш було враження помічників останнього.

— Друзі списують його, — сказав Черняєву Палажченко.

Під час польоту додому Горбачов зібрав невеличку групу радників за ланчем, щоб поділитися своїми думками про візит і намітити курс на майбутнє. Він був задоволений і натхнений тим, що сприйняв за турботу західних лідерів про майбутнє СРСР. Найкращою стратегією, стверджував Горбачов, було б підтримати Єльцина в його спробах економічних реформ, водночас лобюючи новий Союзний договір. Усі погодились. «Єдиною людиною в літаку, яка здавалась песимістичною щодо шансів на успіх, була Раїса Горбачова, — писав пізніше Палажченко. — Говорила вона небагато, але було ясно, що її непокоять серйозні передчуття»¹⁸.

Подібно до повернення Горбачова до Москви після випробувань у Криму, його повернення з Мадрида певною мірою стало приземленням в іншій країні. І знову трансформував цю країну Борис Єльцин. Його рішення ініціювати радикальну економічну реформу, запровадити яку Горбачов колись не наважився, а тепер уже не мав часу, справило сильне враження на всіх, навіть на радників Горбачова. «Ці дні, мабуть, урешті є вирішальними, — зазначив Анатолій Черняєв у щоденнику після повернення з Мадрида. — Доповідь Єльцина на 3'їзді РРФСР — це, звичайно, прорив. До нової країни, нового суспільства».

Ельцин горів бажанням показати, що він справді мав на увазі те, про що сказав у своєму виступі перед російським парламентом. Росія урізала фінансування більшості союзних міністерств. Викладачі університетів залишилися без зарплат, а студенти — без стипендій. Черняєв очікував, що до середини листопада в самій лише Москві з'явиться п'ятдесят тисяч безробітних міністерських чиновників. То був перший раз, коли він та його колеги із президентської адміністрації не отримали заробітної платні: після того як Росія припинила фінансування, в союзній казні просто не залишилось грошей. Нестача харчів стала повсякденною реальністю. Зі свіжими силами після Мадрида Горбачов відчував можливість повернути хоча б частину своїх утрачених політичних позицій. Четвертого листопада на засіданні Держради, на якому були присутні лідери союзних республік, він розкритикував Ельцина за непродуманий план запровадження реформ¹⁹.

— Подивіться, що відбувається, — сказав Горбачов про споживацьку паніку, викликану лібералізацією цін Ельцина. — Звичай у Москві продають 1800 тонн хліба на день. Учора було продано вже 2800 тонн! Товари розкуповують з неймовірною швидкістю. Крамниці почали притримувати товари. Ринки спорожніли: продавці чекають на підвищення цін.

Горбачов розпочав свою атаку ще до того, як Ельцин увійшов до зали — той затримався, — але після того, як президент Росії все ж прибув на засідання, продовжив:

— Так завжди буває, коли запізнюєшся, — заявив Горбачов у присутності Ельцина.

Борис Панкін згадував: «Присутні з подивом перезирнулися — ролі змінились, і тепер уже Горбачов дорікав Ельцину за зволікання»²⁰.

Горбачов використовував ауру світового лідера, яку він частково відновив у Мадриді, заради досягнення своєї головної мети — збереження Союзу.

— На Заході бояться розпаду Радянського Союзу, — заявив він республіканським лідерам. — І я можу підтвердити, що саме це було лейтмотивом усіх розмов у Мадриді. Вони не можуть зрозуміти, що з нами відбувається. Саме тоді, коли ми безповоротно й беззастережно стали на шлях демократичного розвитку,

розчищаємо завали тоталітаризму. [...] СРСР, кажуть вони, треба зберегти як одну з опор сучасного світу.

Єльцина це не вразило. Він відкинув спробу Горбачова поновити обговорення Союзного договору, вимагаючи, щоб учасники засідання чітко дотримувались порядку денного, де питання про цей договір не було. Однак російський президент не виявив волевожості до ідеї об'єднання загалом і навіть висловився на підтримку подальшого існування спільних збройних сил. Речник Горбачова Андрій Граčov дійшов висновку, що Єльцин не мав планів негайно зруйнувати Радянський Союз²¹.

У подальші дні Горбачов розвинув свій наступ на російського президента, посівши вже звичну для себе позицію захисника автономних республік у складі Російської Федерації проти «тиранії» російського уряду. Приводом стало агресивне ставлення Єльцина до Чечні. У суботу 9 листопада посеред чотириденних вихідних на честь річниці Жовтневої революції 1917 року Анатолій Черняєв знайшов свого шефа в його кабінеті, зайнятого телефонними переговорами.

— Що робить, що робить! — сказав Горбачов Черняєву, маючи на увазі Єльцина. — Це ж — сотні вбитих, якщо почнеться!

Напередодні ввечері по центральному телебаченню повідомили, що російський президент підписав указ про введення надзвичайного стану в Чечні, що нещодавно проголосила незалежність. Тепер Горбачов проводив консультації зі своїми міністрами силового блоку, намагаючись запобігти кровопролиттю.

— Мені повідомляють, що губернатор, якого він [Єльцин] призначив туди, відмовився виконувати свою роль, — продовжував Горбачов, звертаючись до Черняєва. — Парламент [чеченський] — також. Усі фракції й угруповання, які там дискутували й боролися між собою, об'єдналися проти «росіян». Бойовики вже збирають жінок та дітей, щоб пустити їх попереду себе під час наближення військ. Ідіоти!

Останнє слово стосувалось Єльцина та його команди²².

Корені російсько-чеченського конфлікту, що спалахнув у листопаді 1991 року, а згодом охопив увесь Північний Кавказ, тяглися ще з російського завоювання цього регіону в XIX столітті. Під час Другої світової війни Йосиф Сталін наказав вивезти всіх чеченців до Казахстану в покарання за їхнє начебто зрадництво.

Наприкінці 1950-х років Микита Хрущов дозволив чеченцям та інгушам, із якими чеченці ділили автономну республіку й пережили вигнання, повернутися на Кавказ. Трьома десятиліттями пізніше початок перебудови та гласності дозволив чеченцям порушити питання історичної справедливості та зробити заяви про суверенітет і незалежність. У цьому вони не сильно відрізнялися від інших радянських народів²³.

У червні 1991-го після перемоги Єльцина на виборах президента Росії Національний конгрес чеченського народу, сформований прихильниками незалежності, проголосив відокремлення Чеченської республіки від Інгушетії. Лідером нової республіки став 47-річний генерал-майор авіації Джохар Дудаєв. За місяць до того він звільнився з посади командира дивізії радянських стратегічних бомбардувальників, що базувалася в Естонії, де був свідком поступу цієї прибалтійської республіки до суверенітету й незалежності. Дудаєв прагнув того самого для рідної землі. Його народ був лише трохи менш чисельним за естонців: згідно з радянським переписом населення, естонців нараховувався приблизно 1 мільйон, а етнічних чеченців — приблизно 750 тисяч. Росіяни та інші слов'яни становили в кожній республіці від чверті до третини населення. Однак між Естонією та Чечнею були також і значні відмінності. Перша мала статус союзної республіки, а її право на незалежність визнали та просували Буш із Єльциним. Чечня ж була самопроголошеною республікою, права якої на існування, не кажучи вже про незалежність, не визнавав ніхто²⁴.

Під час серпневого путчу Дудаєв підтримав російського президента. «Ми взяли ситуацію під контроль, організували збройні загони, ізолювали МВС та КДБ, контролюємо війська, комунікації та залізничні вузли», — згадував Дудаєв, підсумовуючи повідомлення, яке він надіслав тоді Єльцину. Провал путчу в Москві зміцнив позиції Дудаєва в Чечні, але не зробив його її керівником: офіційно влада залишалася в руках старих політиків, які підтримували заколотників. Тоді 6 вересня Дудаєв улаштував свій власний переворот у Грозному, столиці республіки. Його прибічники штурмували й захопили урядові будівлі. Голова парламенту республіки був змушений подати у відставку, а мер Грозного розбився на смерть, вистрибнувши з вікна свого кабінету, коли

той захопили повстанці. Він став першою високопосадовою жертвою конфлікту, що згодом забере сотні тисяч життів²⁵.

Ельцин та його радники, серед яких був і Руслан Хасбулатов, етнічний чеченець і чинний спікер російського парламенту, опинились у складній ситуації. Їхні опоненти в Чечні, старі кадри Комуністичної партії, виступали проти чеченської незалежності, а їхні прибічники на чолі з Дудаєвим — за неї. У вересні й на початку жовтня Грозний відвідало чимало наближених до Ельцина осіб, серед яких були Руслан Хасбулатов та віце-президент Олександр Руцькой. Компроміс, якого вони допомогли досягти, привів до розпуску старого республіканського парламенту. Невдовзі були організовані вибори, але, на розчарування російської влади, то були вибори не до нового республіканського парламенту, а невизнаного президента Чечні²⁶.

Двадцять сьомого жовтня на виборах, бойкотованих етнічними росіянами і справедливо критикованих за численні порушення виборчого права, генерала Дудаєва було обрано президентом Чечні. Його перший указ проголосив політичний суверенітет Чечні. Це вже було схоже на початок розпаду не лише Радянського Союзу, але й Російської Федерації. Сьомого листопада Ельцин завдав удару у відповідь, підписавши указ, що проголошував у Чечні надзвичайний стан. Наступного ж дня до аеропорту Ханкала поблизу Грозного були направлені внутрішні війська. Півтори тисячі солдатів у міліцейській формі мали ввійти до Грозного, скинути уряд і заарештувати Дудаєва та його оточення. Восьмого листопада про указ Ельцина дізналася з вечірніх новин уся країна. Тепер усе робилося відкрито²⁷.

Чеченці не дозволили себе залякати й почали боротися за повну незалежність від Росії. Наступного ж дня відбулась офіційна інавгурація генерала Дудаєва як першого президента Чечні. Днем пізніше він видав указ, яким анулював оголошення Ельциним надзвичайного стану. Місцева міліція почала переходити на бік повстанців, які захопили управління МВС та КДБ й почали озброювати ополчення, — один із попередніх указів Дудаєва оголошував мобілізацію всіх чоловіків віком від п'ятнадцяти до п'ятдесяти п'яти років. Радянські військові підрозділи в Чечні були оточені у своїх казармах, а залізничне сполучення Росії з Вірменією, Азербайджаном та Грузією через Чечню було перекрито.

Десятого листопада, щоб привернути міжнародну увагу до дій росіян у Чечні, троє озброєних чеченців захопили радянський літак зі 171 пасажиром на борту й перенаправили його до Туреччини. Залишивши переляканих заручників в аеропорту Анкари, повітряні терористи полетіли до Грозного, де їх зустріли як національних героїв. То був перший терористичний акт, учинений в ім'я чеченської незалежності 26-річним Шамілем Басаєвим, який кількома місяцями раніше був серед захисників російського Білого дому. Через кілька років він захопить лікарню в Будьонівську, у рідному для Горбачова Ставропольському краї, узявши в заручники всіх її пацієнтів²⁸.

Вице-президент Олександр Руцької, якому Єльцин доручив контроль над усією військовою операцією в Чечні, опинився у скрутному становищі. Успішна мобілізація Дудаєвим прихильників незалежності була лише однією із проблем, що постали перед Руцьким та його людьми. Не менш серйозним був і саботаж їхніх наказів союзним керівництвом. Радянський міністр внутрішніх справ Віктор Баранников, який перед тим був міністром внутрішніх справ Росії, висловився проти використання його військ у Чечні. Це сильно підірвало плани Руцького. Міліція та внутрішні війська були єдиним активом у розпорядженні російського керівництва, щоб силою запровадити надзвичайний стан у Чечні. Армія була під союзною юрисдикцією, і російські керівники спочатку вирішили не використовувати її в Грозному. Під союзною юрисдикцією був і КДБ. Без співпраці та підтримки всесоюзних міністерств Руцької не мав жодного шансу виконати указ Єльцина.

Усвідомлення цього прийшло доволі пізно. Коли Руцької та спікер парламенту Руслан Хасбулатов почали телефонувати по допомогу союзним силовим міністрам, ті всі відмовили, послаючись на розпорядження Горбачова. Сьомого листопада Єльцин підписав листа Горбачову, просто інформуючи радянського президента про своє рішення застосувати силу в Чечні, без жодного прохання про пораду чи допомогу. У листі також йшлося, що Єльцин поінформує про своє рішення Генерального секретаря ООН. Єльцин та його оточення явно неправильно оцінювали ступінь незалежності Росії від Союзу. Вони могли урізати фінансування адміністрації Горбачова та всесоюзних

міністерств, принижувати та висміювати його у ЗМІ, зробити радянське президентство малозначущим в економічній та соціальній сферах, але Горбачов усе ще утримував монополію на представництво міжнародних інтересів Москви й контролював радянські збройні сили, спецслужби і, як виявилось, внутрішні війська. За умов, коли міністри силового блоку не бажали залучити свої війська до операції Єльцина, Горбачов надав їм чудове прикриття, щоб ігнорувати команди Руцького²⁹.

Коли операція в Чечні була вже під загрозою зриву, для обговорення ситуації зібралась Президія Верховної Ради РРФСР. Дев'ятого листопада вона видала два укази. Один доручав російському президентові взяти на себе повний контроль внутрішніх військ на території Російської Федерації, а другий звинувачував у проблемах, пов'язаних із невиконанням указу Єльцина, союзних міністрів. «Запропонувати президентові РРФСР дати оцінку діям голів виконавчих органів влади», — ішлося в цьому указі. Простою мовою це означало звільнення союзних міністрів. Проблема полягала в тому, що Єльцин не мав над ними влади. Після марних вимог, щоб президія російського парламенту віддала Віктора Баранникова, союзного міністра внутрішніх справ, під трибунал, Руцької вирішив зателефонувати Горбачову.

Анатолій Черняєв, який був тоді в кабінеті Горбачова, записав у щоденнику, що спочатку той слухав невдоволення Руцького, а потім відклав слухавку на десять хвилин і став читати документи на своєму столі, даючи Руцькому випустити пару. Після цього, за словами Черняєва, він сказав російському віце-президентові:

— Олександр, заспокойся, ти не на фронті — обкласти з боку гір, оточити, блокувати, щоб жоден чеченець не проповз, Дудаєва заарештувати, цих ізолювати. Ти що? Не тямити, чим це скінчиться? У мене ось інформація, що ніхто в Чечні указу Єльцина не підтримує. Усі об'єдналися проти вас. Не нависній.

Горбачов був знову в грі і знову у своїй стихії³⁰.

Без підтримки центру 10 листопада російське керівництво віддало наказ відкликати внутрішні війська, що вже були в Грозному. Російський парламент проголосував про скасування указу Єльцина щодо оголошення надзвичайного стану. Відповідальність за провал поніс Олександр Руцької, який нібито

підготував цей указ і стежив за його виконанням. Єльцин наказав своєму речникові Павлу Вощанову підготувати прес-реліз, де йшлося, що президент завжди підтримував політичне розв'язання чеченської проблеми.

— А то в нас є, розумієш, такі, яким що в Афгані села розбомбити, що Чечню танками придушити! — сказав президент своєму прес-секретареві. Натяк був на Руцького, котрий, як і його головний супротивник генерал Дудаєв, був ветераном війни в Афганістані³¹.

Вирішальні дні чеченської кризи Борис Єльцин провів у Завидові, мисливському господарстві неподалік Москви. Сьомого листопада був день Жовтневої революції, який завжди урочисто відзначала радянська еліта. Єльцин надто довго був невіддільною частиною цієї еліти, щоб не виробити особливого ставлення до цього свята, яке все ще залишалось у радянських та російських офіційних календарях. Вочевидь, святкування цієї події тривало більш ніж день. Дев'ятого листопада, коли Горбачов хотів організувати зустріч із Єльциним, щоб обговорити чеченську кризу, йому довелось облишити цю ідею, додзвонившись до Єльцина в Завидове: російський президент був п'яний.

— Тільки-но розмовляв із Борисом Миколайовичем, — сказав Горбачов Черняєву, — за декілька секунд зрозумів, що говорити марно: по зав'язку, не тямить.

Пізніше Горбачов сказав Хасбулатову, який зателефонував із вимогою відновити порядок у Чечні, що зустріч треба відкласти, бо Єльцин «не в собі»³².

Рішення Єльцина, свідоме чи несвідоме, самоусунутись у найкритичніший момент першої чеченської кризи й залишити виконання свого указу помічникам явно мало великий вплив на її результат. Людину, яка кількома місяцями раніше мобілізувала свої сили для спротиву оголошенню надзвичайного стану, було неможливо знайти, коли настав час самому забезпечити його в одному з регіонів Росії. Лише Єльцин міг відібрати контроль збройних сил у Горбачова, але відмовився або виявився в той момент нездатним це зробити. Подібно до Горбачова у Прибалтиці на початку того року, Єльцин у Чечні не бажав надати повну підтримку своїм «яструбам». В обох випадках значну роль

відіграли зовнішні фактори: Буш стримав Горбачова, а тепер Горбачов стримав Єльцина.

Перша демонстрація сили нової Росії закінчилась незручним публічним виявом обмеженості влади Єльцина. Горбачов, з іншого боку, міг святкувати перемогу. За словами Черняєва, «ляп Єльцина з надзвичайкою для Чечні “надихнув” його». Проте Горбачов був не готовий скористатися хибним кроком свого опонента на повну. Він говорив своїм радникам:

— Буду його рятувати — не можна, щоб ця справа вдарила по його авторитеті.

Співпраця з Єльциним була надзвичайно важливою для боротьби Горбачова за виживання — його власного та всього Радянського Союзу. Без підтримки Єльцина не було б ніякого Союзу. У своїх мемуарах Горбачов згадував, як сказав Єльцину щодо подій у Чечні:

— Запам'ятайте, цілісність нашої держави утримують два кільця — СРСР і Росія. Якщо перше трісне, у другого теж виникнуть проблеми³³.

Новий Союзний договір був нарешті внесений до порядку денного Держради, засідання якої було заплановане на 14 листопада, за кілька днів після чеченського провалу. Напередодні засідання Горбачов дозволив своєму головному перемовнику щодо договору Георгію Шахназарову полетіти до Лондона, щоб узяти участь у діалозі з колишнім держсекретарем США Генрі Кіссінджером, організованому японською газетою *Yomiuri Shim-bun*. Це було значною внутрішньою переминою для Горбачова, який лише кількома тижнями раніше відмовив у проханні Шахназарова відвідати Сполучені Штати, заявивши:

— Та ти що! Які там США! От підпишемо Союзний договір, на другий день можеш їхати.

Шахназаров заперечив, що договір не буде підписано до грудня. Горбачов не погодився. Але тепер він дозволив помічникові поїхати³⁴.

Наприкінці жовтня, наступного дня після виступу Єльцина в парламенті щодо економічної реформи, Шахназаров передав Горбачову доповідну записку, що прямо ставила під сумнів бачення останнім нового Союзу як єдиної держави із сильним

центром і обов'язковою для всіх Конституцією. «У цей момент відновити Радянський Союз практично неможливо», — писав Шахназаров.

Окрім Назарбаєва та Ніязова, майже всі республіки безповоротно вирішили показати, що вони незалежні. Своєю останньою заявою Єльцин теж перейшов рубікон. І він, звичайно, не помиляється: Росія не має іншого шляху. Вона не повинна хапати партнерів, що розбігаються, за поли. Коли Росія воскресне, вони повернуться. Якщо не всі, то нехай ідуть з богом. Достатньо буде залучити суміжні з Росією держави до зони її політичного та економічного впливу.

Саме таку програму презентували Шахназарову Геннадій Бурбуліс, Сергій Шахрай та інші російські перемовники. Згодом вона стане основою російської політики щодо колишніх радянських республік.

Шахназаров також стверджував, що марно наполягати на відродженні сильного союзного центру і що Горбачову було б краще зосередитись на ролі, відведеній йому Єльциним та іншими лідерами республік — верховного головнокомандувача збройних сил, головного перемовника з ядерних питань, координатора міжнародної політики республік та посередника в суперечках між членами нового Союзу. «Михайле Сергійовичу, — писав Шахназаров, — настав один із тих доленосних моментів, що можуть сильно відбитися на країні й на вас як людині, котра здійснила історичну зміну курсу. Не визнавати необхідності хоча б тимчасово відмовитися від надмірних вимог щодо союзної держави означає зробити трагічну помилку»³⁵.

Шахназаров не лише виклав суть своїх розбіжностей у думках із Горбачовим та запропонував власне вирішення, але й де-факто подав у відставку. «Сумління не дає мені продовжувати лінію, яку я вважаю помилковою й безплідною», — написав він у тій доповідній. Горбачов відставки не прийняв, натомість дозволив Шахназарову подискутувати з Кіссінджером. Якщо на підтримку помічника не можна було повністю розраховувати, коли договір тільки надійшов на важливе обговорення в Держраду, безпечніше було відправити його до Лондона.

Проблема полягала в тому, що Шахназаров був не єдиним помічником, який утратив віру в стратегію Горбачова. Тринадцятого листопада, за день до доленосного засідання Ради в резиденції Горбачова в Ново-Огарьовому, Анатолій Черняєв зазначив у щоденнику: «Союзний договір, який буде на порядку денному в Ново-Огарьовому, — не пройде. Прочитав я новий варіант! Але Кравчук узагалі не приїде... і ніхто не приїде з України. Ревенко [керівник апарату Горбачова] кожного із президентів довго вмовляв з'явитись. [...] І до вечора ще було незрозуміло, чи з'являться! Усе це має вигляд горбачовської спроби вхопитися за соломинку».

Незважаючи на явне і таємне відступництво його найдовіреніших референтів, Горбачов не зупинявся. Він до кінця боротиметься за прийняття Держрадою його версії Союзного договору, що передбачала сильний союзний центр³⁶.

Обговорення договору Державною Радою 14 листопада зразу ж підтвердило найгірші побоювання Шахназарова. За підтримки інших лідерів республік Єльцин виступив проти створення союзної держави з її власною конституцією. Навіть попри те, що Леонід Кравчук перестав відвідувати засідання Державної Ради ще в жовтні, Єльцин не мав проблем із підтримкою від більшості керівників республік (включно з лідером Казахстану Нурсултаном Назарбаєвим), які продовжували приїздити до Москви. Горбачов, який раніше офіційно погодився вести переговори на основі конфедеративної ідеї, тепер відкрито відійшов від ідеї конфедерації.

— Союзна держава, — сказав він зібранню. — Я категорично наполягаю. Якщо не створимо союзної держави, я вам прогноую біду...

Єльцин не здавався:

— Будемо створювати союз держав.

Горбачов тиснув далі, погрожуючи покинути засідання.

— Якщо немає держави, я в цьому процесі участі не беру, — сказав він зібранню. — Я можу просто зараз вас залишити. Це моя принципова позиція. Якщо не буде держави, вважаю свою місію вичерпаною. Я не зможу виступити за щось аморфне.

Єльцин та інші члени Держради намагались переконати Горбачова в перевагах конфедеративної версії договору. У конфе-

дерації, стверджували вони, збройні сили, транспортна система, екологічні та космічні програми контролюватимуться з центру. Горбачов і слухати не хотів. Він устав і почав збирати свої папери на знак того, що зараз піде. Керівники республік запанікували й попросили перерву. Єльцин переговорив із Горбачовим приватно, і вони досягли компромісу: Союз Суверенних Держав, як планувалося назвати нову структуру, являтиме собою «демократичну конфедеративну державу». Конституції він не матиме, але його президента обиратиме народ усього Союзу.

Попри всі недоліки нового проекту, Горбачов був надзвичайно задоволений: він не зумів отримати конституцію, але забезпечив положення про вибори президента. Керівники республік погодились парафувати новий Союзний договір на наступному засіданні Держради. Борис Панкін, який був присутній у Ново-Огарьовому, відзначив «утомлене, але щасливе обличчя Горбачова». Коли члени Державної Ради попрямували до виходу, ніхто не міг сказати, чи спілкуватимуться вони з пресою, але прес-секретар Горбачова розставив репортерів так, щоб їх було важко обминати. Радянський президент одного за одним підводив лідерів республік до мікрофона, щоб ті зробили заяву на підтримку союзної держави.

— Ми домовилися, що Союз буде — демократична конфедеративна держава, — оголосив Єльцин³⁷.

Горбачов міг почуватися триумфатором. Здавалося, він досяг чогось, що ніхто, навіть його найближчі радники, не вважав за можливе. Його перекладач Павло Палажченко дивився прес-конференцію по телевізору. У своїх мемуарах він написав: «На подив майже всіх, пізно ввечері 14 листопада Горбачов таки був переможцем, тоді як Єльцин та інші повторювали в мікрофон у прямому ефірі фразу: “Союз існуватиме. Союзу — бути”. Дивлячись трансляцію разом із колегами, я відчував, що вони, як і я, здивовані, що Горбачов зумів цього досягнути»³⁸.

ЧАСТИНА V

ГОЛОС НАРОДУ

В ОЧІКУВАННІ РОЗВ'ЯЗКИ

Михайло Горбачов сидів у своєму кабінеті державної резиденції Ново-Огарьово. Було по обіді 25 листопада, через одинадцять днів після попереднього засідання Державної Ради й у день її наступного засідання. Сьогодні він таки це зробив — не просто пригрозив піти із засідання, але й насправді пішов. Наразі ж йому дуже хотілось дізнатися, а що ж принесли наступні хвилини. З 14 листопада, коли він поставив Єльцина та інших лідерів республік перед телекамерами і змусив їх говорити, що в майбутньому існуватиме якась форма Союзу, у Москві та навколо неї багато змінилося.

Головна зміна відбулася в настрої політиків. Усі чекали українського референдуму, призначеного на 1 грудня, і всі, крім Горбачова, передбачали переважну більшість голосів за незалежність. Такою була думка українських керманічів, Бориса Єльцина та дружніх йому лідерів республік, а також Джорджа Буша і його радників у Вашингтоні. Упродовж наступних кількох днів український фактор різко змінить баланс сил між республіками, їхні відносини з Горбачовим та відносини Буша з радянським лідером. Першою ознакою близьких змін стала поведінка президентів республік, які зібралися в Ново-Огарьовому 25 листопада для обговорення проекту нового Союзного договору, запропонованого Горбачовим.

Планувалося, що того дня вони ухвалить текст Союзного договору, який уже обговорили й узгодили на попередньому засіданні Державної Ради. Проблеми почалися, як завжди, з Єльцина, який знову порушив питання про природу майбутнього об'єднання. Він стверджував, що узгоджений минулого разу термін «конфедеративна держава» безглуздий. Натомість договір має обумовлювати створення союзу або конфедерації суверенних держав, інакше російський парламент його не ратифікує.

Єльцина підтримали лідери Білорусі, Узбекистану та Туркменістану. Вони відмовилися схвалити договір і запропонували натомість подати його на розгляд їхніх парламентів без своїх підписів, фактично відмежовуючись від тексту. Горбачов був розлючений і звинуватив Єльцина в порушенні слова, даного на попередньому засіданні.

— То й що? — відповів Єльцин, який наступного дня після засідання 14 листопада сказав ЗМІ, що й так уже забагато йшов на компроміси. — Час минає. У групах та комітетах [російської] Верховної Ради... [текст] обговорювали — кажуть, такий проект не пройде.

Мов цього ще було недостатньо, Єльцин указав на очевидне — відсутність представників України. Він сумнівався, що Україна погодиться пристати до «конфедеративної держави».

— Без України Союзу не буде, — заявив він.

Спікер білоруського парламенту 56-річний Станіслав Шушкевич, член білоруської демократичної опозиції і противник серпневого путчу, стверджував, що лідерам республік потрібно ще десять днів на вивчення договору через його надзвичайну важливість. Така відстрочка також дозволить долучитися Україні.

— Дочекаймося 1 грудня, — запропонував Єльцин.

Горбачов натомість спробував повернути український фактор іншим боком.

— Якщо відмовимося, — сказав він, маючи на увазі ухвалення Союзного договору, — це буде подарунок сепаратистам.

До його аргументу не дослухались. Урешті-решт Горбачову урвався терпець, і він вирішив удатися до свого перевіреного прийому — погрози піти.

— Якщо ви вважаєте, що договір не потрібен, скажіть чітко, — заявив він президентам республік. — Можливо, окремо самі зустрінетесь і вирішите. Або тут залишайтеся, ми вас покинемо... Відчуйте, що вам важливіше — народ чи сепаратисти.

Кинувши ще кілька слів на ходу, він вийшов із зали в супроводі помічників.

Горбачов пробув у своєму кабінеті майже годину. Чи отямляться бунтівні лідери республік, чи покличуть його назад? У квітні він уже демонстративно пішов із засідання пленуму Центрального Комітету Комуністичної партії після того, як було

зроблено крок до голосування за його зняття з посади генерального секретаря. Комітет тоді дав задню, скасував голосування, а Горбачов повернув собі контроль над партією. Але тепер ситуація була складнішою. Ніхто не намагався посунути його з крісла голови партії, якої вже не було, або голови держави, що лежала в руїнах. Вони просто відмовлялися відбудувувати державу, а без цього йому не залишалось ані ролі, яку можна було б відігравати, ані країни, якою керувати. Вони також не бажали йти до його кабінету та просити його повернутися. Лідери республік явно вирішили не поспішати й не бігати за ним.

Тільки після обговорення ситуації вони нарешті відправили до Горбачова своїх представників — Єльцина, якого Горбачов не без причини вважав головним винуватцем бунту, та більш поступливого Шушкевича. Першому йти не дуже хотілось, а от другий мав свій таємний план. Прямуючи до кабінету Горбачова заскленою галереєю будівлі й милуючись панорамою золотавого осіннього лісу, Шушкевич нагадав Єльцину про своє запрошення відвідати Білорусь, щоб обговорити економічні відносини між двома республіками. Він запропонував розмістити російського президента в державному заповідно-мисливському господарстві Біловезька пуща неподалік Бреста. Єльцин погодився.

— Ну ось, прийшли ми до хана Союзу. Бери нас під свою високу руку, — сказав Єльцин Горбачову на порозі його кабінету.

Горбачов, явно почувуючись утішеним та заспокоєним, відповів таким самим тоном:

— Бачиш, царю Борисе, усе можна вирішити, якщо чесно співпрацювати.

Вони мали на увазі історію часів пізнього Середньовіччя, коли правителі їхньої країни визнавали над собою владу ханів Золотої Орди. Правду кажучи, паралель вийшла неточною: московські князі почали називати себе царями лише після того, як позбулися панування ханів. Царі ж не визнавали над собою жодної влади, і «цар Борис» не збирався відступати від цієї традиції. Як пізніше розповідав Горбачов своїм радникам, Єльцин, говорячи з ним, «відвертав морду й ледь не плювався». Єльцин із Шушкевичем принесли Горбачову пропозицію найкращого способу зберегти обличчя: лідери республік залишать у тексті Союзного договору посилення на «конфедеративну» державу,

але на обговорення республіканськими парламентами той піде без їхніх підписів. Не на такий компроміс сподівався радянський президент, але це все, що йому запропонували, і він погодився.

Горбачов повернувся до конференц-зали, щоб продовжити засідання. А після його закінчення він вийшов перед телекамери, щоб представити рішення Державної Ради: в рамках ухвалення документа направити договір на обговорення парламентів. Але цей крок та словесна гра мало кого ввели в оману. Як пізніше згадував Горбачов, журналісти прямо питали:

— Хто несе за це відповідальність, хто зірвав ухвалення?

Він мовчав. Особисто він був певен, що Єльцин діяв не сам. За словами Анатолія Черняєва, радянський президент уже давно запідозрив «змову між Єльциним і Кравчуком — валити Союз із двох боків»¹.

Раніше Горбачов уже наражався на непоступливість українського керівництва. Після путчу, коли українська еліта згуртувалася навколо Кравчука, а опитування показували зростання народної підтримки незалежності, український лідер ставав дедалі сміливішим. Його візит до Канади та США у вересні не залишив жодних сумнівів щодо курсу на незалежність. Останнє засідання Держради, яке він відвідав у жовтні, стосувалось економічних питань, а не Союзного договору. На цьому засіданні Кравчук заявив Раді, що український парламент ухвалив рішення призупинити участь республіки в переговорах щодо нового Союзного договору до референдуму. Фактично українські депутати проголосували за бойкот усіх союзних органів влади, віддаючи перевагу прямим зв'язкам з окремими республіками. На їхню думку, Союз практично помер².

Утім Горбачов вважав інакше. Син росіянина й українки, він сприймав перспективу російсько-українського розриву як особисту трагедію. Хоч Горбачов уважав себе росіянином, він знав і любив співати українські народні пісні. Він також вважав, що розуміє настрої українського суспільства краще за будь-кого.

— Не робіть дурниць, Леоніде Макаровичу! — вмовляв він Кравчука телефоном. — Ваш референдум неодмінно провалиться, адже в березні 70 % проголосували за Союз.

Горбачов посилався на голосування українців за підтримку оновленого Союзу під час всесоюзного референдуму в березні

1991-го. Причому в закликах Горбачова до російсько-українського єднання чулися зловісні ноти. Знову і знову у приватних розмовах із референтами та іноземними лідерами, а також у публічних закликах він лякав українців можливістю етнічного конфлікту, де-факто збільшуючи напругу, якщо не підбурюючи справжній конфлікт між народами України³.

Ідею використати етнічну карту, щоб пустити референдум під укіс, запропонував Горбачову його радник Георгій Шахназаров у записці від 10 жовтня 1991 року. Шахназаров був розчарований тим, що після розпуску Комуністичної партії в Україні не було жодної політичної сили, готової зупинити, як він їх називав, «галицьких націоналістів». Він також був незадоволений, що російське керівництво вирішило не наполягати на територіальних претензіях до України. Шахназаров натомість пропонував, щоб Горбачов «не лише публічно повторював, але й надав офіційного тону позиції Росії щодо Криму, Донбасу та Півдня України». Він писав: «Потрібно заявити чітко і ясно, без скруті, що ці регіони є історичними частинами Росії і вона не має наміру відмовлятися від них, якщо Україна побажає перестати бути частиною Союзу».

Серед інших пропозицій Шахназарова був запуск кампанії проти незалежності в Криму, на півдні та сході України. «За домовленістю з т. [Миколою] Багровим, — писав він, посилаючись на голову кримського парламенту, — активізувати роботу в Криму. Усе населення республіки має знати: якщо Україна оголосить про вихід із Союзу, на другий день Крим вийде зі складу України й буде приєднаний до Росії». Шахназаров пропонував створити у президентській адміністрації спеціальну групу на чолі з відомим українським поетом Борисом Олійником і відправити в тури проти незалежності по Україні численних російських знаменитостей. Горбачов, який у попередні роки активно використовував державні фонди на створення та підтримку фіктивних політичних партій, маючи власні політичні інтереси, тепер уже не володів ресурсами, щоб реалізувати й половину пропозицій Шахназарова; до жовтня в його розпорядженні залишилися тільки промови та інтерв'ю. Спілкуючись із Джорджем Бушем у Мадриді наприкінці жовтня, він згадував і проблему українських росіян, називаючи її однією з причин, чому Україна не вийде зі складу Союзу⁴.

На час Мадридської конференції наприкінці жовтня й на початку листопада українці стали ще більш помітними, і то не лише на порядку денному Горбачова, але й на внутрішньому радарі Буша. Перекладач Горбачова Павло Палажченко пізніше згадував, що під час обіду, влаштованого королем Іспанії Хуаном Карлосом, який справив на Горбачова таке приємне враження, Буш закидав радянського президента питаннями про Україну.

— Як ви гадаєте, чи виграє Кравчук вибори? — спитав він Горбачова, який запевнив Буша, що Кравчук безумовно виграє. — А чи думаєте ви, що після цього він долучиться до вас у союзі чи об'єднанні? — було наступне запитання.

Горбачов відповів, що не впевнений стосовно Кравчука, але переконаний, що Україна й Росія залишаться разом:

— Ці дві держави — гілки одного дерева. Ніхто не зможе відірвати їх одна від одної.

Буш перейшов на тему прийдешніх президентських виборів у Сполучених Штатах. Палажченко, який зауважив помітне занепокоєння Буша щодо їхніх результатів, не побачив зв'язку між цими темами обідньої розмови — українськими та американськими президентськими виборами. Насправді ж зв'язок був⁵.

Відносини президента з українською громадою Сполучених Штатів так і не відновилися після його промаху з «Котлетою по-київськи» в серпні. П'ятого листопада нападки українців на президента, які раніше вважали маленькою політичною неприємністю, розрослися до великої політичної проблеми. Цього дня на довиборах до Сенату США виборці штату Пенсильванія провалили Діка Торнберга, колишнього генерального прокурора й персонально дібраного Бушем кандидата на заміну сенатора Джона Гайнца, який загинув в авіакатастрофі на початку року. Кандидат від демократів Гарріс Вофффорд, кампанією якого керували майбутні електоральні гуру Білла Клінтона Пол Бегала та Джеймс Карвілл, ішов позаду, але в результаті переміг фаворита-республіканця. Цей програш поставив президента Буша в дуже незручне становище: абсолютно переконаний, що перемога буде за ним, Торнберг уже подав у відставку з посади генерального прокурора.

Оскільки Торнберга вважали людиною президента, політтехнологи демократів усіляко намагались пов'язати його з Бушем,

популярність якого, згідно з опитуваннями, почала різко падати після історичного максимуму часів війни в Перській затоці. Головною причиною була економіка, що котилася до рецесії, але й політичне питання теж мало неабияке значення. Опитування показували, що виборці східноєвропейського походження, які підтримували Республіканську партію під час холодної війни, тепер переходили на інший бік у відповідь на те, що вони сприймали як нерішучість адміністрації спочатку щодо незалежності Прибалтики, а потім і України, Вірменії та інших радянських республік. Демократи із президентськими амбіціями поспішили скористатись такими настроями національних меншин. Губернатор Арканзасу Білл Клінтон критикував адміністрацію за непідтримання прагнення республік до незалежності. Треба було негайно щось робити, щоб зупинити вплив східноєвропейських виборців від республіканського табору⁶.

Підтримуючи Республіканську партію за часів холодної війни, нині американські українці вважали, що ця партія їх зраджує. Після промови Буша «Котлета по-київськи» вони пообіцяли помститися на виборчих дільницях, закликаючи у своїх газетах та конференц-залах до потужної опозиції. Їхнім традиційним союзникам серед республіканців ніяк не вдавалося привернути увагу Білого дому. Лист, надісланий 16 вересня президентові Бушу його однопартійцем, сенатором від штату Колорадо Генком Брауном, який наполягав на визнанні Білим домом української незалежності на підставі проголошення її парламентом, залишився без відповіді.

Лідери українських громад мобілізували своїх послідовників для роботи із представниками не лише республіканців, але й демократів. Результатом їхніх лобістських зусиль на Капітолійському пагорбі стало нарешті прийняття 21 листопада Сенатом США резолюції авторства сенатора-демократа від штату Аризона Денніса Декончіні, що закликала адміністрацію визнати Україну за результатами референдуму 1 грудня. Декончіні не боявся атакувати своїх опонентів-республіканців в адміністрації. «Після підтримки незалежності Прибалтики впродовж 50 років, на сором нашої країни, уряд США став лише 37-м, нарешті визнавши ці відважні держави, — заявив Декончіні. — Така лицемірна картина не повинна повторитися щодо України»⁷.

Провідна газета американських українців *Ukrainian Weekly*, зазвичай добре налаштована до адміністрації, тепер була повна статей та листів із нападками на Буша за ненадання допомоги Україні та фактично перепони на шляху її прагнення до незалежності. «Це було б розумно, Джордже», — таким був заголовок редакторської статті від 24 листопада, що вимагала якнайскорішого американського визнання української незалежності. Пишучи з того самого питання, Мирон Богдан Куропась, редактор рубрики цієї газети й колишній спеціальний радник президента Джеральда Форда, зробив своєю мішенню радника Буша з національної безпеки генерала Брента Скоукрофта.

«Саме він через особисту зневагу недооцінив народну підтримку Бориса Єльцина в Росії. Саме він допомагав писати коментарі президента Буша в Києві. Саме він, нетямлячись від захоплення Михайлом Горбачовим, бореться за збереження Радянського Союзу», — писав Куропась. Щодо захоплення Горбачовим як головної мотивації Скоукрофта в його позиції щодо Радянського Союзу публіцист помилявся. Утім Скоукрофт, безумовно, зневажав Єльцина, був співавтором промови Буша «Котлета по-київськи», а після повернення з Мадрида заявив своїм референтам, що хоч Горбачов тепер — лише примара колишнього центру, політику США слід проводити так, щоб нічим йому не зашкодити⁸.

Незабаром це мало змінитись. Упродовж останніх двох тижнів листопада команда Ради нацбезпеки США проводила численні зустрічі для обговорення ситуації. Думка була одна й та сама: усі очікували переконливого голосування за незалежність в Україні й розуміли, що це стане межею в американській політиці щодо Радянського Союзу. Але інших питань, із яких зовнішньополітичні радники Буша могли дійти згоди, було небагато. Суперечності, що виникли між Міністерством оборони і Державним департаментом у вересні, залишались майже не розв'язані. Дік Чейні, який завжди виступав за тісніші зв'язки з республіками, тепер наполягав на якнайскорішому визнанні України. Стівен Гедлі, тодішній помічник заступника міністра оборони Пола Вулфовіца, пізніше сказав: «Ми вважали, що без України Росія, яка перебувала на стадії занепаду, ніколи не відновить Радянського Союзу. Вона ніколи не стане загрозою, яку становив Радянський Союз завдяки величезним ресурсам, населенню та геогра-

фії України. Тому, незалежно від суттєвих принципів, це мало стати важливим елементом політики США — зі стратегічної точки зору незалежна Україна перетворювалася на страховий поліс»⁹.

Джеймс Бейкер виступав за обережніший підхід, від якого виграли б радянський центр і Горбачов. Головним авторитетом Бейкера з цього питання все ще був Едуард Шеварднадзе, якого Горбачов у середині листопада запросив назад до уряду, щоб замінити Бориса Панкіна. Шеварднадзе, який мав значно більше ваги як у внутрішній радянській, так і в міжнародній політиці, ніж його попередник, непокоївся через можливий російсько-український конфлікт щодо Криму та Східної України — потенційну проблему, про яку Горбачов попереджав Буша в Мадриді. Бейкер хотів відтермінувати визнання України, навіть якщо її народ проголосує за незалежність, і використати таке визнання як стимул, за допомогою якого США могли б впливати на політику українського керівництва з таких делікатних питань, як ядерна зброя.

Крім того, була ще позиція генерала Скоукрофта. «Характерною рисою Скоукрофта була обережність у всьому, — писав заступник прес-секретаря Білого дому Роман Попадюк. — Симпатизуючи національній ідеї окремих радянських республік, він не бажав надто вже підтримувати її». Попадюк, який стане першим американським послом у незалежній Україні, сприймав надобережний підхід Скоукрофта дещо критично, але розумів причини, що за ним стояли. «Для однієї супердержави підтримка руйнації іншої могла викликати негативну реакцію і призвести до прямого політичного конфлікту», — писав він пізніше¹⁰.

Двадцять п'ятого листопада, в день, коли Єльцин та лідери радянських республік відмовилися парафувати новий Союзний договір Горбачова, у газеті *Washington Post* з'явилася стаття під назвою «Розкол в адміністрації США щодо оцінки незалежної України». Вона виставляла напоказ розбіжності поглядів американського керівництва, характеризуючи Бейкера як противника визнання української незалежності, чекати якої залишалося вже недовго. Бейкер був розлючений, підозрюючи, що інформацію злили пресі співробітники апарату Чейні. Хоч у статті наводили слова чиновників як Державного департаменту, так і Міністерства оборони, витік був саме з боку других. Говорячи на умовах анонімності, внутрішнє джерело з Пентагону

розповіло репортерам, що настав час Сполученим Штатам «стати в один ряд» із державами, що вже вирішили визнати Україну. І рішення це треба прийняти до засідання Ради НАТО, запланованого на кінець тижня¹¹.

Наступного дня прихильники швидшого визнання української незалежності мобілізували своїх прибічників у Конгресі. Діка Чейні підтримала велика авторитетна група конгресменів з обох партій. У їхньому листі президентові Бушу, серед підписантів якого були такі перспективні діячі американської політики, як Ньют Гінґріч, Ненсі Пелосі*, Леон Панетта** і Рік Санторум***, ішлося: «Ми знаємо, що ви тепер обмірковуєте пораду кількох членів вашої адміністрації, зокрема міністра оборони Діка Чейні, що США мають одними з перших визнати українську незалежність. Пане президенте, це мудра порада. Життєво важливо, щоб Америка стала на бік народу України, за свободу й демократію, замість допомагати Кремлю, де досі керують ледь перебудовані комуністи». Останнє стосувалося Горбачова та його оточення. «Ті, хто стверджує, що продовження кремлівського контролю над військовою, економічною та соціальною політикою України якимось чином корисне для Сполучених Штатів, помиляються. Зараз Америка має можливість швидко перейти до переговорів із незалежною Росією та незалежною Україною задля повного знищення ядерного озброєння, а також проведення стрімких вільноринкових реформ. Станьмо в авангарді цього поступу, замість того щоб незграбно плентатися позаду». Конгресмени спонукали Буша виявити рішучість, яку він демонстрував під час війни в Перській затоці¹².

З точки зору прихильників української незалежності час для цього листа було вибрано ідеально. Двадцять шостого листопада, коли його відіслали, президент проводив вирішальну зустріч зі своїми зовнішньополітичними радниками. В умовах запланованого на наступний день засідання Північноатлантичної ради

* Американська політик-демократка; конгресвумен, згодом — перша спікерка Палати представників Конгресу США.

** Американський політик-демократ; конгресмен, згодом — директор ЦРУ та міністр оборони США.

*** Американський політик-республіканець, який незадовго до описуваних подій став конгресменом, здобувши ефектну перемогу на виборах.

(з метою обговорити українську ситуацію) та політичного тиску в напрямку визнання української незалежності, що зростав усередині США, Буш та його радники нарешті узгодили свою стратегію. Вони визнають Україну, хоч визнання й не буде негайним, а відтермінованим на кілька тижнів. Одразу після референдуму президент відправить до Києва спеціального посланця, щоб запевнити українське керівництво в американській підтримці їхньої новоздобутої свободи.

У своїх мемуарах Бейкер намагався подати досягнуте на тій зустрічі рішення як компроміс, пишучи, що її учасники прийняли пропозицію Держдепартаменту щодо «відтермінованого визнання». На звороті фотокопії статті *Washington Post* про розкол в адміністрації Бейкер написав: «Козирев каже, що *помірквані* в Росії підтримують наш підхід — помилкою буде сказати “ні” або *швидко* “так” — як і *помірквані* в Україні». Наступне речення він позначив зірочками: «Ризикувати, поспішивши з визнанням, — це хаос + громадянська війна, а от почекаати кілька тижнів — *жодного ризику*»¹³.

Того ж дня американському послу при штаб-квартирі НАТО у Брюсселі було відправлено телеграму з інструкціями, що говорити на засіданні Північноатлантичної ради. Автори телеграми передбачали переконливе голосування за незалежність на прийдешньому українському референдумі й очікували, що український уряд одразу ж після того почне цю незалежність утверджувати. У телеграмі йшлося: «Питання для нас полягає не в тому, чи визнавати Україну, а як і коли». Її автори виступали проти встановлення попередніх умов Заходу щодо визнання. «Ми не прагнемо нав'язувати Україні умови, яких вона повинна дотримуватися, щоб ми зволили надати визнання та дипломатичні відносини. Натомість ми вважаємо, що НАТО загалом і кожен із нас окремо має довести до відома України певні фактори, які ми враховуватимемо, ухвалюючи наші індивідуальні рішення».

Серед викладених у телеграмі вимог були: збереження центрального командування розміщеними в Україні ядерними силами, вірність керівництва країни її задекларованій цілі стати без'ядерною державою та виконання міжнародних договорів, підписаних СРСР щодо контролю озброєнь, а також Гельсінських угод із їхніми положеннями про визнання встановлених

після Другої світової війни кордонів та обіцянками захищати права людини. Автори телеграми добре знали, що рішення про українську незалежність створить прецедент для політики США й НАТО щодо інших радянських республік, включно із Грузією та Вірменією¹⁴.

Після доленосної зустрічі в Білому домі 26 листопада Джордж Буш міг нарешті почати відновлювати зв'язки з українською діаспорою, а отже, і з іншими виборцями східноєвропейського походження. Перший крок у цьому напрямі зробив за кілька днів до того новопризначений голова ЦРУ Роберт Гейтс. Сімнадцятого листопада, через кілька тижнів після вступу на посаду, Гейтс виголосив програмову промову на вечері товариства американських українців у нью-йоркському готелі «Плаза». Приводом для зібрання стало вшанування найбільш високопосадового американського українця в адміністрації Буша, заступника речника Білого дому Романа Попадюка званням «Українець року», присудженим йому Українським інститутом Америки.

Судячи з реакції публіки, промова Гейтса мала успіх. Ральф Гордон Гоксі, видатний нью-йоркський освітянин та голова Центру вивчення президентства, який відвідав ту подію, пізніше привітав Гейтса з «видатною» промовою, що захопила його джефферсонівським контрастом між демократіями й тираніями. Гейтс скористався можливістю, щоб навести мости між американською адміністрацією та українською діаспорою. Він також поспілкувався з Геннадієм Удовенком, головою української місії в ООН. Пізніше медіакомпанія *US News & World Report* приписала рішення адміністрації Буша визнати результати українського референдуму саме позиції нового голови ЦРУ під час внутрішніх дебатів¹⁵.

Уранці 27 листопада, наступного дня після того, як адміністрація вирішила визнати українську незалежність, лідерів діаспори було запрошено до Білого дому. Група із п'ятнадцятьох осіб мала півторагодинну зустріч із Бушем, Скоукрофтом, Едом Г'юеттом із Ради національної безпеки та іншими зовнішньополітичними радниками в кімнаті Рузвельта Білого дому. Групу очолював Тарас Шмагала, уродженець Клівленда, давній прибічник республіканців, який був головою Української національної асоціації та видавцем *Ukrainian Weekly*, що нещодавно

так недружно відгукнулася про Буша. У 1988 році Шмагала очолював комітет «Американські українці за Буша». У вересні 1991-го він їздив у складі делегації США на чолі із братом Буша Джонатаном із нагоди відзначення п'ятдесятих роковин масових розстрілів у Бабиному Яру.

Зараз же Шмагала сказав президентові, що українська незалежність неминуча і що визнання її США — «першочергове питання» громади американських українців. Бушу нагадали про його підтримку українського національного самовизначення ще в 1970-х і на початку 1980-х років, але, згідно з повідомленням про цю зустріч у *Ukrainian Weekly*, його хвибу з «Котлетою по-київськи» жодним чином не згадували. Лідери діаспори передали Бушу заклик керівництва Народного Руху України підтримати прагнення їхньої країни до незалежності та припинити надання фінансової допомоги Горбачову, який розв'язав проти їхньої справи інформаційну війну, що, на думку рухівців, могла перетворитися на відкриту агресію. «Хто нестиме відповідальність за можливу агресію Горбачова проти України?» — питали лідери Руху¹⁶.

Джордж Буш був радий розповісти своїм багатостраждальним прибічникам із діаспори, що американська адміністрація вже вирішила визнати Україну. Його попередження, що це буде зроблено не одразу, аудиторія не почула. Вона почула лише те, що найбільше хотіла: визнання таки буде. Нарешті відвідувачі мали якусь конкретику, щоб розповісти своїм друзям в Україні та іншим діаспорянам, які критикували їх за незмінну підтримку республіканців, навіть коли президент-республіканець усіляко підтримував Горбачова і здавав Україну. Щойно вони вийшли з Білого дому, лідери діаспори поспішили розповісти репортерам про урочисту обіцянку Буша, що Сполучені Штати «вітатимуть українську незалежність» і «просунуться» щодо її визнання. «Про жодні часові межі не згадувалось», — повідомила газета *Washington Post*¹⁷.

У своїх мемуарах Джордж Буш із жалем писав про «витік» новин до преси. Новину про готовність Буша надати визнання Україні невдовзі підтвердив і офіційний представник Білого дому, який не на камеру зазначив, що це рішення ухвалено на нараді ще за день до того. Він подав це рішення як компроміс між позиціями, відстоюваними раніше Чейні й Бейкером.

Джеймс Бейкер, якого знову обіграли в питанні української незалежності, звинувачував лідерів українських товариств та пресу в ігноруванні «нюансів нашої позиції». Але Роберт Гейтс, який раніше поділяв обережне ставлення Бейкера до цього питання, у своїх спогадах просто написав, що «розвиток подій та доцільність узяти гору над принциповим підходом». Він відмовився звинувачувати у витoku інформації лідерів діаспори.

Безумовно, для Буша та його радників не могло стати сюрпризом, що діаспоряни поспілкувалися після зустрічі з пресою, а від медіа навряд чи варто було очікувати ретельного розбору нюансів позиції адміністрації у світлі такої суттєвої зміни її політики. Після того як республіканці втратили, здавалося б, гарантоване місце в Сенаті від Пенсильванії, власна популярність Буша в опитуваннях просіла, а виборці східноєвропейського походження голосно заявили про своє невдоволення, Білий дім не міг дозволити собі й далі підтримувати Горбачова, якого Скоукрофт тепер називав не більше ніж «примарою центру». Зміна курсу, особисто неприємна для Джорджа Буша, але політично необхідна, рано чи пізно мала бути зроблена. Горбачов котився до політичної безодні, й існувала небезпека, що він може потягти за собою американського президента.

«Витік», який Білий дім не лише одразу ж підтвердив, але й роз'яснив, надавши додаткові подробиці процесу ухвалення рішення, став зручним способом розповісти країні та світу про різку зміну зовнішньої політики США — зречення Горбачова та його Союзного проекту. Порушуючи давню традицію, із Горбачовим перед таким оголошенням не проконсультувалися, навіть його не попередили. Формально кажучи, оголошення взагалі не було¹⁸.

Тридцятого листопада, через три дні після «витоку» інформації з Білого дому й за день до українського референдуму, президент Буш зателефонував Михайлові Горбачову, щоб пояснити поворот в американській політиці, про який останній уже був поінформований. То була розмова, якої жоден лідер не прагнув. Коли помічник Горбачова Анатолій Черняєв повідомив йому, що Буш подав запит на телефонну розмову, Горбачов був незадоволений.

— Та навіщо це? — спитав він Черняєва. — Мене не буде.

Лише після певних вагань він погодився відповісти на дзвінок:

— Нехай з'єднують там, де я перебуватиму.

Горбачов почувався зрадженим своїм американським колегою. Витік інформації з Білого дому підірвав його кампанію проти української незалежності, під час якої він заявляв про повну підтримку з боку Джорджа Буша та інших західних лідерів. Тепер міраж західної підтримки раптово зник, показавши себе блефом і даючи українцям ще один стимул проголосувати за незалежність¹⁹.

Перекладач Горбачова Павло Палажченко першим почув новину на *CNN*.

— Незалежно від деталей рішення Буша, — сказав він Черняєву, — це повідомлення, безумовно, — удар для нас.

Черняєв погодився. Він підготував проект публічної відповіді Горбачова, де стверджувалося, що новини з Вашингтона «викликають подив». Це твердження не змогло досягти своєї мети навіть у Москві, не кажучи вже про Вашингтон. Його розкритикували навіть на першій сторінці газети «Известия», зазвичай лояльної до Горбачова. Автор статті писав: хоч вашингтонський витік, безумовно, можна розцінити як втручання у внутрішні справи Радянського Союзу напередодні референдуму, публічне засудження Білого дому Горбачовим не має сенсу, бо опитування показували, що понад 80 % українців підтримують незалежність. Поруч із цією статтею в «Известиях» вийшов матеріал під назвою «Україна: за день до вистражданої волі». Якщо хтось і втратив зв'язок із реальністю, то Горбачов, а не Буш. Проте Черняєв пишався своєю роботою з підготовки заяви, підозрюючи, що твердження Горбачова відіграло свою роль у підказці Бушу зателефонувати своєму зраженому союзнику 30 листопада²⁰.

Коли ж цей дзвінок нарешті надійшов, Буш прямо сказав Горбачову, що телефонує щодо України й переймається заявами, зробленими нещодавно радянською стороною, — прозорий натяк на документ Черняєва.

— Вам відомі наші традиції як демократичної держави. Ми мусимо підтримати український народ, — сказав Буш. Він намагався підсолодити пігулку: — Нам видається, що визнання

незалежності українців цілком може повернути їх до процесу Союзного договору.

Вислухавши Буша, Горбачов перейшов у контратаку:

— Не буду приховувати, що витік із Білого дому зі словами, що Сполучені Штати серйозно обдумують питання про визнання незалежності України (особливо тому, що такий витік стався перед самісіньким референдумом), сприймається негативно, — сказав він Бушу. — Виникає враження, що Сполучені Штати не лише намагаються впливати на події, але втручаються в них.

Далі Горбачов заявив, що українське голосування за незалежність не слід вважати голосуванням за вихід зі складу Союзу. Він також навів приклад подій у Югославії.

— Якщо хтось на Україні каже, що країна виходить із Союзу, і хтось стверджує, що допоможе їм, — сказав Горбачов, натякаючи на готовність Буша визнати Україну, — то це означатиме, що дванадцять мільйонів росіян, а також представники інших народів стануть громадянами іноземної держави.

Він зазначив, що претензії Єльцина на прикордонні з Росією українські території та ситуація з російськими меншинами в Криму й на Донбасі є потенційно вибуховими питаннями. При цьому Горбачов дотримувався рекомендацій щодо українських національних меншин, які дав йому минулого місяця Георгій Шахназаров.

Анатолій Черняєв, присутній під час тієї розмови, підсумував аргументи Горбачова так: «Незалежність не є відокремлення, а відокремлення — це Югославія у квадраті, у десятому степені!» Горбачов попросив Буша бути обережним і не захочувати сепаратистів.

— Кожен штат США суверенний, але ми сприймаємо Сполучені Штати як цільну державу, — сказав він.

— Абсолютно правильно, — відповів американський президент, але поступатися він не мав наміру. — Визнання прагнень українців бути незалежними торуватиме шлях до розв'язання цих складних питань, що заважають політичним та економічним реформам.

Буш запевнив Горбачова, що не збирається ускладнювати йому життя:

— На мене трохи тиснуть удома, — сказав він, маючи на увазі свою внутрішню українську проблему. — Важко навіть уявити, із чим доводиться мати справу вам, але мене люди вже замучили, тож я можу трохи зрозуміти, що відчуваєте ви.

Діалогу не вийшло: розмова складалася з двох монологів. Хоч співрозмовники й уникали відкритого конфлікту, вони обидва розуміли, що їхні позиції несумісні. Той телефонний дзвінок мало допоміг їхньому зближенню. Політичний альянс між Бушем і Горбачовим був тепер справою минулого. Черняєву здалося, що Джеймс Бейкер, який брав участь у розмові з американського боку, співчував скруті Горбачова та майбутньому Союзу більше за Буша. «Бейкер вільніший у судженнях, менше піддається тиску всіляких лобістів, щиріший!» — записав Черняєв у своєму щоденнику ввечері того дня. Після розмови він засів за проект прес-релізу про неї. Горбачов прагнув використати сам факт цього дзвінка, якщо вже не його зміст, на свою політичну користь напередодні українського референдуму. Він намагався протиставити завуальованому витоку інформації від Буша до преси кілька днів раніше власний витік. Метою його заяви, згідно зі щоденником Черняєва, було «прищемити Кравчука і Ко»²¹.

Для Горбачова складна розмова з Бушем відбулась одразу після не менш складної зустрічі з Борисом Єльциним, якого він вважав джерелом більшої частини своїх останніх неприємностей. Того ранку Горбачов умовляв Єльцина врятувати Союз від близької загрози дефолту: росіяни, які тепер контролювали доходи від продажу нафти й газу, припинили фінансування союзних структур. Друга супердержава у світі була розорена. Горбачов ще командував збройними силами та дипломатичним корпусом, але не мав грошей на їх утримання чи хоча б на покриття витрат на зарплатню власного апарату.

Союзна скарбниця спорожніла. За день до того на сесії Верховної Ради СРСР Горбачов попросив депутатів ухвалити його червневий указ, за яким Центральний банк мав видати державним установам та підприємствам 68 мільярдів карбованців у вигляді кредитів. Він також попросив ухвалити нові кредити на суму 90 мільярдів карбованців. Фактично це було прохання надрукувати більше грошей, що не дуже сподобалося багатьом депутатам.

Одна палата союзного парламенту ухвалила резолюцію видати кредити, але парламент загалом — під впливом російських депутатів — ні. Російський уряд, готовий запустити радикальну економічну реформу, будь-що прагнув уникнути ще одного витка інфляції. Горбачовська адміністрація залишилася без коштів. «Росія, по суті, заблокувала прийняття надзвичайного бюджету Союзу на кінець року, — написав у своєму щоденнику економічний радник Горбачова Вадим Медведєв. — Це призвело до масової невивплати зарплатні.[союзним] бюджетним установам»²².

Того самого дня Державний банк припинив усі платежі союзним структурам, зокрема армії та президентській адміністрації. Єдиним винятком було Міністерство закордонних справ, тепер знов очолюване Едуардом Шеварднадзе. Єльцин, пам'ятаючи про негативну реакцію західних лідерів на його попередні плани урізати фінансування цього міністерства, продовжував субсидувати його з російської скарбниці. Чиновники міністерства били на сполох, очікуючи захоплення Росією, але Горбачов був безсилий. «А що робити? — писав Черняєв у щоденнику. — Росія має поки що чим платити, а М[ихайло] С[єрگیївич] не має нічого!»

На зустрічі з Єльциним та його радниками 30 листопада в Горбачова не залишилось карт для розіграшу. Його єдиною надією було присоромити опонентів, щоб вони дали йому гроші. «Ішлося про те, — писав Черняєв у щоденнику, — що, мовляв, не можна залишати “центр” без засобів для існування». Наприкінці чотиригодинного засідання Єльцин погодився виділити якісь фонди. Його економічні радники мали чітко визначити, як це буде зроблено. Поки Горбачов говорив із Бушем по телефону у своєму кабінеті, експерти зустрілися в суміжній Горіховій кімнаті, названій так через її оздоблення стінними панелями, раніше використовуваній для засідань Політбюро. Ту проблему, яку вони намагались розв'язати, радянські лідери, що зустрічалися в цій кімнаті в розпал холодної війни, навряд чи могли собі уявити навіть у страшному сні²³.

Союз лежав на смертному одрі. Він навіть не спливав кров'ю: фінансів-крові вже давно не стало. Рішення, про яке домовився Горбачов, було в кращому разі ковтком свіжого повітря. Однак, попри всі розчарування попередніх кількох днів, він не здавався. У розмові з Бушем Горбачов повідомив про один зі своїх

рідкісних політичних успіхів: за день до того його намагання врятувати Союз отримали повну підтримку Політичної консультативної ради, до якої входили мер Санкт-Петербурга (колишнього Ленінграда) Анатолій Собчак та «батько перебудови» Олександр Яковлев. Члени ради, багато з яких були засновниками Міжрегіональної групи (першого демократичного блоку у всесоюзному парламенті), тепер підтримали спроби Горбачова втримати Союз від розпаду. Деякі з них говорили про створення формальної опозиції тому, що розцінювали як намір Єльцина зруйнувати СРСР.

Того вечора давній союзник Єльцина Собчак виступив по телебаченню з потужною заявою на підтримку Союзу. Але члени цієї ради навряд чи мали впливовий голос у новій Росії. Вони так і не сформували опозиційного блоку, який обговорювали з Горбачовим, а їхня здатність впливати на громадську думку була в кращому разі обмежена. Єгор Яковлев, член ради, якого після путчу було призначено головою Всесоюзної державної телерадіокомпанії, втрачав контроль над власними співробітниками. «Єгор Яковлев скаржився, що телебачення в нього відбирають, — пише Черняєв у щоденнику. — Він там уже не господар, і заправляють балом “росіяни”». Нижче Черняєв додав щодо програми теленовин від 29 листопада: там були «просто образливі на адресу М[ихайла] С[ергійовича] пасажі щодо його української політики»²⁴.

За декілька днів до того Черняєв та Олександр Яковлев, два ліберальні партатапаратники, дійшли висновку, що, як пише Черняєв у щоденнику, «подобається нам чи ні, немає альтернативи самостійному прориву Росії. Горбачовські зусилля врятувати Союз — безнадійні судоми». Двадцять дев'ятого листопада, у день, коли Горбачов отримав підтримку від Собчака та інших лідерів перебудови, Черняєв надіслав шефові проект звернення до депутатів Верховної Ради СРСР із закликом проголосувати за новий Союзний договір. Приватно він зауважив: «Хоч сам не вірю в це, слова, однак, дібрав!» Того самого дня він передав Горбачову доповідну записку, радячи тому «змінити свою роль у бік міжнародний та захисту культури [...] залучати свою міжнародну славу всередині країни й тим триматися, не покладаючись ані на Союзний договір, ані на рішення З'їзду, що обрав

президента й підтвердив обрання після путчу, ані на Конституцію СРСР!» Це був не план порятунку Союзу, а спроба врятувати самого Горбачова як історичну постать, якщо не політичну²⁵.

Горбачов, зі свого боку, тягнувся до всіх, хто його слухав, віщуючи, що розпад Союзу означатиме людські біди епічного масштабу. В інтерв'ю білоруській «Народной газете» він за звичкою згадав Югославію, де війна між сербами та хорватами змусила сотні тисяч людей покинути рідні домівки й тікати із зони конфлікту. Він уважав, що югославська трагедія зблідне порівняно з тим, що може статися в Радянському Союзі, якщо численні етнічні меншини проведуть нові державні кордони. Його аргумент базувався на долі росіян — колишніх господарів імперії — та дискримінації, перед якою вони могли постати в нових незалежних державах.

— Сімдесят п'ять мільйонів людей живуть за межами своєї малої батьківщини, — стверджував Горбачов, посилаючись на місця проживання радянських національностей та змішане населення Союзу. — То що, всі вони стають громадянами другого сорту? І хай нас не заколисують, що все буде гарантовано у двосторонніх договорах, які підписують республіки. Не вірю, що це розв'яже проблему. Має бути збережено державу, яка забезпечить правовий захист кожній людині.

Далі Горбачов посилався на російськомовних мешканців регіонів, які, не знаючи місцевих мов, не зможуть повноцінно брати участь у політичному процесі.

— Самохіть чи ні, а виходить, що деяких громадян, мешканців прибалтійських республік, зараховують наче до другого сорту, — сказав він журналістові.

Навіть попри те що білоруський репортер ставив питання, відверто критичні стосовно Єльцина, запрошуючи Горбачова вибухнути лайкою проти його головного політичного опонента, радянський президент на це не піддався. Хоч би що він думав про Єльцина насправді, на публіці він намагався на нього не нападати. Коли ж мова зайшла про Кравчука, Горбачов був значно менш стриманим. Посилаючись на прагнення того стати президентом України, він сказав репортеріві:

— Загалом чудова республіка... Але подивіться, як там експлуатують ідею самостійності: уже, як на мене, далеко не лише з метою виборчої кампанії.

А потім Горбачов розіграв етнічну карту, заявивши, що хоче бачити Україну єдиною, водночас звернувши увагу на її велику російську меншину:

— І якщо збираються відлучити Україну від Союзу, — стверджував Горбачов, — що робити дванадцяти—п'ятнадцяти мільйонам росіян, які там живуть, і взагалі кому це треба? Я за самовизначення без руйнування Союзу²⁶.

Кравчук і його прибічники в Україні вважали, що, постійно висловлюючи занепокоєння долею східних регіонів, Горбачов намагався розворушити міжетнічний конфлікт у республіці та скористатися ним для порятунку Радянського Союзу. Однак із боку Горбачова питання про те, що станеться з російською меншиною в Україні, було більше ніж пропагандистською хитрістю. Навіть ті в його оточенні, хто вже здався щодо Союзу, непокоїлися через перспективу розділення території, яку вважали історично російською. «І взагалі-то все б нічого, якби не Україна, не Крим, який неможливо віддати», — зазначив у своєму щоденнику Черняєв²⁷.

Відповідь на занепокоєння Горбачова й Черняєва мав дати близький уже український референдум. Люди навколо Горбачова не вірили, що Крим та інші регіони України із численним російським населенням проголосують за незалежність. Ситуація склалася парадоксальна. Майбутнє Союзу з домінуванням Росії залежало від українського голосування, яке, своєю чергою, залежало від голосування етнічних росіян на сході та півдні України.

УКРАЇНСЬКИЙ РЕФЕРЕНДУМ

Леонід Кравчук провів останні дні листопада у виборчій кампанії. Запланований на 1 грудня референдум мав відбутись одночасно із президентськими виборами, і Кравчук, який хотів стати президентом незалежної України, повинен був перемогти в обох перегонах.

Досвідчений партапаратник, але новачок у публічній політиці, Леонід Макарович згадував пораду, яку дав йому Джордж Буш під час свого липневого візиту до Києва: подивіться людям в очі — і ви одразу ж зрозумієте, чи голосуватимуть вони за вас. Кравчук не пішов по домівках, мов західний політик, але й не став уникати контактів із найрізноманітнішими людьми. У якийсь момент це ледь не коштувало йому життя. Під час відвідин місцевого універмагу у Вінниці голова його служби безпеки повідомив, що на площі перед магазином зібралися тисячі містян, щоб його побачити. Ані його власна охорона, ані місцева міліція не мали у своєму розпорядженні достатньо співробітників, щоб контролювати натовп, де нараховувалося зо двадцять тисяч людей. Вийти через чорний хід Кравчук відмовився. «Тікати, немов злодій, від людей, чимало з яких незабаром буде за мене голосувати? — напише він згодом у своїх мемуарах. — Це ж нонсенс!» Не маючи досвіду виборчих кампаній, він не став слухати охоронців і пішов говорити з людьми на площі.

Його політичне чуття одразу ж було винагороджене криками «Ура Кравчуку!». Проте величезний натовп, де задні напірали на передніх, щоб хоч трохи побачити людину в центрі, ставав дедалі більш неспокійним. Раптом український спікер відчув нестерпний біль і почув тріск — то був його палець. Хтось у натовпі схопив Кравчука за руку в безуспішній спробі її потиснути й випадково зламав йому палець. «Коли я озирався навкруги, то ставало трохи моторошно, — писав Кравчук. — Здавалося, якщо досить непевне міліцейське оточення не витримає, нас

просто зімнуть». Він вибрався із площі, тоді як місцеві мешканці продовжували кричати «Ура» — то був знак схвалення його особисто та політики, яку він проводив. Він поїхав із Вінниці з новою впевненістю в перемозі, але й зі зламаним пальцем та зіпсованими черевиками: коли охоронці тягли його крізь натовп, він упирався підборами, щоб не втратити рівноваги. Це був аспект демократичної кампанії, на який Буш не зміг запропонувати пораду; хто б міг подумати, що колишні партапаратники не вміють контролювати натовп?¹

На початку листопада, за місяць до виборів, Кравчук лідирував в опитуваннях із понад 30 % народних голосів. Його найближчий суперник, колишній політв'язень, а тепер голова Львівської обласної ради, В'ячеслав Чорновіл програвав йому, набираючи, за прогнозами, трохи більш як 12 % голосів. Конкуренти Кравчука вважали, що проти них велася нечесна гра, бо їхній опонент мав повну підтримку державного апарату як у центрі, так і в регіонах. Безумовно, він був не лише невіддільною частиною системи, але й, за тих обставин, її улюбленим сином та останньою надією. Колишня комуністична еліта, спочатку або ворожа до незалежності, або насторожена щодо неї, тепер в усьому її підтримувала. У серпні комуністична більшість в українському парламенті проголосувала за незалежність з умовою, що це рішення буде ратифіковане через три місяці референдумом. Це давало їй можливість передумати в разі потреби, але розвиток подій після 24 серпня вже не вимагав зміни курсу².

Безумовно, голосування за незалежність не врятувало Комуністичну партію, що наприкінці серпня 1991 року в Україні була не просто тимчасово, а повністю оголошена поза законом, за багато місяців до її повної заборони в Росії. Однак цей процес був доволі різним. Не було публічного приниження партійних діячів; не позбавили їх і колишньої партійної власності. Одна група партійців тихенько передала партійну власність іншій, і та перейшла під юрисдикцію місцевих обласних та міських рад, контрольованих найчастіше колишніми комуністичними секретарями. Для більшості з колишньої комуністичної еліти незалежність стала просто новою релігією, а Кравчук — її пророком, який захистить від люті Єльцина, а разом і від демократів та націоналістів на власних теренах. Ці два елементи — Кравчук

і незалежність — здавались неодмінними частинами квітка, що дозволить їм залишитися при владі. Вони були готові зробити все, щоб підтримати незалежність, якщо президентом стане Кравчук, і все, щоб підірвати її, якщо він програє своїм суперникам чи то із проєльцинського демократичного табору, чи то з націонал-демократичного³.

Кравчук чітко розумів своє завдання. Незабаром після проголошення української незалежності в серпні стало ясно: йому потрібно знайти спосіб переконати виборців, що, попри комуністичне минуле, він найкращий кандидат, щоб привести їх та країну до суверенітету. Він також мав тепер переконати їх проголосувати за незалежність. Для досягнення мети йому потрібно було умиритворити регіональні еліти та відмовити їх від розігрування сепаратистської карти; заспокоїти численні національні та релігійні меншини, що могли боятися залишитись у країні з домінуванням українців без посередництва та захисту союзного центру, а також схилити на свій бік командирів радянських військових частин, яких союзне чи російське керівництво могло б використати як троянського коня проти української незалежності.

Найлегшим здавалося завдання переконати виборців у тому, що він найкращий кандидат у президенти України. Оскільки конкурентів у Кравчука на виборах було п'ятеро, голоси українських демократів значною мірою розділилися. Міська інтелігенція з русифікованого сходу, яка голосувала за демократів єльцинського типу в роки перебудови, знайшла свого представника в другому заступникові спікера парламенту Володимирі Гриньові. Етнічний росіянин та продукт демократичного пробудження в Харкові, Гриньов став одним із перших рішучих противників пугчу. Він також був одним із небагатьох депутатів, які проголосували проти незалежності 24 серпня, — не тому, що виступав проти неї як такої, а тому, що не хотів, щоб країною керували комуністи. Однак після офіційного оголошення Комуністичної партії поза законом Гриньов почав вітати ідею незалежної України, вважаючи, що саме цього найбільше прагнув народ на той час. Пізніше він згадував: «Ця обставина в процесі передвиборчої кампанії доволі чітко проглядалася — що на-

строї в людей орієнтовані на незалежність України. Коли зустрічаєшся з масами, цих настроїв не приховаєш»⁴.

Головний кандидат від націонал-демократичного блоку В'ячеслав Чорновіл протиставляв себе Кравчуку у своїй біографії, заявляючи, що завжди був антикомуністом і не змінював поглядів на угоду обставинам. Давній політичний дисидент, уперше заарештований 1967 року, Чорновіл мав більш ніж достатньо часу в тюрмах і таборах, щоб обдумати, якою він хоче бачити й зуміє побудувати Україну. Він вважав, що незалежна Україна має стати федеративною державою. Коли Чорновіл став головою Львівської обласної ради після перших демократичних виборів навесні 1990-го, то просував ідею федерації, у якій Галичина мала б автономію. Проте під час президентських перегонів він приглушив тему федералізму⁵.

Для деяких суперників Чорновола з націонал-демократичного табору цього було замало, та й запізно. Левко Лук'яненко, головний автор Акта проголошення незалежності України, продовжував стверджувати, що Чорновіл — федераліст, а федералізм шкідливий для України, бо заохочує імперські амбіції Росії та створює юридичне підґрунтя для сепаратизму. Чорновіл, офіційний кандидат від Руху, та Лук'яненко, голова найпотужнішої та найкраще організованої політичної сили Руху, Української республіканської партії, пішли окремими шляхами, вбивши клин у націонал-демократичні лави, що грало на руку Кравчуку. Ще більше голоси українських націонал-демократів розділилися, коли деякі представники цього табору виступили на підтримку Кравчука. Багато давніх прихильників української незалежності з лав інтелігенції вважали, що його обрання — це єдиний шанс створити Україну об'єднаною і справді незалежною⁶.

Для багатьох в українській інтелігенції Кравчук становив менше зло. Представники націонал-ліберального табору підозрювали, що без ретельного нагляду він може зазнати тиску з Москви. Проєльцинські демократи з табору Гриньова вважали його надто тісно пов'язаним із націоналістами. При цьому жодна група не могла забути його нещодавне комуністичне минуле. Утім навіть за цих умов люди, які не вірили, що Чорновіл або Гриньов здатні перемогти, були готові пересилити себе і стратегічно проголосувати за Кравчука. Як пояснила канадському

кореспондентові *Ukrainian Weekly* Лариса Скорик, депутатка від націонал-демократів, то був час Кравчука, який найкраще підходив для цієї роботи. Він був єдиним кандидатом із прихильників незалежності, здатним домовитися з комуністичною елітою, що сповна продемонстрував під час голосування Верховної Ради за незалежність 24 серпня. За словами Скорик, Кравчук розумів, що шляху назад немає.

— Він надзвичайно розумна людина, — сказала вона репортеріві. — Сказати, що це людина з високими моральними цінностями, я не можу. [...] Але, з іншого боку, чи справді зараз той момент, що вимагає героїки, чи це момент, коли потрібна надзвичайна дипломатичність?⁷

Як написав Кравчук у мемуарах, перемога на президентських виборах не мала б сенсу, якби Україна не проголосувала за незалежність. Він точно не хотів стати генерал-губернатором якоїсь провінції з управлінням із Москви. На самому початку передвиборчої кампанії, маючи чітку й гарантовану позицію лідера, Кравчук вирішив, що його найкращою стратегією буде агітувати не за себе, а за українську незалежність. Це добре подіяло на виборців. Кількість прихильників незалежності постійно зростала: наприкінці вересня їх було 65 %, а на початку листопада — вже майже 70 % опитаних і понад 80 % тих, хто мав намір проголосувати на виборах. Найважливіше, що їхня кількість перевищувала поріг у 70 % — рівень підтримки серед українських виборців оновленого Союзу, зареєстрований у березні 1991 року на референдумі, ініційованому з Москви. Той результат був головною зброєю Горбачова в його боротьбі за збереження життя Радянського Союзу.

Кравчук став перед викликом. Він не лише мав перевершити результат березневого референдуму, але й отримати голоси «за» як мінімум 50 % виборців у кожному регіоні України. Інакше легітимність української незалежності була б поставлена під сумнів як усередині країни, так і в Москві, не кажучи вже про Захід. Діяти треба було максимально зважено. Кравчук та його прибічники приділили чимало часу, добираючи слова для запитання, яке збиралися поставити людям 1 грудня. Соціологи сказали їм, що коли людей спитати не про те, чи підтримують вони незалежність, а чи схвалюють вони Акт проголошення

незалежності, прийнятий у серпні українським парламентом, то результати мають бути кращими. На сході України слово «незалежність» було дискредитоване десятиліттями радянської пропаганди. Проте схвалення парламентом надавало цьому слову та поняттю нової легітимності, що приваблювала консервативних виборців. Напередодні референдуму Президія Верховної Ради випустила звернення до населення України з останнім аргументом. Там ішлося, що непідтримка незалежності означатиме підтримку залежності. Мало хто з людей хотів, щоб їхня республіка лишалася залежною від Москви.

Однією з основних проблем, що стояли перед прихильниками української незалежності — від Кравчука та Гриньова до Чорновола та Лук'яненка, — була регіональна й культурна неоднорідність країни. Це була карта, яку Георгій Шахназаров пропонував розіграти Горбачову, щоб завадити дедалі більшій хвилі прихильників незалежності в Україні, і проблема, про яку Горбачов не втомлювався нагадувати всім, хто готовий був слухати. Тоді як соціологи передбачали потужне голосування за незалежність в Україні загалом, ступінь її підтримки коливався залежно від регіону. Найпотужнішою ця підтримка була на Галичині. У Тернопільській області за незалежність готові були проголосувати понад 92 % тих, котрі прийдуть на виборчі дільниці. Рідна для Кравчука Волинь не надто відставала, обіцяючи приблизно 88 % голосів на користь незалежності. Київ та Центральна Україна теж не пасли задніх, а от підтримка незалежності в деяких східних та південних областях України ледь перевищувала 50 %. Там Кравчук суттєво випереджав свого головного суперника В'ячеслава Чорновола. Для багатьох місцевих мешканців його обрання було гарантією, що якщо незалежність усе ж настане, то не набуде форми якогось радикального націоналізму⁸.

Двадцять третього жовтня Кравчук полетів до найпроблемнішого регіону України — Автономної Республіки Крим, щоб переконати місцевий парламент підтримати українську незалежність. Крим до 1954 року належав Російській Федерації. Україні він був переданий за часів перебування при владі Микити Хрущова з економічних причин і до лютого 1991-го був однією із двадцяти п'яти українських областей. Ситуація змінилася

після кримського референдуму в січні 1991-го, що підтримав не лише автономію Криму, але і його право стати підписантом нового Союзного договору. На початку 1991 року Горбачов та союзний центр стали підвищувати статус автономій із метою протиставити їх налаштованим на суверенітет лідерам союзних республік. Ця тактика спрацювала лише певною мірою. Коли в серпні 1991-го Горбачов запросив Миколу Багрова, спікера кримського парламенту, до Москви для підписання Союзного договору, Багров увічливо відхилив запрошення. Усім уже було ясно, що Україна не братиме участі в цьому договорі.

Утім не всі проблеми українського керівництва з Кримом восени 1991 року були створені Горбачовим. У лютому 1991-го київська влада погодилась надати Криму статус автономії почасті тому, що це був єдиний регіон країни, де етнічні українці становили меншість (орієнтовно чверть населення). Понад 67 % населення були етнічні росіяни, які домінували в кримській політиці та культурі. У Криму не було жодної україномовної школи, дуже мало етнічних українців послуговувалось українською в повсякденному житті й лише половина з них узагалі називала українську рідною мовою, що вказувало на їхню доволі слабку українську самоідентифікацію. Додаткове занепокоєння в київській владі спричиняли присутність у Криму офіцерів та матросів радянського Чорноморського флоту, а також військових пенсіонерів, налаштованих проти української незалежності. Крім того, на рідну землю почали повертатися кримські татари, яких Сталін депортував із півострова в 1944-му за звинуваченням у співпраці з нацистами під час німецької окупації. Це ще ускладнило етнічний баланс⁹.

Український лідер прибув до Криму в той день, коли парламент автономії планував ухвалити закон про місцевий референдум, де на народне голосування збиралися винести питання про вихід Криму зі складу України. Йому вдалося переконати кримських депутатів відкласти ухвалення цього закону та скасувати референдум. Аргумент його був простий: якщо Крим залишиться автономією у складі України, місцевий парламент матиме цілком достатньо повноважень для розв'язання проблем регіону без утручання з Києва. Представники колишньої комуністичної еліти, які чудово співпрацювали з Києвом із 1954 року,

погодилися відкласти голосування за цей закон. Голосів у них виявилось більше, ніж у їхніх парламентських опонентів, Республіканського руху Криму, що виступав за референдум.

Лідер Республіканського руху Юрій Мешков, один із небагатьох кримських депутатів, який не підтримав серпневий путч, тепер на знак протесту оголосив голодування. За його визначенням, конфлікт у парламенті був боротьбою демократії проти комунізму. Але не все в кримській політиці було так чітко і ясно. Невдовзі чотири журналістки: українка, татарка та дві росіянки — розпочали власне голодування на знак протесту проти розпалювання міжнаціональної ворожнечі в Криму приборчниками Мешкова. Урешті-решт, перемогла лінія Кравчука: окремого референдуму щодо кримської незалежності не буде. Кримські виборці підуть на дільниці, щоб відповісти лише на одне питання референдуму: чи підтримують вони незалежність України. На відміну від Єльцина у випадку із Чечнею, Кравчук зумів утримати Кримську автономію у складі своєї республіки політичними засобами¹⁰.

Криму, що на початку 1991 року отримав автономію, а тепер ще й користувався особливою увагою Києва, заздрили місцеві еліти Закарпатської області України, яка до Другої світової війни належала Чехословаччині. Вони теж хотіли автономії. Претендентами на аналогічний статус були також Одеська область на півдні та Донбас на сході. За умов, коли під час української президентської кампанії федералізм ставав уже якоюсь лайкою, В'ячеслав Чорновіл пообіцяв одеській еліті вільну економічну зону. Кравчук натомість їздив по країні з іншим посланням, пропонуючи широку економічну автономію українським історичним регіонам, яких він нараховував дванадцять. Місцеві еліти мусили задовольнитися тим, що він пропонував, оскільки більшість із них не збиралася голосувати за Чорновола. Подейкували: якщо Кравчук програє, то регіональні еліти на сході та півдні проголосять себе незалежними від Києва.

Відцентрові тенденції в регіонах були лише одним із викликів, які постали перед Києвом напередодні грудневого референдуму. Ще був вплив, який ці тенденції мали на відносини України з її сусідами, радянськими та нерадянськими. Після заяви, зробленої наприкінці серпня речником Єльцина Павлом Вощановим,

стало зрозуміло, що залежно від результатів референдуму Росія готова висунути претензії на Крим, а може, і на східні регіони країни. Угорці Закарпаття сподівалися на об'єднання зі своїми братами за кордоном, а на півночі Буковини, регіону здебільшого з українським населенням, що в міжвоєнний період належав Румунії, набував сили національний рух румунів. Причому якщо керівники Чехословаччини та Угорщини не мали претензій на українські території, то румунський парламент був значно менш поблажливим.

Напередодні українського референдуму парламент Румунії ухвалив резолюцію, що закликала не визнавати результатів референдуму на півночі Буковини, названій «давньою румунською землею». Український міністр закордонних справ Анатолій Зленко дізнався про румунську резолюцію на шляху до Бухареста під час свого першого офіційного візиту. Він вирішив не їхати далі й серед ночі вийшов із потяга до того, як той перетнув кордон. Наступного ранку міністр закордонних справ Румунії, якого не поінформували про раптову зміну планів його українського гостя, марно чекав на нього на залізничному вокзалі Бухареста. Українці ставилися до питання своєї територіальної цілісності дуже серйозно. Фактично вони не мали іншого вибору: до повоєнної України ввійшли території, що до 1939 року належали Польщі, Чехословаччині, Румунії та Росії¹¹.

Іноземні зазіхання на українські території на кшталт російських та румунських, а також відцентрові тенденції різних регіонів були тісно пов'язані з проблемою національних меншин України. Найбільшу групу становили росіяни — 11 мільйонів людей, котрі мешкали переважно на урбанізованому сході та півдні. Їхнє занепокоєння не могло не турбувати Кравчука та інших кандидатів у президенти щоразу, як ті бували з агітаційними поїздками в Криму або на південному сході України. Послання, яке несли кандидати, було приблизно однаковим: вони хотіли, щоб росіяни в Україні почувалися навіть комфортніше, ніж у Росії. Багато росіян так і почувалися. Близькість мов, а також той факт, що більшість етнічних українців у великих містах сходу перейшла на російську в побуті, робили поділ на росіян і українців ледь помітним та давали росіянам упевненість щодо їхнього майбутнього в незалежній Україні. Багато з них жили в Україні

впродовж багатьох поколінь і мали з українцями родинні зв'язки. Як група вони не становились вороже до ідеї української незалежності й були не проти переконатися в її перевагах.

Російське населення України бачило, що Радянський Союз не функціонує, а економіка увійшла в стан вільного падіння. Усі в Україні, включно з росіянами, були готові спробувати щось інше. Марта Дичок, аспірантка з Оксфордського університету, яка писала статті для газети *Guardian*, проїхалася за завданням газети по країні в намаганні вловити настрої людей. Пізніше вона підсумувала те, про що довідалась, так: «У розмовах людей до і після путчу чулося дуже й дуже сильне прагнення змін. То була основна емоція, яку ми чули скрізь. Досить цього безладу, досить корупції, досить. Ми хочемо чогось іншого. Зміною ж, яку їм пропонували, було набуття Україною незалежності»¹².

У зверненнях до виборців Кравчук робив головний наголос не на етнокультурному націоналізмі, а на економічній незалежності, використовуючи міцно вкорінений у свідомості мешканців країни міф про Україну як економічну супердержаву та житницю Європи, що годує Росію та решту радянських республік. Українські газети повідомляли, що експерти *Deutsche Bank* вважають Україну радянською республікою з найбільшим економічним потенціалом. Якщо додати вищий рівень життя в Україні, ніж у російських провінціях, упродовж більшої частини радянського періоду та значно кращу ситуацію на українському споживчому ринку сільськогосподарських товарів, аніж на російському, восени 1991-го, українських громадян усіх національностей не потрібно було надто переконувати обрати незалежність, а отже, й економічний добробут.

Потреба в політичній та економічній незалежності стала самоочевидною, коли в листопаді радянський Центральний банк припинив платежі до України, ускладнивши для багатьох українських підприємств та організацій виплату заробітної платні та пенсій. Промова Єльцина щодо економічної реформи дестабілізувала споживчий ринок Росії, зумовивши підвищення цін та зникнення товарів із полиць магазинів у радянській столиці. Москвичі, зарплату яким виплачував російський уряд, потяглися на південь закуповувати сільськогосподарську продукцію в Україні. У відповідь позбавлені грошей українці та росіяни

традиційно дружнього до Росії сходу країни почали фізично захищати свої ринки та низькі ціни на сільськогосподарські товари, не даючи приїжджим із півночі вийти з вокзалів по прибутті. Сугички між двома групами стали повсякденною дійсністю таких українських промислових центрів, як Дніпропетровськ. При цьому незалежність почали вважати єдиним розв'язанням проблеми люди будь-якого етнічного походження¹³.

Другою за чисельністю нацменшиною України були євреї, приблизно півмільйона жителів республіки. Упродовж останніх десятиліть радянської влади вони були одними з найбільш дискримінованих, і саме на них українська влада намагалася продемонструвати свою новонабуту толерантність. У жовтні 1991 року, коли націонал-демократи активно тиснули колишніх комуністів, українська влада організувала перше публічне відзначення роковин масового знищення євреїв у київському Бабиному Яру восени 1941-го. Десятки тисяч євреїв, які відвідали церемонію, уперше в житті могли публічно виявити свою єврейську ідентичність. Десятки тисяч неєвреїв уперше публічно визнавали й вітали пригноблену раніше ідентичність сусідів.

Горбачов прислав на подію в Бабиному Яру особистого представника — «батька перебудови» Олександра Яковлева. Буш — цілу делегацію відомих американців на чолі зі своїм братом Джонатаном. Кравчук зустрівся з цією делегацією та обговорив подію, усіяючи підносячи толерантність та повагу до прав людини й людського життя.

— Дорогі друзі! — сказав він багатонаціональній і багаторе-лігійній аудиторії. — Історія відносин українського та єврейського народів складна й драматична. У ній є темні та світлі сторінки. Ніхто з нас не має права нічого забувати. Але пам'ятати ми повинні не для того, щоб ятрити старі рани, а щоб не допустити нічого подібного в майбутньому. Пам'ятаймо ж насамперед те, що нас об'єднує, а не суперечності між нашими народами.

Кравчук, який сам був свідком масового знищення євреїв на Волині та знав про участь у Голокості українських поліцаїв, набраних на службу нацистами, закінчив свою промову на їдші, принісши свої вибачення єврейському народу від імені української держави¹⁴.

Першого листопада український парламент ухвалив Декларацію прав національностей України, що гарантувала рівність громадянам будь-якого походження. Шістнадцятого листопада приблизно тисяча делегатів зібралася в Одесі, щоб узяти участь у Всеукраїнському міжнаціональному конгресі, спільно організованому Рухом та українським парламентом. Більшістю голосів делегати ухвалили резолюцію про підтримку української незалежності — проти було лише три голоси. Репортер *Los Angeles Times* був вражений, побачивши єврея-хасида та українця в козацькому вбранні, із шаблею на боці, які відвідали один конгрес і мирно ставили свої запитання перед аудиторією одеського оперного театру. То була помітна різниця порівняно з попередньою спробою України здобути незалежність. У січні 1918-го єврейські делегати Центральної Ради, тодішнього українського парламенту, які раніше підтримували автономію України, проголосували проти її незалежності. Після цього почався розкол продемократичного альянсу, і в роки громадянської війни численні погроми та масові вбивства залишили глибокі шрами в пам'яті євреїв. Наразі ж обидві національності бачили спільне розв'язання кожна своїх проблем. У листопаді 1991-го підтримка євреями української незалежності була зареєстрована на рівні 60 %, трохи вище за показник росіян у 58,9 %¹⁵.

Двадцятого листопада Кравчук звернувся до першого Всеукраїнського релігійного форуму. Колишній, як він сам себе називав, головний атеїст України (під його керівництвом відділ пропаганди Центрального Комітету Комуністичної партії України здійснював нагляд за релігійними організаціями країни) просив у релігійних лідерів пробачення від імені не нечинної вже партії, а держави, яку він тепер представляв. У міру того як комунізм та атеїзм утрачали свою ідеологічну привабливість, а релігія поверталася до публічної сфери, релігійні організації починали відігравати в суспільстві дедалі важливішу роль. Україна нараховувала приблизно дві третини православних парафій СРСР і була домівкою більшості радянських протестантів. Із початком перебудови та гласності вона стала справжнім полем релігійної битви. Кравчук закликав до міжрелігійної терпимості й підтримки незалежності. Він хотів, щоб релігійні лідери працювали в напрямку незалежності їхніх релігійних установ, але

уникали при цьому чвар та розбрату. Двадцятого листопада лідери шістнадцяти релігійних організацій України пообіцяли свою підтримку державної політики у сфері релігії. Фактично то був жест підтримки незалежності¹⁶.

Доля Радянської армії на території України була ще одним великим занепокоєнням Кравчука. Наскільки беззахисною була українська влада, він усвідомив ще тоді, коли генерал Валентин Варенников відвідав його в парламентському кабінеті в перший день путчу. Після того як путч зазнав краху, українська влада одразу ж почала формувати національну гвардію, перебираючи командування Внутрішніми військами МВС на своїй території. Проте цього було навряд чи достатньо, щоб протистояти союзним збройним формуванням, розквартированим в Україні та підпорядкованим Москві. Україна, що вважалася другим ешеленом радянської оборонної структури у разі світової війни (першим ішли контрольовані Радянським Союзом країни Східної Європи), була місцем постійної дислокації підрозділів Радянської армії загальною чисельністю сімсот тисяч військовослужбовців.

Двадцять сьомого серпня, через три дні після проголошення незалежності, Кравчук запросив на зустріч командирів розквартированих в Україні радянських військ. Він хотів, щоб вони прийняли нову політичну реальність української незалежності й почали формувати незалежні українські збройні сили. Військове керівництво не вірило, що рішення українського парламенту якось на них уплине. За підтримки з Москви вони стверджували, що радянська армія залишатиметься єдиною під єдиним командуванням. Заклик українського керманіча до реформування збройних сил отримав позитивну відповідь лише від одного старшого офіцера, присутнього на зустрічі. Це був генерал-майор Костянтин Морозов, 47-річний командувач дислокованої в Україні повітряної армії. Неупереджений офіцер, котрий симпатизував українському демократичному руху, Морозов був єдиним військовим у залі, хто бойкотував директиви лідерів путчу привести свої війська у стан бойової готовності. Наразі ж він став єдиним офіцером на зустрічі, хто висловив думку, що незалежна Україна має створити власні збройні сили.

Це позбавило його перспектив отримати підвищення чи навіть залишитися на нинішній посаді в Радянській армії.

Подібно до його колишнього підлеглого, генерала Джохара Дудаєва, який навесні 1991 року вийшов із лав Радянської армії, щоб привести до незалежності Чеченську республіку, Морозов рішуче пристав до антимосковського табору. Він досяг точки неповернення, а тому його життя та кар'єра надалі були міцно пов'язані з ідеєю української незалежності. Через тиждень після зустрічі 27 серпня український парламент більшістю голосів проголосував за призначення Морозова першим міністром оборони України. Морозов поділяв бачення України як без'ядерної держави й був готовий відмовитись від третього у світі за величиною ядерного арсеналу. Проте він виступав проти передання ядерних озброєнь Росії, а хотів демонтувати їх безпосередньо в Україні. Остаточно парламент затвердив кандидатуру Морозова, коли той відповів на питання Дмитра Павличка, який, окрім головування в комітеті Верховної Ради в закордонних справах, очолював також Товариство української мови. Коли його спитали, чи опанує він українську, Морозов, який виступав у парламенті російською, відповів ствердно. Він сказав Павличку, що буде щасливий це зробити за допомогою шановного товариства. Ця відповідь причарувала націонал-демократів, які були не певні, чи можуть вони довірити оборону своєї ще не до кінця народженої країни генералові з типово російським прізвиськом.

Насправді Морозов народився в Україні й був наполовину українцем за національністю. Народившись та здобувши освіту в русифікованій східній частині країни, він вивчав українську в школі, але не використовував її впродовж понад тридцяти років військової служби. Його призначення до Києва командувачем авіаційної армії стало великою помилкою з боку Генерального штабу в Москві. За неписаним законом радянської армії останніх часів СРСР, офіцерам з етнічних українців за жодних обставин не дозволяли служити на вищих командних посадах в Україні. Те саме правило стосувалося й інших етнічних груп у їхніх рідних республіках. Генерал Джохар Дудаєв, майбутній лідер незалежної Чечні, служив під командуванням Морозова в Україні, але на рідній землі отримати командні посади йому не давали. Навіть в Україні його підвищення до рангу

генерала пройшло не без проблем. Його звинуватили в націоналізмі лише за лезгінку, яку він почав танцювати, дізнавшись про підвищення.

Морозов обійшов обмеження щодо радянських етнічних меншин тому, що за документами був росіянином, а не українцем. Коли ж він оголосив про підтримку української незалежності восени 1991 року, його командири в Москві, аж до колишнього патрона маршала Євгена Шапошнікова, тепер радянського міністра оборони, не вірили своїм вухам. Шапошников двічі перепитав Морозова, чи справді той українець. Морозов напівжартома відповів, що в його особову справу вкралася помилка. Для його командирів, як згадував Морозов пізніше, «наполовину росіянин» означало «росіянин». Його випадок ще раз підкреслив складність російсько-українських відносин і розмитість двох культур та ідентичностей в Україні. У Радянському Союзі люди змішаного етнічного походження, як-от Морозов, могли вибирати собі національність за бажанням. Багато хто вибирав бути за паспортом росіянином, але, народившись та вирішивши в Україні, вважав своєю справжньою батьківщиною саме її. Одним із таких виявився й Морозов¹⁷.

Трьома основними питаннями, які довелося вирішувати головному будівничому Збройних Сил України, були мова, ідентичність та відданість. Важливість мови вийшла на передній план у жовтні 1991-го, коли він зустрівся з американським науковцем Збігневом Бжезінським. Колишній радник із національної безпеки президента Джиммі Картера приїхав до Києва напередодні ухвалення українським парламентом резолюції про без'ядерний статус країни. Після офіційної розмови з новопризначеним міністром оборони Бжезінський спитав Морозова, чи можуть вони поговорити приватно. Як згадував Морозов пізніше, він погодився, але був дещо спантеличений — англійською він не знав, а Бжезінський був не готовий перейти на російську. Урешті-решт вони знайшли спосіб поспілкуватися: поляк за походженням, Бжезінський говорив польською, а Морозов — українською. При цьому вони чудово порозумівались. Одне з питань Бжезінського, поставлених приватно, стосувалося мови Збройних Сил України: вона буде українською чи російською? Морозов відповів, що перейти буде складно, але він

відчуває, що мова має бути українською. Бжезінському сподобалося почуте, і тоді він сказав Морозову те, що навіки закарбується в пам'яті останнього: «Наказ виступити на захист держави слід віддавати державною мовою»¹⁸.

Однак поки що з мовою довелося зачекати не лише тому, що міністр оборони сам усе ще брав приватні уроки української, але й тому, що модель набору до армії, яку вирішили запровадити Морозов із Кравчуком, не передбачала й навіть не дозволяла негайного запровадження нової мовної політики. Це стало б можливим, лише якби Україна пішла шляхом Прибалтики, де уряди нових незалежних держав висунули вимогу повністю вивести радянські війська зі своїх територій і набрали власні збройні сили з нуля. В Україні ж Кравчук із Морозовим вважали це нездійсненним. Сімсоттисячному контингенту Радянської армії не було куди йти. Росія все ще билася й битиметься роками над завданням повернення та розквартирування військ, виведених зі Східної Європи. Київ не мав іншого вибору, крім як перебрати командування радянськими військами на себе та українізувати їх у процесі.

Коли йшлося про призовників, це було відносно нескладно: солдатів з інших республік замінювали набрані на військову службу в Україні. Не було проблем і з прапорщиками, які всі були місцевими. А от офіцерський корпус був набраний на військову службу з усього Радянського Союзу. Морозов та його люди не мали наміру дотримуватись національної політики старої радянської армії. Національність за паспортом буде лише одним із критеріїв для вирішення долі конкретного офіцера. Він не обов'язково залишиться в Україні, якщо є за паспортом українцем, або буде відбракований, якщо є росіянином чи, наприклад, вірменином. Не менше значення мали місце народження та родинні зв'язки офіцера, а також інші зв'язки з Україною. Наостанок, але не останньою чергою, офіцер мав виявити бажання служити Україні. Якщо ці критерії витримувалися, його радо вітали; вивчення мови могло зачекати. Кравчук намагався вибудувати з багатонаціонального населення України політичну націю, і Морозов набирив український офіцерський корпус за тим самим принципом.

Ще один виклик ідеї української незалежності становила ядерна зброя. Морозов хотів мати незалежну українську армію,

але спочатку ані він, ані його політичне керівництво не заперечували проти того, щоб командування ядерними силами на українській території здійснювали з Москви. Такий погляд на речі похитнула розмова зі ще одним із нових американських знайомих Морозова — радником із національної безпеки та держсекретарем часів адміністрації Річарда Ніксона Генрі Кіссінджером. На їхній першій зустрічі Кіссінджер здавався напівсонним, але запитання, які він ставив міністрові, показали роботу думки в неочікуваних напрямках. Коли Кіссінджер поцікавився, що Морозов та українське керівництво збираються робити з ядерною зброєю та стратегічними військами на своїй території, Морозов відповів як завжди: стратегічна зброя перебуватиме під центральним контролем Москви. І тут начебто сонний Кіссінджер одразу ж поставив пряме й гостре запитання:

— І в чому тоді незалежність?

Це запитання зруйнувало всі попередні міркування Морозова. Україна не могла забрати собі стратегічні ядерні сили на своїй території, не перетворившись на міжнародного парію, але якщо її керівництво серйозно було налаштоване на незалежність, воно не могло дозволити великим військовим формуванням у своїй країні підпорядковуватися Москві, а не Києву. Звідси остаточний висновок Морозова, що стратегічні сили слід передати Росії: краще втратити їх, аніж тримати троянського коня всередині країни.

Упродовж майже всієї осені 1991 року плани Морозова щодо українських збройних сил залишалися не більше ніж просто баченням. Московська влада відхилила ідею Києва забрати собі розквартировані в Україні військові формування, запропонувавши Морозову залишитися командиром підрозділу радянських військово-повітряних сил (і продовжувати отримувати накази з Генерального штабу), а в українському уряді працювати за сумісництвом. Як згадував Морозов, вони навіть не могли себе змусити вимовити титул «міністр оборони». Він попросив перевести з Москви кількох офіцерів Генерального штабу, які були родом з України і зголосилися допомогти розбудувати її армію. До Києва їх відправили, але колишні колеги їм більше не довіряли.

Морозов облаштував свою штаб-квартиру в кабінетах колишньої партійної будівлі в центрі Києва. Кадрів та фінансів для

роботи сильно бракувало. Морозов спілкувався зі своїми людьми на місцях переважно телефоном, а українська діаспора в Північній Америці пожертвувала кілька факсових апаратів. Спочатку він їздив автівкою, якою користувався ще як генерал радянських ВПС. Для збирання інформації про те, що відбувалося в окремих військових підрозділах, розквартированих в Україні, невеличкий штат Морозова покладався на добровольців. Подекуди його офіцери працювали фактично під прикриттям. Морозова самого ледь терпіли командувачі військових округів, які мали вищі за нього військові звання.

У листопаді почали ширитися чутки, що генерал Віктор Чечеватов, командувач Київського військового округу та один із офіцерів, які відвідували Кравчука під час путчу, супроводжуючи генерала Варенникова, видав наказ заарештувати Морозова. Повідомляли також, що Горбачов ухвалив проведення в Україні військових маневрів силами розквартированих там підрозділів 28 листопада, за два дні до референдуму. Хоч Морозов і засуджував ці плани, він не міг особливо контролювати те, що збиралися робити військові на території держави, міністром оборони якої він тепер служив¹⁹.

Уранці в неділю 1 грудня Кравчук опустил свій бюлетень до скриньки на виборчій дільниці в центрі Києва під спалахи десятків камер українських та іноземних кореспондентів, які ловили цей історичний момент. Подібно до багатьох його співвітчизників, Кравчук прийшов голосувати вранці. Перші повідомлення з виборчих дільниць свідчили про те, що явка висока.

Лідирували сільські райони, де більшість людей уставала рано. У селі Хотів, що на південь від Києва, до 10-ї години проголосували вже понад 70 % зареєстрованих виборців. Місцева жінка, яка поінформувала західних кореспондентів про цей факт, розридалася. Її переповнювала гордість за своїх односельців, і в неї не було жодних сумнівів, що вони проголосували за незалежність. У Києві, як і в селах, багато людей пішло голосувати разом із членами родин, узявши з собою дітей. Деякі після виборів не бажали йти додому й залишалися поблизу виборчих дільниць, обговорюючи можливий результат референдуму та його важливість. Американські й канадські українці, котрі приїхали на

батьківщину своїх предків, щоб допомогти у проведенні історичного голосування, були зворушені тим, що бачили. Христина Лапичак із *Ukrainian Weekly* висловила почуття багатьох її колег, сказавши кореспондентові *Associated Press*:

— Я відчувала, що того дня в усіх цих місцях були присутні душі людей, яким не пощастило дожити до голосування. Там були всі наші предки, усі, хто будь-коли страждав, хто будь-коли мріяв, що їхні онуки побачать волю. Цими онуками є ми²⁰.

Юрій Щербак, який зачитав Акт проголошення незалежності України з трибуни всесоюзного парламенту в Москві в серпні 1991 року, пізніше згадував, що різні політичні сили та соціальні групи зійшлися всі разом, щоб проголосувати за незалежність. Кожен мав власні сподівання й очікування: націонал-демократи прагнули повної незалежності та швидкої українізації культури, колишні комуністичні лідери хотіли прихистку для себе та своїх родин, вільного від контролю Москви, а більшість населення, переконана, що Україна — найбагатша республіка Союзу, хотіла відділитися від бідної та непередбачуваної Росії з її політичними та військовими конфліктами. Успіх українських американців, які зуміли переконати президента Буша визнати незалежність України ще до голосування за неї, давав українським елітам упевненість, що її можна не лише проголосити, але й досягти²¹.

Результати референдуму перевершили очікування найоптимістичніших прибічників української незалежності. Першого грудня явка становила 84 %, а незалежність підтримали понад 90 % виборців. Горбачов назвав Кравчука мрійником, коли той передбачив, що незалежність підтримають не менш ніж 80 %, але навіть Кравчук не очікував того, що сталося насправді. За тиждень до референдуму, коли Степан Хмара, депутат парламенту й колишній в'язень ГУЛАГу, сказав йому, що підтримка перевищить 90 %, Кравчук відповів, що той із глузду з'їхав. Хмара ж мав рацію: остаточний результат показав 90,32 % на користь незалежності.

Як передбачали соціологи, майже одностайне голосування було зареєстроване в Тернопільській області, де явка перевершила 97 %, а незалежність підтримало майже 99 % виборців. У Вінниці, де Кравчукові ледь не довелося тікати від своїх шанувальників кількома тижнями раніше, кількість голосів за не-

залежність перевершила 95 %. На сході та півдні підтримка була менша, але все одно потужна. В Одеській області за незалежність проголосувало понад 85 %. У Луганській області кількість голосів за незалежність перевершила 83 %. У сусідній Донецькій області вона сягнула майже 77 %. Навіть у Криму, такому проблемному для української влади регіоні, «за» проголосувало понад 54 %. У Севастополі, базі радянського Чорноморського флоту, ця цифра становила 57 %.

Кравчук дізнався про перші результати референдуму десь о другій ранку 2 грудня. Тепер не було вже жодних сумнівів, що кампанія за незалежність, проведена ним та його суперниками, породить незалежну державу, яку очолить один із них. Як і очікувалося, Кравчук лідирував у всіх українських областях, окрім Галичини, де переможцем став Чорновіл. У масштабах країни Кравчук отримав 61 % голосів проти 23 % Чорновола. Найпотужнішою ж підтримка Кравчука виявилась у Луганській області, де він отримав понад 76 %. У Криму він переміг із 56 % проти 8 % Чорновола. Попри зловісні пророцтва Горбачова, Україну не розділили ані етнічні розбіжності, ані сепаратизм на місцях. Пізніше того ранку, коли Кравчук зателефонував Горбачову, щоб повідомити результати референдуму та президентських виборів, президент СРСР не міг повірити тому, що чує. Він привітав українського лідера з перемогою у президентських регіонах, але про референдум навіть не згадав²².

Наступного дня Горбачов порвав чернетку звернення до громадян України, підготовану його радником Георгієм Шахназаровим. До того часу Шахназаров уже припинив висувати пропозиції використати етнічну карту, щоб підірвати прагнення до української незалежності, і повністю схвалював російську позицію щодо українського референдуму. Люди з оточення Єльцина визнали неминуче й були готові прийняти результати. Тому чернетка Шахназарова містила привітання до українців із їхнім «історичним вибором». Горбачов наказав іншому своєму помічникові Анатолію Черняєву підготувати новий варіант, де були б заяви на кшталт: «Незалежність є в усіх, але не всі її перетворюють на зброю проти Союзу. [...] На українців чекає біда — і на тих, хто там живе, і на тих, хто розкиданий по країні. [...] На росіян — поготів». Черняєв зобов'язався це зробити.

Наступного дня Горбачов опублікував звернення до парламентів усього Радянського Союзу. «Право на відмову від Союзу має кожен із вас, — ішлося там. — Але воно вимагає від народних обранців ураховувати всі наслідки». Він застерігав депутатів проти міжетнічних конфліктів.

Черняєв був у кабінеті Горбачова ввечері 2 грудня, коли радянський президент зателефонував Єльцину. У відповідь на пропозицію Горбачова зустрітися та обговорити нову ситуацію, можливо, із Кравчуком та лідером Казахстану Нурсултаном Назарбаєвим, російський президент сказав:

— Усе одно нічого не вийде. Україна незалежна.

Він запропонував створити союз із чотирьох членів: Росії, України, Білорусі та Казахстану. Горбачов категорично відмовився:

— А мені де там місце? Якщо так, я йду. Я не буду бовтатись як лайно в ополонці.

Горбачов не підтримав би Союзу, що залишав його залежним від Єльцина та звів його роль до формальної підтримки верховної влади останнього. Єльцин натомість не потерпів би Союзу, у якому Горбачов міг би видавати йому накази²³.

Третього грудня 1991 року Джордж Буш попросив своїх помічників з'єднати його з Леонідом Кравчуком. Він хотів привітати новообраного президента нової незалежної країни з персональною перемогою та переважною більшістю голосів на користь незалежності. Буш сказав Кравчуку, що американці вітають появу нової демократичної держави і пришлють дипломатичного представника, щоб обговорити ядерне роззброєння, питання кордонів, захист прав людини та прав меншин. Кравчук мав для Буша хороші новини: Єльцин уже зв'язався з ним, і Росія визнала українську незалежність. Він зустрінесться з Єльциним наступної суботи, щоб обговорити нову ситуацію та скоординувати політику²⁴.

СЛОВ'ЯНСЬКА ТРІЙЦЯ

Уперше Джордж Буш дізнався про заплановану зустріч російського та українського лідерів від Бориса Єльцина, з яким він розмовляв напередодні українського референдуму. Російський президент заскочив Буша зненацька, коли сказав йому, що з метою зберегти добрі відносини з Україною Росія має одразу ж визнати її незалежність, якщо кількість голосів «за» перевершить 70 %.

— Одразу ж? — перепитав Буш.

— Так, нам треба зробити це негайно, — відповів Єльцин. — Інакше наша позиція буде надто непевною, особливо враховуючи, що наближаються новий рік і нова реформа. Горбачов про це не знає. Він усе ще думає, що Україна підпише.

Єльцин вважав інакше.

— Наразі проект Союзного договору готові підписати лише сім держав: п'ять ісламських і дві слов'янські (Білорусь та Росія), — сказав він Бушу.

Єльцин пояснив, що, коли Україна не приєднається до Союзу, Росія опиниться у скрутному становищі:

— Ми не можемо опинитися в ситуації, де Росія та Білорусь матимуть два голоси як слов'янські держави проти п'яти ісламських. — За кілька хвилин він додав: — Зараз я з дуже вузьким колом ключових радників напружено думаю над тим, як зберегти Союз, але й також як не втратити відносин з Україною. Наші відносини з Україною важливіші, ніж із середньоазійськими республіками, які ми весь час годуємо. З іншого боку, не можна забувати про фактор ісламських фундаменталістів.

Скептично налаштований щодо перспектив Союзного договору, який просував Горбачов, Єльцин оптимістично дивився в майбутнє російсько-українських відносин та можливого нового об'єднання, до якого входитимуть ці дві країни.

— Думаю, новий український президент не почне переговори із Горбачовим, але з Росією розмовляти буде, — сказав він Бушу.

Ельцин фактично виклав Бушу позицію, на якій збирався стояти під час майбутньої зустрічі з Кравчуком. Він не хотів долучатися до нового Союзу без України й не міг уявити Росію без якоїсь форми союзних відносин із цією республікою. Тому він почне переговори з Україною поза межами нового Союзного договору, підтримуваного Горбачовим. Що ж до середньо-азійських республік, то він хотів скоротити їх субсидування, але зберегти присутність там у тій чи тій формі. Наразі ж головним занепокоєнням російського президента було збереження таємниці. Ельцин попросив Буша не розкривати змісту їхньої розмови нікому, маючи на увазі Горбачова. Буш погодився¹.

Ельцин представив Бушу не що інше як сміливу нову політику: Росія більше не погрожувала Україні розділенням, як наприкінці серпня. Навпаки, вона вітала українську незалежність і обговорюватиме угоду щодо союзу із суверенною Україною за спиною Горбачова. Було зрозуміло, що це зруйнує сподівання Горбачова на реформований Радянський Союз, але було геть неясно: що саме новий союз між Росією та Україною означатиме на практиці, якими будуть умови його формування і чи зможе Росія запропонувати українським елітам щось, чого вони не змогли отримати від Горбачова й від фактичної незалежності? А якщо два лідери знайдуть компроміс, то чи задовольнить це мусульманські республіки? Ніхто, і сам Ельцин теж, схоже, не знав відповідей на ці запитання. Залишалась надія, що їх дасть прийдешня зустріч між російським та українським президентами.

Ельцин зробив заяву про визнання української незалежності 2 грудня, коли було опубліковано перші результати референдуму. Росія стала третьою країною, яка це зробила, після Польщі та Канади. Ельцин хотів, щоб Кравчук вів переговори з ним, а не з Горбачовим, і йому потрібна була ясність у відносинах з Україною для початку радикальних реформ у Росії. Російський президент хотів зустрітися зі своїм українським колегою за межами Москви, далі від очей Горбачова, і невдовзі після українського референдуму така нагода виникла. Вона набула форми офіційного візиту до Білорусі, який Ельцин та спікер білоруського парламенту Станіслав Шушкевич обговорювали між сесіями одного із засідань Держради під головуванням Горбачова в Ново-Огарьовому. Спочатку цей візит було заплановано на 29 листопада, але

потім відкладено з огляду на український референдум. Тепер він відбудеться 7 грудня і стане найважливішою подією після українського референдуму для вирішення долі Радянського Союзу².

Уранці в суботу 7 грудня Єльцин прибув до Мінська на чолі російської делегації, куди входили другий за впливовістю російський високопосадовець, держсекретар Геннадій Бурбуліс, відповідальний за економічну реформу віце-прем'єр Єгор Гайдар, міністр закордонних справ Андрій Козирев та юридичний радник Єльцина Сергій Шахрай. Сорокашестирічний Бурбуліс був у групі радників найстаршим. Двом наймолодшим, Гайдару та Шахраю, тільки виповнилося тридцять п'ять. Офіційною метою візиту було підписання між Росією й Білоруссю двосторонніх договорів, здебільшого щодо постачання російської нафти й газу. Однак у виступі перед білоруським парламентом Єльцин дав депутатам зрозуміти, що його візит до Мінська — лише перший етап поїздки і що сприяння російсько-білоруській співпраці — лише одне з її завдань.

— Керівники слов'янських республік обговорять чотири чи п'ять варіантів Союзного договору, — сказав Єльцин білоруським парламентарям. — Зустріч трьох керівників держав, можливо, стане історичною³.

Які варіанти Єльцин мав на увазі? Один із них запропонував Козирев, який підготував для свого шефа чотиристорінкову доповідну записку щодо можливої структури реформованого Союзу. Проте та була укладена поспіхом і являла собою не більше ніж нотатки з майбутньої політики. Пізно ввечері перед від'їздом до Мінська Козирев зустрівся в готелі «Савой» у Москві зі своїм головним контактом на Заході під час серпневого путчу Алленом Вайнштейном, колишнім професором історії Бостонського університету й директором вашингтонського Центру розвитку демократії. Російський міністр закордонних справ розпитував американського товариша про відмінності між федерацією, асоціацією та співдружністю. Того самого дня, беручи участь у зустрічі з угорським прем'єр-міністром Йожефом Анталом, Геннадій Бурбуліс накреслив на шматку паперу схеми майбутньої організації пострадянського простору. Одна з цих схем пропонувала вільну конфедерацію всіх колишніх радянських республік,

окрім Прибалтики; інша — союз Росії, України, Білорусі і, можливо, Казахстану⁴.

Ідею слов'янського союзу вперше запропонував один із найвідоміших письменників Росії радянської доби Олександр Солженіцин. Колишній в'язень сталінських таборів, автор роману «Архіпелаг Гулаг» та лауреат Нобелівської премії з літератури, у 1974-му Солженіцин був висланий радянською владою із країни. Живучи у вигнанні у штаті Вермонт, у 1990 році він написав твір під назвою «Як нам облаштувати Росію». Твір починався таким твердженням: «Годинник комунізму — своє відбив. Але бетонна будівля його ще не завалилась. І от би нам, замість звільнення, не розплющитися під його руїнами». Солженіцин був російським націоналістом старого зразка, який усе ще вважав росіян, українців та білорусів, за дореволюційною точкою зору, гілками однієї «русской» нації. Він пропонував, щоб росіяни, у його широкому визначенні, скинули тягар імперії і створили власну державу у складі Росії, України, Білорусі та північних районів Казахстану, заселених слов'янами, які Солженіцин називав «Південним Сибіром»⁵.

У вересні 1990 року твір «Як нам облаштувати Росію» був надрукований у найбільшій за накладом радянській газеті «Комсомольская правда» і почав широко обговорюватися в СРСР. Кілька місяців по тому ця ідея набула практичної важливості, коли лідери трьох слов'янських республік та Казахстану надіслали Горбачову меморандум із пропозицією створення союзу суверенних держав, до якого могли долучитися й інші радянські республіки. Горбачов ідею зарубав, здійснив політичний поворот праворуч, а після застосування збройних сил у Прибалтиці став практично заручником прихильників жорсткої лінії у старому радянському керівництві. У березні 1991 року Борис Єльцин, Леонід Кравчук та білоруські лідери почали переговори щодо створення слов'янського союзу. Ці переговори призупинилися лише після виходу Горбачова з табору «яструбів» та його раптової спроби примирення з лідерами республік, що передбачало ухвалення нового Союзного договору.

Єльцин запропонував ідею слов'янського союзу Горбачову одразу після українського референдуму, але радянський лідер не послухав. Йому потрібні були середньоазійські республіки, щоб

урядувати власний союзний проект та зберегти перебування при владі. У таборі Єльцина тим часом ніхто не знав, чого очікувати від Києва. Бурбуліс пізніше згадував, що після референдуму, коли він та інші в російському уряді почали «листуватися-зідзвонюватися з усією цією українською вольницею, ми швидко відчули, що треба скоріше збиратися, бо найбільш важливе питання — як бути з Україною, котра перебуває в ейфорії»⁶.

Кравчук полетів до Мінська з невеликою групою радників для зустрічі з російським президентом по обіді 7 грудня, того самого дня, коли до Білорусі прибув і Єльцин. Уранці Кравчук зустрівся з особливим представником президента Буша, помічником держсекретаря Томасом Найлзом. Він сказав американському гостеві, що везе із собою до Мінська пакет пропозицій, які можуть привести до підписання двосторонніх договорів із Росією та Білоруссю, а потенційно й до створення спільноти держав на кшталт Європейського Союзу. Судячи з мемуарів Кравчука, керівництво України на цьому етапі хотіло лише одного: зробити її незалежність політичною реальністю. Але щоб досягти цього, українцям була потрібна співпраця з росіянами. Результати референдуму були головним козирем Кравчука в дуже близькому політичному змаганні з Єльциним. «Принципова відмінність цієї зустрічі від попередніх, — згадував Кравчук пізніше, — полягала в тому, що на неї я приїхав, озброєний підсумками всеукраїнського волевиявлення. До того ж у статусі президента»⁷.

Серед тих, хто супроводжував новоспеченого українського президента в його поїзді до Мінська, був прем'єр-міністр Вітольд Фокін, 59-річний гірничий інженер зі сходу України. Подібно до колишнього прем'єр-міністра Єльцина Івана Силаєва, Фокін був продуктом радянської планово-економічної системи і хоч і підтримував ідею економічної автономії та навіть незалежності України, усе ж переймався наслідками розпаду спільного економічного простору, що охоплював колишні радянські республіки. Українські націонал-демократичні сили були представлені двома членами опозиційного блоку Верховної Ради. Вони походили з інтелектуального істеблішменту республіки. Академік Михайло Голубець, який спеціалізувався на лісовій промисловості та екології, а також Володимир Крижанівський,

інженер-конструктор, потрапили до політики на перших вільних виборах навесні 1990 року. У парламенті вони долучилися до націонал-демократичної «Народної Ради» й до серпневого путчу перебували в опозиції до Кравчука та його комуністичної опори.

У Мінську українську делегацію зустрічав спікер білоруського парламенту Станіслав Шушкевич. «У приміщенні аеропорту нам улаштували теплий прийом, — згадував Михайло Голубець. — Голова Верховної Ради Білорусі, професор фізики Станіслав Шушкевич — надзвичайно мила людина, чудовий дипломат і мудрий керівник держави». Голубець явно відчув рідну душу. Зростання Шушкевича до найвищої посади в республіці було результатом перебудови, а врешті й невдалого путчу. Народжений у Мінську в 1934-му, Шушкевич присвятив більшу частину свого життя науково-педагогічній роботі, здобувши докторський ступінь з радіоелектроніки у віці тридцяти шести років — велике досягнення за мірками того часу. У 1986-му він став проректором своєї альма-матер — Білоруського державного університету.

Перебудова дала кар'єрі Шушкевича величезний поштовх. У 1989-му він був обраний до всесоюзного парламенту, де приєднався до демократичної Міжрегіональної групи на чолі з одним із найвидатніших радянських дисидентів та «батьком» радянської водневої бомби, Андрієм Сахаровим; істориком та партапаратником, який став радикальним критиком комуністичного режиму, Юрієм Афанасьєвим; майбутніми демократично обраними мерами Москви й Ленінграда (Санкт-Петербурга), Гавриїлом Поповим та Анатолієм Собчаком. Наступного року він був також обраний до білоруського парламенту, де став першим заступником спікера. У серпні 1991 року Шушкевич виступив проти путчу й підписав звернення проти заколотників. У вересні, коли після невдачі путчу прихильники жорсткої лінії втратили контроль у парламенті, Шушкевич був обраний спікером і де-факто головою білоруської держави⁸.

Білорусь була відома в СРСР як виробник електроніки для радянського військово-промислового комплексу. Її вважали можливою республікою почасти завдяки досягненням молочного тваринництва, що постачало місцеве населення молоком, маслом та сиром у той час, коли в інших частинах Радянського Союзу цих продуктів не вистачало. Двадцять шостого квітня 1986 року біло-

руській сільськогосподарській ідилії настав раптовий і трагічний кінець після вибуху реактора на Чорнобильській атомній електростанції трохи південніше від білоруського кордону. У перші дні після цієї аварії вітри принесли приблизно 70 % радіоактивного матеріалу станції до Білорусі, отруївши п'яту частину її пасовищ. Залишаючись самодостатньою щодо сільськогосподарської продукції, Білорусь сильно залежала від Росії та інших республік з енергетичної точки зору. Відповідно під час візиту Єльцина до Мінська у грудні 1991-го білоруське керівництво неабияк турбували гарантії постачання російських нафти й газу⁹.

Коли в Мінську у другій половині дня 7 грудня приземлився український літак, Шушкевич запропонував Кравчукові білоруський порядок денний щодо політичної складової майбутньої зустрічі: виголошення заяви, де йшлося, що Горбачов утратив здатність до управління, що переговори щодо нового Союзного договору зайшли в глухий кут, а економічна та політична ситуація стає дедалі більш загрозливою. Шушкевич уже обговорював цю ідею з Єльциним раніше того дня, коли російський президент прибув до Мінська. Утім Кравчук, схоже, не був вражений і сказав Шушкевичу, що заради такої заяви йому взагалі не було потреби їхати до Білорусі. Шушкевич не знав, що відповісти. Більше він не мав що запропонувати. Він сказав Кравчуку, що Єльцин приєднається до них пізніше в заповідно-мисливському угідді Віскулі в Західній Білорусі¹⁰.

— Чому Віскулі? — спитав здивований Кравчук.

Шушкевич відповів, що буде приємно втекти туди від тиску повсякденних державних справ та уваги журналістів. Віскулі були однією з державних мисливських резиденцій, побудованих для найвищого радянського керівництва за часів Хрущова. Вона розташована всього за 8 кілометрів від польського кордону, у білоруській частині Біловезької пуші. До Першої світової війни ця територія входила до складу Російської імперії, а під час міжвоєнного періоду належала Польщі. До СРСР вона відійшла на підставі пакту Молотова—Ріббентропа 1939 року. Під час Другої світової війни Біловезька пуша була ареною партизанської війни та служила прихистком місцевим євреям, котрі тікали від Голокосту¹¹.

У 1957-му, за часів перебування при владі Микити Хрущова, Біловезьку пушу було оголошено власністю держави. Того року

Хрушов уперше поїхав туди на полювання та відпочинок. Пізніше місцеві мешканці згадували його як доброго стрільця, який поступався лише своєму угорському колезі Яношу Кадару. Іншим політиком, який любив приїздити до Віскулів, був наступник Хрушова Леонід Брежнєв. Найціннішою здобиччю біловезьких мисливців були зубри. Уполювати зубра вдавалось небагатьом мисливцям — більшості доводилося задовольнятися вепрами, але всі залюбки куштували міцну настоянку під назвою зубрівка. У червні 1991 року Біловезька пушта була запропонована Горбачову як місце зустрічі з німецьким канцлером Гельмутом Кодем, але політики натомість зустрілися в Києві. Натомість у грудні білоруські господарі підготували необмежений запас зубрівки для майбутнього слов'янського саміту у Віскулях¹².

По прибутті до Віскулів українська делегація пішла полювати, не чекаючи, доки приїде Єльцин, — виявивши «непокору», що відзначив начальник охорони Єльцина Олександр Коржаков. Пізніше він писав про українського президента: «Він завжди прагнув продемонструвати “незалежну” поведінку, випнути власну незалежність. Зате Станіслав Шушкевич на правах господаря приймав гостей підкреслено доброзичливо». Шушкевич робив усе можливе, щоб згладити дратівливий ефект від «щиро-сердного подарунка» Єльцина, переданого білоруському парламенту того ранку. То була царська грамота XVII століття, за якою білоруське місто Орша бралось під російський захист. Те, що Єльцин зі своїми радниками вважали прикладом російсько-білоруської дружби, вартим наслідування в майбутньому, сприймалося демократичною опозицією в білоруському парламенті як символ російського імперіалізму. Подарунок Єльцина зустріли вигуками «Ганьба!». Російський президент був збентежений і пізніше звинуватив у тому, що сталося, своїх радників¹³.

Єльцин приїхав до Віскулів у товаристві білоруського прем'єр-міністра В'ячеслава Кебича. У білоруському владному тандемі (голова Верховної Ради та голова Ради Міністрів) останній був більш впливовою фігурою. Подібно до Кравчука, 55-річний Кебич народився на території, що в міжвоєнний період належала Польщі, але його кар'єра, пов'язана радше із промисловістю, ніж ідеологією, нагадувала більше Єльцина, а не Кравчука. Кебич піднявся з лав радянського промислового керівництва, ставши

першим директором мінського високотехнологічного підприємства, а потім секретарем Мінського міськвиконкому Комуністичної партії. На початку горбачовської перебудови він став заступником голови білоруського уряду, а в 1990-му — прем'єр-міністром. У вересні 1991 року Кебич був кандидатом від владних кіл на посаду спікера білоруського парламенту, але в післяпутчевій атмосфері не зумів здобути підтримку раптово радикалізованих депутатів і прийняв обрання Шушкевича як тимчасовий компроміс. Формально головою держави був Шушкевич, але Кебич тримав під контролем білоруський уряд з колишніх керівників промислових підприємств та партпаратників. Щойно таку посаду буде утворено, як у Росії, а тепер і в Україні, — він сподівався стати президентом Білорусі¹⁴.

Тристоронній слов'янський саміт почався ввечері 7 грудня 1991 року вечерею для трьох делегацій. Єльцин на вечерю запізнився, змусивши інших чекати. Коли він долучився до загальної групи, то виявив, що сидить навпроти Кравчука, і ці двоє одразу ж почали діалог, відвівши іншим учасникам, навіть лідерам Білорусі, роль пасивних свідків переговорного процесу. Їхнє спілкування тривало понад годину. Участь інших обмежувалася лише поодинокими зауваженнями або спробами вплинути на тон розмови, виголошуючи тости за дружбу трьох східнослов'янських народів.

Єльцин почав із того, що виконав обіцянку, яку дав Горбачову кількома днями раніше, коли інформував радянського президента про майбутню зустріч із українським та білоруським лідерами. Він поклав на стіл текст Союзного договору, узгоджений із Горбачовим та лідерами республік у Ново-Огарьовому за кілька тижнів до того, і від імені радянського президента запросив Кравчука його підписати. Єльцин додав, що сам підпише його одразу ж після Кравчука. «Пам'ятаю, Кравчук криво посміхнувся, вислухавши цю преамбулу», — зазначив білоруський міністр закордонних справ Петро Кравченко, записуючи згодом свої спостереження. Угода, запропонована Горбачовим та привезена до Віскулів Єльциним, обіцяла Україні право скоригувати текст договору, але лише після його підписання. То була пастка, навіть якби Кравчук був готовий приєднатися до Союзу на своїх умовах. Але він не був. Горбачов не запропонував нічого нового,

а Єльцин не привіз до Біловезької пущі нічого іншого, крім горбачовського договору. Кравчук відповів відмовою¹⁵.

Після цього він дістав свою головну переговорну зброю. Щоб перехопити ініціативу, Кравчук представив Єльцину та Шушкевичу результати українського референдуму. «Я й не очікував, — згадував він пізніше, — що росіяни та білоруси будуть настільки вражені результатами голосування, особливо в традиційно російськомовних регіонах — у Криму, на півдні та сході України. Те, що переважна більшість неукраїнців (а їхня кількість у республіці становила 14 мільйонів) так активно підтримала політичний суверенітет, виявилось для них справжнім відкриттям».

За словами Кравчука, Єльцин був особливо вражений.

— Що, і Донбас проголосував «за»? — спитав він.

— Так, — відповів Кравчук, — немає жодного регіону, де було б менше ніж половина голосів. Ситуація, як бачите, змінилася суттєво. Треба шукати інше рішення.

Тоді Єльцин узяв іншу тактику, посилаючись на спільну історію, традиції дружби та економічні зв'язки, що поєднують Росію з Україною. У Петра Кравченка склалося враження, що російський президент був щирим у своїй спробі врятувати те, що залишалось від Союзу. «Але Кравчук був непохитним, — згадував Кравченко. — Усміхнено і спокійно він парировував доводи та пропозиції Єльцина. Кравчук не хотів нічого підписувати! Його аргументація була гранично простою. Він казав, що Україна на референдумі вже визначила свій шлях, і цей шлях — незалежність. Радянського Союзу більше немає, а створювати якісь нові союзи йому не дозволить парламент. Та Україні ці союзи й не потрібні, українці не хочуть іти з одного ярма в інше»¹⁶.

Геннадій Бурбуліс, права рука Єльцина, також вважав, що це Кравчук поховав ідею нового Союзу. «Тут справді найнаполегливішим, найбільш упертим у запереченні Союзу був Кравчук, — згадував він пізніше. — Переконати його в необхідності навіть мінімальної інтеграції було дуже складно. Хоч він і розумна людина, але почувався зв'язаним результатами референдуму. І Кравчук усотє пояснював нам, що для України немає проблеми Союзного договору — його просто не існує, і жодна інтеграція неможлива. Це виключено: будь-який союз, оновлений, із центром, без центру». Обговорення зайшло в глухий кут. Юри-

дичний радник Єльцина Сергій Шахрай пізніше згадував, що представники Руху в українській делегації бурчали: «Нам тут узагалі нема чого робити! Їдьмо до Києва». За іншою версією, Кравчук нібито сказав Єльцину:

— І ким ви повернетесь до Росії? Я повернусь до України як обраний народом президент, а ви в якій ролі — як і раніше, у ролі підлеглого Горбачова?¹⁷

Кравчук уважав, що поворотного моменту було досягнуто, коли у відповідь на його відмову підписати Союзний договір Єльцин заявив, що без України він його теж не підпише. Саме тоді вони почали шукати нову форму утворення замість Радянського Союзу. Петро Кравченко приписував зміну курсу обговорення українському прем'єр-міністру Вітольдіві Фокіну. Той не міг прямо суперечити Кравчуку, але знайшов інший спосіб висловити свою думку. Кравченко згадував: «Фокін, постійно цитуючи Кіплінга, став говорити про почуття крові, про єдність братських народів, про те, що в нас одне коріння. Робив він це дуже коректно, у формі м'яких реплік і тостів. А коли Кравчук завівся й почав сперечатися, Фокін навів економічні аргументи». Лише тоді Леонід Макарович начебто сказав:

— Ну, якщо більшість за договір... подумаймо, яким має бути це нове утворення. Може, справді не варто нам далеко розбігатись¹⁸.

Розмова за столом перейшла в більш конструктивну фазу. Єльцин наполягав, що зустріч має породити щось більше, ніж балачки. Російський президент запропонував, щоб фахівці підготували проект договору між трьома слов'янськими республіками, який лідери підпишуть наступного дня. Усі погодились. В'ячеслав Кебич пізніше згадував, що Єльцин спитав Сергія Шахрая та Андрія Козирева, чи в них усе готове. Вони відповіли, що мають лише дуже попередні проекти. Він наказав молодим реформаторам зібратися з білорусами та українцями й підготувати новий договір. Коли експерти вийшли, Єльцин випустив свій гнів на Горбачова, який, за словами російського президента, втратив кредит довіри і вдома, і за кордоном, змушуючи західних лідерів непокоїтися щодо неконтрольованого розпаду Радянського Союзу та небезпеки розповсюдження ядерної зброї. За словами Кебича, Єльцин сказав зібранню:

— Горбачова треба змістити. Досить! Нацарювався!

Для білорусів результат зустрічі став повним шоком. Вони готували заяву з наміром попередити Горбачова: якщо він не піде на поступки республікам, держава розвалиться. У крайньому разі вони обмірковували можливість створення більш вільного Союзу... але позбутися Союзу взагалі? Такого повороту подій ніхто в білоруському керівництві не очікував. «Після вечері майже вся білоруська делегація зібралася в будиночку Кебича, не було тільки Шушкевича, — згадував один із охоронців Кебича Михайло Бабич. — Стали говорити про те, що Україна не хоче залишатись у складі СРСР і нам треба думати, як бути далі, як зблизитися з Росією». Схоже, що стратегічне рішення було прийняте на місці: Білорусь піде за Росією до нового Союзу або вийде з тогочасного. Після цього білоруси запросили членів обох делегацій розслабитися в лазні. Українці запрошення відхилили, а от більша частина російської делегації, зокрема Гайдар, Козирев та Шахрай, прийняла¹⁹.

Російсько-білоруські зв'язки ще зміцніли, коли молоді реформатори в компанії Петра Кравченка та інших білоруських фахівців після лазні зібралися в котеджі Гайдара, щоб попрацювати над текстом договору. Українці не прийшли, але їхня позиція була очевидною, й ігнорувати її було не можна. Вона була врахована навіть у запропонованій назві документа: «Угода про створення Співдружності Демократичних Держав». Союз зникав, виникала Співдружність. За вечерею українці особливо наполягали на вилученні слова «Союз». «Кравчук навіть попросив заборонити це слово, — згадував Геннадій Бурбуліс. — Тобто воно мало бути викреслене з лексики, зі свідомості, з переживань. Союзу немає, отже, і Союзного договору немає». Слово «Співдружність», з іншого боку, не мало негативних конотацій, а фактично, мало позитивні. Петро Кравченко пізніше писав, що під час підготовки проекту вони з колегами «згадали про Британську співдружність націй, що здавалася ледь не ідеальним прикладом постімперської інтеграції».

Узгодивши назву документа, фахівці не знали, з чого почати. Ситуацію врятував Гайдар, представивши проект російсько-білоруської угоди: російська делегація привезла його з собою для двосторонніх переговорів із білорусами в Мінську. «Гайдар узяв свій текст, — згадував Кравченко, — і став його з нашою допомогою редагувати, перетворюючи із двостороннього на багатосторонній. Ця робота зайняла чимало часу і тривала приблизно до

п'ятої години ранку». Гайдар написав увесь текст від руки: у резиденції не виявилось ані машинок, ані друкарок. О п'ятій охоронці поїхали шукати те й інше і не поверталися кілька годин. Коли ж проект був готовий і учасники нічних старань могли на решті піти поспати, була вже шоста за московським часом, і вони почули, як Всесоюзне радіо почало своє щоденне мовлення радянським гімном. Коли хор заспівав знайомі слова: «Союз нерушимый республик свободных сплотила навеки великая Русь...», представники Великої та Білої Русі попадали на ліжка, геть виснажені своїми зусиллями перетворити «вічний» Союз на тимчасовий. Так почався останній день існування СРСР²⁰.

Новий раунд переговорів стартував уранці 8 грудня, після сніданку, що відзначився доволі кумедним виявом російсько-білоруської дружби. Єльцин подарував Шушкевичу годинник на знак удячності за те, що він назвав «підтримкою російського президента». Напередодні ввечері Єльцин ледь не впав зі сходів після вечері, але Шушкевич останньої миті його підтримав. Перед сніданком російські та білоруські фахівці показали проєкт договору, над яким вони працювали всю ніч, своїм добре відпочилим українським колегам. Ті схвалили проєкт з одним застереженням — співдружність мала бути «незалежних», а не «демократичних» держав. Усі погодились: для більшості радянських республік повна демократія ще залишалася мрією²¹.

Після сніданку із «Советским» шампанським троє слов'янських лідерів зібрались у більярдній кімнаті, що перетворилась на залу переговорів. Формат, обраний для переговорів, за участю Єльцина та Бурбуліса від Росії, Шушкевича й Кебича від Білорусі, Кравчука та Фокіна від України був сприятливим для українського президента. Просунуті помічники Єльцина, зокрема Гайдар, Козирев та Шахрай, мали сидіти у прилеглий кімнаті разом із їхніми менш підготованими українськими та білоруськими колегами. Кравчук одразу ж узяв переговорний процес під свій контроль, зголосившись підготувати новий договір і ледь не ігноруючи проєкт, підготований російсько-білоруською командою минулої ночі. «Я взяв чистий аркуш, ручку і сказав, що писатиму, — згадував пізніше Кравчук. — Так ми почали. Самі писали, самі редагували, без помічників. Якщо за старим протоколом, то раніше ніколи не було, щоб керівники держав самі писали державні документи»²².

Минулої ночі Кравчук не дозволив своїм людям долучитися до російсько-білоруської робочої групи. Насправді він вважав, що не має кого відрядити, згадуючи пізніше: «Я не мав фахівців». Якщо прем'єр-міністр Вітольд Фокін не бажав ховати Радянський Союз, то радники з Руху більш ніж прагнули це зробити, але не мали достатнього політичного досвіду та юридичної компетенції. Кравчук міг покласти лише на свої переговорні навички та результати українського референдуму, неприязнь Єльцина до Горбачова та бажання молодих реформаторів робити російську економічну реформу якомога швидше. Під час робочої вечери він уміло розіграв свої карти, самостійно виграв перший раунд переговорів рішучою відмовою підписати горбачовську угоду або пристали до будь-якого реформованого Союзу. Це змусило Єльцина змінити курс і почати говорити про інший тип договору. Кравчук тепер зумів подати саму ідею договору як поступку з його боку. Дозволити його людям долучитися до росіян та білорусів у підготовці проекту договору означало б зв'язати себе конкретним проектом, стати частиною процесу, а він хотів залишитись арбітром досягнутих результатів²³.

Кравчук мав із собою стислі рукописні нотатки. То були старі проекти слов'янського Союзного договору, підготовані з їхньої з Єльциним ініціативи на початку 1991 року, але відхилені Горбачовим. Восени вони були переглянуті експертами Кравчука в українському парламенті, і він вивчив їх минулої ночі: спати він не лягав аж до третьої. Його головним опонентом із російського боку виявився Бурбуліс, який тримав власні нотатки в кишені. Маючи документ, підготований уночі російськими та білоруськими фахівцями, перед очима та рукописні нотатки за кадром, головні дійові особи почали обговорювати його текст стаття за статтею. Член української делегації Михайло Голубець, який провів ранок 8 грудня в кімнаті радників, пізніше згадував, що в перші тридцять-сорок хвилин із більярдної не чулося жодного звуку. Потім, явно чимось стурбовані, для коротких консультацій вийшли Бурбуліс та Фокін. Минуло ще п'ятнадцять хвилин, і нарешті помічники почули «ура» — глави делегацій узгодили першу статтю договору. З ініціативи Єльцина вони відсвяткували це келихом шампанського. Після цього процес уже пішов гладенько²⁴.

Договір про створення Співдружності Незалежних Держав містив чотирнадцять статей. Троє лідерів домовилися створити Співдружність та визнати територіальну цілісність і кордони кожної незалежної тепер республіки. Вони заявили про своє бажання встановити спільний контроль над своїми ядерними арсеналами. Вони також заявили про готовність скоротити свої збройні сили та докласти зусиль для повного ядерного роззброєння. Перспективним членам Співдружності надавалося право оголосити нейтралітет і без'ядерний статус. Членство в Співдружності було відкритим для всіх радянських республік та інших країн, що поділяли цілі та принципи, задекларовані в договорі. Координаційні органи Співдружності мали бути розташовані не в Москві, столиці імперії, а в Мінську.

Троє лідерів гарантували виконання міжнародних договорів та зобов'язань Радянського Союзу, водночас оголошуючи радянські закони нечинними на території своїх держав із моменту підписання цього договору. «Діяльність органів колишнього Союзу РСР на територіях держав-членів Співдружності припиняється», — йшлося в останньому параграфі договору. Це була цілком природна прикінцева заява для документа, що починався зі слів: «Ми, Республіка Білорусь, Російська Федерація (РРФСР), Україна, як держави-засновниці Союзу РСР, що підписали Союзний договір 1922 року [...] констатуємо, що Союз РСР як суб'єкт міжнародного права та геополітична реальність припиняє своє існування»²⁵.

Ідея, що три республіки-засновниці Союзу не просто виходять із нього, але й мають його розпустити взагалі, належала юридичному радникові Єльцина Сергію Шахраю. Радянська Конституція гарантувала право республік на вихід із Союзу — право, реалізоване у вересні 1991 році після тривалої боротьби трьома прибалтійськими республіками. Але аргумент Шахрая сягав далі. Радянський Союз був утворений у грудні 1922 року чотирма Радянськими Соціалістичними Республіками: Росією, Україною, Білоруссю та Закавказькою Федерацією, що включала в себе майбутні республіки Грузію, Вірменію та Азербайджан. Коли в 1936 році Закавказька Федерація припинила своє існування, право вирішувати подальшу долю Союзу залишилось за трьома його засновницями — у цьому й полягав аргумент Шахрая²⁶.

За словами Кебича, заяву про розпуск Радянського Союзу додали до документа з ініціативи Бурбуліса після того, як увесь текст уже був схвалений главами держав. Бурбуліс начебто сказав здивованому Єльцину, що в документі бракує однієї статті.

— Спершу ми маємо денонсувати Союзний договір 1922 року, — стверджував Бурбуліс. — Лише тоді наші домовленості з правової точки зору будуть абсолютно коректними.

Глави держав погодились. Якщо для Кравчука виходу зі складу Союзу разом із Росією та Білоруссю було цілком достатньо, то Єльцина таке рішення не влаштувало, бо воно не лише розлучало Росію з великою частиною її колишньої імперії, не даючи жодних юридичних важелів для збереження там впливу, але й залишало Горбачова на чолі урізаного Союзу. Якщо Росія покине СРСР, а Союз не буде розпущений, то Горбачов зможе зостатися в Москві — серці Союзу й водночас столиці незалежної Росії. Боротьба між ним і російським президентом триватиме, стаючи дедалі огиднішою. Тому єдиним рішенням, що задовольняло Єльцина та його команду, був повний розпуск Союзу²⁷.

Церемонія підписання у Віскулях відбулась о 14-й годині в холі мисливського комплексу. Столи були знесені з інших кімнат, а стільці — із житлових приміщень. Кебичу доручили знайти якусь скатертину, яку врешті-решт відшукали в їдальні. Його наступним завданням було підготувати журналістів для того, що обіцяло стати дуже короткою церемонією. Яків Алексеїчик, один із небагатьох присутніх представників ЗМІ, зауважив, що Єльцин був «не зовсім у формі». «Советское» шампанське, яким російський президент відзначав кожну статтю договору, явно впливало не лише на процес розпуску Радянського Союзу. Газетярм порадили не ставити Єльцину жодних запитань. Але щойно церемонія завершилась, Єльцин, який був у доброму гуморі, сам вирішив сказати журналістам кілька слів. У цей момент речник білоруського прем'єр-міністра, дотримуючись отриманих раніше суворих інструкцій керівника, раптом перервав високого гостя:

— Борисе Миколайовичу, не треба нічого казати: усе ж ясно! Єльцин остовпів.

— Ну, якщо вам усе ясно... — промовив він до журналістів і різко вийшов із приміщення.

Прес-конференція закінчилася²⁸.

Кравчук згадував, що для Єльцина той день обернувся великим стресом. Він наперед рахував своїх союзників і ворогів у неминучому тепер зіткненні з Горбачовим. «Борис Миколайович помітно нервував, — писав Кравчук у мемуарах. — Він боявся, що Горбачов зможе перетягти Назарбаєва на свій бік». Глава Казахстану Нурсултан Назарбаєв був найвпливовішим середньоазійським лідером, і Горбачов раніше вже протидіяв ініціативам слов'янських керманічів завдяки підтримці середньоазійських республік. Ба більше, Казахстан був єдиною республікою, крім Росії, України та Білорусі, що мала на своїй території ядерну зброю. Він також мав численне слов'янське населення і в минулому розглядався як можливий член союзу зі слов'янським домінуванням. Єльцин наказав своїм людям зателефонувати до Алма-Ати, тодішньої столиці Казахстану, але їм повідомили, що Назарбаєв перебуває в повітрі, на шляху до Москви. «Я пропонував Борисові Миколайовичу не хвилюватися, відчуваючи, що зворотної ходи в цього процесу вже не буде», — згадував пізніше Кравчук. Але бажаного ефекту його запевнення не мали²⁹.

Єльцин був непохитний: він наполягав на тому, щоб переговорити з Назарбаєвим до того, як казахський лідер зустрінеться з Горбачовим у Москві. Він наказав начальникові своєї охорони Олександрю Коржакову це організувати, але Коржаков мало що міг зробити, перш ніж Назарбаєв приземлиться в Москві. Його спроба переконати голову авіадиспетчерської служби московського аеропорту Внуково зв'язатися з літаком Назарбаєва провалилася, причому цей генерал різко відповів, що в нього інший начальник і наказів голови служби безпеки Єльцина він не виконуватиме. У своїх мемуарах Коржаков писав: «Двовладдя завжди загрожує тим, що люди в цей період жодну владу не визнають. Горбачова вже серйозно не сприймали, знущалися з нього. А Єльцину бракувало важелів влади». Пізніше стало відомо, що наказом Горбачова авіадиспетчерам було заборонено з'єднувати будь-кого із президентом Казахстану, поки він у дорозі³⁰.

Після приземлення казахського лідера в Москві Єльцин усе ж додзвонився до Назарбаєва. Він робив усе можливе, щоб переконати того, що Співдружність є фактично визнанням його ідеї 1990 року про створення чотиристороннього Союзу. Назарбаєв

пообіцяв приїхати до Віскулів. Кебич навіть відправив до аеропорту машину, щоб зустріти свого давнього товариша, але Назарбаєва там і духу не було. Спершу прийшло повідомлення, що йому треба дозаправити літак, потім що він приїде не до Віскулів, а до Мінська, і не одразу, а наступного дня. Ширилась чутка, що Горбачов переконав його залишитися в Москві, запропонувавши посаду прем'єр-міністра СРСР, що розвалювався на очах. «Звістка, що Назарбаєв не прилетить, справила на всіх тяжке враження, — згадував білоруський міністр закордонних справ Петро Кравченко. — Тієї миті залишалось тільки гадати, які аргументи знайшлися в Горбачова, щоб Назарбаєв змінив свої плани. Чи не готується Горбачов і справді застосувати силу? Як [голова КДБ Білорусі] Едуард Ширковський зловісно пожартував: "Але ж достатньо одного батальйону, щоб усіх нас тут пристукнути..."»³¹

Насправді Ширковський не жартував. Раніше того дня він підійшов до прем'єр-міністра В'ячеслава Кебича:

— В'ячеславе Францовичу, це ж справжнісінький державний переворот! Я доповів про все до Москви, до Комітету [державної безпеки]. Чекаю на команду Горбачова.

Почувши це, Кебич остовпів. «Я наче не з полохливих, — згадував він пізніше. — Але від цього повідомлення забігали по спині мурашки, руки похололи. Як вітром здуло хміль».

— Ти гадаєш, команда надійде? — спитав Кебич начальника таємної поліції.

Калебіст не мав жодного сумніву.

— Авжеж! Адже наявний факт державної зради, якщо називати речі своїми іменами. Зрозумійте мене правильно, я не міг не реагувати. Давав присягу.

Це було не те, що Кебич хотів почути.

— Ну, хоча б мене попередив! — сказав він.

— Боявся, що не погодитесь. Та й не хотів вас втягувати. У разі чого всю відповідальність беру на себе, — відповів Ширковський. Він явно всіляко намагався прислужитися двом господарям³².

Кебич не став повідомляти Шушкевича про свою коротку розмову із Ширковським. Однак не можна виключити, що Єльцину чи Кравчуку він щось таки сказав. Єльцин та інші вирішили, що час уже їхати з Біловезької пущі. Оскільки Назарбаєв залишався в Москві, не було жодних сумнівів, що Горбачов дізнався про ре-

зультат переговорів у Віскулях. Перерваний ненадовго зв'язок між Віскулями та рештою світу вже відновився, і журналісти отримали змогу розіслати свої репортажі в інформагенції та газети. Публічність була найкращим засобом запобігання можливій атаці. Поки делегати збиралися в холі мисливського будинку, чекаючи на від'їзд до аеропорту, лідери незалежних тепер держав зустрілися в апартаментах Єльцина. Перший дзвінок вони зробили тому, хто мав реальну владу їх заарештувати, — радянському міністру оборони Євгенові Шапошникову. Після серпневого путчу саме Єльцин наполіг на призначенні Шапошникова на цю посаду, і в місяці, що передували зустрічі у Віскулях, міністр не раз демонстрував відданість російському президентові.

Єльцин додзвонився до Шапошникова незадовго до 10-ї години вечора за московським часом. Він повідомив союзному міністру, що три слов'янські країни створюють нове об'єднання — Співдружність Незалежних Держав. Він процитував телефоном частини договору щодо збройних сил. Шапошников був задоволений розділом про стратегічні озброєння, що мали залишатися єдиними під єдиним командуванням. Єльцин мав у своєму арсеналі ще один аргумент для зміцнення відданості Шапошникова та віддалення того від Горбачова. Серед документів, які три слов'янські президенти того дня підписали, був указ про створення Ради оборони СНД. Першою ж постановою цієї ради Шапошников призначався головнокомандувачем стратегічних сил Співдружності. Той це призначення прийняв. Він вважав, що «ініціатива керівників трьох республік, вочевидь, вносила деяку визначеність, допомагала суспільству вийти з глухого кута»³³.

Одразу після розмови з Єльциним Шапошникову зателефонував на диво добре поінформований Горбачов.

— Ну, що нового? — спитав він. — Адже ти тільки-но розмовляв із Єльциним. Що там у Білорусі?

Шапошников не знав, що й сказати. «Він звивався як вуж на пательні, — згадував пізніше Горбачов, — але все ж сказав, що йому дзвонили, питали, як він дивиться на характер об'єднаних Збройних Сил у майбутньому державному утворенні. Відверто брехав». За словами Шапошникова, Горбачов сказав йому:

— Не втручайся не у свою справу, попереджаю!

Після цього він поклав слухавку.

Сергій Шахрай пізніше стверджував, що Горбачов того вечора намагався додзвонитись командувачам військових округів. В умовах фактичного дезертирства міністра оборони він, мабуть, намагався знайти підтримку в підлеглих Шапошникова. Йому це не вдалося. Пізніше Гайдар прокоментував, що Горбачов не зумів знайти жодного вірного йому полку. Єльцин та його люди теж телефонували військовим командирам на місцях. Один такий дзвінок із Віскулів був помилково переадресований прес-секретареві Горбачова Андрію Грачову — референти Єльцина намагалися зв'язатися з Павлом Грачовим, першим заступником Шапошникова та рятівником Єльцина під час серпневого путчу³⁴.

У Віскулях, маючи Шапошникова на своєму боці, троє лідерів вирішили зателефонувати Горбачову. Єльцин відмовився це робити, і завдання поклали на Шушкевича — як господаря. Проте, перш ніж Шушкевич додзвонився до Горбачова, Єльцин зателефонував не кому іншому, як президентові США Джорджеві Бушу. За словами Кебича, Єльцин свідомо зателефонував Бушу, перш ніж хтось устиг поговорити з Горбачовим. Він начебто сказав тим, хто пропонував спочатку поспілкуватися з радянським президентом:

— Ні в якому разі! По-перше, СРСР більше не існує, Горбачов — не президент і нам не указ. А по-друге, щоб уникнути несподіванок, краще нехай він дізнається про це як про факт dokonаний, який уже не можна скасувати.

Шушкевич ідею підтримав. За словами Кебича, він бачив у дзвінку до Вашингтона гарантію проти можливої відплати з боку Москви. Кравчук пояснював цей дзвінок у тому самому дусі. «Це було зроблено, щоб світ знав, де ми і що за документи приймаємо, — згадував він пізніше. — Про всяк, як то кажуть, випадок»³⁵.

Єльцин додзвонився до Буша у Вашингтоні невдовзі після десятої вечора за московським часом. Російському міністрові закордонних справ Андрію Козиреву, який їх з'єднував, спочатку довелося пояснювати, хто він такий і чому телефонує — у столиці США він був ще маловідомою фігурою. За даними американської сторони, розмова тривала майже півгодини, із 13:08 до 13:36 за washingtonським часом. Єльцин поінформував Буша про ухвалене в Білорусі рішення. Особливий наголос він зробив на бажанні слов'янських лідерів підтримувати спільний контроль над ядерною зброєю та їхньому прийнятті на себе міжнародних

зобов'язань Радянського Союзу. Єльцин сказав Бушу, що тільки-но переговорив із Шапошниковим і отримав схвалення Назарбаєва, який мав прилетіти до Мінська, щоб підписати договори. Чи Єльцин ще вважав, що Назарбаєв таки приїде, чи просто викрутив ситуацію в найкращий для себе бік, але він говорив із Бушем від імені чотирьох радянських республік, а не трьох.

— Усе це дуже серйозно, — сказав Єльцин. — Наші чотири держави дають 90 % валового продукту Радянського Союзу.

Єльцин визнав, що Горбачова про їхні рішення ще не поінформували. Як завжди, Буш був дуже обережний. Він дозволив вести розмову Єльцину, відповідаючи на його монолог періодичним «Розумію». Він пообіцяв вивчити текст договору, а вже потім висловити свою реакцію на нього. Утім головної мети Єльцина було досягнуто: Буш повідомлення отримав і не заперечив цієї ініціативи одразу³⁶.

Шушкевичу ж дісталася найневдячніша справа, яку тільки можна було уявити: розповісти Горбачову, що країна, президентом якої той був, припинила існувати. Пізніше він згадував:

Я у двох словах його поінформував: «Підписали отаку заяву, і суть її зводиться до такого... Ми сподіваємося на конструктивне продовження цього підходу й іншого не бачимо». Горбачов: «Та ви розумієте, що зробили?! Розумієте, що світова громадськість вас засудить! Рішуче!» А я вже чую, що Єльцин розмовляє з Бушем: «Вітаю, Джордж!» — і Козирев перекладає. Горбачов веде далі: «Що буде, коли про це дізнається Буш?!» А я кажу: «Та Борис Миколайович уже сказав йому, нормально він сприйняв». І тоді на тому кінці дроту Горбачов улаштував німу сцену. І ми попрощалися.

Горбачов був розлючений і вимагав розмови з Єльциним.

— Те, що ви зробили за моєю спиною, узгодивши з президентом Сполучених Штатів, — це ганьба, неподобство! — сказав він Єльцину, згідно з мемуарами³⁷.

Горбачов хотів бачити всіх трьох слов'янських лідерів у Москві наступного дня. Ані Кравчук, ані Шушкевич їхати до Москви бажанням не палали. А от Єльцин не мав вибору. Домовилися, що він поговорить із Горбачовим від їхнього імені.

— Так не хочеться повертатися, — сказав Єльцин Кравчуку, їдучи з Віскулів.

Хтось повідомив, що їхні літаки можуть збити за наказом Горбачова, щойно вони злетять із розташованого неподалік аеродрому. За чутками, що дійшли до американських дипломатів, Єльцин прибув до Москви рано-вранці 9 грудня п'яний як чіп, і з літака його довелося виносити.

Тим часом у радянській (а тепер російській) столиці юридичний помічник Горбачова Анатолій Черняєв слухав останні новини. «Опівночі, — записав він у своєму щоденнику. — Тільки-но — радіо: Єльцин, Кравчук, Шушкевич оголосили про припинення існування Радянського Союзу як суб'єкта міжнародного права»³⁸.

Що ж до українського президента, то його літак був зареєстрований як рейс до Москви, а насправді вилетів до Києва. Сидячи у Віскулях, задля перестороги Кравчук не телефонував і не казав родині про плани подальших польотів. Коли ж він нарешті дістався своєї резиденції під Києвом, то побачив біля приміщення озброєних людей. Він не знав, чого очікувати, і був готовий до найгіршого. Виявилося, що тих людей прислали його охороняти. Уже вдома, у безпеці, він розповів дружині, що сталося у Віскулях.

— То ми вже не в Союзі? — спитала Антоніна Кравчук. — Що, уже все?

Він відповів:

— Здається, усе.

Того вечора Кравчук не зателефонував Горбачову — той надзвонював його перед приїздом. Він більше не вважав радянського президента своїм начальником³⁹.

Білоруські лідери вирішили залишитись у Віскулях, а не летіти до Мінська, столиці Білорусі, яку трое слов'янських лідерів призначили також столицею Співдружності. Одразу після повернення до мисливського будинку вони пішли спати. У сусідньому селі Каменюки, на краю Біловезької пуші, директор Біловезького заповідника Сергій Балюк прийшов додому пізньої ночі й розбудив дружину шоковою новиною: «Радянський Союз розпався!» Дружина збагнула цю новину не одразу. «А я спросоння ніяк не можу зрозуміти, що сталося, куди бігти, — згадувала Надія Балюк. — А він такий збуджений, нервовий, усе повторює: “Нема Радянського Союзу, нема”»⁴⁰.

ЧАСТИНА VI

ПРОЩАВАЙ, ІМПЕРІЄ!

НОВІ ПЕРСПЕКТИВИ

Незадовго до опівдня в понеділок 9 грудня 1991 року, наступного дня після підписання Біловезьких угод, Борис Єльцин прибув до Кремля із процесією автівок та посиленою охороною. Він їхав побачити Михайла Горбачова, президента тепер начебто скасованого Радянського Союзу. Охоронці Єльцина були готові до найгіршого. Їхній начальник, полковник Олександр Коржаков, тримав на передньому сидінні свого радянського позашляховика «Нива» заряджену зброю. Коржаков із підлеглим провели Єльцина до кабінету Горбачова й залишались у приймальні віч-на-віч із охоронцями Горбачова впродовж усієї зустрічі, що тривала майже дві години. Були побоювання, що те, від чого Горбачов відмовився або не зміг зробити в Біловезькій пущі, — заарештувати ініціаторів розпаду СРСР — він зробить тепер, у Кремлі. Перед зустріччю Єльцин зателефонував радянському лідерові з вимогою гарантій безпеки.

— Ти що, з глузду з'їхав? — вигукнув Горбачов.

— Може, не я, а хтось інший, — відповів Єльцин¹.

Коли помічник Горбачова Вадим Медведєв додзвонився своєму шефові по мобільному телефону по дорозі до Кремля вранці того дня, радянський президент продемонстрував бойовничий настрій. Медведєв став доповідати про документ, який він підготував на прохання Горбачова щодо економічних аргументів на користь збереження Союзу, а президент відповів:

— Тепер уже не аргументи потрібні, а щось інше.

Горбачов почав день із зустрічі зі своїми юридичними радниками. «Михайло Сергійович лютує, каже, що він піде, пошле їх усіх і т. ін., “покаже їм”», — дізнався Анатолій Черняєв від одного зі співробітників апарату Кремля, який був на тій зустрічі. Утім коли російський віце-президент Олександр Руцькой, заскочений зненацька ухваленими в Біловезькій пущі рішеннями, примчав до кабінету Горбачова, вимагаючи заарештувати

«п'яну трійцю» за звинуваченням у державній зраді, той відмовився. Натомість він попросив Георгія Шахназарова підготувати звернення до народу, де «мали бути проставлені всі крапки над "і", прямо й без недомовок сказано про роль Кравчука та інших учасників Мінських домовленостей»².

Горбачов очікував, що Кравчук, разом із Єльциним та Шушкевичем, прийдуть до його кабінету.

— Нехай пояснять усій країні, світові й мені, — сказав він своєму прес-секретареві Андрію Грачову. — Я вже говорив із Назарбаєвим — він обурений і також чекає пояснень від Єльцина.

Планувалося, що Назарбаєв із Єльциним побачаться з Горбачовим опівдні, але ані Шушкевич, ані Кравчук не виявили жодного наміру зробити так само. Білоруський спікер зателефонував керівникові апарату Горбачова Георгію Ревенку, щоб повідомити, що не приїде. За словами Ревенка, Шушкевич сказав, «ледь не схлипуючи», що йому треба виспатись і обдумати ситуацію — адже в Біловезькій пущі все сталося так швидко. Проте, якщо Горбачов із Єльциним вирішать, що без нього не обійтись, він приїде. За кілька хвилин Горбачов наведе цю туманну обіцянку, щоб сказати Кравчуку, що Шушкевич збирається до Москви.

Кравчук не передзвонив Горбачову вночі, тож радянський лідер вирішив зателефонувати йому знову.

— То ти приїдеш до Москви? — спитав він одразу.

Коли Кравчук дав ввічливу, але негативну відповідь, Горбачов використав усі аргументи, що тільки спали йому на думку. «Що таке? — згадував пізніше Кравчук слова Горбачова. — Ти ж член [Державної] Ради [СРСР]. Як ти можеш? Союз іще існує».

Кравчук відповів, що Союзу більше немає.

— То це означає, що ти не приїдеш? — спитав Горбачов, шокований.

Зазвичай увічливий та ухильний Кравчук цього разу був прямий і відповів негативно. Собі ж він подумав: «Наїздився — і я, й інші». Розмову було закінчено.

— Ну гаразд, — сказав Горбачов, розчаровано зітхнувши, і поклав слухавку.

Кравчук пізніше згадував, що однією із причин не їхати до Москви була його підозра, що там улаштовано пастку. «Я відчу-

вав, — писав він у своїх мемуарах, — що нас не випустять звідти, триматимуть доти, доки ми не відмовимося від угоди, підписаної в Біловезькій пущі». Єльцину також спадала на думку можливість арешту ще із самого від'їзду з Віскулів³.

Коли Єльцин залишив охоронців у приймальні й зайшов до кабінету Горбачова, радянський президент уже чекав на нього в компанії Назарбаєва, який, попри свої попередні обіцянки, так і не приїхав до Віскулів чи хоча б до Мінська й тепер, судячи з усього, перебував у таборі Горбачова. Єльцин почав розповідати Горбачову, що він намагався вмовити Кравчука хоч на якийсь Союзний договір, включно з асоційованим членством України у слов'янському союзі. Оскільки Кравчук залишався непохитним, Єльцин стверджував, що Співдружність Незалежних Держав була єдиним можливим рішенням за таких обставин. Але Горбачова більше турбувало питання не створення Співдружності, а розпаду Радянського Союзу.

— Ви зібралися втрьох, а хто вам дав такі повноваження? — сказав Горбачов, згідно з інформацією, яку він надав групі радників пізніше того дня. — Держрада не доручала, Верховна Рада не доручала.

Єльцин протестував і погрожував ціти. Горбачов його зупинив, але тон дискусії не сильно змінився. На запитання Горбачова: «Ти мені скажи, що завтра людям казати?» — Єльцин відповів: «Я скажу, що обійму ваше місце». Він звинувачував Горбачова у змові з віце-президентом Росії Олександром Руцьким за його спиною.

— Ви змовилися з Бушем, — не залишився в боргу Горбачов.

«І так сорок хвилин сварки. Мені навіть соромно стало бути присутнім при цьому», — згадував пізніше Назарбаєв. Радянський президент вимагав референдуму щодо майбутнього Союзу, але бурхлива зустріч закінчилася компромісним рішенням: розіслати текст Біловезьких угод парламентам республік для вивчення та оцінення. Згодом Єльцин сказав Кравчуку:

— Ніколи й ні з ким не хотів би я більше мати подібну розмову⁴.

Михайло Горбачов усе ще вважав, що в його владі врятувати Радянський Союз, який розсипався на очах. Він почав із поновлення стосунків із міністром оборони маршалом Євгеном

Шапошниковим, якого він минулого вечора застерігав не втручатися в політику. Тепер він змінив платівку.

— Можливо, — сказав він маршалові після зустрічі з Єльциним та Назарбаєвим, — зберемо ще одну зустріч у Ново-Огарьовому й запропонуємо підписати Союзний договір тим, хто цього забажає.

Того дня Горбачов зустрівся також із лідерами Туркменістану й Таджикистану. Проте лідери Узбекистану та Киргизстану проігнорували заклики Горбачова приїхати до Москви й вимагали повернення Назарбаєва до Алма-Ати. Там ширилися чутки про можливість створення мусульманської або середньоазійської конфедерації на противагу Співдружності, заснованій у Біловезькій пущі⁵.

Того вечора диктори телебачення зачитали заяву Горбачова щодо Біловезької угоди. То був плід його непростой дискусії з радниками після зустрічі з Єльциним та Назарбаєвим. Усі погодилися, що Горбачов не може зберігати мовчання й має повідомити свою позицію громадськості. Але що йому слід казати? Референти Горбачова, які зібралися того вечора в приймальні резиденції американського посла у Спасо-хаусі, таврували цей договір як другий путч, але заява, врешті-решт підписана Горбачовим і зачитана по телебаченню, була підкреслено неконфронтаційною. Горбачов вітав повернення українського керівництва за стіл переговорів і вихваляв статті договору, що гарантували подальше існування спільного економічного, безпекового та культурного простору. Однак він наголошував, що, хоч кожна республіка має право вийти зі складу Радянського Союзу, троє лідерів республік не можуть самостійно вирішувати долю всього СРСР. Горбачов хотів винести Біловезькі угоди на обговорення всесоюзного та республіканських парламентів і пропонував новий референдум щодо збереження СРСР⁶.

Анатолій Черняєв, якого для консультацій не викликали, почув цю заяву по телебаченню. Він був більш ніж скептично налаштований щодо того, що із пропозицій Горбачова щось вдасться. У своєму щоденнику Черняєв записав: «Навіть якщо народні депутати зберуть [необхідну для проведення референдуму] половину підписів — усе одно нічого не вийде. Микола II мав мужність зректися престолу після 300 років правління

династії. М[ихайло] С[ергійович] ніяк не зрозуміє, що його справу зроблено. Давно треба було йти... берегти гідність та повагу до зробленого ним в історії»⁷.

Тим часом на іншому кінці земної кулі, у Вашингтоні, за драмою, що розгорталася в Москві, із тривогою стежити Джордж Буш і співробітники його апарату. «Станом на 8 грудня ми були дещо спантелечені зустріччю Єльцина, Кравчука та Шушкевича, — згадував працівник апарату Ради національної безпеки Ніколас Бернс. — Ми не очікували рішучої заяви, що вони виходять зі складу Радянського Союзу. [...] Ми дивувались, але розуміли, що це, ймовірно, стане кінцем, і якщо ці три республіки вирішили піти, залишається мало шансів на утримання Радянського Союзу разом. Думаю, уперше стало дуже й дуже ясно, що Радянський Союз доволі скоро розвалиться». Американського президента найбільше турбувало можливе залучення військових до зіткнення між Горбачовим з одного боку та Єльциним і його союзниками в республіках — з іншого.

Увечері 9 грудня Буш надиктував на свій магнітофон:

— Наразі чуємо від Горбачова слова, що вся ця затія Єльцина незаконна. «Потрібен референдум, треба дати людям висловитись». А мене цього понеділкового вечора непокоять дії військових. Де була армія — вони мовчали. Що станеться? Чи може все вийти з-під контролю? Чи піде Горбачов у відставку? Чи спробує дати відкоша? Чи зважено діятиме Єльцин? Ситуація складна, дуже складна.

Востаннє Буш так непокоївся під час серпневого пугчу. Тоді він не міг зв'язатися з Горбачовим і якийсь час думав, що і з Єльциним зв'язатися не вдасться. Тепер він міг вільно зателефонувати обом, але який із цього зиск за таких обставин?⁸

Занепокоєність Буша через можливе залучення військових була не просто витвором його уяви. Одним із небагатьох, що Горбачов ще зберігав за собою, був формальний титул Верховного головнокомандувача Збройних Сил Радянського Союзу, і він був не проти скористатися цим козирем у конфронтації з Єльциним. Уранці 9 грудня він зателефонував маршалу Шапошникову і, як уже згадувалося раніше, намагався заново налагодити стосунки, що були зіпсовані під час їхньої телефонної сварки попередньої ночі через новини з Віскулів. У вівторок

10 грудня Горбачов скликав до Міністерства оборони командувачів військових округів. Говорячи у присутності Шапошнікова, але через його голову, він закликав військових підтримати його як верховного головнокомандувача у справі збереження Радянського Союзу. Він не втримався і прочитав їм лекцію про важливість радянського патріотизму. Це не спрацювало. Шапошников та його прибічники явно зміцнювали свої позиції в міністерстві. Того дня Шапошников зняв із посад двох заступників міністра оборони. Горбачов повернувся із зустрічі без особливих надій, що армія його підтримає. Його референти пізніше визнали, що ставлення генералів було неприязним⁹.

Як то кажуть, біда сама не ходить. Того дня, 10 грудня, Горбачов дізнався, що Біловезькі угоди ратифікував парламент не лише бунтівної України, але й значно більш поміркованої Білорусі. В Україні ратифікація пройшла з низкою поправок — загалом дванадцятьма, — що ставили під сумнів навіть ті декілька «інтеграційних» статей, які протягли у Віскулях молоді реформатори Єльцина. Кравчук зумів провести договір через парламент, але наразився на сильний опір будь-яким пропозиціям, що повертали Україну до орбіти Росії. Проти виступили навіть деякі члени його кабінету, включно з міністром оборони Костянтином Морозовим¹⁰. У Білорусі договір критикували як прихильники Союзу, так і незалежності, але не дуже. Більшість депутатів усе ж таки його підтримала. Був серед них і Олександр Лукашенко, майбутній президент Білорусі, який пізніше денонсує Біловезькі угоди. «Він радів тому, що відбувалося, вітав і тиснув мені руку зі словами: “Хлопці, ви молодці. Ну ви зробили там...”», — згадував білоруський міністр закордонних справ Петро Кравченко, пишучи про своє спілкування з Лукашенко у день ратифікації¹¹.

Після повернення з Міністерства оборони, де він натрапив на спротив генералів, Горбачов зібрав своїх радників із Політичного консультативного комітету (органу, який він створив восени для покращення свого політичного становища), щоб обговорити ситуацію, яка швидко погіршувалась. Оскільки військовий варіант розв'язання проблеми відпадав, а республіки вже почали ратифікувати Біловезькі угоди, сподівання Горбачова зберегти Союз і залишитися при владі танули із просто безпрецедентною швидкістю. Він відкрив засідання ще однією поганою новиною: навіть

не проконсультувавшись із ним, Єльцин підпорядкував собі службу, відповідальну за урядовий зв'язок.

— Вони взяли владу, і все, — сказав Горбачов своїм союзникам.

Головним питанням на порядку денному було: що робити далі? Євген Примаков, новий голова радянської Служби зовнішньої розвідки, тепер відокремленої від КДБ, підсумував ситуацію так:

— У нас жодних силових можливостей немає. На армію не спертися. Міжнародні сили будуть взаємодіяти з республіками.

Але міністр закордонних справ Едуард Шеварднадзе сказав Горбачову те, що той хотів почути:

— Відставку сприймуть як утечу від відповідальності.

Горбачов одразу ж погодився:

— Скажуть — утік.

Радянський президент вирішив залишитися й боротися всупереч усьому¹².

Наступний день, 11 грудня, приніс дальше послаблення позиції Горбачова. Стривожений зустріччю свого суперника з командувачами округів, Єльцин організував власну зустріч із військовими. Вона пройшла надзвичайно добре для російського президента. «Спочатку ми не знали, як реагувати, — згадував один з учасників обох зустрічей, — Але пан Єльцин мав що сказати — зрештою, він уже вигравав вибори, а пан Горбачов — ні». Єльцин також зміг пообіцяти військовим те, чого не міг Горбачов, — суттєве підвищення офіцерських зарплат, що були майже знецінені високою інфляцією попередніх місяців. Навіть більше, він клявся вивести суспільство з політичного та економічного хаосу, що панував за Горбачова.

Того самого дня Єльцин завдав планам Горбачова ще одного удару. Російський парламент ухвалив резолюцію, якою відкликав своїх депутатів із союзної Верховної Ради, позбавляючи Горбачова можливості використати її як інструмент проти Біловезьких угод. Горбачов протестував, але марно¹³.

Наступного дня, 12 грудня, наслідуючи приклад українських та білоруських колег, російські депутати проголосували за денонсацію Союзного договору 1922 року і ратифікацію Договору про створення Співдружності Незалежних Держав. Єльцин закликав депутатів підтримати обидві пропозиції. Він представив

підписаний у Біловезькій пущі договір не вбивцею, а рятівником імперії.

— За нинішніх умов, — сказав він, — лише Співдружність Незалежних Держав здатна забезпечити збереження політичного, правового й економічного простору, що формувався віками, але майже втрачений зараз.

Єльцин також запевнив депутатів, що Співдружність відкрита для інших радянських республік:

— Ми прагнули врахувати інтереси не лише трьох республік, але всіх можливих майбутніх членів Співдружності. Не могу погодитися, що в її основу покладено якийсь етнічний принцип. Ми з рівною повагою ставимося до народів різних національностей.

Російські депутати Єльцина підтримали: 188 проголосували «за», 7 утримались і лише 6 проголосували «проти», серед яких був голова тепер уже забороненої Комуністичної партії Росії Іван Полозков¹⁴.

Поки Єльцин виступав перед російським парламентом, Горбачов зустрівся з журналістами, щоб заперечити чутки про його близьку відставку.

— Яке ми маємо право різати Вітчизну, як пиріг? — сказав він їм. — Ми прийшли в цей світ на шістдесят-сімдесят років, але ж створювалася наша держава десять віків, після нас житимуть покоління, а ми почали Вітчизну, як пиріг, різати. То що, розріжемо пиріг, вип'ємо й закусимо? Ні! Від мене цього не чекайте.

Його останньою надією було засідання союзного парламенту, заплановане пізніше того дня. Надія ця була слабкою. Горбачов не зумів звернутись до сесії через відсутність кворуму. «У другій половині дня, — записав у своєму щоденнику помічник Горбачова Вадим Медведев, — було зроблено спробу зібрати Верховну Раду Союзу. Але... про кворум, а отже, і ухвалення рішень, що мали б законну силу, не могло бути й мови». Потім стали відомі результати голосування в російському парламенті — нищівний удар. «Думаю, саме після рішення російського парламенту схвалити Мінські домовленості Горбачов перестав чинити опір процесу, який уже набув власної динаміки», — написав у своїх мемуарах перекладач радянського президента Павло Палажченко¹⁵.

Ще до зустрічі в Біловезькій пущі один із радників Горбачова Микола Португалов підготував доповідну записку з аргументами

на користь відставки Горбачова задля наступного повернення до влади. «Ім'я та авторитет президента СРСР — великого російського реформатора — у жодному разі не мають бути пов'язані ні зараз, ні в історії з катастрофою, що ось-ось спіткає нашу Вітчизну», — писав Португалов. Він закликав Горбачова наслідувати приклад французького президента Шарля де Голля і піти з посади, пояснивши радянському народу свою незгоду з новими лідерами республік. «Цей вихід — не лише найгідніший, але й найраціональніший, найправильніший політично, бо тільки він зберігає реальну можливість повернення до влади за покликом Вітчизни та її народу». Яким чином це могло б статися? Португалов пояснював: «Рейтинг Єльцина продовжує падати, рейтинг Горбачова зростає в міру збування його передбачень [про політичну й економічну катастрофу]. Захід надасть йому моральну підтримку»¹⁶.

Невідомо, чи справді Горбачов прочитав ту доповідну записку. Але ввечері 12 грудня, в день, коли російський парламент проголосовував за схвалення Біловезьких угод і розпуск Союзу, Горбачов викликав Анатолія Черняєва, який, він знав, виступав за його відставку. «Горбачов був сумний, — записав Черняєв, продовжуючи свій щоденник. — Розпитав про враження від російського парламенту, що ратифікував Біловезькі угоди. Подивувався образу космонавта Севастьянова, який заявив із трибуни парламенту: документ слабкий, але добре, що “ера Горбачова” скінчилася. [...] Попросив “від руки” написати проект прощальної промови перед народом». Чутки про близьку відставку Горбачова повнили Москву ще з дня підписання Біловезьких угод, але це було першою ознакою, що Горбачов готується до такої можливості¹⁷.

Дванадцятого грудня, у день, коли Горбачов попросив Черняєва підготувати промову з нагоди його відставки, Джеймс Бейкер прокинувся о пів на п'яту ранку, непокоячись через рядок своєї промови, з якою він мав виступати. У Москві було вже пів на третю дня; російський парламент голосував за ратифікацію створення Співдружності Незалежних Держав, і саме це нове й невідоме утворення не давало Бейкерові спокою. Він раптом усвідомив, що в проекті його промови, що анонсує різку зміну американської зовнішньої політики, Співдружність ніде не згадано. У її тексті йшлося про новий пострадянський

простір як про «Росію, Україну та інші республіки». Чи слід вписати туди також СНД? Чи життєздатне це утворення? Чи довго воно протримається, чи буде замінене чимось іншим? Цього ніхто не знав. Бейкер зателефонував своїй помічниці Маргарет Татвайлер, розбудивши її цієї ранньої години і спитавши, чи розіслали вже текст промови пресі. Його ще не розіслали, і це дозволяло Бейкерові зробити заміну в останню хвилину. Туди ввійшла фраза, яку він пізніше називав «вимученою»: «Росія, Україна, інші республіки та будь-які спільні утворення»¹⁸.

Обране для промови місце — Принстон — мало підкреслити суттєві зміни в політиці, які збирався оголосити Бейкер. У Принстоні, штат Нью-Джерсі, був розташований не лише відомий університет, у якому Бейкер отримав свій перший диплом про освіту в 1952 році, але й академічна домівка найвідомішого фахівця з міжнародних відносин часів холодної війни Джорджа Ф. Кеннана. Вісімдесятисемирічний Кеннан, патріарх у ділянці міжнародних відносин та головний ідеолог «стримування», що визначало політику США щодо СРСР упродовж значної частини холодної війни, сидів у першому ряду, очікуючи на промову Бейкера. Держсекретар почав із подяки Кеннану за розроблення політики, яка принесла свої плоди, — він стверджував, що стримування спрацювало. Радянського Союзу більше не існувало.

— Держава, яку заснував Ленін і розбудував Сталін, несла в собі й зерна своєї загибелі, — заявив Бейкер.

Крах Радянського Союзу, продовжував він, породив новий світ, і Сполучені Штати мають скористатись «новою російською революцією», щоб налагодити зі своїм колишнім супротивником тривалі відносини.

Якщо під час холодної війни ми зчепилися, як два павуки в банці, то тепер західні держави й колишні радянські республіки нагадують неповоротких альпіністів на крутій горі. Ми зв'язані однією мотузкою, і падіння колишнього Радянського Союзу до фашизму чи повного хаосу потягне донизу й Захід. А наша потужна й неослабна підтримка наразі може допомогти росіянам, українцям та їхнім сусідам знайти опору, щоб вони теж зуміли піднятися вище, до стійкої демократії та свободи. Безумовно, ми повинні посилити цей зв'язок, а не розривати його.

Бейкер пізніше писав, що хотів досягти у Принстоні двох головних цілей: подати сигнал про відхід від політики часів холодної війни та оголосити про перемикання у відносинах США із Радянським Союзом із центру та Горбачова на республіки. Бейкер заявив, що Сполучені Штати готові мати справу лише з тими лідерами, котрі дотримуються усталених принципів, серед яких установа централізованого контролю над радянськими ядерними арсеналами, ядерне роззброєння всіх республік, окрім Росії, а також вірність ідеям демократії та ринкової економіки. Відповідно західна, а особливо американська допомога республікам залежатиме від дотримання цих принципів їхніми лідерами. Держсекретар витратив більшу частину свого часу, пояснюючи необхідність американської допомоги та описуючи її природу та обсяги. Особливу увагу він приділив гуманітарній допомозі, стверджуючи, що зима 1991—1992 років може стати не менш важливою для перебігу світової історії, ніж російські зими 1812, 1917 та 1941-го. Перша допомогла розбити Наполеона, друга привела до влади більшовиків, а третя зробила свій внесок у перемогу над нацизмом. Якщо зима 1991-го виявиться холодною й голодною, вона цілком може звести до нуля досягнення, які Бейкер назвав «новою російською революцією»¹⁹.

Університетська атмосфера, у якій відбувався виступ Бейкера, як і добра частина його змісту (гуманітарна й економічна допомога європейському ворогу, що перетворився на союзника), і, нарешті, риторика підтримки свободи та демократії не могли не нагадати одну з промов, виголошену за сорок чотири роки до того іншим держсекретарем Джорджем Маршаллом. У 1947 році Маршалл приїхав на церемонію вручення дипломів Гарвардського університету, щоб анонсувати великий пакет допомоги, покликаний відбудувати Європу, розорену Другою світовою війною, водночас убезпечивши її демократичне майбутнє та альянс зі Сполученими Штатами. Ця історична паралель не залишилась непоміченою Джеймсом Бейкером. Він почав обстоювати надання великого пакета економічної допомоги новим демократичним республікам ще у вересні 1991-го, відвідавши Москву, Санкт-Петербург та Алма-Ату одразу після серпневого путчу. Тоді ж він написав президентові Бушу про необхідність потужної підтримки демократичних лідерів та

їхньої політики в СРСР, що вже розвалювався. «На кону може стояти еквівалент повоєнного відновлення Німеччини та Японії як демократичних союзників, тільки цього разу після довгої холодної війни, а не короткої гарячої», — писав він із Москви, проводячи паралель між наслідками двох війн і беззастережно відстоюючи аналогічну американську реакцію²⁰.

Після українського референдуму референти Бейкера в Держдепартаменті активізували зусилля з підготовки великого пакета економічної допомоги. У нотатках, підготованих для Бейкера перед його зустріччю з Бушем 4 грудня, ішлося: «Поворотний момент. Ми маємо допомогти демократам досягти успіху. Наступні кілька місяців можуть визначити їхню долю. Ми не можемо мати вигляд, немов не зробили нічого, щоб їм допомогти. Не повинно бути односторонніх зусиль. Потрібно каталізувати та мобілізувати інших». Там, де його помічники писали «демократам», Бейкер додав слово «республікам». Він також зробив помітку на полях щодо 400 мільйонів доларів, які планувалось витратити на роззброєння радянських ядерних арсеналів: «За 40 років ми витратили вже трильйони. Це невелика інвестиція в нашу ж безпеку».

Невідомо, наскільки успішною видалась розмова Бейкера з Бушем 4 грудня, але нотатки, підготовані для його зустрічі з президентом, запланованої на 11 грудня, містили додаткове звернення до останнього підтримати великий пакет економічної допомоги, що створить так звані «осередки успіху» в місцях, де були активні демократичні реформатори, як-от Санкт-Петербург на чолі з Анатолієм Собчаком. У цьому зверненні, підготованому одним із референтів Бейкера, наводилась паралель між американськими перемогами у Другій світовій та холодній війні, покликана краще пояснити головну думку. Було там і посилення на опінію російських «демократів», зокрема економічного радника Горбачова Григорія Явлінського:

Я чув ваш виступ із нагоди річниці Перл-Гарбору, і мене дуже вразив один рядок, мав сказати Бушеві Бейкер. Ви сказали: «Ми знищили тоталітаризм, а коли це було зроблено, допомогли нашим ворогам створити демократичні держави. Ми простягли руку допомоги як у Європі, так і в Азії. Ми перетворили наших ворогів на друзів, загоїли їхні рани, а в процесі піднялися

самі». Я був вражений, бо вважаю, що сьогодні ми постали перед з такою самою ситуацією. Ми перемогли в холодній війні мирним шляхом. Наразі ж ми маємо вирішити, як каже Явлінський, що робити з переможеним нами народом. [...] Перед нами відкривається велика можливість і не менша небезпека.

Автор нотаток намагався переконати Буша зробити те, що зробив президент Гаррі Трумен, — вийти до американського народу і представити великий новий план економічної допомоги за кордоном. «Ви вже пройшли перші два випробування (звільнення Східної Європи та звільнення Кувейту), але тепер історики дивитимуться на них як на передумови вашої реакції на нинішню кризу, — ішлося далі в нотатках, що апелювали до відчуття Бушем історії. — Вам треба пояснити американцям, чому саме інтернаціоналізм, а не ізоляціонізм — це шлях до миру та процвітання. [...] Вони повинні знати, що, як верховний головнокомандувач, ви робите все можливе, щоб забезпечити нерозповсюдження ядерної зброї. Атомні бомби лякають людей, і вони вірять, що ви щось із цим зробите»²¹.

Заклик Бейкера, якщо він і був поданий Бушу у формі, запропонованій цими нотатками, не мав великого успіху. У 1991 році адміністрація Буша виділила майже 4 мільярди доларів у вигляді експортно-кредитних гарантій для забезпечення відправлення до Радянського Союзу продовольчої та сільськогосподарської продукції. Однак Сполучені Штати все ще відставали від Євросоюзу, особливо щодо прямих грошових субсидій. Сімдесят відсотків усієї допомоги Радянському Союзу надходило із Західної Європи. До початку 1992-го сама лише Німеччина виділила орієнтовно 45 мільярдів доларів для економічної допомоги СРСР, значна частина якої призначалася для виведення з німецької землі радянської армії. Еквівалент «плану Маршалла», який обстоював Бейкер і на який сподівались російські реформатори, не матеріалізувався. Була ціла низка причин, чому адміністрація Буша не пішла шляхом Гаррі Трумена та його радників. Найголовнішою з них виявилась економічна та фінансова скрута вдома. У 1947-му економіка США зростала на хвилі повоєнного буму, а Сполучені Штати виробляли 35 % світового ВВП. Однак до 1991-го ця частка зменшилась до 20 %, а економіка США досягла дна економічної рецесії²².

Адміністрація Буша не мала такої підтримки обох палат Конгресу щодо великих витрат, яку вибудували Трумен та Маршалл наприкінці 1940-х років. Ані американські політики, ані широка громадськість не вважали крах Радянського Союзу суттєвою загрозою Сполученим Штатам, якою було зростання радянського впливу після Другої світової війни. Багато американців очікувало, що закінчення холодної війни принесе фінансові «мирні дивіденди», а не чергове напруження економічної ситуації. Навіть найактивніші прихильники масштабної допомоги колишньому Радянському Союзу були дуже обережними щодо пропозицій чогось більшого, ніж «гуманітарка». Тому Бейкер закликав до спільних зусиль усіх західних країн, спрямованих на допомогу колишнім радянським республікам. «Бейкер представляє кроки з допомоги СРСР у перехідний період, — ішлося в заголовку статті Томаса Фрідмана, опублікованої 13 листопада в *New York Times*. — Але він не згадує про жодне велике збільшення американського фінансування», — уточнював підзаголовок, заспокоюючи читачів²³.

Нотатки, підготовані для Бейкера 13 грудня для його наступної зустрічі із президентом, були менш оптимістичними. Той, хто їх писав, явно випустив уже всю пару, якщо не надію. «Можете запропонувати обговорити вашу майбутню поїздку, зокрема, готуючи ґрунт для гуманітарної підтримки, який знадобиться нам у майбутньому. Сюди можна включити військову логістику та постачання», — ішлося в нотатках. Референти Бейкера явно були не в захваті від ставлення Білого дому до їхніх пропозицій. Денніс Росс, керівник групи планування й координації політики Держдепартаменту та автор принстонської промови Бейкера, надіслав держсекретареві текст промови ще 6 грудня із супровідною запискою, яку той назвав «незвично прямолінійною». Там не лише обстоювалася відмова від політики стримування та від Горбачова як важливої фігури в радянській політиці, але й звучало розчарування іншими підрозділами адміністрації. «Мало хто розуміє, що стоїть на кону, — писав Росс, згідно з викресленим уривком в одній із ранніх версій мемуарів Бейкера, — і вони поховали майже всі хороші ідеї, що з'явилися в нас за останні три місяці»²⁴.

Принстонська промова Бейкера була приурочена до початку його поїздки по руїнах Радянського Союзу, що передбачала зупинки в Москві, а також столицях Киргизстану, Казахстану,

Білорусі та Україні. Планувалося чітко сформулювати американську політику з урахуванням результатів українського референдуму, але події на місцях розвивалися так стрімко, що довелося вносити корективи останньої миті. Коли Держдепартамент нарешті був готовий перекинутися з центру на республіки, новини про створення СНД ускладнили все ще більше. Одним із головних завдань майбутньої поїздки стало з'ясувати, що саме означатиме ця Співдружність для майбутнього колишнього Радянського Союзу, незалежності окремих республік та долі радянських ядерних арсеналів. «Я міг тільки гадати, — писав Бейкер, згадуючи свої роздуми напередодні від'їзду до Москви 14 грудня, — чи вдасться знайти хоч якусь тверду опору в країні, що розвалюється в хаос»²⁵.

А це таки був хаос. Пізніше Бейкер згадував, що посольство США в Москві ледь знаходило бензин, щоб заправити свої автівки. Міжнародний аеропорт Шереметьєво на околиці Москви, де приземлився літак держсекретаря, був одним із небагатьох радянських летовищ, які ще працювали: багато було закрито через брак пального, а в інших було скасовано більшість рейсів. Тринадцятого грудня у випуску *New York Times*, де на редакційній шпальті було опубліковано великі фрагменти принстонської промови Бейкера, на першій шпальті вийшла й стаття під назвою «Московські злидні». Описана в статті подія сталася в рідному місті Єльцина Свердловську, нині перейменованому на Єкатеринбург. «Цього тижня в Єкатеринбурзі на Уралі, — ішлося в статті, — люди, змучені більш ніж добовим очікуванням, не маючи де сісти, що поїсти чи де отримати інформацію в терміналі, захопили літак, виліт якого відкладався годинами, і наказали екіпажу летіти до Криму». Хаос панував у величезній країні, що не мала найнеобхіднішого для повсякденного життя, але володіла ядерною зброєю й історія якої була сповнена насильства та безладу²⁶.

Невдовзі після того, як новини про Біловезькі угоди струнули Кремль, прокотившись луною по всьому світу, на борт літака до Москви, щоб узяти інтерв'ю в Михайла Горбачова, піднялися двоє дослідників та коментаторів американської зовнішньої політики: Майкл Р. Бешлосс та Струоб Телботт. Запрошення їм надійшло від людей із найближчого оточення радянського

президента. Бешлосс, автор кількох книжок про американських президентів, і Телботт, зовнішньополітичний оглядач журналу *Time*, який у студентські роки переклав мемуари Микити Хрущова, а згодом стане фахівцем із питань Росії та Східної Європи на посаді спеціального координатора, а потім і заступника держсекретаря в адміністрації свого давнього приятеля президента Білла Клінтона, з радістю його прийняли. Ці двоє працювали тоді над книжкою про закінчення холодної війни, але тут радянський президент захотів дати інтерв'ю журналу *Time*, і вони вирішили цим скористатися. «Горбачов прагнув використати останній шанс мобілізувати єдиних прихильників, які в нього ще залишалися, — західну аудиторію», — писали Бешлосс і Телботт пізніше²⁷.

У другій половині дня 13 грудня, коли Павло Палажченко провів Бешлосса й Телботта разом із головою московського бюро журналу *Time* Джоном Коганом до кабінету Горбачова, вони очікували стати свідками (як вони пізніше писали) лебединої пісні президента СРСР. Натомість вони з подивом побачили чоловіка, який аж ніяк не був розбитим. Пригнічений минулого вечора новинами про ратифікацію російським парламентом Біловезьких угод, уже до ранку Горбачов був знов «у сідлі». На їхнє напівжартівливе запитання, чи буде він ще при владі в понеділок, коли в *Time* вийде перша частина інтерв'ю, Горбачов відповів зі смішком:

— У понеділок? Певен, що буду!

Він явно все ще переймався через рішення Єльцина зателефонувати з Біловезької пущі спочатку Джорджеві Бушу, а вже потім йому.

— Не було жодної потреби втягувати в це Буша, — сказав він Бешлоссу й Телботту. — Це говорить про моральні якості Єльцина. Не могу ані схвалити, ані виправдати таку поведінку.

Ще відвертіше Горбачов розкритикував готовність американської адміністрації обійти його і встановити прямі відносини з лідерами республік. Адже він приписував собі старт міжнародної кар'єри деяких із цих лідерів.

— Тобто якщо Горбачов посилає до вас нових людей, це означає, що з Горбачовим покінчено, а вам варто підтримати нових лідерів, — сказав радянський президент, підсумовуючи своє

розуміння позиції Заходу. — А тут не встигаєш стежити за новинами, — продовжував він, явно ображений. — Поки ми ще тільки намагаємося зрозуміти, що коїться, Сполучені Штати, здається, уже в усьому розібралися! Не думаю, що це порядно — особливо стосовно тих із нас, хто виступав за партнерство й за повноцінну співпрацю²⁸.

Якщо Горбачов уже майже махнув рукою на своїх американських друзів, деякі його референти ще вірили, що ті є його найбільшою надією залишитися на плаву. П'ятнадцятого грудня, через два дні після інтерв'ю, Бешлосс і Телботт прийняли запрошення перекладача Горбачова Павла Палажченка на неформальний обід у його квартирі в новобудовах Москви. Після обіду Палажченко попросив дружину вийти з кімнати, а потім сказав здивованим американцям, що хоче, щоб вони записали конфіденційне послання керівництву своєї країни від одного з впливових людей в оточенні Горбачова. Палажченко надиктував їм:

Президент [Горбачов] відкритий для будь-яких варіантів. Можливо, він візьме на себе якусь роль у Співдружності. Але принижувати себе заради цього він не дозволить. Керівництву США і Заходу слід знайти спосіб пояснити Єльцину та іншим, наскільки корисно буде залишити президентові якусь активну роль і наскільки важливо зробити це так, щоб не зачепити його гідність. Водночас цілком імовірно, що за кілька тижнів він перетвориться на приватну особу. Дехто вже фабрикує проти нього [кримінальну] справу. Важливо, щоб Єльцин не мав із цим нічого спільного і заборонив плести інтриги з метою зашкодити президенту. Повторюся: керівництву США не слід би залишати в нього жодних сумнівів щодо цього. Усе викладене — особиста точка зору, яка із президентом не обговорювалась.

Палажченко запевнив Бешлосса й Телботта, що він говорив не від імені Горбачова. Він не розголошував автора цього послання, але був дуже точним щодо адресатів. Повідомлення треба було передати Джорджеві Бушу, Джеймсу Бейкеру або найближчому помічникові Бейкера в Держдепартаменті, директору із планування та координації політики Деннісові Россу.

Пізніше Палажченко згадував, що вирішив надіслати це послання американському керівництву за порадою одного колеги, який мав широкі зв'язки серед радянської еліти, а згодом працював на Єльцина. Цей колега сказав Палажченку, що існує «ціла команда, яка несамовито шукає “компрокат”, і організатори путчу, цілком імовірно, змінять свої покази, щоб допомогти підставити його». «Його» означало Горбачова. Ініціатори серпневого путчу справді заявили, що оголосили надзвичайний стан із мовчазного схвалення президента²⁹.

Ініціатива Палажченка була відчайдушною спробою відданого слуги врятувати свого шефа, а до того ж і самому не лишитись без роботи. Утім, незважаючи на весь драматизм його вибору, він стукав у вже відчинені двері. Двома днями раніше, 13 грудня, Джордж Буш висловив Єльцину занепокоєння американців щодо майбутнього Горбачова. Коли Єльцин зателефонував Бушу, щоб повідомити про ратифікацію Біловезьких угод російським, українським та білоруським парламентами, президент США спитав російського колегу:

— Борисе, чим, на вашу думку, займеться Горбачов?

Єльцин дав чітко зрозуміти, що не пропонуватиме Горбачову жодної роботи у Співдружності.

— У нас не буде посади президента Співдружності, — сказав він Бушу. — Ми всі будемо рівними.

Наприкінці розмови Буш повернувся до питання Горбачова.

— Якщо вже ці зміни відбуваються, я сподіваюся, що все буде в дружній атмосфері, — сказав він російському президентові.

Єльцин запевнив Буша, що до Горбачова ставитимуться з повагою.

— Я гарантую, особисто вам обіцяю, пане президенте, — заявив він, — що все відбуватиметься по-хорошому й гідно. Ми ставитимемося до Горбачова та Шеварднадзе з великою повагою. Усе буде спокійно й поступово, без радикальних заходів.

Буш був задоволений відповіддю.

— Чудово, — сказав він. — Радий це чути³⁰.

Невдовзі після цієї розмови Буш зробив дзвінок увічливості Горбачову. Горбачов почав лаяти Єльцина та лідерів республік за те, що вони не залучили його до створення Співдружності, яку він назвав роботою аматорів. «Лють Горбачова була очевид-

ною, — згадував Буш. — Він говорив швидко, детально згадуючи всі події із 25 листопада».

Попри все його обурення тим, що він вважав зрадою з боку Єльцина, Горбачов не виключав подальшу співпрацю з новим утворенням.

— Як я бачу свою роль у майбутньому? — спитав він самого себе в телефонній розмові з Бушем. — Якщо Співдружність є якоюсь аморфною організацією без жодних механізмів зовнішньої політики, оборони та економічної взаємодії, то я не бачу для себе жодної ролі.

Послання було чітким: він готовий допомогти, але Співдружності треба забезпечити міждержавні органи для координації її дій, а отже, і місце для нього як одного з її лідерів³¹.

Після розмови Буш повернувся до Брента Скоукрофта і спитав свого радника з національної безпеки:

— Це справді кінець, так?

Скоукрофт погодився:

— Точно, вигляд Горбачов має доволі жалюгідний.

У журналі телефонних переговорів розшифрування телеконференції президента з Горбачовим уперше було позначене як розмова не із президентом СРСР, а з президентом колишнього Радянського Союзу³².

У середині дня 15 грудня, невдовзі після того як Палажченко надиктував своє послання здивованим Бешлоссу й Телботту, в міжнародному аеропорті Шереметьєво приземлився американський літак із Джеймсом Бейкером та Деннісом Россом — двома можливими адресатами цього надсекретного матеріалу. Прихопивши з собою написаний під диктування Палажченка папірець, Телботт поспішив до готелю «Пента» в центрі Москви, щоб побачити Росса та передати послання. Він розповів Россові, що передає його від людини з оточення Горбачова, але імені не назвав. Росс слушно припустив, що це послання від Палажченка. Його другим припущенням був Олександр Яковлев. Коли Росс привіз записку Телботта Бейкерові, який зупинився в тому самому готелі (збудованому для Олімпіади-80, бойкотованої Сполученими Штатами), держсекретар кинув своєму радникові:

— Що ж, доведеться розібратися в цьому питанні... Треба буде обговорити його і з Єльциним, і з Горбачовим. Утім втручатися в це ми не можемо³³.

З часу останнього візиту Бейкера до Москви на початку вересня минуло три місяці. Того разу він насолоджувався теплою погодою та відчував піднесення від загальної ейфорії після краху серпневого путчу. Цього ж разу погода була холодною й похмурою, як і політична атмосфера, принаймні стосовно його приятелів з оточення Горбачова. Графік зустрічей Бейкера відбивав нові реалії в Кремлі та навколо нього. Перший візит планувався не до радянського міністра закордонних справ, його давнього друга Едуарда Шеварднадзе, а до російського колеги Шеварднадзе Андрія Козирева. Уперше вони зустрілись у Брюсселі одразу після путчу, коли Козирев терміново прилетів із Москви збирати міжнародну підтримку справи Єльцина. З того часу його вплив стрімко зріс, і до листопада 1991-го він уже затмарив тогочасного радянського міністра закордонних справ Бориса Панкіна. Повернення Шеварднадзе на посаду очільника зовнішньополітичного відомства СРСР на Смоленській площі в центрі Москви аж ніяк не змінило цієї тенденції.

Козирев візиту Бейкера не зрадив. Він був заклопотаний своїми справами й не бачив, як держсекретар США може допомогти російському уряду розібратися з відносинами із його пострадянськими сусідами. «Грудень був страшний місяць за обсягом роботи з колишніми республіками, — згадував Козирев. — І тут ще приперся Бейкер. У цей момент він був геть ні до чого, бо ми у своїх справах розбиралися». Бейкер заявився до кабінету Козирева в колишній будівлі Центрального Комітету Комуністичної партії з почтом держдепівських радників. Він засипав Козирева запитаннями про те, як збирається працювати Співдружність, починаючи з контролю над ядерним озброєнням та збройними силами і закінчуючи формуванням спільної зовнішньої політики та бажаного для СНД визнання як суб'єкта міжнародного права. Козирев дав Бейкеру стандартну на той час відповідь, що створення Співдружності — це спосіб зупинити неконтрольований розпад Радянського Союзу, але нічого конкретнішого не запропонував.

Козирев хотів дипломатичного визнання Сполученими Штатами держав-членів СНД. Бейкер не поспішав обіцяти таке ви-

знання, яке він вважав головним стимулом, що його Сполучені Штати могли запропонувати Росії та іншим республікам в обмін на задоволення вимог США щодо безпеки, демократії та ринкових реформ. Він помітив, що Козирев згадував СРСР виключно як колишню державу, і був незадоволений таким ставленням до утворення, яке сам вважав іще чинним. Зовнішньополітичне відомство США було поки що емоційно не готове попроситися з СРСР. Співробітники апарату Бейкера невдовзі почали ставити власні запитання, на які Козирев не мав задовільних відповідей. Пізніше він визнав, що в той час у російському керівництві панувало сум'яття: «Ну, звісно, у нас порядку ніякого не було. Усе з коліс робилося. Ні уряду нормального, нічого»³⁴.

Пізніше того вечора Бейкер поділився своїм розчаруванням стосовно Козирева та Співдружності із Шеварднадзе. Вони зустрілися за приватною вечерею на квартирі грузинського друга Шеварднадзе скульптора Зураба Церетелі. «У кімнаті з яскравими плямами абстрактних картин на стінах ми сиділи за білим пластиковим столом із різнобарвними садовими меблями», — згадував Бейкер. У наступні роки Церетелі стане одним із найбільш популярних, але й найбільш ненависних скульпторів Росії — його пам'ятники російським лідерам будуть зведені в центрі Москви, Санкт-Петербурга та інших російських міст, і багато хто скаржитиметься, що їхня монструозність порушує архітектурні ансамблі. Він зображував у бронзі персонажів від царів — Петра I та Миколи II — до Йосифа Сталіна і Володимира Путіна. Сидячи в химерно обставленій та прикрашеній квартирі Церетелі, Бейкер нарешті знайшов співчутливого слухача в особі Шеварднадзе, який поділяв його думку про Співдружність: хоч та й здавалася єдиним виходом із ситуації, проте, як сказав Бейкер, «сторонни цієї нової Співдружності чітко не розуміють, до чого йдуть». Він був також задоволений тим, що давній товариш поділяє його позицію: американське визнання держав-членів СНД має залежати від їхнього ставлення до військових питань³⁵.

Наступного дня Бейкер поставив свої запитання щодо Співдружності, її майбутнього та контролю над ядерним озброєнням єдиній людині в Москві, що була в змозі на них відповісти, — Борисові Єльцину, поведінка якого справила на американського гостя сильне й позитивне враження. Єльцин наполіг, щоб

їхня зустріч відбулася в Єкатерининській залі Кремля, де Горбачов раніше приймав іноземних високопосадовців. Він привів із собою не лише членів свого уряду, зокрема й молодих реформаторів Єгора Гайдара та Андрія Козирева, але також двох провідних міністрів хиткого кабінету Горбачова: міністра оборони маршала Євгена Шапошникова та міністра внутрішніх справ генерала Віктора Баранникова. Напередодні зустрічі люди Єльцина заінтригували журналістів, обіцяючи, що ті побачать, хто супроводжуватиме російського президента. Натякалось на двох союзних міністрів, поява яких в оточенні Єльцина мала надіслати чіткий сигнал як Бейкеру, так і місцевій публіці щодо того, хто тепер насправді керує в Кремлі.

Єльцин почав зустріч із привітання Бейкера «в російських стінах на російській землі». Після цього він уніс деяку ясність у питання щодо Співдружності, ядерного контролю та гуманітарної допомоги, чого за день до того не зміг запропонувати Козирев. Насамперед він оголосив, що 21 грудня до СНД долучаться середньоазійські республіки. Він повідомив Бейкеру, що Росія підпорядкує собі провідні союзні міністерства, замінить Радянський Союз у Раді Безпеки ООН і здійснюватиме одноосібний контроль над ядерною зброєю на всій території Співдружності. У присутності Шапошникова Єльцин заявив про своє бажання одного дня об'єднати збройні сили Співдружності і НАТО. Як і Козирев перед ним, Єльцин хотів, щоб Сполучені Штати визнали Росію, Україну та Білорусь незалежними державами, а Росію — ще й правонаступницею Радянського Союзу на міжнародній арені.

Бейкер був задоволений почути прямі відповіді на запитання, які він ставив Козиреву напередодні, — міністр закордонних справ, мабуть, заздалегідь попередив Єльцина про те, що цікавило держсекретаря. Стривожений посланням Палажченка за день до того, Бейкер хвилювався, порушуючи в розмові з Єльциним «питання Горбачова». Російський президент сказав гостеві, що спекуляції в ЗМІ про можливість Горбачова стати верховним головнокомандувачем Збройних Сил СНД безпідставні. При цьому він доволі легко погодився з тим, що до Горбачова треба ставитися з повагою. Коли Бейкер сказав, що до нього дійшли чутки про можливе кримінальне переслідування Горбачова і що

такий поворот подій Сполучені Штати не зрозуміють і не схвалять, Єльцин одразу ж продемонстрував добру волю стосовно свого переможеного суперника.

— Горбачов багато зробив для цієї країни, — сказав він Бейкеру. — До нього треба ставитися з повагою, і він на це заслуговує. Час уже ставати країною, де лідери зможуть іти у відставку з честю!

Делікатне питання централізованого контролю над ядерною зброєю Бейкер і Єльцин обговорювали в конфіденційній частині зустрічі, без своїх радників. Російський президент розповів держсекретареві, що на той момент було три ядерні валізки з кодами запуску: одна — в Горбачова, друга — у Шапошникова, а третя — у самого Єльцина. Для запуску ядерних ракет його мали авторизувати всі троє. Цим Єльцин хотів дати зрозуміти, що Горбачов більше не мав одноосібної влади для таких рішень: у гру вступив Єльцин, а уявити його згоду з Горбачовим щодо взагалі чогось, не кажучи вже про застосування ядерної зброї, було важко. Єльцин передбачав, що, коли СРСР перестане існувати, а його місце посяде СНД, кількість ядерних валізок тільки зменшиться, а не збільшиться. «Телефон та валізку в Горбі відберуть ще до кінця грудня», — зазначив Бейкер у своєму блокноті радянського виробництва зі словом «Москва» на обкладинці. Єльцин пояснив, що в Горбачова валізку заберуть, але лідерам ядерних республік (України, Казахстану та Білорусі) власних валізок не дадуть.

— Лідери України, Казахстану та Білорусі не розуміють, як ці штуки працюють, ось чому я розповідаю тільки вам, — сказав він. — Вони будуть раді й телефонам.

Бейкер визнав таке пояснення задовільним.

Наприкінці розмови Єльцин пообіцяв надати Бейкерові перелік урядовців, із якими Сполучені Штати зможуть мати справу щодо гуманітарної допомоги. Бейкер вирішив не порушувати питань, що збентежили б російського президента, а тому викреслив зі свого плану переговорів такий пункт: «Наразі ми не можемо навіть постачати продовольство за договором [із Корпорацією товарного кредиту], бо ваша сторона нездатна сплатити транспортні видатки, які вона погодилася компенсувати. І вам треба з'ясувати, як ви збираєтеся сплатити кредити КТК в січні. Якщо ви не виконаєте своїх зобов'язань, закон вимагає, щоб ми припинили з вами співпрацю. Це стало б катастрофою».

Загалом Бейкер був задоволений результатами зустрічі. Упевненість Єльцина, зрозумілість його слів та прямі відповіді на питання, на які Козирев не міг відповісти за день до того, справили на держсекретаря сильне враження. Саме тоді, слухаючи російського президента, він, вочевидь, і перетнув межу між своєю політичною та емоційною прив'язаністю до СРСР і прийняттям Співдружності на чолі з Росією як його заміни. Порівнюючи свою зустріч із Єльциним із зустріччю, яку він мав пізніше того дня з Горбачовим, Бейкер написав у своїх мемуарах, що він тоді «на власні очі побачив минуле Радянського Союзу та майбутнє Росії»³⁶.

Козирев натомість був надзвичайно незадоволений тією зустріччю, і не через заздрощі до свого шефа, а тому, що вважав: Єльцин згаяв унікальну можливість переговорити про великомасштабну економічну допомогу від Сполучених Штатів, зупинившись замість цього на гуманітарній. Перед зустріччю міністр обговорив економічну допомогу з економічним радником Єльцина Єгором Гайдаром, і вони домовилися, що Козирев попросить президента дати Гайдарові шанс передати держсекретареві російські побажання. Цього не сталося. За словами Козирева, коли Бейкер спитав, чи хоче Єльцин надання гуманітарної допомоги тільки Росії, Єльцин відповів:

— Ні, чому? Україні, усім республікам гуманітарну допомогу.

Це стало для молодих реформаторів справжнім шоком. «Ми з Єгором ледь не вистрибнули зі штанів під час цієї розмови. Я йому кажу: “Єгоре, це те, чого ти хотів?” Він каже: “Ні, не те”. Я кажу: “Дайте Єгорові сказати”». Однак Єльцин відмовився надати своєму економічному радникові можливість викласти власні аргументи. «Ніхто не говорив, коли він говорив», — зазначив Козирев про Єльцина.

Козирев явно неправильно прочитав сигнали, подані американським держсекретарем за день до того. Ніякого «плану Маршалла» в роботі не було. Гуманітарна й технічна допомога були межею того, що Сполучені Штати могли й хотіли запропонувати Росії та іншим республікам на той час. Коли Козирев проводжав Бейкера в московському аеропорту 17 грудня (і, враховуючи надзвичайно холодну погоду, простягнув американцю свою хутряну шапку), він був розчарований, що Бейкер відлі-

тає із проханням лише про гуманітарну допомогу, а не про суттєвий пакет економічної допомоги. «Ну, він так у моїй шапці відвалив із гуманітарною допомогою в зубах і займався цим», — згадував Козирев через багато років із явним жалем. То була непогана оборудка — обміняти радянську шапку ціною в якусь сотню доларів на сотні мільйонів американської гуманітарної допомоги, але Козирев мріяв про інше³⁷.

Перед відльотом із Москви Бейкер повернувся до Кремля для зустрічі з людиною, яка так сильно змінила свою країну та світ, що більше їй місця там уже не було. Держсекретар зустрічався з Горбачовим у його кабінеті на третьому поверсі Сенатського палацу, а в його голові весь час сиділо одне делікатне запитання. Трьома днями раніше, 13 грудня, коли Буш зробив дзвінок ввічливості Горбачову, радянський лідер сказав своєму американському колезі:

— Джордже, думаю, Джимові Бейкеру не слід було виступати із принстонською промовою, особливо наголошувати, що СРСР припинив своє існування. Усім нам треба бути обережнішими в ці часи.

Горбачов сплутав принстонську промову Бейкера з його ранішими словами на телебаченні, коли держсекретар сказав: «Радянського Союзу, яким ми його знали, більше не існує». Бейкер сказав це після Біловезького саміту трьох слов'янських лідерів і намагався бути якомога обережнішим за тих обставин, але Буш вирішив усе ж заспокоїти Горбачова.

— Приймаю вашу критику, — сказав він радянському президентові.

Після розмови Горбачов зателефонував Анатолію Черняєву і сказав йому, що дав Бушу «прочухана за поведінку»³⁸.

Тепер Бейкерові доводилося мати справу з ображеним Горбачовим. Але зустріч минула для нього неочікувано добре. Горбачов не показував, що його почуття якимось зачеплені, і лише раз дозволив собі послатися на хибні кроки американців у дуже загальних виразах.

— Можливо, і були якісь помилки, якісь серйозні прорахунки з мого боку, а якісь із вашого, — сказав він Бейкеру, який витлумачив це зауваження як можливий натяк або на витік

інформації з Білого дому щодо визнання української незалежності, або на його власні слова на телебаченні.

Якщо Горбачов і виявив якесь обурення, то це було стосовно Єльцина і творців Співдружності, яких він звинувачував у підготовці заклоту. Горбачов повністю розумів свою власну ненадійну ситуацію, тож різниця між його та Єльцина настроями сильно вражала. «Якщо Єльцин похвалявся, — згадував Бейкер, — то Горбачов був пригнічений». Бейкер запевнив Горбачова в підтримці з американського боку.

— Хоч би що сталося, ви — наші друзі, — сказав він Горбачову та його радникам. — І нас дуже засмучує, коли ми бачимо під час цього візиту, що до вас ставляться з неповагою. Скажу вам відверто: ми проти цього.

Про запевнення Єльцина, що Горбачову дозволять піти у відставку «з честю», він не згадав³⁹.

Хоч і з явною гіркотою щодо ставлення до нього Єльцина, Горбачов висловив готовність співпрацювати з лідерами республік. У нотатках, підготованих Анатолієм Черняєвим для його зустрічі з Бейкером, ішлося, що створення СНД породило нову ситуацію.

— Хотів би, щоб я та мої старі товариші, — сказав Горбачов, маючи на увазі Олександра Яковлева та Едуарда Шеварднадзе, присутніх на зустрічі, — допомогли забезпечити майбутнє Співдружності та спадковість в управлінні.

Він також сказав Бейкеру, що домовився з Єльциним про часові межі передачі влади. Попри всі свої зауваження до Біловезьких угод і Горбачов, і Бейкер визнавали, що Співдружність є реальністю, і обидва намагались не залишитися за її бортом. Але тоді як Бейкер був бажаним гостем і важливим партнером, Горбачова вважали вже ледь не самозванцем та гостем непроханим, від якого всі прагнули дистанціюватися⁴⁰.

НАРОДЖЕННЯ ЄВРАЗІЇ

Сімнадцятого грудня, у день, коли Джеймс Бейкер покинув Москву, Михайло Горбачов і Борис Єльцин зустрілися, щоб обговорити передачу влади від структур Союзу до Співдружності. «Президенти погодились із тим, що процес переходу союзних структур у нову якість має завершитися до кінця цього року, — ішлося наступного дня в статті проєльцинської «Російської газети». — У цей строк припиняється дія всіх союзних структур, частина з них переходить під юрисдикцію Росії, решта ліквідується». До середини грудня всім політичним гравцям стало очевидно, що нового Союзу вже не буде. Навіть Горбачов усвідомив, що його проєкт помер. Його місце посяде Співдружність. За даними соціологів, її створення підтримувало 68 % громадян Російської Федерації. Але без відповіді ще залишалося запитання, якою буде ця Співдружність¹.

Відповідь мала надійти від лідерів слов'янських та середньоазійських республік, що збиралися в Алма-Аті 21 грудня для обговорення нової політичної реальності, створеної Біловезькими угодами. Єльцин уже розповів Бушу, що середньоазійські лідери долучаться до Співдружності, але було поки не зрозуміло, якою мірою та на яких умовах. Горбачов покладав на алмаатинську зустріч усі свої сподівання залишитися при владі. Він хотів, щоб середньоазійські президенти перетворили Співдружність на значно більш централізоване державне утворення, ніж вбачали Єльцин, Кравчук та Шушкевич у Віскулях. Як це часто траплялося після 1989 року, він очікував, що «радикалізм» російських політиків зустріне протидію у вигляді консерватизму представників середньоазійських республік.

Горбачов прорахувався. Хоч більшість середньоазійських президентів, серед яких лідери двох найбільших республік Казахстану та Узбекистану Нурсултан Назарбаєв та Іслам Карімов, не схвалювала створення слов'янської Співдружності, вона

не бачила жодних переваг в антагонізмі з Росією. Вони накопили вже чимало образ на колишній Союз і мали достатньо амбіцій стати незалежними правителями, щоб надати свою повну підтримку ідеї СНД, до якої ввійдуть їхні республіки.

Оскільки Горбачов із Єльциним мали протилежні очікування від Алма-Атинського саміту, Джеймсові Бейкеру довелося скласти власне уявлення про перспективи Співдружності під час зустрічей із середньоазійськими лідерами. Уранці 17 грудня він вирушив у складну подорож із Москви до Брюсселя через Середню Азію, Білорусь та Україну. Графік поїздки був виснажливим. Він мав вилетіти з Москви о 9:00 17 грудня, прибути до Бішкека, столиці Киргизстану, о 15:30, вилетіти звідти о 19:55 і через сорок хвилин прибути до Алма-Ати. Його останній вихід до преси був запланований на 23:38 того самого вечора. Наступного ранку він мав летіти до Мінська, прибути туди о 13:00, а потім збирався до Києва, куди мав прибути о 17:55. Із Києва він мав вилетіти о 6:45 ранку 19 грудня, щоб устигнути на зустріч о 9:00 у Брюсселі².

Першим у графіку держсекретаря стояв візит до Киргизстану. «У регіоні, де частіше можна було зустріти диктаторів, аніж джефферсонівських демократів, президент Киргизстану Аскар Акаєв був справжньою аномалією, бо щиро вірив у демократію та вільні ринки, — писав Бейкер у своїх мемуарах, пояснюючи мотиви зупинки в Бішкеку. — Я відчував, що мій візит стане важливим сигналом для Акаєва та мусульман у цьому регіоні про те, що Сполучені Штати готові підтримати їхні реформи». Колишній голова Академії наук Киргизької РСР, Акаєв, безумовно, виділявся серед нового покоління лідерів республік, усі з яких, за явним винятком його колеги-вченого Станіслава Шушкевича з Білорусі, були колишніми функціонерами Комуністичної партії. І візит держсекретаря США став неабияким поштовхом для нього та його країни, що тільки народжувалась. Як згадував пізніше Бейкер, коли президент Киргизстану побачив його на трапі літака в аеропорту Бішкека, то «стиснув руки в кулаки і здійняв їх над головою, наче тільки-но виграв боксерський титул у напівсередній вазі».

Акаєв сказав Бейкерові саме те, що той хотів почути від лідера середньоазійської республіки: він із радістю долучиться до Співдружності, бо вважає російську допомогу надзвичайно важ-

ливою у відверненні загрози з боку радикального ісламізму й дедалі більшого впливу сусіднього Китаю. Він не планував завести собі ядерну зброю й не думав, що його країна потребує збройних сил чисельністю понад десять тисяч солдатів. Натомість Киргизстан візьме на озброєння п'ять принципів, проголошених Бейкером одразу після серпневого путчу як настанови для пострадянських урядів. Коротко кажучи, Киргизстан із радістю та ентузіазмом візьме участь у формуванні нового світового порядку, який уявляв собі держсекретар США. Бейкер полетів із Бішкека до Алма-Ати з думкою, що «з нашим величезним моральним авторитетом для багатьох із цих республік та їхніх лідерів Сполучені Штати несуть виняткову відповідальність за підтримку реформаторських зусиль»³.

Менш ніж за годину Бейкер приземлився в Алма-Аті. Це був його другий візит до Казахстану трохи більше ніж за три місяці — востаннє він був там у середині вересня під час своєї післяпутчової з'ясувальної місії до СРСР. Його повернення підкреслювало важливість цієї республіки та політичну вагу її лідера. Президент Казахстану 50-річний Нурсултан Назарбаєв керував єдиною неслов'янською республікою з ядерною зброєю на її території, мав значний вплив у радянській політиці та горів бажанням установити прямі політико-економічні відносини із Заходом. Від позиції казахського лідера великою мірою залежали як майбутнє Радянського Союзу та Співдружності, так і контроль ядерної зброї, що мав першочергове значення для американського керівництва.

Давши себе випередити багатьом іншим лідерам у проголошенні незалежності їхніх республік, після Біловезького саміту Назарбаєв їх наздогнав. Відвідавши бурхливу зустріч між Горбачовим і Єльциним 9 грудня, він вирішив перенести свою підтримку з Горбачова на Єльцина, а політичну вагу з майже ефемерного вже Радянського Союзу на дедалі більш життєздатну Співдружність Незалежних Держав. «Российская газета» описала нову позицію Назарбаєва так: «Він порадив не спекулювати на темі протистояння слов'янських республік азійським. По-перше, тому що це небезпечно, по-друге, тому що сам він різкий противник договорів за національним, етнічним принципом і вважає їх поверненням до середньовіччя. По-третє, тому що не бачить у бажанні трьох слов'янських держав знайти оптимальні форми співпраці жодних антиказахських та інших мотивів».

Покинувши Кремль, Назарбаєв поспішив додому, щоб прискорити процес перетворення Казахстану на незалежну державу. Союз доживав останні дні, і якщо Казахстан хотів відігравати якусь роль у Співдружності чи якійсь іншій регіональній організації, він повинен був мати всі формальні атрибути національної незалежності. Десятого грудня казахський парламент перейменував Казахську Радянську Соціалістичну Республіку на Республіку Казахстан. Пізніше того дня Назарбаєв склав присягу на вірність як перший обраний президент республіки — вибори відбулися 1 грудня, того самого дня, коли українці проголосували за незалежність та обрали своїм президентом Леоніда Кравчука. Шістнадцятого грудня казахський парламент проголосив незалежність, не виносячи цього питання на референдум. Як припустили деякі газети, фактично українці проголосували 1 грудня за незалежність не лише власної країни, але й Казахстану⁴.

Джеймс Бейкер хотів побачити Назарбаєва, щоб обговорити питання ядерної зброї та майбутнього Співдружності. Він був готовий запропонувати ті самі стимули, які американська адміністрація планувала надати іншим лідерам радянських республік: гуманітарну й технічну допомогу. Бейкер провів переговори з Назарбаєвим на основі стандартних пунктів, підготованих його апаратом для зустрічей з усіма пострадянськими президентами. Там був перелік американських очікувань щодо ядерної зброї та звичайних збройних сил, розв'язання територіальних суперечок та економічної співпраці. Також ішлося про обсяг американської допомоги Радянському Союзу: обіцянки гуманітарної допомоги на суму до 3,5 мільярда доларів починаючи з грудня 1990 року. У грудні 1991-го радянська держава в її агонії мала отримати постачання в розмірі 600 мільйонів доларів у межах обіцяного обсягу. Назарбаєва пакет допомоги цікавив явно мало. Він хотів визнання незалежності своєї країни та іноземних інвестицій.

— Пришліть мені радників та інвесторів, а не гроші, — сказав він Бейкеру⁵.

Назарбаєв також прямолінійно висловив незадоволення тим, що потрактував як американську підтримку розпаду СРСР:

— Єльцин усьому світові розповів, що зателефонував президентові Бушу і що президент Буш одразу ж підтримав ним зроблене, — поскаржився Назарбаєв Бейкеру. — Якщо це правда,

то скажу лише, що, оскільки президента Буша поважає весь світ, треба ретельно зважувати свої слова. Що президент думав про законність цього їхнього ходу? Що він думав про конституційність цього? У серпні реакція Сполучених Штатів була дуже чіткою. А точка зору США важлива для всіх. Наразі ж ми маємо намагання Ельцина легітимізувати свої дії, залучивши президента Буша, щоб той зробив це за нього⁶.

Бейкер запевнив Назарбаєва, що Буш залишається нейтральним, не надаючи жодної ексклюзивної підтримки Ельцину чи його колегам. Пізніше держсекретар згадував, що, хоч президент Казахстану явно зачепило те, що його спершу не запросили на Біловезький саміт, він був готовий із цим змиритися.

— Вони вибачилися, та й по всьому, — сказав він своєму американському гостеві, маючи на увазі Ельцина, Кравчука та Шушкевича.

Тепер Назарбаєв радо вітав Співдружність, усіляко намагаючись переконати долучитися до неї своїх колег із середньоазійських республік.

— Мені знову доведеться побути в ролі пожежника, — сказав він Бейкеру, посилаючись на політичну пожежу, викликану Біловезькими угодами. — Доведеться мені збирати їх усіх разом.

Була одна головна умова, на якій середньоазійські лідери були готові пристати до Співдружності: до них ставитимуться як до її членів-засновників, а вся угода буде підписана заново з їхньою участю. Назарбаєв також хотів окрему угоду між чотирма ядерними республіками щодо контролю ядерної зброї. Ці слова, мабуть, прозвучали музикою у вухах Бейкера. «Діставшись свого номера тієї ночі о третій ранку, я відчував, що три години, проведені з Назарбаєвим, були поки що одними з найкращих», — згадував він. Держсекретар бажав президентові Казахстану успіху. Як він пояснив наступного дня Станіславу Шушкевичу в Мінську, «завдяки асоціації зі слов'янськими середньоазійськими республіками зможуть служити мостом між Заходом і Сходом, а ще буфером безпеки проти поширення радикального ісламського фундаменталізму»⁷.

Тоді як американці були зацікавлені в розширенні слов'янської Співдружності завдяки Середній Азії з причин, пов'язаних

із ядерною зброєю та радикальним ісламом, мотиви середньоазійських лідерів щодо приєднання до Біловезьких угод були значно більш різноманітними і складними. Ядерна зброя становила інтерес лише для Назарбаєва, а радикальний ісламизм був лише одним із факторів, що впливали на середньоазійських лідерів, більшість із яких була колишніми партійними функціонерами. Насамперед вони думали про Росію. Традиційно їхні відносини з Москвою мали форму підпорядкування й залежності, і хоч із першим вони прагнули покінчити, повністю припинити друге вони були поки що не готові.

Сімнадцятого грудня, в день, коли Бейкер прибув до столиці Казахстану, Назарбаєв головував на масовому заході в центрі міста з нагоди відзначення зразу двох подій: проголошення напередодні незалежності країни парламентом республіки та п'ятої річниці антиурядових протестів в Алма-Аті 16 та 17 грудня 1986 року. Протести тоді охопили казахську молодь і проходили під націоналістичними лозунгами — перша ознака зростання міжетнічної напруги в Радянському Союзі. Молоді люди, переважно студенти алма-атинських вищих навчальних закладів, вийшли на вулиці для протесту проти призначення з Москви етнічного росіянина головою Комуністичної партії республіки, на посаду, яку раніше обіймав казах. Призначення Геннадія Колбіна було частиною плану Горбачова прибрати із влади партійні кадри, тісно пов'язані з Леонідом Брежнєвим та його корупційним правлінням.

Для встановлення свого контролю над республіками та регіональними елітами Горбачов покладався на партійні кадри з Росії. Роком раніше Бориса Єльцина перевели до Москви зі Свердловська, щоб перебрати владу у столиці у брежнєвського ставленика Віктора Гришина. Натомість Колбіна, який був керівником Єльцина у Свердловську в 1970-х роках, перекинули з посади першого секретаря обкому Компартії в Ульяновську до Казахстану. Завдяки благословенню та допомозі Горбачова, «свердловська мафія» перебирала на себе владні повноваження з метою посилити позиції нового генерального секретаря в країні, що конче потребувала політичної та економічної реформи⁸.

Утім, тоді як призначення Єльцина на верхівку московської міської адміністрації мешканці Москви вітали, «вибори» Колбіна

першим секретарем Комуністичної партії Казахстану за наполяганням Москви зустріли вороже не лише прості казахи, але й місцева еліта. Головна причина цього була доволі простою: намагаючись придушити старі партійні кадри та корупцію, Горбачов порушив неписану угоду між центром і республіками, що існувала з часів смерті Сталіна: лідер будь-якої республіки мав висуватися з титульної нації. Горбачов же вирішив змінити усталену схему й захотів керувати Радянським Союзом прямо з Кремля, в обхід місцевих еліт. Але Алма-Ата виявилась не Москвою. Республіки мали більше прав, аніж міста, а республіканські партійні та культурні еліти не збирались поступатися своїми важко вибореними місцевими прерогативами черговому кремлівському мрійникові⁹.

Ходили чутки, що верхівка республіканського партапарату та уряду, яка могла багато втратити після прибуття московського призначенця до їхньої столиці, сама заохочувала до бунту студентів — етнічних казахів. Назарбаєв, теж казах за походженням, був тоді головою уряду республіки й одним із очевидних кандидатів на посаду першого секретаря Комуністичної партії Казахстану. Дехто стверджував, що саме він стояв за студентськими протестами. Якщо й так, то Назарбаєв зумів залишитися непоміченим у цьому з Москви. У розпал протестів він звернувся до студентів із проханням розійтися. Коли ж дипломатія результатів не дала, він підтримав тих, хто виступав за жорсткі засоби. Протест, що відбувся за кілька місяців до початку горбачовської гласності, було придушено. Постраждали люди, тисячі студентів було заарештовано, допитано та виключено з університетів.

Назарбаєв, колишній інженер-металург, який почав освіту в рідному місті Леоніда Брежнєва, українському Дніпродзержинську (факт, який він згадував із гордістю, щоб підкреслити свій інтернаціоналізм), зумів зберегти свої позиції в республіканському керівництві. Його час заявити претензію на найвищу посаду настав улітку 1989-го, коли із благословення Горбачова він був обраний першим секретарем Компартії Казахстану. Угоду між центром і республіканською елітою, порушену Горбачовим кількома роками раніше, було відновлено. Це сталося саме тоді, коли республіканська еліта готувалась не лише повернути собі статус, який вона мала за часів Брежнєва, але й вийти на

новий рівень протистояння з Горбачовим, нині ослабленим власними політичними реформами. Навесні 1990 року, менш ніж за рік після того, як він став першим секретарем, Назарбаєв обійняв посаду президента Казахстану, подібно до Горбачова отримавши свій мандат не від народних мас, а від парламенту.

Президенту Назарбаєву доводилося бути дуже обережним у тому, скільки суверенітету та незалежності взяти за тих обставин. Якщо говорити про політичний та етнічний баланс у Казахстані, то він був у значно важчому становищі, ніж будь-хто з інших республіканських лідерів. У республіці, титульна нація та керівництво якої були казахами, за етнічним складом казахів була меншість. Із 16,5 мільйона мешканців Казахстану казахи становили лише 6,5 мільйона. Наступною за величиною етнічною групою були росіяни (понад 6 мільйонів), а третьою — українці, часто культурно русифіковані (трохи менше ніж 1 мільйон). У 1980-х роках казахи були етнічною групою, що зростала в республіці найшвидше, але слов'яни залишались більшістю. Слов'яни були загалом краще освіченими, утворювали більшість у міських центрах та виставляли напоказ свою зверхність як господарі республіки.

— Якщо ви проїдете по моїй країні, — поділився Назарбаєв із Бейкером під час візиту того до Алма-Ати у вересні 1991-го, — то побачите, як російські діти б'ють казахських дітей. Саме так було й зі мною. Жити з ними нелегко¹⁰.

Такий дещо дивний етнічний склад Казахстану був результатом радянської міжнаціональної та економічної політики. На початку 1930-х років на етнічний склад республіки сильно вплинула радянська сільськогосподарська політика, зокрема жорстока кампанія примусової колективізації. Понад мільйон казахів, або чверть від їхньої кількості, померли від голоду в 1930—1933 роках. А в 1950-х почався вплив сотень тисяч слов'ян, які прибували до республіки в межах нової сільськогосподарської кампанії — освоєння «цілини», запущеного Микитою Хрущовим та запроваджуваного з допомогою тодішньої висхідної зірки радянської політики Леоніда Брежнєва. Партії хотіли зробити степи півночі Казахстану орними, щоб розв'язати проблему хронічної нестачі харчів в СРСР. Хоч продовольча проблема так і залишилася нерозв'язаною, етнічний

склад Казахстану ще більше змінився на користь слов'янського населення¹¹.

Обійнявши посаду президента в 1990 році, Назарбаєв опинився між молотом і ковадлом: з одного боку — дедалі більша самосвідомість казахів і націоналізм, з іншого — зростання сепаратистських настроїв серед слов'ян, що мешкали переважно на півночі республіки. Просуваючи свою республіку шляхом законодавчого суверенітету та економічної автономії, він не надавав відкритої підтримки ані казахському, ані слов'янському націоналізму. Балансуючи між цими двома групами, він зумів консолідувати владу в Алма-Аті та стати впливовим політичним діячем у Москві. Назарбаєв здобув повагу Єльцина та Горбачова, Кравчука й Шушкевича, а його слово мало неабияку вагу серед лідерів середньоазійських республік. Провал переговорів щодо нового Союзного договору та створення Співдружності Незалежних Держав став тестом на вміння Назарбаєва маневрувати, зберігаючи зовнішню незворушність.

Назарбаєв не міг в односторонньому порядку проголосити незалежність Казахстану всупереч бажанню його слов'янської більшості, але не міг і схвалити Співдружність у тому вигляді, у якому вона була первісно задумана в Біловезькій пуші: три слов'янські республіки плюс Казахстан. Це б означало, що 6,5 мільйона казахів розділять нове політичне утворення з понад 200 мільйонами слов'ян. Нескладно було передбачити наслідки такого варіанта для долі казахської політичної еліти у Співдружності, не кажучи вже про казахську національну та культурну ідентичність. Ще менш привабливим було бачення майбутнього Казахстану, запропоноване Олександром Солженіциним, духовним батьком «слов'янського союзу», який передбачав поділ Казахстану. Солженіцин був великим прихильником «возз'єднання» півночі Казахстану з Росією. Як стверджував Назарбаєв пізніше, навіть якби він і приїхав до Біловезької пуші 8 грудня, то не підписав би цю угоду в її тодішній формі¹².

Назарбаєв був не готовий підписати угоду про створення СНД із самими лише слов'янськими президентами, але з радістю б це зробив, якби до неї долучились інші середньоазійські лідери. Дванадцятого грудня він полетів до Ашгабата, столиці Туркменістану, щоб узяти участь у зустрічі п'яти президентів

середньоазійських республік. На порядку денному зустрічі, господарем якої виступав президент Туркменістану Сапармурат Ниязов, стояло питання реакції Середньої Азії на створення слов'янської Співдружності. Ниязов запропонував створити середньоазійську конфедерацію як противагу слов'янському союзу, створеному в Біловезькій пуші. Назарбаєв натомість став одним із тих, хто виступив проти цього. Він хотів, щоб середньоазійські республіки долучилися до Співдружності, створеної трьома слов'янськими лідерами.

«Ми зібрались у Ниязова в Ашгабаті, — згадував Назарбаєв, — до третьої ранку обговорювали ситуацію. Чи то ми не визнаємо ліквідації Союзу, а Горбачова визнаємо президентом — але який Союз без Росії? Чи то створюємо середньоазійську конфедерацію — це Ниязов запропонував, але ж економіка в нас спільна, армія єдина, карбованець один і той самий [із Росією], 1150 боеголовок у Казахстані... Як же можна ставати в конфронтацію з Росією?» Ідея середньоазійської конфедерації, імовірно, була б сприятливою для Ниязова, керівника багатой на природний газ республіки, із населенням лише 3,5 мільйона, абсолютну більшість яких становлять туркмени. Проте перспектива повного відокремлення від Росії та інших слов'янських республік могла поглибити розкол між слов'янами та казахами в Казахстані й означати кінець Казахстану в його нинішніх кордонах із подальшою реалізацією в тій чи іншій формі сценарію Солженіцина¹³.

Надзвичайно важливою для результатів нічних дебатів в Ашгабаті була позиція 53-річного лідера Узбекистану Іслама Карімова. Узбекистан був найбільш густонаселеною республікою Середньої Азії. Нараховуючи орієнтовно 20 мільйонів жителів, він був третім у Радянському Союзі після Росії та України. Узбеки, яких налічували понад 14 мільйонів, мали комфортну чисельну перевагу над представниками інших національностей: другими йшли росіяни — найбільша національна меншина — чисельністю трохи більш як 1,6 мільйона. Хоч усередині республіки росіяни або слов'яни загрози не становили, в останні роки радянського правління узбецька еліта мала складні відносини з Москвою. Кремль ніколи не намагався прислати етнічного росіянина керувати Узбекистаном, як він це спробував у Казахстані, але спричинив відчуження у стосунках з узбецькою елітою, розпочавши

наступ на корупцію, який із цілої низки причин зосередився на Узбекистані¹⁴.

Розслідування «бавовняної справи», що невдовзі стала відома як «узбецька», почалося ще за часів Юрія Андропова і за Горбачова відродилось із новою силою. Факти, виявлені московськими слідчими в Узбекистані, були приголомшливими. Першого секретаря Комуністичної партії Узбекистану звинуватили в отриманні хабарів від чотирнадцяти осіб на загальну суму 1,2 мільйона карбованців. За словами прокурорів, деякі хабарі передавали навіть у Георгіївській залі Великого Кремлівського палацу під час засідань Верховної Ради СРСР. Систему, що породила в Узбекистані хабарі на мільйони доларів, створив Шараф Рашидов, перший секретар республіканського Центрального Комітету й кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС, який керував республікою в 1961—1983 роках.

У середині 1970-х років, відповідаючи на дедалі наполегливіші вимоги з Москви щодо підвищення виробництва бавовни — головного експортного продукту Узбекистану — та заохочуваний тогорічним небувалим урожаєм, Рашидов дав публічну обіцянку своєму начальникові Леоніду Брежневу, що відтоді його республіка щорічно вироблятиме 6 мільйонів тонн бавовни. У кращому ж разі вона фактично могла виробляти лише дві третини цього обсягу, а в поганий рік — не більш ніж 3 мільйони тонн. Майбутнє Рашидова та кар'єри його оточення опинились під загрозою. Рашидов наказав використати для вирощування бавовни кожен доступний клаптик землі та змусив усе населення республіки, включно з дітьми та підлітками, працювати на полях, незважаючи на їхню потребу в навчанні чи інших заняттях. Результати були, м'яко кажучи, невтішними — 6 мільйонів тонн урожай не досяг жодного разу¹⁵.

Подібно до дій європейських правителів щодо їхніх заморських колоній, радянська влада в Узбекистані весь час вимагала «білого золота», як тоді називали бавовну в СРСР. Хоч вирощували й виробляли бавовну в Узбекистані, головні текстильні підприємства СРСР розташовувалися в метрополії — Росії. Тому Узбекистан експортував бавовну та імпортував текстиль із великими втратами для своєї економіки. І тоді лідери Узбекистану знайшли колоніальне розв'язання імперської проблеми.

Називалося воно хабарництвом. Якщо в республіці неможливо виробляти ті 2 чи 3 мільйони тонн на рік, яких бракує, вирішили узбецькі можновладці, їх можна просто приписати до офіційних звітів.

Ця схема охоплювала десятки тисяч осіб на всіх рівнях, від колгоспів до високих кабінетів в уряді та Центральному Комітеті. Гроші, отримані з центру за начебто вироблену бавовну, перерозподіляли в Узбекистані у формі хабарів. Мільйони карбованців ішли також директорам текстильних фабрик, державним та партійним чиновникам у Росії, котрі підтверджували одержання бавовни, якої ніхто не виробляв, або закривали очі на те, що відбувалось. Узбекистан став коліскою першої сотні мільйонерів радянської доби та розплідником організованої злочинності. Андропов, а потім і Горбачов дали свою згоду на арешти задіяних у цій схемі. Оскільки під слідством опинились тисячі людей, багато хто почав вважати це кримінальне переслідування наступом на всю республіку, лідери якої, на думку їхніх захисників, були винні лише в намаганні виконати забаганки своїх колоніальних панів.

Іслам Карімов, який став лідером Узбекистану в 1990 році, поділяв почуття своїх співвітчизників. Подібно до багатьох людей в Узбекистані, він вважав «бавовняну справу» формою політичного переслідування. У вересні 1991-го він скликав з'їзд Комуністичної партії Узбекистану (що вже була перейменована на Народно-Демократичну), який ухвалив резолюцію зняти з комуністичного керівництва республіки всі звинувачення. «Вони чесно та з чистим сумлінням працювали на благо Батьківщини й можуть прямо й відкрито дивитися в очі своєму народові», — ішлося в резолюції. Наприкінці грудня 1991-го, за кілька днів до обрання на новостворену посаду президента своєї країни, Карімов помилював усіх обвинувачуваних у розслідуванні. На той час ця справа була вже відома як «узбецька» і слугувала символом пригноблення узбеків за часів комуністичного режиму¹⁶.

Під час ініційованих Горбачовим переговорів щодо підписання нового Союзного договору Карімов продемонстрував значно більшу незалежність, ніж Назарбаєв. Він часто ставав на бік Єльцина та Кравчука, відкидаючи спроби Горбачова (зазвичай підтримувані Назарбаєвим) тісніше прив'язати республіки до центру. Після серпневого путчу він швидко перейшов до очищен-

ня узбецького суспільства від зовнішніх виявів комуністичної ідеології, зносячи пам'ятники комуністичним лідерам та перейменовуючи площі й вулиці, названі колись на їхню честь. При цьому він заявив, що Узбекистан поки не готовий до демократії, придушив новітню опозицію і стверджував, що надихається політичною та економічною моделлю сусіднього Китаю. Незважаючи на такий відхід від Москви, Карімов не зрадив тому, що сталося в Біловезькій пущі. Пізніше він прямо висловить Єльцину своє невдоволення щодо сепаратного договору між слов'янськими президентами. Проте під час тривалого обговорення в Ашгабаті в ніч із 12 на 13 грудня 1991 року Карімов підтримав Назарбаєва та інших, які виступали проти створення середньоазійської співдружності, котру московські журналісти вже назвали «мусульманською хартією».

Мотиви Карімова й Назарбаєва щодо приєднання до Співдружності були різними. Подібно до президента Киргизстану Аскара Акаєва, Карімов потребував Росії та Співдружності як союзників проти ісламського фундаменталізму та зростання китайського впливу. Але ще більше він потребував російських текстильних фабрик для перероблення узбецької бавовни. Без них узбецька економіка зазнала б краху за лічені тижні. У розмові з репортерами після ашгабатської зустрічі Карімов заперечив припущення, що на мусульманські республіки у слов'янській співдружності чекатиме статус громадян другого сорту. Він сказав журналістам, що «єдиним способом уникнути другорядної ролі [для цих республік] є перетворити Середню Азію на високорозвинений регіон із власною обробною промисловістю»¹⁷.

Навіть попри те що вони були незадоволені суто слов'янським характером біловезької зустрічі, Назарбаєв, Карімов та їхні колеги не бачили жодної альтернативи, крім як підтримати (у кожному випадку з різного поєднання політичних, економічних, соціальних, етнічних та безпекових причин) курс, ухвалений у Біловезькій пущі Росією та її слов'янськими сусідами. В Ашгабаті середньоазійські лідери не лише домовилися увійти до Співдружності, але й запропонували спосіб зробити це, зберігши обличчя.

— Обговоривши, ми ухвалили заяву керівників п'яти республік, — розповів Назарбаєв журналістам після закінчення

зустрічі, — у якій ідеться: «Прагнення лідерів республік Білорусь, Росії та України створити на місці раніше безправних республік Співдружність Незалежних Держав сприймаємо з розумінням». Вступ усіх республік до СНД на правах засновників, тобто на абсолютно рівних правах, — головна наша умова¹⁸.

Алма-Атинський саміт, що, як багато хто очікував, мав вирішити долю як віджилого Союзу, так і ще не до кінця створеної Співдружності, був запланований на суботу 21 грудня. Він мав відбутися в Домі дружби казахської столиці, де на початку листопада лідери дванадцяти радянських республік зібралися на свій перший саміт без Горбачова, щоб підписати економічну угоду.

Ця нова зустріч також мала відбуватися без Горбачова. Однак скільки лідерів приїде до Алма-Ати, було неясно аж до початку події, і журналісти, які злітали звідусіль до столиці Казахстану (загалом майже п'ятсот) для висвітлення останнього радянського і першого пострадянського саміту президентів республік, губилися в здогадах. «Сьогодні йдеться про участь уже не восьми держав, а дев'яти чи навіть десяти, — писав репортер московської газети «Известия». — Очікується, що до мінської “трійки” й ашгабатської “п'ятірки” долучаться Вірменія і, можливо, Молдова». Напередодні зустрічі до Алма-Ати прийшло повідомлення, що приїхати збирається також Аяз Муталібов із Азербайджану, країни, втягнутої у кривавий конфлікт із Вірменією за Нагірний Карабах¹⁹.

Що саме президенти республік із різними інтересами — іноді навіть у стані війни одна з одною, як Вірменія з Азербайджаном, — збираються викласти на стіл і чого слід очікувати від цієї зустрічі, можна було тільки гадати. Єдиним політичним лідером, який вийшов на публіку зі своїм порядком денним для Алма-Атинського саміту, був той, кого не запросили, — Михайло Горбачов. Йому не залишалося нічого, крім як публічно викласти свої погляди та занепокоєння й намагатися хоч якось уплинути на результат. Після ратифікації Біловезьких угод російським парламентом та Ашгабатської декларації лідерів середньоазійських республік Горбачов не мав вибору, крім як змиритися з ідеєю Співдружності. Сімнадцятого грудня, у день, коли Бейкер покинув Москву, Горбачов заявив ЗМІ, що його позиція на 80 % збігається з ельцинською.

Зміст решти 20 % було розкрито наступного дня, коли Горбачов опублікував відкритого листа до учасників Алма-Атинського саміту. Він хотів, щоб Співдружність стала суб'єктом міжнародного права, брала участь у міжнародних відносинах та мала спільне громадянство. Він також виступав за створення об'єднаного військового командування та спільного зовнішньополітичного відомства, що подбало б про радянські юридичні зобов'язання за кордоном та представництво СРСР у Раді Безпеки ООН. Він пропонував створити органи Співдружності для координації економічної та фінансової політики, а також науково-освітньої та культурної діяльності. Нарешті, він пропонував прибрати з назви нової організації посилання на незалежні держави й називати її «Співдружність європейських та азійських держав»²⁰.

Цей лист залишав мало сумнівів, що, хоч Горбачов і приймав слово «співдружність», насправді він прагнув відтворити більш вільну версію того державного ладу, що проглядався в його, нині вже забутому Союзному договорі. У кращому разі він був нарешті готовий погодитись на принципи конфедерації, відстоювані Єльциним та Назарбаєвим і ненадовго прийняті Кравчуком після краху серпневого путчу. Але було вже надто пізно: потяг конфедерації давно пішов. Текст цього відкритого листа підготував Анатолій Черняєв, версії якого Горбачов віддав перевагу перед підготованою іншим його помічником Георгієм Шахназаровим. За словами Черняєва, проект Шахназарова було «складено в суто конструктивних тонах — благословення, примирення, побажання успіху». Чи прагнув Горбачов зробити принципову заяву, незалежно від політичних наслідків? Чи він усе ще сподівався, що йому запропонують важливу роль у Співдружності, яка втримає його на плаву політично? У своїх мемуарах він не коментує, чого хотів досягти, зазначаючи лише — не без гіркоти — що його лист «не мав узагалі жодного ефекту»²¹.

Через день після того, як Горбачов опублікував свого листа, у російській пресі з'явився переклад інтерв'ю Єльцина італійській газеті *La Repubblica*, що залишало радянському президенту мало надій на політичне майбутнє. На запитання «А чи буде відігравати якусь роль у Співдружності Горбачов?» президент Росії дав недвозначну відповідь: «Ні. Ми будемо поводитися з ним гідно і з повагою, на яку він заслуговує, однак, оскільки

ми вирішили до кінця грудня завершити перехідну фазу в країні, він теж має прийняти своє рішення за цей термін»²².

Ельцинське бачення органів Співдружності було значно скромнішим за горбачовське. «Можливо, будуть створені Рада голів держав, Рада голів урядів і Рада оборони, до якої ввійдуть голови незалежних держав», — писав головний помічник Єльцина Геннадій Бурбуліс, окреслюючи російську позицію на алмаатинській зустрічі після урядового обговорення цього питання 18 грудня. Того самого дня уряд розглянув альтернативні варіанти нового російського державного герба. Було вирішено повернутися до символу імперської Росії, двоголового орла. Бурбуліс сказав пресі, що з двох проектів, обговорюваних на засіданні, міністри вирішили обрати того орла, що має менш загрозливий вигляд. Останнє, чого хотіла Росія на цьому етапі, — це розлякати своїх потенційних партнерів по Співдружності²³.

Характер нових органів Співдружності та обсяг їхніх повноважень викликали велике занепокоєння у президента України Леоніда Кравчука. Якийсь час було незрозуміло, чи відвідає він цю зустріч узагалі. У Біловезькій пущі Кравчук наполягав, що Україна не прийме жодних органів Співдружності, що обмежуватимуть її незалежність. Того дня він переміг. Наразі ж раптом виявилось, що таку схему поставлено під питання: судячи із заяв помічників Єльцина, Росія прагнула «поглибити» угоду та зміцнити інтеграційний аспект Співдружності. Кравчук був невдоволений. Він наразився на сильну опозицію у своєму уряді, парламенті та суспільстві загалом щодо того, що багато хто вважав задачею українських національних інтересів, учиненою майже одразу після виборення країною довгоочікуваної незалежності. Багато хто сумнівався в намірах колишнього комуністичного апаратника, який привів свою державу до незалежності, а потім, навіть не порадившись з урядом чи парламентом, підписав угоду про створення структури, дуже схожої на реінкарнацію Радянського Союзу.

Соціологічне опитування, проведене в Москві, Києві та Мінську після підписання Біловезьких угод, показувало, що в Києві їх підтримувало тільки 50 % опитаних (порівняймо з 84 % в Москві та 74 % у Мінську). І то кияни, які підтримували створення Співдружності, робили це переважно з економічних причин, а не тому, що надихались ідеєю політичного єднання трьох

слов'янських держав. Із-поміж опитаних у Києві 54 % пов'язували з СНД свої сподівання на краще економічне майбутнє (44 % в Мінську та 38 % у Москві)²⁴.

Після того як середньоазійські президенти запропонували скасувати стару угоду й підписати нову, Кравчук усіляко показував, що не поспішає їхати до Алма-Ати. Як завжди, він розіграв свої слабкі карти надзвичайно добре. Не виявляючи жодного інтересу до нових переговорів щодо угод, він змусив усіх понервувати. Якщо середньоазійські республіки не хотіли втратити Росію, то Росія не хотіла втратити Україну. Єльцин був проти того, щоб підписувати Союзний договір Горбачова без України, бо це б залишило Росію майже сам на сам із середньоазійськими республіками. Співдружність без України, як він її бачив, була приблизно аналогічною пропозицією. Вісімнадцятого грудня Кравчука відвідав у Києві Бейкер, і їхня розмова почалася з прохання українського президента про американське визнання незалежності його країни. Коли ж Кравчук сказав Бейкеру, що таки поїде до Алма-Ати, держсекретар США був неабияк утішений²⁵.

На відміну від Кравчука, білоруський лідер Станіслав Шушкевич горів бажанням узяти участь в алма-атинській зустрічі. Невдовзі після підписання Біловезьких угод він зробив заяву про те, що Співдружність не призначена бути суто слов'янським клубом, а відкрита для інших республік, зокрема середньоазійських. Але білоруси не хотіли розширювати Співдружність за будь-яку ціну. Вони виступили з ідеєю, що запросити до Співдружності можна лише республіки, на територіях яких немає «гарячих» конфліктів. Такий підхід автоматично виключав Молдову, що ніяк не могла приборкати свій переважно слов'янський регіон Придністров'я; Азербайджан, який прагнув зберегти свій населений переважно вірменами регіон Нагірний Карабах; Вірменію, втягнуту в карабаський конфлікт; імовірно, Грузію, де опозиція підбурювала вуличні зіткнення з урядовими силами, а такі регіони, як Абхазія та Південна Осетія, переважно негрузинські за етнічним складом, вимагали права на самовизначення. Теоретично, якби на Алма-Атинському саміті було ухвалено білоруську пропозицію, то членство у Співдружності могло бути закрито навіть для Росії з її дедалі глибшою кризою в Чечні²⁶.

Приставши на білоруську пропозицію чи ні, але Алма-Атинський саміт мусив якось визначитися щодо сепаратистських регіонів. Саме напередодні зустрічі два такі регіони, Придністров'я в Молдові та Нагірний Карабах в Азербайджані, подали заявки на членство у Співдружності раніше за свої «рідні» республіки. Тим часом Росія визнала незалежність Молдови та Вірменії в їхніх кордонах радянської доби. Проте напругу в бунтівних регіонах це не сильно зменшило. Тепер, коли Радянський Союз наближався до своїх останніх годин, бунт автономій проти їхніх «материнських» республік, так активно підбурюваний горбачовським центром у 1990—1991 роках, був у розпалі.

Як і слід було очікувати, з огляду на попередні проблеми союзних республік із різними рухами за автономію, на зустрічі в Біловезькій пущі президенти Росії, України та Білорусі оголосили про свою підтримку «легітимної» влади союзних республік над своїми територіями. З ініціативи Росії вони зробили заяву на підтримку керівництва Молдови в його спробі придушити слов'янський сепаратизм у Придністров'ї. Слов'янські президенти наполягали на непорушності кордонів і ставили принцип права вище за етнічну солідарність із братами-слов'янами. Їхня однастайність у цьому питанні допоможе не допустити «Югославії з ядерними бомбами», як описувано Радянський Союз в апокаліптичних сценаріях Горбачова²⁷.

Тоді як слов'янські республіки жили в мирі між собою, іншим так не пощастило. Міжетнічні конфлікти в неслов'янських регіонах колись єдиної держави ставали дедалі запеклішими, втягуючи до протистояння підрозділи радянської армії. Дев'ятого грудня, наступного дня після підписання Біловезьких угод, збройні сили Молдови почали бої із придністровським ополченням за прикордонне місто Бендери. Придністровські війська отримали підтримку 14-ї радянської армії, яка формально ще підпорядковувалася Горбачову. У подальші кілька днів зіткнення відбулися в придністровському місті Дубоссари. В Азербайджані 18 грудня президент Аяз Муталібов перепідпорядкував собі всі військові формування на території республіки. Він хотів, щоб підрозділи радянської армії або визнали його владу, або покинули Азербайджан. Наступного дня вірмени Нагірного Карабаху сформували свій комітет самооборони, який підпорядкував собі місцеве опол-

чення у співпраці з радянськими військами під опікою Горбачова. Президент Вірменії Левон Тер-Петросян видав власний указ про зміцнення зв'язків між місцевою вірменською владою і підрозділами радянської армії на території республіки. Тоді як азербайджанці бачили в радянській армії потенційного ворога, вірмени вважали її союзником²⁸.

Громадянська війна, проти якої Горбачов застерігав українців напередодні їхнього референдуму, розгорялася в інших республіках. Наразі вона обмежувалась Кавказом та слов'яно-румунською межею в Молдові. Наступного року вона пошириться на Таджикистан.

Алма-Атинський саміт почався, як і планувалось, об 11:30 ранку 21 грудня в Домі дружби столиці Казахстану. Передбачалося, що учасники наповнять новим значенням старе радянське кліше про дружбу народів. Удома та за кордоном вони постали перед величезними проблемами, але була також надія, що їхня зустріч — найбільше таке зібрання з часів провалу путчу — покаже колишнім радянським республікам вихід із глухого кута попередніх кількох місяців.

Саміт Співдружності запропонував лідерам республік той конче необхідний майданчик для перемовин, який не змогли надати Горбачов та його зустрічі щодо нового Союзного договору. Першим це визнав маршал Євген Шапошников. «Це була перша за багато місяців зустріч усіх керівників союзних республік у такому складі, — написав він у своїх мемуарах. — Уже той факт, що на неї приїхали всі, крім лідерів прибалтійських держав та Грузії, яка прислала свого спостерігача, багато про що свідчив. Я порівнював цю зустріч із багатьма іншими — засіданнями Держради СРСР, ново-огарьовськими нарадами, коли з різноманітних причин деякі лідери на них не з'являлися»²⁹.

Формально все ще міністр в уряді Горбачова, Шапошников обіймав єдину поки що запроваджену офіційну посаду в Співдружності — головнокомандувача її збройних сил. Прийнявши її від Єльцина одразу після підписання Біловезьких угод, Шапошников тепер очолював армію, що розвалювалася на очах. Його проблеми не обмежувались намаганнями президентів Азербайджану, Вірменії та Грузії встановити якусь форму контролю над

радянськими військами на своїх територіях чи намаганнями лідерів Придністров'я та Нагірного Карабаху зробити те саме у своїх юрисдикціях. Не менш небезпечним для збереження єдності збройних сил було також рішення президента досі мирної України проголосити себе верховним головнокомандувачем радянських військ на українській землі. Шостого грудня колишній протеже Шапошникова Костянтин Морозов, який був у Кравчука міністром оборони, склав присягу на вірність Україні. У відповідь на подальшу спробу Шапошникова наказати радянським військам присягнути на вірність Росії, Кравчук прискорив плани складання присяги військ, розквартированих на українській території, саме Україні. До певного часу такі плани було поставлено на паузу, але Шапошников очікував, що українці порушать це питання в Алма-Аті. На диво, цього не сталося³⁰.

Учасники Алма-Атинського саміту зосередилися на двох важливих проблемах: розпаді СРСР та створенні нової Співдружності, куди тепер входитимуть не три, а одинадцять республік. Головам пострадянських держав вистачило лише трьох із половиною годин, щоб домовитися про принципи нової міжнародної структури, до якої належала більша частина залишків Радянського Союзу після відходу Прибалтики. Уже до 15:00 остаточні проекти договорів було відправлено друкаркам, а за дві години після того вони були підписані на офіційній церемонії. За наполяганням середньоазійських республік, лідери Росії, України та Білорусі підписали декларацію про створення СНД заново. Тепер членами-засновниками Співдружності стали всі республіки, глави яких були присутні в Алма-Аті.

Більшість рішень було ухвалено з ініціативи російської делегації. По-перше, президенти домовилися створити два координаційні органи: Раду президентів та Раду прем'єр-міністрів. Вони також домовилися скасувати всі залишки радянських міністерств та відомств — питання величезної важливості для Єльцина в його тодішній боротьбі з Горбачовим. Росія також отримала згоду учасників саміту проголосити себе правонаступницею СРСР, що означало, серед іншого, постійне членство в Раді Безпеки ООН. Договір про спільний контроль ядерних арсеналів повністю відповідав схемі, яку Єльцин описав Бейкеру кількома днями раніше в Москві: лише президент Росії міг

віддати наказ про застосування ядерної зброї, тоді як інші президенти з ядерним арсеналом могли висловлювати свою думку, але не мали технічної можливості для запуску. До липня 1992 року тактична ядерна зброя мала бути вивезена з України, Білорусі та Казахстану до Росії для демонтажу. Це рішення схвалили лідери всіх чотирьох ядерних республік: Єльцин, Кравчук, Назарбаєв та Шушкевич³¹.

Саміт став таким успішним тому, що його порядок денний обмежувався питаннями, щодо яких усі могли дійти згоди. Розгляд інших було відкладено до наступного саміту, запланованого на 30 грудня в Мінську, столиці Білорусі і вже столиці Співдружності. Кравчук, найбільш скептичний та замкнутий з учасників, був не проти. Він погодився залишити Шапошнікова головнокомандувачем усіх збройних сил, ядерних і звичайних, до наступного саміту, не наполягаючи на створенні незалежної української армії. Не заперечував він і проти резолюції зробити Росію міжнародною правонаступницею Радянського Союзу, що означало: Україна втрачає право на свою частку радянської власності за кордоном.

Алма-атинські угоди пропонували Україні компенсацію у формі майже негайної ліквідації СРСР як суб'єкта міжнародного права, що розчищало шлях для визнання української незалежності США та іншими західними країнами, які ще вичікували. Найважливішим моментом для української делегації стало те, що, попри наполягання Горбачова, алма-атинська зустріч не створювала жодної наддержавної структури й не зазіхала на український суверенітет запровадженням спільного громадянства СНД. Рада міністрів оборони СНД, створена в Біловезькій пущі спеціально з метою призначити Шапошнікова головнокомандувачем та переманити його від Горбачова, тепер тихенько випала з тексту угод. Пізніше Кравчук із задоволенням згадував, що на фінальній прес-конференції господар саміту Нурсултан Назарбаєв «встав і без жодного [...] пафосу, по-діловому оголосив про те, що от усі ми ухвалили рішення, Союз більше не існує, є СНД, тепер ми маємо будувати нові відносини»³².

Високо над Атлантикою, в американському літаку, що летів до Вашингтона, Джеймс Бейкер відповів на дзвінок із далекої

Алма-Ати. Держсекретареві телефонував Нурсултан Назарбаєв, щоб повідомити про результати саміту.

— Алма-атинська зустріч завершилася, — сказав він Бейкеру. — Участь узяли одинадцять республік.

Він додав, що до Співдружності долучилися середньоазійські республіки, а Росія, Україна, Білорусь та Казахстан погодилися зберігати спільний контроль над своїми ядерними арсеналами. Тактичне ядерне озброєння невдовзі буде вивезене до Росії, і до кінця десятиліття решта ядерних республік стане без'ядерною.

Бейкер був більш ніж задоволений.

— Дозвольте мені сказати, як я вам вдячний за ваш дзвінок та ваше дуже повне повідомлення, — сказав він казахському президентові. — Це відповідає всьому, що ми обговорювали з лідерами республік.

Назарбаєв подякував Бейкерові, але сказав, що його досягнення далися нелегко.

— Ви зробили все надзвичайно добре, — відповів держсекретар і пообіцяв колишньому комуністичному функціонеру якнайскоріше визнання незалежності його республіки³³.

«Справжнє значення підписаних в Алма-Аті угод визначить час», — написала московська газета «Известия». Якщо довгострокова важливість зустрічі була ще незрозуміла учасникам та оглядачам, її важливість миттєво вловили люди, чие безпосереднє майбутнє залежало від її результатів. Наступного дня помічник Горбачова Анатолій Черняєв зазначив у щоденнику: «Учора відбувся алма-атинський погром. Поворот цей, мабуть, можна зіставити із 25 жовтня 1917 року, і він має так само невізначені наслідки». Разом із його керівником Михайлом Горбачовим вони стояли на початку останнього і, ймовірно, найбільш драматичного, якщо не трагічного, етапу їхніх політичних кар'єр³⁴.

РІЗДВО В МОСКВІ

Уранці в понеділок 23 грудня, першого робочого дня з часу повернення до Москви з Алма-Ати, Борис Єльцин зустрівся з Михайлом Горбачовим, щоб завершити незакінчену справу передачі влади. Єльцин більше не боявся за свою безпеку, як це було одразу після Біловезької пущі. Озброєний ухваленим у Казахстані рішенням про ліквідацію всіх органів влади колишнього СРСР та згодою всіх лідерів республік передати Росії радянські активи та юридичні права за кордоном, Єльцин горів бажанням «очистити палубу» і якомога швидше прибрати Горбачова зі сцени. Їхня попередня домовленість, досягнута лише за кілька днів до того, передбачала, що передача влади відбудеться до середини січня. В Алма-Аті президенти республік домовилися, що пропозиції з ліквідації радянських органів влади буде підготовано до їхньої наступної зустрічі в Мінську 30 грудня. Але Єльцин не хотів чекати навіть до цієї дати. Він явно прагнув приїхати до Мінська одноосібним лідером Росії, як Кравчук — України, або як Іслам Карімов (президентські вибори якого були заплановані на 29 грудня) буде лідером Узбекистану.

Єльцин уже обговорив майбутнє Горбачова із президентами республік в Алма-Аті. Усі погодилися, що до нього слід ставитися з повагою, дозволивши піти у відставку з відповідним його президентському статусу забезпеченням. Єльцин попросив президентів розділити витрати на підтримку Горбачова на пенсії. Однак пізніше начальник охорони Єльцина Олександр Коржаков згадував, що, навіть попри те що Горбачов був президентом усього СРСР, «усі від цієї проблеми делікатно ухилилися, налякнучи, що Росія — країна багата і прогодує Горбачова разом з його почтом». На прес-конференції в Алма-Аті Єльцин оголосив, що президенти вирішили не сприймати Горбачова як його радянських попередників, тобто як ворога народу, котрого реабілітують лише згодом, а радше поводитися з ним цивілізовано.

«Цивілізовано» — термін нечіткий, а оскільки в Алма-Аті Горбачова «повісили» на Єльцина, саме від російського президента залежало його точне визначення¹.

Коли Єльцин прибув до Кремля 23 грудня, знімальні групи радянського та американського телебачення попросили дозволу двох президентів зафільмувати їхнє привітання: Горбачов погодився, а Єльцин відмовився. Рукоштовування перед телекамерами не буде. Єльцин показав, хто головний, з'явившись у Горбачова майже без попередження і змусивши свого колишнього начальника відкласти всі плани на день. До того часу Горбачов уже майже змирився з долею. Раніше він сказав канцлерові Німеччини Гельмуту Колю, що, коли на Алма-Атинському саміті Співдружність буде схвалено в її нинішній формі, він піде у відставку. Його відкритий лист до учасників саміту був останньою спробою якимось уплинути на політичні процеси у віджилому Радянському Союзі і, можливо, продовжити його власне політичне життя. Ні того, ні іншого досягти не вдалося.

Після того як листа було опубліковано в ЗМІ, Горбачов діяв за планом Б, яким була відставка. У той час, як президенти республік збиралися в алма-атинському Домі дружби, щоб розпочати саміт, Михайло Горбачов запросив до свого кабінету двох політичних союзників, які в нього ще залишилися, Олександра Яковлева та Едуарда Шеварднадзе, і свого помічника та спічрайтера Анатолія Черняєва. Він попросив їх допомогти йому відредагувати прощальну промову, і вони провели дві години, працюючи над текстом. Це стане їхнім останнім завданням щодо промов для Горбачова. «Редагували — захопилися, — зауважив Черняєв у щоденнику, — наче [...] складаємо чергову промову для Верховної Ради або щось таке. Сперечаємося щодо слів, наче забуваємо, що йдеться про некролог»².

Коли Єльцин неочікувано заявився вранці 23 грудня, Горбачов готувався записати своє останнє звернення до громадян уже скасованого Радянського Союзу. Запис довелося відмінити. Зустріч почалася в колишній Горіховій кімнаті Політбюро за участю лише Горбачова і Єльцина, але через якийсь час туди викликали голів двох президентських адміністрацій для реєстрації досягнутих президентами домовленостей. Переговори

видалися аж ніяк не приємними чи простими. За різними даними, вони тривали від шести до восьми годин. Урешті-решт, Єльцин із Горбачовим узгодили часові межі передачі влади. Горбачов виголосить свою прощальну промову через два дні, ввечері 25 грудня. Після цього він підпише укази про зняття із себе повноважень президента СРСР та верховного головнокомандувача радянських збройних сил. Згодом його відвідають Єльцин та Шапошников, щоб оформити володіння ядерною валізкою. Потім помічники Горбачова за чотири дні, до 29 грудня, звільнять свої кабінети. Червоний радянський прапор буде спущено на Кремлівській вежі 31 грудня. Кремль почне новий рік із новим прапором та новим господарем.

Під час зустрічі Горбачов викликав для допомоги в переговорах Олександра Яковлева. Один з ідеологів перебудови, він був відставлений Горбачовим улітку 1990 року, щоб заспокоїти прихильників жорсткої лінії в радянському керівництві. Згодом його виключили з Політбюро, а потім і з партії. Яковлев повернувся до Горбачова після провалу серпневого путчу, під час якого він активно підтримував Єльцина. Обидва президенти довіряли йому, що робило його ідеальним посередником в одній із найбільш делікатних дискусій, що колись відбувалися між двома суперниками. Пізніше Яковлев згадував, що обоє поводитися гідно, а тон зустрічі був «діловим, із взаємною повагою». Він також зазначив: «Часом сперечались, але без роздратування».

З допомогою Яковлева президенти домовилися про припинення політичного конфлікту. Горбачов не критикуватиме Єльцина під час найскладніших місяців прийдешньої економічної реформи. Єльцин дозволить Горбачову створити й очолити власний фонд, який підтримуватиме соціальні, політичні та економічні дослідження, але Горбачов залишатиметься поза політикою. За кілька днів до зустрічі Горбачов фантазував про своєрідний аналог дослідницької організації *RAND Corporation*, фінансований західними фондами, що співпрацював би з аналітичними центрами Заходу. Він запросив на роботу в новому фонді Черняєва та інших своїх помічників і союзників, зокрема Яковлева. У тих були певні сумніви, але Яковлев допоміг Горбачову укласти з Єльциним угоду, за якою останній передасть майбутньому фонду комплекс будівель, що до путчу належали

ЦК Компартії й використовувалися як центр підготовки іноземних комуністичних кадрів. У комплексі були кімнати для занять, кафетерії, спортзали та готель. «Єльцин, певно, не уявляв тієї миті справжніх розмірів та функціональності цього комплексу», — згадував його охоронець та довірена особа Олександр Коржаков³.

Не забули на зустрічі й про президентський архів. У присутності Яковлева Горбачов передав новому господареві Кремля вміст одного зі своїх сейфів — секретні документи, які передавали від одного голови партії та держави до іншого з часів Сталіна. Там була мапа, що супроводжувала секретні протоколи пакту Молотова—Ріббентропа 1939 року, а також матеріали внутрішнього розслідування масових розстрілів у Катині десятків тисяч польських військовополонених військами НКВС навесні 1940-го. Горбачов публічно заявляв, що жодних документів про долю польських офіцерів у радянських архівах немає, але ці матеріали весь час лежали в його сейфі. Там були й інші, не менш цікаві документи, зокрема звіти КДБ щодо Лі Гарві Освальда та вбивства президента Джона Кеннеді, які вказували на те, що КДБ не мав стосунку до цієї історії.

Єльцин пізніше стверджував, що відмовився прийняти ці документи, а отже, продовжити змову зі зберігання в таємниці брудної білизни партії.

— То були справи зовнішньополітичні, одна огидніша за іншу, — поділився Єльцин пізніше з колишнім радянським міністром закордонних справ Борисом Панкіним. — Я сказав: «Стоп. Будь ласка! Просто передайте ці папери до архіву, і вони дадуть вам розписку за них. Я не маю наміру, щоб на мене покладали відповідальність за них. Навіщо мені брати на себе всі ці справи? Ви більше не генеральний секретар, а я ним не був і не буду».

То була спроба повністю порвати з минулим. Референти Єльцина, які зібрали документи одразу після зустрічі, такі передали їх до архіву. Принаймні більшу частину. Олександр Коржаков пізніше писав, що Єльцин усе ж зберігав деякі документи в персональному сейфі. Розрив із минулим виявився не таким повним, яким здавався на перший погляд⁴.

Далі йшло питання відставки Горбачова. Сторони домовилися, що за ним залишиться нинішній оклад у розмірі чотирьох

тисяч карбованців, що, хоч і був надзвичайно високим за радянськими мірками, за тогочасним курсом чорного ринку становив лише сорок доларів. За ним також закріплювався замиський будинок (розташований на 16-гектарній ділянці лісової місцевості в Підмосков'ї й дещо менший за той, який він наразі займав), дві машини та обслуга із двадцятьох людей, серед яких кухарі, офіціанти, прислуга й охоронці. Єльцин також дозволив деяким людям з оточення Горбачова, зокрема колишньому російському прем'єр-міністру Іванові Силаєву, викупити свої державні дачі з великою знижкою. Не пообіцяв Єльцин Горбачову лише імунітету від переслідувань. За два дні він сказав ЗМІ, що коли саме Горбачов почувається в чомусь винним, то час зізнатися.

Наприкінці зустрічі явно змучений Горбачов вийшов до кімнати відпочинку позаду його кабінету.

— Не дай Господи опинитися в його становищі, — сказав Яковлев Єльцину.

Вони вдвох посиділи ще з годинку. Як згадував пізніше Яковлев, вони «випили, душевно поговорили». Коли Яковлев пішов перевірити, як там Горбачов у кімнаті відпочинку, то знайшов свого керівника в розпачі. «Він лежав на кушетці, в очах стояли сльози», — згадував Яковлев.

— От бачиш, Сашо, ось так, — сказав Горбачов, називаючи Яковлева на ім'я.

«Як міг, утішав його, — писав Яковлев пізніше. — Та й у мене стискалося горло. Мені до сліз було шкода його. Душило відчуття, що сталося щось несправедливе. Людина, ще вчора цар кардинальних перемін у світі й у своїй країні, вершитель доль мільярдів людей на Землі, сьогодні безсила жертва чергової примхи історії».

Горбачов попросив води. Потім він захотів побути сам, і Яковлев вийшов із кімнати⁵.

Єльцин пішов від Горбачова більш упевненим, ніж будь-коли. Яковлев дивився, як той «твердо, неначе на плацу, крокує паркетом». У своїх мемуарах він написав: «Ішов переможець». Повернувшись до свого кабінету із деякими секретними документами з архіву Горбачова, зібраними його референтами, Єльцин зателефонував Джорджеві Бушу. Він хотів повідомити про

результати Алма-Атинського саміту, а також домовленості щодо передачі влади, яких щойно досяг.

— Вітаю, Борисе, щасливого Різдва, — почув Єльцин на іншому кінці лінії.

Він побажав Бушу щасливого Різдва навзаєм, а тоді перейшов до справ. Центральне місце в його розповіді про Алма-Атинський саміт належало новинам про об'єднане ядерне командування та обіцянки України, Білорусі й Казахстану стати без'ядерними державами. Він також повідомив Бушу про пенсійний пакет Горбачова.

— Горбачов задоволений, — сказав він. — Як ми з вами й домовлялися, ми таким чином намагаємось виявити повагу до нього. Повторюю, що він задоволений, і я вже підписав указ з усіх цих питань.

Далі Єльцин перейшов до питання контролю над ядерною кнопкою.

— Після того як президент Горбачов оголосить про свою відставку 25 грудня, управління ядерною зброєю буде передано президентові Росії в присутності Шапошникова. Жодної перерви в контролі кнопки не буде.

Буш висловив свою вдячність.

Повідомивши новини, які, він знав, Буш хотів почути, Єльцин скористався можливістю вплинути на американського президента з метою якнайскорішого визнання його нової країни та передання Росії радянського місця в Раді Безпеки ООН. Він також хотів прискорити надання американської гуманітарної допомоги. Буш пообіцяв попрацювати над усіма трьома питаннями. Він також дав принципову згоду на пропозицію Єльцина щодо двостороннього саміту. Єльцин завершив свій переворот. Якщо не зважати на дрібні формальності, він тепер був єдиним господарем Кремля⁶.

У день Різдва (за григоріанським календарем) 1991 року, офіційно в його останній день на посаді, Горбачов планував дотримуватися сценарію, узгодженого з Єльциним за два дні до того. О сьомій вечора він виступить зі своєю прощальною промовою, потім підпише укази про відставку і, нарешті, передасть ядерні коди.

Вибір Різдва для прощального звернення Горбачова був загалом випадковим. Коли неочікуваний візит Єльцина 23 грудня

зірвав запланований запис прощальної промови, радянський президент запропонував голові Всесоюзної державної телерадіокомпанії Єгору Яковлеву, що він виступить наживо в наступний день чи два. Він хотів позбутися цього якомога швидше і пропонував 24 грудня. Але Яковлев порадив шефові почекати ще день. Він сказав йому, що Святвечір — найважливіша частина свята, і він хоче, щоб телеглядачі провели його у мирі та злагоді.

Глядачі, яких мав на увазі Єгор Яковлев, були переважно за кордоном, адже йшлося про григоріанську дату Різдва. Однак Яковлев мав вагому причину турбуватися саме про західних глядачів. Попри назву його посади, він більше не контролював радянської телеіндустрії — нею керували тепер люди Єльцина. Єдині знімальні групи, які він міг надати для запису в останні дні правління Горбачова, були американськими. «Якби Єгор Яковлев не притяг у ці останні дні *ABC News*, що буквально днювала в коридорах, знімаючи геть усе, [...] залишився б М[ихайло] С[єргійович] в інформаційній блокаді аж до свого кінця в Кремлі», — записав у щоденнику Анатолій Черняєв. Команду *ABC*, яку він мав на увазі, очолював Тед Коппел, легенда американського мовлення. Крім Коппела та його команди, там був також канал *CNN*, що отримав ексклюзивні права на трансляцію прощальної промови Горбачова за межами СРСР. Команду *CNN* очолював її тодішній президент Том Джонсон⁷.

Працювати з американськими продюсерами й телеоператорами було для чиновників Горбачова нелегким завданням, бо доводилось долати як мовний, так і культурний бар'єри. Горбачов та люди з його оточення вважали, що на Заході найважливіший Святвечір, а не власне Різдво. Таке уявлення походило від східнохристиянських традицій. Знайшлась і ще одна складність — на подив співробітників апарату, не всі на Заході взагалі святкували Різдво.

Уранці 25 грудня, коли один дружньо налаштований кремлівський чиновник підійшов до Коппела та його продюсера з *ABC* Ріка Каплана з різдвяними привітаннями, Каплан — юдей — відповів:

— Мені треба бажати щасливої Хануки.

Чиновник знітився, бо ніколи не чув такого слова.

— Чому я маю бажати щасливого Гонеккера? — спитав він Каплана, маючи на увазі відставленого й переслідуваного судом

комуністичного лідера Східної Німеччини Еріха Гонеккера, ім'я якого не сходило зі сторінок радянської преси, коли він намагався уникнути екстрадиції з СРСР до вже об'єднаної Німеччини.

Американці засміялися. Каплан мав на увазі юдейське свято⁸.

Референти Горбачова зрозуміли, що обрали для прощальної промови хибну дату, коли спробували востаннє зв'язати шефа як президента СРСР із Джорджем Бушем у Кемп-Девіді. Виявилося, що посольство США в Москві закрите на свята, а радянське Міністерство закордонних справ було вже в руках Єльцина. Перекладач Горбачова Павло Палажченко зумів додзвонитися в довідкову службу Держдепартаменту звичайним міським телефоном. Він замовив розмову на десяту ранку за східноамериканським часом, що відповідало п'ятій вечора в Москві — за дві години до прощальної промови Горбачова. Виклик надійшов невдовзі після того, як Джордж і Барбара Буші разом зі своїми дітьми та онуками закінчили відкривати різдвяні подарунки.

— Щасливого Різдва вам, Барбарі та вашій родині, — почав Горбачов. — Я думав над тим, коли зробити заяву: у вівторок чи сьогодні. Врешті вирішив зробити її сьогодні, наприкінці дня.

Анатолій Черняєв, який був присутній під час цієї розмови й задоволений тим, що Буш погодився прийняти дзвінок на Різдво, був також утішений тоном розмови. У своєму щоденнику він записав такі враження: «Розмову М[ихайло] С[ергієвич] вів на межі фамільярності — “по-російськи” [...] “як друзі”. Але й Буш уперше відійшов від стриманості, наговорив багато схвальних слів». Згідно з американською розшифрованою розмовою, Буш згадав один із візитів Горбачова до Кемп-Девіда:

— Той кілок для гри в підкову, на який ви так вправно кидали, непогано зберігся, — сказав він. — Наша дружба так само міцна й лишатиметься такою за будь-якого розвитку подій. Можете не сумніватися, — сказав він радянському президентові⁹.

Був у розмові й діловий складник: президенти обговорили передання контролю над радянськими ядерними силами від Горбачова до Єльцина. Пізніше Буш із подивом дізнається, що Горбачов дозволив Тедові Коппелу та знімальній групі *ABC* зафільмувати всю розмову з московського боку. Присутність телевізійників у кабінеті Горбачова здалася дивною не лише Бушу, але й власному помічникові Горбачова Павлу Палажченку, який

потім написав у мемуарах: «Враження складалося трохи нерельне — поки президент вносив останні штрихи до тексту свого звернення та указу про передання Єльцину контролю над ядерним озброєнням Радянського Союзу, американські телевізійні техніки діловито сновигали туди-сюди, перевіряючи свої проводи та мікрофони. Хто б міг уявити, що це — все це — буде можливим ще рік тому?»¹⁰

У тому, що тепер по обидва боки телефонної лінії перебували американці, був певний символізм. Своїм телефонним дзвінком Бушу Горбачов фактично визнавав США єдиною супердержавою, що залишилася на Землі. За іронією долі, саме американці надали Горбачову ручку для підписання його прощальних указів. Коли він уже готувався їх підписати, Горбачов виявив, що його ручка не пише як слід. І тоді Том Джонсон, президент *CNN*, який очолював їхню команду в Кремлі, запропонував власну кулькову ручку *Mont Blanc* — подарунок дружини на двадцять п'яту річницю весілля. Горбачов вагався.

— Це американська? — спитав він Джонсона.

— Ні, сер, чи то французька, чи то німецька.

Горбачов підписав укази ручкою виробництва німецької компанії, заснованої в Гамбурзі перед Першою світовою війною. Неначе щоб підкреслити нову потугу Сполучених Штатів, її дав радянському політикові американський бізнесмен¹¹.

Прощальне звернення Горбачова, що почалося, як і планувалось, о сьомій вечора за московським часом, стало першим його виступом у прямому ефірі, що транслювався не лише на радянську аудиторію, але й на весь світ. Перше завдання виконувало радянське державне телебачення, що нарешті виявило якийсь інтерес до Горбачова, а друге — *CNN*. Прес-секретар Горбачова Андрій Грачов пізніше згадував, що голос радянського президента мало не тремтів, коли він почав своє звернення, але Горбачов швидко опанував себе. Черняєв був задоволений виступом шефа. «Він був спокійний, — відзначив Черняєв у щоденнику. — Не соромився заглядати в текст. І вийшло з ходу добре».

Черняєв мав особливі причини бути задоволеним виступом Горбачова. Текст, у який Горбачов не соромився заглядати, був переважно написаний самим Черняєвим. Іншу версію, написану Олександром Яковлевим, яку Черняєв вважав повною гіркоти

та жалю до себе, було відхилено. Вона містила, зокрема, такі рядки: «І нехай залишається на совісті тих, хто кидає в мене зараз каміння, дозволяє собі хамство та образи. Порядні люди, сподіваюся, нагадають їм, де б вони були, якби все залишилось по-старому». Горбачов також завернув версію, написану його прес-секретарем Андрієм Грачовим. Вона критикувала президентів бунтівних республік і стверджувала, що без центру співпраця між іншими республіками й Росією навряд чи буде можлива: «Рівноправний політичний союз, наприклад, між крихітною Молдовою і гігантською Росією в принципі неможливий. Явна економічна перевага Росії — основа для прийдешнього російського імперіалізму». Грачов пропонував Горбачову використати це звернення, щоб через голови президентів новітніх незалежних республік звернутися по народну підтримку в реформуванні федеративної держави.

Горбачов натомість явно намагався уникнути прямої конфронтації з Єльциним. Однак Черняєв пишався, що в остаточному варіанті промови він зумів відновити деякі найсміливіші її частини. Серед них була заява, що СРСР не слід було розпускати без референдуму, — рядок, який, усі знали, розлютить Єльцина і який Горбачов спочатку викреслив у процесі редагування. Почуте Черняєвим пізніше від його власного кола спілкування переконало його, що він учинив правильно. Близькі до нього люди розповіли йому, що промова вийшла пронизаною духом «гідності та шляхетності». Олександр Яковлев, варіант промови якого Горбачов відхилив, був іншої думки. «Це найтипівіша реакція неусвідомленого захисту... позбавлена спокійного самоаналізу, — прокоментував він пізніше. — Він ще не вийшов із того психологічного тупика, в який сам себе загнав, образившись на весь світ».

— Дорогі співвітчизники! Співгромадяни! — почав Горбачов своє звернення. — З огляду на ситуацію, що склалася з утворенням Співдружності Незалежних Держав, я припиняю свою діяльність на посаді президента СРСР. Приймаю це рішення з принципових міркувань.

Можна було тільки гадати, як відставка через ліквідацію Союзу та посади його президента поєднувалася з відставкою із принципових причин. Не менш бентежними були й подальші слова:

— Я твердо виступав за самостійність, незалежність народів, за суверенітет республік. Але водночас — і за збереження союзної держави, цілісності країни.

Як можна було водночас підтримувати свободу, суверенітет і навіть незалежність республік та єдність держави, що намагалась не дати їм здобути суверенітет і незалежність, імовірно, теж виходило за межі розуміння телеаудиторії. Разом із Черняєвим Горбачов перебував у полоні політичної риторики останніх років Радянського Союзу, коли «суверенітет» розуміли як щось інше, ніж «незалежність», і жоден із цих термінів не означав для радянського політичного класу того, що для решти світу.

Набагато зрозуміліше Горбачов говорив про досягнення свого правління: закінчення холодної війни, демонтаж тоталітарної системи, демократизацію радянської політики та відкриття країни світові. Однак мало хто з радянських громадян був готовий його за це похвалити. Багатьом був нестерпний уже сам звук горбачовського голосу, бо його нескінченне розмірковування впродовж усіх років при владі супроводжувалося постійним зниженням рівня життя людей. Декому було його шкода, але майже ніхто не хотів, щоб він залишався. На думку Черняєва, Горбачов поставав фігурою трагічною. Безумовно, він нею й був. Візіонер та людина великих досягнень, своїми діями він змінив світ і власну країну на краще, але не зумів змінитися сам. Демократ у душі, він так і не наважився піти на загальнонародні вибори й надто вже засидівся на чолі держави, що тепер розвалювалась під його ногами¹².

Після промови Горбачову залишалося передати свою ядерну валізку Єльцину. Планувалося, що для цього російський президент прибуде до його кабінету в супроводі маршала Шапошнікова та відповідальних за валізку офіцерів. Коли ж після короткого інтерв'ю *CNN* Горбачов повернувся до свого кабінету, у приймальні на нього чекав Шапошников, але Єльцина не було й сліду. Російський президент зателефонував Шапошникову, коли той дивився прощальну промову Горбачова по телевізору, і сказав, що не прийде. Єльцин хотів, щоб Шапошников узяв усю процедуру передання на себе.

Виявилось, що Єльцина розлютив зміст горбачовської промови, де жодним чином не згадувалась передача йому влади,

а всі здобутки демократичного розвитку Радянського Союзу приписувалися виключно Горбачову. Не додивившись промову до кінця, Єльцин у гніві вимкнув телевізор. Укладене двома днями раніше перемир'я скінчилося. Єльцин не бачив причин робити те, чого він не хотів з самого початку — вшанувати візитом Горбачова як президента Радянського Союзу. Після переговорів 23 грудня він уже сказав своїм референтам, що більше не прийде до Горбачова в його кабінет. Тепер Горбачов, схоже, дав Єльцину чудовий привід уникнути останнього вияву поваги.

Єльцин передав Горбачову нову пропозицію: він зустрінеться з ним, але на «нейтральній території», у Єкатерининській залі Кремля. Уся проблема була в тому, хто має до кого прийти. Горбачов, якого референти після розмови із Шапошниковим знайшли розчервонілим та збудженим, відмовився йти до зали, яку використовували для приймання іноземних делегацій. Він не мав наміру поступатися Єльцину, а крім того, СРСР для Росії в його уявленні не був чужоземною державою. Врешті-решт, Шапошников організував передачу ядерних кодів від Горбачова Єльцину так, щоб вони навіть не бачили один одного. Фактична церемонія відбулася в кремлівському коридорі, де одна група офіцерів здавала валізку з кодами, а інша приймала. Військове привітання вони віддавали одні одним в присутності лише знімальної групи *CNN*, камери якої були вже спаковані.

Тепер, коли Горбачов в очах Єльцина, порушив одну домовленість, Єльцин вирішив порушити іншу. Він наказав опустити червоний радянський прапор над куполом Сенатського палацу Кремля, що спочатку планувалося зробити 31 грудня, негайно. Горбачов закінчив свою промову о 19:12, а вже менш ніж через півгодини прапор опустили. Горбачов був сповнений жаху. «У перші ж хвилини після зняття із себе повноважень я постав перед безсоромністю та нечемністю», — написав він у мемуарах. Він хотів залишити радянський прапор, спущений із флагштока Сенатського палацу, собі на пам'ять, але не зміг цього зробити. Той забрала кремлівська обслуга, яка вже більше не корилася його наказам. Після 74 років радянської влади червоний прапор СРСР замінили знову червоно-біло-синім прапором Росії. Співдружність власного прапора не мала: якби такий і затвердили, то підняли б його в Мінську, а не Москві¹³.

Після того як офіційну церемонію передання ядерних кодів було завершено, Горбачов та його найближчі радники, серед яких Черняєв, Олександр Яковлев та Єгор Яковлев, відзначили подію чаркою коньяку. Потім вони перейшли з кабінету до Горіхової кімнати, де до них приєднався прес-секретар Горбачова Андрій Грачов. Як згадував пізніше Грачов про экс-президента, «прощальну вечерю він провів у Горіховій вітальні в оточенні лише п'ятьох членів його “вузького кола”, не отримавши жодного телефонного дзвінка з висловленням якщо не подяки, то хоча б підтримки чи співчуття від тих політиків нової Росії або віднині незалежних держав СНД, що були йому всім зобов'язані». У попередні кілька днів Горбачову, щоб висловити свої добрі побажання щодо життя вдалині від президентського кабінету, зателефонували лише керівники західних держав: канцлер Гельмут Коль із нині об'єднаної Німеччини, прем'єр-міністр Великої Британії Джон Мейджор та, за півгодини до його прощальної промови, Ганс-Дітріх Геншер, німецький міністр закордонних справ.

У своїх мемуарах Михайло Горбачов відгукується про останню вечерю в Кремлі більш позитивно: «Поруч були найближчі мені співробітники й друзі, які розділяли зі мною всю величезну напругу й драматизм останніх місяців президентства». Що точно об'єднувало тих, які пили коньяк та закушували холодними нарізками в колишній залі засідань Політбюро в останній день президентства Горбачова, — це їхня віра в перебудову, яку вони всі допомагали Горбачову провадити. Андрій Грачов пізніше згадував настрої за колишнім столом Політбюро як водночас урочистий і сумний: «Було щось на кшталт відчуття завершення великої справи. І відчуття це поділяли всі». Вони покинули Кремль після опівночі, дивлячись у майбутнє з деякою надією, але насамперед із пересторогою. Горбачов попросив Черняєва сказати контакту в німецькому видавництві не передавати до Москви гонорару за німецький переклад його книги про серпневий путч. Ніхто не знав, що принесе їм наступний день¹⁴.

Коли Горбачов та його помічники полишали Кремль о першій ночі 26 грудня, у Вашингтоні ще було Різдво. Джордж Буш, який поговорив по телефону з Горбачовим уранці зі своєї резиденції в Кемп-Девіді, полетів пізніше до столиці, щоб звернутися

до народу з Овального кабінету. Його звернення в прямому ефірі було заплановане на дев'яту вечора за східноамериканським часом, коли в Москві вже настав ранок 26 грудня. Провідні американські телеканали квапливо скасовували або переносили деякі зі своїх програм, щоб звільнити ефірний час для того, що, за очікуванням багатьох, мало стати історичним оголошенням¹⁵.

Хоч усі передчували, що Горбачов невдовзі піде у відставку (це здавалося неминучим після Алма-Атинського саміту), ніхто точно не знав, коли саме це станеться. Двадцять третього грудня, коли Єльцин зробив свій раптовий візит Горбачову, щоб організувати передачу влади, Ед Г'юетт, експерт із СРСР при Раді національної безпеки, та його помічник Ніколас Бернс уносили останні штрихи до проекту заяви, яку президент Буш мав зробити у відповідь на очікувану відставку Горбачова. Г'юетт, Бернс та інші представники адміністрації хотіли, щоб Буш у своїй промові пояснив народу важливість краху Радянського Союзу, але Буш відмовлявся. Бернс вважав, що президент не хоче робити становище Горбачова ще складнішим. Потім прийшло повідомлення від генерала Брента Скоукрофта, що жодної промови взагалі не буде, і Г'юетт із Бернсом стали працювати над текстом заяви, покликаної віддати данину внескові Горбачова в історію та його ролі в мирному закінченні холодної війни.

Заява вихваляла радянського президента за «революційне перетворення тоталітарної диктатури та звільнення від неї народу». Вона також віддавала данину ролі Горбачова в міжнародних справах. Він «діяв сміливо й рішуче, щоб закінчити прикре роз'єднання холодної війни, і зробив внесок у відтворення Європи цілісною та вільною». Як приклади американо-радянської співпраці зі світових проблем заява наводила війну в Перській затоці, встановлення миру в Нікарагуа та Намібії, а також прогрес щодо ізраїльсько-палестинських переговорів. «Тепер, коли він покидає посаду, — ішлося в тексті, підготованому для Буша, — я хотів би публічно та від імені американського народу висловити йому мою вдячність за роки незмінної прихильності ідеї миру в усьому світі, а також мою особисту повагу до його інтелекту, бачення та відваги»¹⁶.

Бернс передав текст Деннісові Россу та Томові Найлзу в Департамент, попросивши їх дати свої коментарі до другої години

того ж дня. «Президент хотів би опублікувати заяву в день відставки Горбачова», — ішлося в супровідній записці. Проект не викликав жодних питань чи заперечень із боку Державного департаменту чи когось іще. Ед Г'юетт та Ніколас Бернс уже почали мріяти про спокійний Святвечір та Різдво в сімейному колі. Утім напередодні Різдва їхні плани на свята порушилися, коли Джордж Буш, уже в Кемп-Девіді, провів телеконференцію зі своїми радниками, серед яких були Джеймс Бейкер, Brent Скоукрофт, речник Білого дому Марлін Фіцвотер та соціолог Роберт Тітер (ознака близької президентської кампанії), щоб обговорити реакцію американської адміністрації на очікувану відставку Горбачова. Вони схвалили заяву, підготовану Г'юеттом та Бернсом, але Скоукрофт відчував, що відставка Горбачова, яка за останніми новинами з Москви мала статися на Різдво, була «надто важливою, щоб відбутися простим повідомленням із відомства Марліна [Фіцвотера]». Він вважав, що президент має виступити з телевізійним зверненням до народу. Врешті-решт, Буш погодився.

Тоді виникло питання тексту президентського звернення. Тітер, який думав про вплив такого звернення на громадську думку і схвалив проект, підготований Г'юеттом та Бернсом, запропонував таке рішення:

— Скажіть тим двом хлопцям, що написали заяву, переробити її на промову.

Скоукрофт і Фіцвотер знайшли Г'юетта й Бернса телефоном уже вдома і сказали їм:

— З Різдвом! Нам потрібна промова до дев'ятої години завтрашнього ранку.

Бернс мав міняти родинні плани в останню хвилину. Вони з родиною (дружиною Елізабет і трьома маленькими доньками: восьмирічною Сарою, п'ятирічною Елізабет та півторарічною Керолайн) готувалися відзначати Святвечір. У них була традиція залишати молоко з печивом для Санта-Клауса. Щойно вони це зробили, Бернс змушений був залишити родину й попрямував до Білого дому працювати над промовою, яку президент мав виголосити, а народ — почути.

Г'юетт із помічником працювали над проектом промови аж до третьої ранку Різдва. «На жаль, остання агонія комунізму

змусила мене працювати над президентською промовою не лише на Святвечір, але й на Різдво, — написав Бернс через кілька днів одному зі своїх знайомих. — Ліббі [Елізабет] та дівчата були від цього не в захваті, але я спробую залагодити свою провину!» Невдовзі після восьмої ранку 25 грудня в будинку Бернса задзвонив телефон. Дзвонили помічники Буша з Кемп-Девіда. Потрібні були поправки до промови, а потім поправки до поправок. Решту дня довелося працювати над тим, щоб звести їх докупи та відредагувати остаточний текст. Крім того, Бернсу довелося стенографувати телефонну розмову Горбачова з Бушем того дня. Співробітникам Білого дому, яким раптово відставка Горбачова зіпсувала Різдво, важко було зрозуміти, що насправді він вибрав цю дату, бо хотів, щоб американці мирно провели Святвечір¹⁷.

О 21:01 25 грудня Джордж Буш зачитав своє звернення до народу. Тривало воно сім хвилин.

— Доброго вечора та щасливого Різдва всім американцям у всій нашій великій країні, — почав він. — Упродовж останніх кількох місяців ми з вами стали свідками однієї з найбільших драм ХХ століття, історичного та революційного перетворення тоталітарної диктатури Радянського Союзу та звільнення його народів. Понад сорок років Сполучені Штати очолювали Захід у боротьбі проти комунізму та небезпеки, яку він становив для наших найдорожчих цінностей. Ця боротьба позначилася на житті всіх американців. Вона змусила всі держави жити під загрозою ядерного знищення. І тепер ця конфронтація скінчилася. Ядерна загроза, хоч і далеко не зникла, відступає. Східна Європа вільна. Самого Радянського Союзу більше немає. Це перемога демократії та свободи. Це перемога моральної сили наших цінностей¹⁸.

Хоч до телезвернення ввійшла велика частина виданої того самого дня заяви Буша про відставку Горбачова, інтерпретація значення цієї події була інакшою. У першій заяві закінчення холодної війни подавали як спільну мету, досягнуту за активної участі Горбачова. У телезверненні саме його відставка провістила кінець холодної війни як перемогу Сполучених Штатів. Союзник насамкінець протистояння перетворився на переможеного ворога. До останніх тижнів існування СРСР Буш чинив опір його розпаду й намагався втримати Горбачова при владі будь-що.

Однак тепер, коли Горбачов подав у відставку, Буш та його команда були готові приписати собі те, чого вони щосили уникали, — ліквідації Радянського Союзу. Однією з причин такої зміни були низькі рейтинги президентської кампанії Буша. Іншою було відчуття тріумфу серед його помічників.

Ніколас Бернс пізніше згадував, що вони з Едом Г'юеттом отримали лише загальні настанови щодо змісту промови. Решта була переважно відображенням відомих їм міркувань американського керівництва та їхніх власних відчуттів щодо розпаду СРСР. «Ми почувалися немов нападпитку, — згадував Бернс, —

ми відчували позитив, полегшення, були дуже, дуже щасливі через дві речі: ми уникли Третьої світової війни, катастрофи, а наші демократичні цінності тріумфували в Європі, та й американська відданість Європі тріумфувала. Радянський Союз не відчувався втраченим коханням. Попри добрі особисті стосунки з Горбачовим та Шеварднадзе, багато з нас бачило в ньому імперію зла, як сказав Рейган. І саме тому промова, яку ми з Едом підготували того вечора, була покликана передати відчуття тріумфу демократії, перемоги Сполучених Штатів та європейських держав над комунізмом¹⁹.

Президент скористався своєю різдвяною промовою, щоб оголосити про визнання новітніх незалежних держав, які виникли на руїнах Радянського Союзу.

— Сполучені Штати визнають та вітають появу вільної, незалежної та демократичної Росії на чолі з її відважним президентом Борисом Єльциним, — оголосив Буш.

Росія отримала не лише визнання та обіцянку негайного встановлення дипломатичних відносин (із тим, що посол США у СРСР стане послом у Росії), але й підтримку США в переданні їй місця СРСР у Раді Безпеки ООН. Групі пострадянських країн, серед яких Україна, Білорусь, Казахстан та Киргизстан (відвідані Бейкером кількома днями раніше), а також Вірменія з її потужним лобі, надавали визнання та обіцянку якнайшвидше встановити дипломатичні відносини. Решті колишніх радянських республік (Молдові, Туркменістану, Азербайджану,

Таджикистану, Грузії та Узбекистану) було обіцяно встановлення дипломатичних відносин, як тільки вони запевнять Сполучені Штати у своїй згоді з принципами Бейкера, як зробили інші пострадянські республіки²⁰.

У другій половині дня 26 грудня, коли Джордж Буш зустрівся з пресою в кімнаті для брифінгів Білого дому, жодних запитань стосовно конкретно Горбачова не прозвучало. Президент сам згадав Горбачова лише раз, під час розмови про контроль ядерних арсеналів. Ядерна безпека та надання гуманітарної допомоги Росії та іншим пострадянським державам були не просто головними в порядку денному ЗМІ, але й темою всіх запитань щодо колишнього СРСР. Якщо Горбачова згадали лише раз, то Єльцина — аж шість. У свідомості американських медіа, а отже, й американської публіки Радянський Союз швидко відходив у минуле²¹.

Кілька днів по тому Джеймс Бейкер знайшов час написати Михайлові Горбачову особистого листа, віддаючи данину його досягненням. У ньому він ледь не визнавав лідерство Горбачова в закінченні холодної війни. «Ви побачили безрозсудність у протистоянні супердержав та в ізоляції вашої країни від решти світу», — писав Бейкер «дорогому Михайлові».

Ваша промова на засіданні ООН у 1988 році провістила нову еру у світовій політиці. З кожним зробленим кроком ви просили Сполучені Штати долучитися до створення нового світу. Ми були готові це зробити, а також налагодити нове партнерство між нашими державами. І ми зробили це дивовижним чином — в Афганістані, Центральній Америці, Камбоджі, Намібії, Перській затоці та на Близькому Сході. На додачу ми співпрацювали не лише з контролю озброєнь, але і з їх знищення. Також ми прагнули звести ризик ядерної війни до найнижчої точки з часу винайдення такого озброєння. Найважливіше, що разом ми побачили мапу Європи трансформованою — мирно й демократично. Ми побачили Німеччину об'єднаною, а народи Центральної та Східної Європи — вільними вирішувати своє майбутнє. І як я казав у багатьох випадках, нічого з цього не сталося б без вашого лідерства. Вам навіки гарантоване місце в історії²².

Рано-вранці в п'ятницю 27 грудня до кабінету Горбачова на третьому поверсі Сенатського палацу прийшла кремлівська обслуга, щоб поміняти табличку на дверях із «Президент Радянського Союзу Горбачов Михайло Сергійович» на «Президент Російської Федерації Єльцин Борис Миколайович». Невдовзі після 8:00 на порозі омріяного кабінету показався сам Єльцин у супроводі свого головного радника Геннадія Бурбуліса, голови російського парламенту Руслана Хасбулатова та свого міністра пропаганди та інформації Михайла Полтораніна. Що сталося потім, ми знаємо переважно з невідтверджених свідчень причічників Горбачова.

Єльцин увійшов до кабінету Горбачова в манері, що не залишала жодних сумнівів, хто тут головний.

— Ну, показуй, — заявив він черговому секретареві. Потім його погляд упав на стіл, де, на його думку, чогось бракувало. — Тут раніше був мармуровий письмовий набір, — сказав Єльцин секретареві. — Де він?

Наляканий держслужбовець пояснив тремтячим голосом, що Горбачов не користувався чорнильними ручками, а віддавав перевагу фломастерам, тож письмового чорнильного набору на його столі ніколи не було.

— Ну, гаразд, — сказав Єльцин, змінюючи тему, — а що там?

Він пройшов до внутрішньої кімнати, яку колишні генеральні секретарі та радянський президент використовували для відпочинку. Щойно він там опинився, то почав висувати шухляди письмового столу. Одна з них виявилася замкненою. Він наказав принести ключі. Минуло трохи часу, перш ніж знайшли потрібну людину з обслуги. Нарешті запасні ключі принесли і шухляду відімкнули. Вона була порожньою.

— Ну, гаразд, — сказав розчарований Єльцин.

Після цього він повернувся до кабінету, де вони з оточенням сіли за стіл для засідань та відкоркували пляшку віскі, щоб відсвяткувати захоплення останньої фортеці на території їхнього ворога. Було пів на дев'яту ранку. За кілька хвилин переможці полишили завойовану й тепер відповідним чином помічену територію в доброму гуморі, сміючись. Виходячи, Єльцин сказав усе ще шокованому секретареві:

— Дивись у мене! Я ще сьогодні повернуся!

Так він і зробив — щоб підписати низку указів у присутності ЗМІ²³.

«То був триумф грабіжників — не можу дібрати для цього іншого слова», — написав приголомшений Горбачов у мемуарах. Він дізнався про вторгнення від секретаря, який зателефонував, щоб розповісти йому, що відбувалося в Кремлі. Згідно з його попередньою домовленістю з Єльциним, президент СРСР міг користуватися своїм кабінетом до вечора неділі. Але з боку Єльцина угода вже не діяла. Російський президент просто не міг дочекатися, щоб переїхати до кабінету, історично пов'язаного з верховною владою в країні. У понеділок 30 грудня він мав бути в Мінську на першій робочій зустрічі лідерів Співдружності Незалежних Держав і хотів, щоб Горбачов пішов до того. «Довгі проводи — зайві сльози», — писав він пізніше²⁴.

До часу приїзду Горбачова в Сенатський палац того дня святкування за чаркою віскі вже закінчилось, але Горбачову вже ходу до кабінету не було. Того ранку було заплановане інтерв'ю Горбачова японським журналістам, а тепер доводилося шукати інший кабінет. Принижений екс-президент дав інтерв'ю в кабінеті колишнього керівника свого апарату. Анатолій Черняєв, який описав у своєму щоденнику захоплення останнього прихистку радянського президента, був приголомшений поведінкою Єльцина, але був також критичним до Горбачова. «Навіщо принижуватися так, навіщо він ходить до Кремля? [...] І прапор уже замінено над куполом Свердловської зали, і не президент він уже! Жаж! А той хамить, ще більше й більше. Топче все нахабніше»²⁵.

Єльцин, схоже, справді був не в змозі контролювати своє бажання помсти — і це попри його урочисті обіцянки Бушу та Бейкеру, що він ставитиметься до свого суперника з гідністю. Атаку він почав ще до того, як Горбачов завершив прощальну промову. По обіді 25 грудня, коли Горбачов вносив останні штрихи до тексту свого звернення, він отримав тривожний дзвінок із дому. Охоплена панікою Раїса Горбачова телефонувала чоловікові, щоб повідомити йому, що до їхньої московської квартири заявили кремлівські чиновники, вимагаючи звільнити її за дві години. Це було порушенням усіх домовленостей, які Горбачов уклав із Єльциним кількома днями раніше. Горбачов погодився переїхати до меншої квартири, але не раніше, ніж

офіційно піде з посади. Вони домовилися, що перехідний період триватиме до Нового року, та й після цього цілком можна було очікувати трохи люб'язності, не кажучи вже — поблажливості. Але тепер його родину виселяли з квартири ще до того, як він підписав папери про відставку! Горбачов був розлючений. За словами Анатолія Черняєва, який був присутній, коли Раїса Максимівна зателефонувала чоловікові, президент «розлютився, весь пішов плямами, зателефонував одному, другому [...] лаявся матом». Чиновники Єльцина дали задню, і переселення було відкладено до наступного дня. Горбачов міг спокійно поспілкуватися з Бушем, а потім виступити зі своїм зверненням²⁶.

Наступного ранку Горбачову, який повернувся додому пізно після незапланованих прощальних посиденьок зі своїми помічниками, довелося мати справу з реальністю неочікуваного переїзду. Пізніше він описував сцену, що розігралася в нього вдома, так: «На підлозі впереміш валялися купи речей, книжок, посуду, папок, газет, листів та бозна-чого». Коли він приїхав того дня попрацювати до Кремля, то мав пригнічений вигляд. Охороні не зразу вдалося знайти лімузин, щоб його відвезти, хоч Єльцин дозволив йому залишити собі машину в межах домовленостей, досягнутих попереднього понеділка. Крім того, виявилось майже неможливо дістати вантажівку, щоб перевезти його майно з квартири. Донька Горбачова Ірина згадувала, що він хотів зателефонувати Єльцину й поскаржитися на дії дрібних чиновників.

— Адже з ним по-людськи про все домовились! — казав він своїй родині.

Але Раїса Горбачова була проти:

— Нікому ані телефонувати, ані просити ні про що не треба. Ми краще помремо з Іриною, але впакуємося й переїдемо. Люди нам допоможуть²⁷.

Раїса та Ірина Горбачови спакували майно родини з допомогою охоронців, які захищали їх ще у Форосі. Після кримського ув'язнення вони весь час були готові до найгіршого: Раїса спалила своє особисте листування з Михайлом, а Ірина — свої щоденники. «Зрештою, ми весь останній час жили неначе в чужому домі, — згадувала Ірина про місяці перед відставкою Горбачова. — Усе висіло на волосині. Не знали, яка із влад — КДБ чи демократи — до нього вломляться». Тепер Раїса Максимівна

ретельно пакувала книжки, які вона раніше тримала на полицях в алфавітному порядку за прізвиськом автора. Серед них були подарункові книжки від Маргарет Тетчер і томик українського поета Тараса Шевченка, якого обоженював її батько. У її власній книжці «Я сподіваюсь...», виданій у США лише за кілька місяців до того, вона процитувала слова Шевченка, що тепер здавались особливо доречними (їх подав у цьому контексті Конор О'Клірі в його книжці про останній день президентства Горбачова): «Думи мої, думи мої, лихо мені з вами! Нащо стали на папері сумними рядами?»²⁸

Горбачов мав усі причини обурюватися переслідуванням, якому його з родиною піддали підлеглі Єльцина. Але воно не надто відрізнялося від ставлення попередніх режимів до колишніх можновладців. Ті, хто звільняв посади на верхівці радянської владної піраміди, ніколи не робили це із власної волі — вони або помирили у своїх кабінетах, або усувалися з посад із ганьбою. Ця традиція продовжувалась і за часів Горбачова. Олександр Яковлев із подивом згадував дивовижну швидкість, із якою було відібрано його привілеї як члена Політбюро, щойно його зняли з посади зі схвалення Горбачова: «Тільки-но мене обрали до Політбюро, додому мене повезла вже інша машина разом з охороною, але щойно Горбачов прийняв мою відставку, машину відібрали одразу ж, а звільнити дачу звеліли до 11 години ранку наступного дня»²⁹.

Брутальний поспіх, із яким Єльцин захопив кабінет Горбачова та виселив його родину з квартири, став відомий у Москві, виставивши президента Росії та його команду в негативному світлі. У своїх мемуарах Єльцин заперечував «поширювані пресою чутки про те, що ми буквально викидали речі колишнього генсека з Кремля». Він стверджував, що Горбачовим дали достатньо часу на переїзд до нової квартири, і звинувачував у можливих ексцесах тертя між клерками, «неминуче» за тих обставин. Один із цих «клерків», начальник охорони Єльцина Олександр Коржаков, згадував, як ледь не щодня казав охоронцям Горбачова нагадати їхньому шефові про потребу звільнити заміський будинок. Причина, за словами Коржакова, була доволі простою. Барвиха-4, як називали заміське помешкання Горбачова працівники охорони, була єдиною державною резиденцією за межами Москви, обладнаною всіма комунікаціями, необхідними керівникові держави та верховному головнокомандувачу її

збройних сил. «Інших аналогічних об'єктів поблизу Москви не було», — згадував Коржаков³⁰.

Рано чи пізно президентові СРСР, безумовно, довелося б «очистити» державні приміщення, які він займав, але Єльцин добряче потрудився, щоб зробити цей процес для Горбачова та його родини якомога боліснішим. Чи хотів він, щоб Горбачови відчували хоча б частину того болю, що його зазнали вони з дружиною Наїною, коли їх переслідував президент СРСР та його люди? У листопаді 1987 року, коли Єльцин оклигував у московській клініці після поразки на засіданні Політбюро та невдалої спроби самогубства, Горбачов прислав охоронців із КДБ, щоб витягти його з лікарняного ліжка на засідання Московського міськкому партії, де його мали зняти з посади першого секретаря. Єльцин сказав Горбачову, що він не може ходити без сторонньої допомоги, але генеральний секретар відмахнувся від його протестів, як і від слів міністра охорони здоров'я про серйозність стану Єльцина. Коли охоронці прийшли до лікарні, щоб забрати Єльцина, якому шойно вкололи сильний анальгетик та антиспазмолітик, Наїна Єльцина в розпачі сказала їм, що вони поводяться, як фашисти. Вона хотіла, щоб вони переказали Горбачову, що він злочинець³¹.

Драма останніх днів Михайла Горбачова на посаді з жорстокою ясністю продемонструвала глибину недовіри та суцільної ненависті, що існувала між ним і його месником Борисом Єльциним. Але важливість їхнього особистого конфлікту слід розглядати під ширшим кутом. Урешті, не Горбачов і не Єльцин одноосібно вирішували, чи існуватиме Радянський Союз. Справжній конфлікт розгортався між новими органами влади незалежної Росії та інших радянських республік з одного боку й центру — з іншого. Оскільки Україна збиралася вийти зі складу Союзу в будь-якому разі, Єльцин та його прибічники були поставлені перед вибором: далі нести імперський тягар самотужки чи позбутися імперії. Вони вирішили зробити останнє. Особисте суперництво між Горбачовим і Єльциним лише прискорило цей процес.

ЕПІЛОГ

— Президент Сполучених Штатів! — оголосив парламентський пристав гучним голосом, і зала засідань Палати представників вибухнула оплесками.

У дверях з'явилася струнка висока постать чоловіка в сірому костюмі, з вузькою краваткою в синьо-сіру смужку. У супроводі обраних членів Палати й Сенату він почав просуватися до трибуни. Усміхаючись, він потискав руки, обмінювався вітаннями й час від часу вказував пальцем на конгресменів, сенаторів та членів уряду, які прагнули спіймати його погляд і перекинутися хоч словом. Вони ще довго аплодували йому після того, як він дістався трибуни. Чоловік у центрі уваги був явно задоволений. Він обіцяв своїй аудиторії, що цього дня говоритиме про «великі речі», «великі зміни» та «великі проблеми», і дотримався своєї обіцянки.

Було кілька хвилин по дев'ятій вечора вівторка 28 січня 1992 року. Президент Джордж Буш-старший готувався виступити зі своїм третім і, як передчували журналісти, найважливішим посланням до Конгресу «Про стан справ у країні» перед очима в багатомільйонній телеаудиторії всієї Америки. Очікувалося, що він не лише розповість про один із найбільш надзвичайних років свого президентства та всієї повоєнної історії його країни, але й окреслить політику цієї країни та світу на майбутнє. Коли аплодисменти нарешті стихли, Буш сказав слухачам:

— Знаєте, враховуючи великий інтерес до цього послання, я хотів зробити все, щоб вас не розчарувати, але не зміг переконати Барбару виголосити його за мене.

Конгресмени знову вибухнули оплесками, причому учасники спільного засідання Конгресу навіть підвелися зі своїх місць.

Зазвичай сухий та стриманий Буш явно здобув собі очки цим самоіронічним жартом. Його дружина Барбара, із сивим волоссям та широким обличчям доброї, але вимогливої бабусі, сиділа в першому ряду балкона поруч із найвідомішим у країні евангелістом Біллі Гремом. Вона справді була харизматичнішою за свого чоловіка. Проте цього разу він чудово впорався й сам —

його послання, підготоване за допомогою медіаконсультантів, деякі з котрих тренували його ще під час попередньої президентської кампанії, містило потужні рядки, що підніматимуть його слухачів із місць знову і знову¹.

Частиною виступу, що змусила і республіканців, і демократів показати свою солідарність із президентом, став його звіт про американську зовнішню політику та позитивні перетворення у світовій політиці, що сталися з часу його попереднього послання до Конгресу в січні 1991 року. Успіхи Буша на міжнародній арені визнавали як друзі, так і вороги.

— Ми зібралися сьогодні ввечері у драматичний та багатообіцяльний час нашої історії, та й історії всього людства на Землі, — заявив Буш. — Упродовж останніх дванадцяти місяців світ зазнав змін майже біблійних масштабів.

Він мав на увазі драматичні події 1991-го — року, що почався для американців та їхніх союзників з операції «Буря в пустелі» проти Іраку Саддама Хусейна, а закінчився крахом Радянського Союзу.

— Цього року помер комунізм, — сказав Буш радісному зібранню. І продовжив: — Але найважливіше, що сталось у світі, у моєму житті, у наших життях, те, що Божою ласкою Америка перемогла в холодній війні.

Ці слова було зустрінuto овацією стоячи. Через кілька хвилин президент підкреслив цей момент, заявивши:

— Холодна війна не «скінчилась» — вона виграна.

Далі Джордж Буш віддав належне жертвам, принесеним американськими солдатами та платниками податків задля цієї перемоги. Завершив він емоційним зверненням до майбутнього покоління американців:

— А тому тепер, уперше за 35 років, нашим стратегічним бомбардувальникам дано відбій. Вони більше не стоять на цілодобовому чергуванні. Завтра наші діти підуть до школи й вивчатимуть історію та ботаніку. І в них не буде, як у моїх дітей, навчань із повітряної тривоги, де їх учитимуть залазити під парти та прикривати голови в разі ядерної війни. Моїм онукам не доведеться цього робити, і в них не буде нічних жахів, які мали діти в минулі десятиліття. Загрози ще існують. Але давній навислий над нами страх минув.

У залі засідань знову заgrimіли оплески.

Буш не спинився на проголошенні перемоги в давньому протистоянні холодної війни. Він також представив своє бачення нової ролі, яку Сполученим Штатам судилося відігравати в новій ері.

— Світ, колись поділений на два озброєні табори, тепер визнає одну-єдину наддержаву — Сполучені Штати Америки, — триумфально проголосив Буш. Він також окреслив способи, якими збирався використати цю новонабуту потугу: — Доки я президент, я й далі показуватиму приклад у справі підтримки свободи у всьому світі, і не через зарозумілість, не через альтруїзм, а заради безпеки та захисту наших дітей. Це факт: завзяття в гонитві за миром не вада, а ізоляціонізм у гонитві за безпекою не чеснота.

Зал знову привітав його слова аплодисментами. Послання було чітким і зрозумілим: Сполучені Штати перемогли Радянський Союз, вийшли переможцями в холодній війні, і тепер саме їм судилося правити світом².

Ця риторика неабияк відрізнялася від ретельно вивірених та значно скромніших заяв Буша і його радників із приводу відставки Горбачова 25 грудня 1991 року. Новий тон був прямим результатом президентської передвиборчої кампанії, що розгорталась у Сполучених Штатах. Прив'язка зовсім нещодавнього падіння СРСР, колишнього ворога США, до закінчення холодної війни (яке, за власними даними адміністрації, сталося як мінімум за рік чи два до того) стало новою виборчою стратегією. Намагаючись не ускладнювати становища Горбачова всередині країни, у 1990 році президент Буш утримувався від того, що деякі його радники називали «танцями на [Берлінському] мурі» після возз'єднання Німеччини. На той час ще була ймовірність опору прихильників жорсткої лінії в СРСР, де прибалтійські республіки боролися за суверенітет, та у Східній Європі, що залишалась де-факто окупованою радянською армією. Але тепер ці обмеження знято, а відчуття перемоги стало більшим, ніж будь-коли. Спільні заяви Буша й Горбачова, зроблені в грудні 1989-го на Мальті щодо закінчення холодної війни, а також заяви Білого дому про те, що зустріч двох президентів у Москві в липні 1991-го стала першим самітом після холодної війни, було забуто. Протести Горбачова, який вважав, що в нього вкрали

роль у покладенні краю цьому конфлікту, були проігноровані принаймні публічно. Начебто Буш сказав Горбачову в приватній розмові «не звертати уваги на те, що він казатиме під час президентської кампанії». У жовтні 1992-го Горбачов сказав кореспондентові *New Yorker*:

— Видно, такі речі необхідні перед виборами, але якщо їх висловлюють серйозно, то це дуже велика омана³.

Виборча стратегія «перемоги в холодній війні» спрацювала не дуже добре. США застрягли в економічній рецесії, і опитування вказували, що президент, який був надзвичайно популярним усього лише рік до того (одразу після закінчення війни в Перській затоці його підтримувало 89 % населення), у міру наближення президентських виборів 1992 року швидко втрачав підтримку. Згідно зі статтею *Washington Post* із коментарями до президентського послання до Конгресу, його останні дії не схвалювали більше як половина опитаних. Подібно до іншого лідера воєнного часу Вінстона Черчилля, Буш не зумів сповна скористатись успіхами своєї зовнішньої політики. В обох випадках виборці хотіли змін усередині країни.

Як і Черчилль свого часу, Буш, програвши вибори, спробував сформуванати суспільну пам'ять про війну, яку він допоміг завершити. Співавтором написаних мемуарів був його радник із національної безпеки генерал Brent Scowcroft. Поза всякими сумнівами, вони намагалися бути в цьому питанні якомога об'єктивнішими. Але хронологічні межі їхньої розповіді, визначені датами президентського терміну Буша, диктували власну логіку. У цих межах було абсолютно логічно завершити оповідь про закінчення холодної війни не руйнуванням Берлінського муру в 1989-му, а крахом Радянського Союзу наприкінці 1991-го. І саме цим — останнім телефонним дзвінком Горбачова президентові на Різдво 1991 року — вони й завершили свою книжку мемуарів «Світ став інакшим»⁴.

Публікуючи мемуари та роздаючи інтерв'ю впродовж 1990-х років, члени адміністрації Буша допомогли створити картину, у якій закінчення холодної війни прямо пов'язане з крахом Радянського Союзу: вони поєднували ці дві події, але не робили з останньої виключно своєї заслуги (враховуючи роль, яку Білий дім відіграв у спробах порятувати Радянський Союз). Деякі

представники адміністрації вважали, що в них буквально вкрали цілком заслужене відчуття перемоги. «Джордж Буш, — писав Роберт Гейтс у своїх мемуарах, що за неவிпадковим збігом також закінчуються подіями кінця 1991 року, — який відмовився “танцювати на мури”, був не проти проголосити перемогу в холодній війні. Загальнонаціонального святкування, як після війни в Перській затоці, не було. [...] Ми перемогли в холодній війні, але параду не відбулося». За словами Гейтса, однією з причин відсутності повномасштабного святкування перемоги був той простий факт, що «в грудні 1991-го у Вашингтоні не було єдиної думки, чи Сполучені Штати справді допомогли СРСР дотриматися зійти в могилу»⁵.

Посол Джек Ф. Метлок, який представляв адміністрацію Буша в СРСР у 1987—1991 роках і покинув Москву напередодні серпневого путчу, неодноразово стверджував, що кінець холодної війни, крах комунізму та розпад Радянського Союзу — взаємопов’язані, але різні події. «Ставлення США до цих трьох подій сильно різнилося, та й наш внесок у них різнився не менше», — зауважив він якось. За словами колишнього посла, Сполучені Штати чимало зробили для закінчення холодної війни та допомогли перемогти комунізм, просуваючи права людини, але закінчення конфлікту було також в інтересах радянської сторони, а падіння комунізму було переважно досягненням її, а не американців. Якщо говорити про розпад Радянського Союзу, то американська адміністрація підтримала незалежність республік Прибалтики, але прагнула, щоб решта СРСР продовжувала існувати вічно. «Річ у тім, що ми не розвалювали Радянський Союз, — стверджував Метлок, — хоч деяким людям сьогодні хотілося б приписати це собі, а деяким шовіністам у Росії хотілося б звинуватити в цьому США. Це просто неправда»⁶.

Якщо розпад Радянського Союзу не був завданням (принаймні першочерговим) американської адміністрації і не має підстав вважатися синонімом ані кінця радянського комунізму, ані американської перемоги в холодній війні, — то що тоді призвело до раптового краху однієї з наймогутніших країн, які будь-коли бачив світ? «Переглядаючи історію міжнародних від-

носин у сучасну епоху (що, можна вважати, триває з середини XVII століття), — писав один із найвпливовіших практиків і теоретиків холодної війни Джордж Ф. Кеннан у 1995 році, — думаю, важко визнати якусь подію більш дивною і, на перший погляд, більш неоясненою, ніж раптовий та повний розпад і зникнення з міжнародної арени, переважно з 1987 по 1991-й, великої потуги, відомої спочатку як Російська імперія, а потім як Радянський Союз»⁷.

Те, що здавалося неоясненим для Кеннана в той час, напевно чи було загадкою для деяких колишніх радників Горбачова. «З СРСР того року відбувалося фактично те, що сталося “свого часу” з іншими імперіями, коли вичерпувався відведений їм історією потенціал», — писав Анатолій Черняєв у ретроспективі, підсумовуючи результати 1991 року. За такими міркуваннями крах Радянського Союзу просто увінчав собою процес, що набув руху на зорі століття й був прискорений двома світовими війнами, — розпад світових імперій та їхнє зникнення з політичної мапи. Наступники царів останніми втратили свої імперські володіння, услід за іншими колишніми господарями імперій на суші й на морі: Австро-Угорської, Османської, Британської, Французької, Португальської та кількох дрібніших. У Радянському Союзі бачили щось особливе лише тому, що дуже мало хто вважав його імперією впродовж його існування або був готовий сприймати його не як національну державу. Навіть коментарі Черняєва з'явилися лише після краху СРСР⁸.

Був Радянський Союз імперією чи ні (суперечки щодо цього ще тривають), але помер він смертю імперії, розколовшись по лініях, приблизно визначених етнічними та мовними кордонами. Так, у способах розпаду світових імперій є важливі відмінності, але існують і надзвичайні подібності, особливо якщо взяти радянський і британський досвід. У 1945 році Сталін вимагав та отримав два додаткові місця в Генеральній асамблеї ООН для України та Білорусі — республік, що сприймалися учасниками Ялтинської конференції нарівні з британськими домініонами. Їх, звісно, не можна було порівнювати з такими британськими домініонами, як Канада й Австралія, у питаннях автономії та самоуправління, але етнічний склад відрізняв їх від типових американських штатів (у Ялті президент Франклін Рузвельт зміг

отримати місця в ООН для двох американських штатів, але цю ідею відхилили самі ж американці).

Як і британські домініони, радянські республіки залишили свою метрополію під керівництвом власних, «рідних» лідерів та органів влади. Подібно до інших домініонів та колоніальних володінь ХХ століття, деякі радянські республіки вийшли зі складу Союзу не проти бажання панівної нації, а відповідно до нього: лідери Російської Федерації хотіли, щоб середньоазійські республіки пішли із Союзу одразу за Україною. Крім того, як і у випадку інших європейських імперій, саме поширення громадянських прав, особливо виборчих, на мешканців радянських республік зробило подальше існування імперії в її тодішній формі майже неможливим⁹.

Михайло Горбачов випустив на волю реформу, яка взорувала на західні моделі. Якщо більшовиків надихала Французька революція, горбачовська перебудова брала ідеї й термінологію в західному лібералізмі. Подібно до багатьох до нього в Росії, Горбачов сподівався на Захід у справі розв'язання проблем його країни, що виявилася неспроможною конкурувати із Заходом в економічній, соціальній та, врешті-решт, військовій сферах. Ще з часів Петра I російські еліти намагались перейняти західні моделі, щоб наздогнати Захід. Знов і знов ці моделі конфліктували з російським суспільством і далеким від західних цінностей простим народом. Деякі сегменти російської еліти не раз намагались змінити ситуацію шляхом військових переворотів (на кшталт улаштованого гвардійськими офіцерами в грудні 1825 року), ліберальних реформ (на кшталт запроваджених царем Олександром II у другій половині ХІХ століття) або кривавих революцій (на кшталт організованої Володимиром Ленінінм у 1917-му). Реформи Горбачова були ще однією спробою наздогнати Захід, копіюючи його. Передусім йшлося про демократичну систему правління.

Попри всі зусилля Горбачова довести інше, виборча демократія виявилась несумісною з подальшим існуванням радянської держави. Люди часто не зважають на те, що розпад Радянського Союзу став результатом виборчої політики. Радянський гігант упав менш ніж через три роки після запровадження напіввільних виборів у колишньому царстві Романових:

1989 року це сталося уперше з 1917-го року. Розпад Радянського Союзу став прямим наслідком українського референдуму 1 грудня 1991 року, на якому понад 90 % тих, хто взяв у ньому участь, проголосувало за незалежність. Це голосування анулювало результати попереднього референдуму, проведеного в березні 1991-го, на якому понад 70 % проголосувало за дальшу участь у Союзі на умовах далекосяжних реформ. Життя чи смерть Союзу залежали від голосування його громадян. Навіть таємне рішення трьох президентів слов'янських республік у грудні 1991-го розпустити Радянський Союз було схвалене переважною більшістю в демократично обраних парламентах Росії, України та Білорусі. Натомість спроба врятувати Радянський Союз у його старій формі була зроблена не демократичним шляхом, а у формі путчу, що провалився на сходах будівлі російського парламенту через три дні після свого початку.

Запровадження виборчої демократії докорінно змінило радянський політичний ландшафт і вплинуло на рішення лідерів, чиє перебування при владі тепер залежало від народної підтримки та консенсусу еліт. Обмежуючи простір нових лідерів для маневру, демократія також посилювала позиції тих, кого підтримували виборці. Хоч голосували звичайні люди, саме їхні політичні лідери як у центрі, так і в радянських республіках формулювали запитання для волевиявлення та інтерпретували його результати. Як не раз наголошував Горбачов, розпуск СРСР ніколи не виносився на загальнонародний референдум. Чи означало голосування за українську незалежність розпад Радянського Союзу? Розв'язувати це питання мали лідери. При цьому демократія залишала на узбіччі тих із них, які не змогли отримати право на владу внаслідок виборчого процесу. Результат змагання між загальнонародно обраним президентом Росії Борисом Єльциним та президентом СРСР Михайлом Горбачовим, призначеним на цю посаду парламентом, — боротьба, що досягла свого піку в останні місяці 1991 року, — саме й демонструє вирішальну роль виборчої політики в долях головних персонажів драми, відтвореної в цій книжці.

Подібно до його найближчих попередників, Горбачов не вважав, що живе в імперії чи править нею. Утім його намагання централізувати своє правління, подолати широкомасштабну

корупцію в середньоазійських республіках та насадити скрізь нову породу російських керівників, як-от Борис Єльцин та його колишній наставник Геннадій Колбін, лише віддалили республіканські еліти, поклавши початок першим антимосковським бунтам за багато десятиліть. Ще більше Горбачов відштовхнув республіканських керманічів та їхнє оточення, запровадивши гласність, відкривши партію критиці в ЗМІ та змусивши комуністичні еліти боротися за право залишатися при владі, йдучи на вибори. Коли еліти в російських регіонах та республіках СРСР постали перед націоналістичними бунтами та демократичними викликами своїй владі, вони стали більше залежати від урн для голосування, ніж від головного начальника в Кремлі. Було лише питанням часу, коли вони кинуть виклик пануванню Москви, вимагаючи автономії, а потім і незалежності. Коли ж еліти повернулися до нього спинами, а націоналісти та ліберальні інтелектуали почали вимагати дедалі більше свобод, Горбачову невдовзі не залишилось на кого покласти, крім армії. В останні роки існування СРСР її використовували не раз, начебто без відома верховного головнокомандувача, в одній союзній республіці за іншою. У березні 1991-го її вивели на вулиці Москви, щоб залякати Бориса Єльцина та його прибічників.

Той факт, що до серпневого путчу Горбачов був не лише президентом Радянського Союзу, але й генеральним секретарем Комуністичної партії, ускладнює розрізнення краху комунізму й розпаду СРСР. Стверджували, що після заборони партії, що начебто слугувала клеєм, який скріплював республіки, не залишилося нічого, що утримувало б Союз разом. Насправді ж на час серпневого путчу партія вже нічого разом не утримувала, оскільки її лідери в республіках перетворилися на голів республіканських парламентів та (у багатьох випадках) президентів, непідвладних Москві. Партійні функціонери, які вже стали президентами чи тільки збиралися, як Іслам Карімов в Узбекистані, тепер підштовхували центр якщо не до незалежності своїх республік, то до конфедеративного реформування Союзу.

Заборона Єльциним Комуністичної партії не перервала зв'язків, що єднали Москву з республіками (ці зв'язки тепер навряд чи мали велике значення за межами радянської армії та КДБ), але спровокувала бунт колишніх партійних еліт проти того, що

вони вважали новим путчем у Москві, спрямованим на них. Консультації між Горбачовим та Єльциним з одного боку, і лідерами республік — з іншого, тривали й після заборони партії за старою схемою, що більше не мала нічого спільного з партією або рішеннями її керівних органів. Горбачов зумів позбавити партію верховної влади задовго до того, як вона була заборонена в Росії, — вона стала легкою мішенню та відбувайлом за путч, очолюваний переважно керівниками силових відомств.

У своїх публічних заявах, а пізніше в мемуарах Горбачов ледь не монополізував роль захисника Радянського Союзу. Він стверджував, що підписання його Союзного договору було єдиним способом урятувати Союз, тоді як опоненти прагнули не лише скинути його, але й зруйнувати СРСР. Це було правдою багато в чому, але не в усьому. Справжня боротьба в Москві точилася не між прихильниками і противниками Союзу, а між двома баченнями Союзу майбутнього. Після путчу Горбачов відхилив ідею, яку пропонували радники Бориса Єльцина, — перетворити Союз на конфедерацію. Формально він був зобов'язаний прийняти принцип конфедерації, висунутий Єльциним як основу для будь-яких майбутніх переговорів про долю Союзу, але на практиці опирався цьому аж до Біловезьких угод, коли було вже запізно навіть для конфедерації.

Лінія розколу між прихильниками двох бачень Союзу проходила не лише між Горбачовим і Єльциним, але й крізь власний табір Горбачова. Референти Горбачова Георгій Шахназаров та Анатолій Черняєв були скептично налаштовані щодо спроб свого шефа змусити лідерів республік підписати новий Союзний договір. Останній міністр оборони Радянського Союзу маршал Євген Шапошников вважав великою помилкою Горбачова, що той не сприйняв ідеї конфедерації серйозно. «Якби Горбачов пішов назустріч тим тенденціям, що несли в собі ідею конфедерації з наданням центру за загальною згодою монополії на зв'язок, транспорт, оборону, спільну зовнішню політику та інші спільні для всіх республік компоненти життя й діяльності суспільства, хто знає, у якому державному утворенні ми жили б зараз», — писав Шапошников пізніше. Подібно до інших генералів, він відмовився підтримати Горбачова, коли останній попросив військової допомоги для порятунку його моделі Союзу до, а потім і після Біловезьких угод¹⁰.

Борис Єльцин постає з нашої реконструкції останніх місяців історії Радянського Союзу значно складнішою фігурою, ніж можна було б уявити з його популярного образу могильника комунізму, вбивці Союзу та засновника сучасної Росії. Єльцин та його радники відчували значно більшу близькість із Союзом, аніж зазвичай думають про них. Навіть найрадикальніші з радників Єльцина спочатку не ставили собі за мету розпад СРСР. «Не було спершу завдання розвалити Радянський Союз, — згадував найвпливовіший із них Геннадій Бурбуліс. — Завдання було — відшукати можливості й ресурс керувати Російською Федерацією за всіма правилами дієздатної влади». Якщо озирнутися на весну 1990 року, за словами Бурбуліса, саме неможливість запровадження змін за допомогою консервативного союзного парламенту змусила лідерів демократичної опозиції зосередитись на російській політиці. Обрання Єльцина спікером російського парламенту перетворило цей орган на засіб досягнення політичних цілей демократичних депутатів.

До путчу метою Єльцина було вибороти в центру якомога більше влади та ресурсів, включно із правами Російської Федерації на свої величезні природні багатства. Цієї мети Єльцин досяг наприкінці липня 1991-го. Путч натомість загрожував новонабутим владним повноваженням та контролю над ресурсами Росії, президентом якої він тепер був. А поразка путчу дала Єльцину та його радникам шанс переможно повернутися до всесоюзного політичного простору, з якого вони раніше змушені були піти, та запровадити свої реформи у всьому Союзі. Єльцин, який не дав організаторам путчу зберегти СРСР, тепер поклав цю місію на себе. За умов, коли центральна бюрократія була розбита, а її лідер Горбачов ослаблений, прибічники Єльцина почали агресивне поглинання союзних структур. Ті ж, які вони не змогли чи не схотіли захопити, як-от Комуністична партія, були знищені. Це агресивне поглинання центру лідером, значно могутнішим та активнішим за Горбачова, підштовхнуло інші республіки до бунту та проголошення незалежності. Єльцину довелося здати назад. Спроба захоплення Союзу поступилася місцем переговорам щодо конфедеративної структури, яка дала б Росії достатньо влади провести власні економічні та соціальні реформи без жодних обмежень із боку консервативних еліт інших республік.

Радники та прибічники Єльцина бачили Росію ключем до порятунку нової радянської демократії та її програми економічних реформ. У цьому вони нагадували більшовиків ленінської доби, які бачили Росію ключем до світової пролетарської революції та її програми загальносвітового соціального й економічного перетворення. Однією з багатьох відмінностей між цими двома баченнями було те, що в 1917 році Ленін стверджував, що в інтересах світової революції марксистки багатонаціональної Російської імперії мусять триматися разом, тоді як тепер російські демократи вважали, що вони мали кращі перспективи досягти успіху самі. З економічної точки зору це було цілком обгрунтовано. Якщо під час революції Ленін заявляв, що вона не виживе без українського, зокрема донбаського, вугілля, то в 1991-му найбільші багатства Союзу, особливо його величезні мінеральні ресурси, були саме на території Російської Федерації, а не союзних республік. Загибель Радянського Союзу відрізнялася від інших імперій тим, що тепер багата на ресурси метрополія відрізала свої колишні колоніальні володіння від легкого доступу до цих ресурсів. Росії було вигідно втратити свої імперські володіння більше, ніж будь-якій іншій імперії минулого. Єльцин та його люди не лише розуміли це, але й на це розраховували¹¹.

Треба окремо підкреслити важливість особистого суперництва між Горбачовим і Єльциним для розпаду СРСР. Ці двоє ніколи не соромились гучно висловлювати взаємне невдоволення і тоді, і згодом. У своїх мемуарах російський президент говорив про психологічні причини свого небажання приміряти на себе політичну роль Горбачова й посісти його місце за кермом Радянського Союзу. Горбачов же у своїх мемуарах звинувачував Єльцина в розвалі Союзу з єдиною метою позбутися його як президента СРСР. Перспектива стати номінальним главою конфедеративного Союзу на чолі з Росією та Єльциним здавалася йому явно неприйнятною. Деякі автори в сучасній Росії схильні бачити суперництво між Горбачовим і Єльциним головною причиною краху Радянського Союзу. Інші ж, як колишній силовик та учасник серпневого путчу генерал Валентин Варенников, вважали, що не лише Єльцин, але й лідери республік загалом просто терпіти не могли Горбачова, котрий раз по раз їх обманював. Немає сумнівів, що образа Єльцина на керівництво

Комуністичної партії загалом та Горбачова зокрема відіграла важливу роль у його прихильності до демократичного курсу Росії. Але загалом саме чіткий план, визначений у політичних, економічних та соціальних термінах, рухав його політику та визначав його політичний вибір¹².

Попри всю свою нелюбов до Горбачова Єльцин консультувався з ним перед своєю поїздкою до Біловезької пущі, а потім почав переговори з Леонідом Кравчуком від України, пропонуючи тому схвалений Горбачовим план реформування Радянського Союзу. Саме позиція українського лідера, підтримана референдумом 1 грудня про незалежність, виявилась визначальною в долі Радянського Союзу. Ані Горбачов, ані Єльцин не уявляли собі життєздатного Союзу без України. Це була друга радянська республіка після Росії за чисельністю населення та економічним внеском до союзної скарбниці. Російське керівництво, вже й так скептично налаштоване щодо взяття на себе витрат імперії, можна було переконати зробити це лише разом з Україною. Крім того, як Єльцин неодноразово казав Джорджеві Бушу з різних приводів, без слов'янської України Росію б задавили чисельністю та забалотували середньоазійські республіки, більшість із яких, за винятком Казахстану, покладалася на щедри субсидії з союзного центру.

Коли йдеться про покладання провини чи приписування заслуг за розпад СРСР, заведено показувати пальцем на Росію та її бунт проти центру. Хоч цей фактор, безумовно, дуже важливий, він применшує значення такого фактора в долі СРСР, як міжреспубліканські відносини, особливо між двома найбільшими республіками СРСР, Україною та Росією. Результат битви між Росією і союзним центром був зрозумілим ще до українського референдуму 1 грудня 1991 року та Біловезьких угод 8 грудня. Але саме відносини Росії з Україною, а не з німецьким союзним центром виявились вирішальними для майбутнього радянської імперії в останні тижні її існування.

Леонід Кравчук, комуністичний лідер України, народжений волею долі в міжвоєнній Польщі, очолив прагнення до незалежності республіки, яка поєднала елементи масової мобілізації, притаманні одночасно Прибалтиці, Росії та республікам Центральної

Азії. У Західній Україні, що, як і Прибалтика, провела міжвоєнні роки за межами СРСР, демократичні вибори 1990 року привели до повного вигнання старих місцевих еліт із владних кабінетів. Анексовані СРСР після пакту Молотова — Ріббентропа 1939 року західні області України ніколи не були повністю перетравлені могутнім Радянським Союзом. Легко уявити, що СРСР міг би існувати в тій чи іншій формі навіть сьогодні, якби Йосиф Сталін не уклав «пакту про ненапад» із Гітлером у серпні 1939-го, а потім не зазіхнув на половину Східної Європи. Імовірно, він ще б якось жеврів, хоч і без прибалтійських провінцій, якби на Ялтинській конференції Сталін пішов назустріч побажанню Франкліна Рузвельта залишити Львів у Польщі. Сталін же наполіг на приєднанні його до України. Наприкінці 1980-х років Львів став центром національного руху за українську незалежність. Уявити українську незалежність без Львова так само складно, як уявити Радянський Союз без України восени та взимку 1991-го.

Якщо в Західній Україні ситуація нагадувала прибалтійську, то на сході вона була подібною до того, що відбувалося в Москві, Ленінграді (Санкт-Петербурзі) та промислових регіонах Росії. У центральній та східній частинах України, що входили до складу Радянського Союзу від самого його утворення, старі комуністичні еліти боролися за виживання проти хвилі неспокою, піднятої шахтарями Донбасу та ліберальною інтелігенцією, яка здобула більшість у міськрадах великих промислових центрів. Отже, і на сході, і на заході старі українські еліти почувалися кинутими напризволяще союзним центром і мусили домовлятися з опозиційними силами, щоб залишитися при владі.

У 1922 році СРСР створювали з прицілом на втримання України. Союз виник як держава з потужним центром, метою якого в перше десятиліття її історії було не випустити українців. Пригнічені Голодомором 1932—1933 років, після Другої світової війни українські комуністичні еліти оговталися, ставши де-факто (але не де-юре) молодшим партнером Росії в управлінні радянською імперією. Впливові, якщо не головні в Москві часів правління Микити Хрущова та Леоніда Брежнєва, за Горбачова українські еліти були посунуті від центру влади.

Попри своє невдоволення новим лідером та його політикою, українські партапаратники залишались вірними ідеї Союзу аж

до серпневого путчу, а деякі з них і потім. У цьому в них було багато спільного з їхніми колегами з Центральної Азії. Намагання Єльцина захопити центр одразу після провалу путчу загрожували українським елітам ситуацією, у якій знесилений центр залишив би їх сам на сам із потужною Росією, не стримуваною більше нічим. Горбачов ще якось намагався залучити українців до всесоюзних структур, пропонуючи перед путчем другу посаду в партії українському апаратнику та крісло прем'єр-міністра в майбутньому Союзі представникові українського уряду, але Єльцин не мав таких планів. Та українців вони більше й не цікавили. Саме наполягання української еліти на незалежності країни та небажання й неспроможність російської еліти запропонувати українському керівництву привабливу інтеграційну альтернативу і призвели до розпаду Радянського Союзу.

Після путчу надій на утримання Росії та України разом залишалося мало. Місія Олександра Руцького, відправлена до Києва Єльциним наприкінці серпня 1991 року, не зуміла досягти своїх цілей та зупинити рух України до незалежності. До жовтня Кравчук припинив їздити до Москви, а його доленосну зустріч із Єльциним у Біловезькій пущі в грудні довелось організовувати білоруським посередникам.

Радянський Союз так і не перетворився на аналог Австро-Угорської імперії, що подовжила своє існування в XIX столітті, зобов'язавши австро-німецькі еліти розділити прибутки і витрати від управління імперією з їхніми угорськими колегами. Бачення слов'янського союзу Олександра Солженіцина, що, на думку декого, могло матеріалізуватися після Біловезької пущі, було насправді планом створення більшої Росії, а не визнання відмінностей між Росією та Україною чи пропозицією партнерства. Після того як українське населення проголосувало за незалежність із дивовижною однотайністю, Кравчук поставив не лише Горбачова, але і Єльцина перед фактом: Україна виходить зі складу Радянського Союзу. У Біловезькій пущі російський та український президенти обговорювали умови виходу й новий спосіб співіснування.

Неспроможність Горбачова повернути собі владу після путчу, незграбність Єльцина в його першій спробі захопити союзний центр, його подальше рішення розпочати російську економічну

реформу без інших республік та, нарешті, вперте наполягання Кравчука на незалежності поставили більшість республік, що ще не заявили про своє бажання вийти зі складу Союзу, у дуже непросте становище. Білоруські лідери, які приймали Біловезький саміт, сказали Єльцину та Кравчуку, що підтримають будь-яке рішення, якого дійдуть ці двоє. Про себе ж вони розуміли, що за будь-яких обставин змушені будуть долучитися до Росії, хоча б через залежність їхньої республіки від російських енергоресурсів.

Нурсултан Назарбаєв, президент Казахстану та господар алма-атинської зустрічі 21 грудня, поділяв цю позицію. Тільки він думав не про російські ресурси, а про російське та слов'янське населення його республіки, яке переважало за чисельністю титульну націю казахів. Лідери інших середньоазійських республік також не могли собі уявити пропонований Горбачовим Союз, якщо той не містимите Росії. Відбувалась ланцюгова реакція: Україна не хотіла бути у складі Союзу, Росія не могла собі уявити Союз без України, а решта республік, які ще хотіли бути в Союзі, не могла уявити його без Росії. Господарі імперії буквально виштовхали з неї середньоазійських лідерів, і в тих не було іншого вибору, крім СНД.

На відміну від Радянського Союзу, структура Співдружності дозволяла значно більшу гнучкість у визначенні рівня політичної, економічної та соціальної інтеграції між республіками. Саме різні рівні інтеграції неросійських територій до імперського центру відрізняли колишню імперію Романових від Радянського Союзу. У Російській імперії Фінляндія або Королівство Польське могли мати особливі права та привілеї, а в Радянському Союзі всі республіки, від крихітної Естонії до величезної Росії, були рівні з конституційної точки зору. Надання якихось прав Естонії було неможливим без надання таких самих прав і Росії. Саме ця особливість радянського федералізму зробила розпад Радянського Союзу практично неминучим, коли рух до незалежності набрав швидкості в Прибалтиці, Західній Україні, Молдові та на Кавказі.

Неспроможність радянських лідерів надати союзним республікам різні конституційні права була однією з реалій радянського політичного життя, які Джордж Буш-старший та його

радники з Вашингтона так і не змогли до кінця зрозуміти. Вони весь час підштовхували незалежність прибалтійських республік, переконані, що Радянський Союз може не лише зберегтися, але й дуже добре функціонувати без них. Вони говорили про справедливість та легітимність: Сполучені Штати ніколи не визнавали анексії держав Балтії після 1939 року, і тепер ті слід було звільнити. Решта республік хай би залишалась як є. От тільки іншим республікам запропонувати це було складно. Джордж Буш марно намагався це зробити у своїй промові «Котлета по-київськи» в українському парламенті. У Прибалтиці, натомість, йому вдалось ускладнити, а то й унеможливити для Горбачова застосування силових структур для встановлення військового стану на тривалий період часу. Разові та короткотермінові застосування сили були вже неефективними. З огляду на непомірну ціну тривалого застосування сили через тиск Заходу, Горбачову нічого не залишалося, крім як грати за конституційними правилами.

Отже, політика Джорджа Буша зробила свій внесок у розпад СРСР, але це часто відбувалося незалежно від бажань його адміністрації чи навіть усупереч їм. Лобіювання незалежності Прибалтики є лише одним прикладом непередбачених наслідків американських дій. Не викликає сумнівів, що, допомагаючи врятувати Горбачова після путчу та підштовхуючи Єльцина до співпраці з ним, Сполучені Штати завадили Єльцину або повністю захопити союзний центр, або змусити Горбачова обговорювати угоду про конфедерацію у вересні чи жовтні 1991-го, коли Кравчук та українське керівництво ще відвідували зібрання лідерів республік, скликані президентом СРСР. У листопаді, за кілька тижнів до українського референдуму, адміністрація Буша продовжувала тиснути на Єльцина, намагаючись не дати йому покінчити із союзним урядом, особливо його Міністерством закордонних справ. Лише наприкінці листопада адміністрація дозволила витік новин про майбутнє визнання української незалежності, зіштовхнувши Радянський Союз у могилу. Але цього разу адміністрація розуміла наслідки своїх дій.

Чому ж Джордж Буш-старший та його радники діяли саме так? Особиста прив'язаність Буша до Горбачова, якого він považав як людину та політика, є, звичайно, частиною пояснення, але набагато важливішим було бажання адміністрації якомога

довше втримати Горбачова та Радянський Союз на плаву. Безпосередньою метою, як сформулював Джеймс Бейкер на початку 1991 року, було витиснути з напівмертвого радянського монстра максимум поступок у сфері контролю озброєнь та міжнародних відносин. Ця стратегія спрацювала надзвичайно добре. Зокрема, одними з досягнень політики Буша на радянському напрямку восени 1991-го стали припинення радянської допомоги підтримуваним Москвою урядам Куби та Афганістану, згода Москви значно скоротити її ядерні арсенали та підтримка Горбачовим запропонованого США мирного врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту.

Однак найбільше занепокоєння в американців викликала безпека радянських ядерних арсеналів, котрим, як вважали у Вашингтоні, буде набагато безпечніше під центральним контролем радянських військових, із якими в роки правління Горбачова працювали голова Об'єднаного комітету начальників штабів Колін Павелл та інші американські представники. Тут політика адміністрації також досягла успіху. Одним із перших моментів, озвучених Єльциним, коли він зателефонував Бушу з Біловезької пущі в грудні 1991 року, стало повідомлення про домовленість слов'янських президентів про спільний, але централізований контроль над радянською ядерною зброєю. Попри залякування та похмурі передбачення Горбачова, Радянський Союз не перетворився на Югославію з ядерними бомбами. Росія не стала Сербією, а Єльцин, на відміну від Слободана Мілошевича, ніколи не намагався зібрати те, що багато хто в Росії вважав історичними російськими землями, якими нині володіли інші республіки, силою.

Головну заслугу в мирному розпаді Союзу слід записати на рахунок політики Бориса Єльцина та обережного ставлення до російських національних меншин Леоніда Кравчука й Нурсултана Назарбаєва. Але й американський внесок у цей процес, поза жодним сумнівом, відіграв свою роль. Координуючи позицію з лідерами Західної Європи, Буш зумів уникнути ситуації, подібної до тієї, що була в Югославії, коли Німеччина заохочувала прагнення до незалежності Словенії та Хорватії, тоді як решта західних держав ніяк не могла визначитися з цього питання. У випадку Радянського Союзу Буш зміг узгодити позиції

всіх західних лідерів і став виразником їхньої спільної думки. Щоб здобути визнання Заходу, лідери республік мали зробити те, що хотів від них Буш щодо ядерної зброї, кордонів та меншин. Американські очікування були чітко озвучені на початку осені 1991 року Джеймсом Бейкером та виконані за духом, якщо не за буквою, лідерами радянських республік.

Хоч адміністрація Буша програла битву за порятунок Радянського Союзу як свого молодшого партнера на міжнародній арені, вона допомогла організувати його мирний розпад. Це було не таким уже й малим досягненням, особливо якщо зважати на криваві кінці інших імперій та російсько-українську війну, що розпочалася 2014 року, через понад 20 років після розпаду СРСР. На певному рівні історія, безумовно, добігла кінця — не в сенсі остаточної перемоги лібералізму, як проголосив провідний американський політолог Френсіс Фукуяма у своєму бестселері «Кінець історії та остання людина» (1990), а в зникненні старих європейських імперій. Сполучені Штати, народжені повстанням проти імперії та заклятий ворог колоніалізму в усьому світі, неочікувано опинились на чолі розпаду країни, яку часто називали останньою світовою імперією. Так американці досягли своєї антиімперської мети, насправді не бажаючи цього робити¹³.

Є всі підстави вважати 1991 рік великим поворотним моментом світової історії, і ніде це не здається більш очевидним, ніж у колишньому пострадянському просторі, де багато нинішніх тенденцій у міжнародних відносинах, внутрішній політиці та економічних зв'язках продовжує розвиватися в тіні року, який одні називають *annus mirabilis* (роком чудес), тоді як інші, серед яких нинішній президент Росії Володимир Путін, пов'язують із «найбільшою геополітичною катастрофою століття»¹⁴.

Саме в 1991-му російське керівництво прийняло політику щодо застосування військової сили, якої дотримувалось аж до російсько-грузинської війни 2008 року. Хоч союзні республіки відпустили без бою, автономіям, як-от Чечні, так не пощастило. Російське керівництво засвоїло урок із радянського краху та створило нову федеративну систему, у якій одні члени Російської Федерації, наприклад Чечня чи Татарстан, могли мати більше прав, аніж інші. Це допомогло зберегти видимість одно-

сті російської держави впродовж першого складного пострадянського десятиліття. Характерними ознаками нової російської політики щодо бунтівних автономій стали примус та гнучкість, а останньої дуже бракувало Радянському Союзу. Придушуючи прагнення власних автономій до незалежності, російські керівники водночас узяли сторінку з книжки Горбачова 1990-го та 1991-го років, коли він підбурював керівництво російських автономій проти Бориса Єльцина, і намагались підтримувати бунтівні регіони інших пострадянських держав: Абхазію та Південну Осетію в Грузії, Придністров'я в Молдові, — або створити нові конфлікти, як у Криму та на Донбасі в Україні.

Те, що тепер вважають винаходом Володимира Путіна, — агресивна політика інтеграції колишніх радянських республік до спільних інституцій та протидія членству України та Грузії в НАТО і структурах Європейського Союзу, — також походить від подій 1991-го. Багато радників Єльцина розцінювало Співдружність не як інструмент розлучення, а радше як засіб російського контролю над пострадянським простором. Вони вважали, що Росії необхідно звільнитися від тягара підтримки традиційної імперії, а через двадцять років, оговтавшись від своїх економічних та політичних проблем, республіки повернуться до Росії із власної волі. Деякі республіки, як-от Білорусь, справді повернулися та долучилися до керованих Росією політичних, економічних і військових організацій. Однак інші цього не зробили, а після «Революції троянд» 2003 року в Грузії та «Помаранчевої революції» 2004 року в Україні з'явилися ознаки нової холодної війни між Росією та Заходом¹⁵.

Вона вповні матеріалізувалася з анексією Росією Криму та спочатку дестабілізацією, а згодом прямим вторгненням Москви на український Донбас. Російсько-український конфлікт за Крим та спровокована і підтримувана Росією війна на Донбасі сягають корінням планів радянської еліти 1991 року та сподівань російських політиків відносно російського домінування в регіоні того періоду. Тривала війна, яка вже рахує вбитими та пораненими десятки тисяч громадян України та Росії і принесла руйнацію цілого регіону, може перетворитися на ще більш руйнівний конфлікт. Розпад Радянського Союзу далеко не закінчився. Остання імперія продовжує свої конвульсії.

ПОДЯКИ

Подібно до одного з персонажів цієї книжки, російського міністра закордонних справ Андрія Козирева, я полишив Москву на другий день путчу 20 серпня 1991 року. Він полетів до Парижа, а я сів на рейс «Аерофлоту» до Монреалю. До самісінької посадки ніхто не знав, чи дозволять заколотники літакові долетіти аж до Канади, чи перенаправлять його до Гавани. Вони так і не зробили того, чого боялося багато пасажирів на борту, давши нам спокійно дістатися пункту призначення. Найважливіше, що вони втратили контроль не лише над нашим літаком, але й над ситуацією на землі в Москві.

Уже наступного дня причин непокоїтися через путч не було. Мої колеги з Альбертського університету в Канаді, де в мене були заплановані лекції як у запрошеного викладача, спостерігали за подіями в Радянському Союзі й хотіли, щоб я прочитав курс про кризу в СРСР, зосереджуючись на долі російської та радянської демократії і її остаточній перемозі над тоталітаризмом. Прибувши з України й розуміючи важливість національного руху в цій ключовій радянській республіці, я запропонував натомість прочитати курс про питання національностей в СРСР. Господарі були налаштовані доволі скептично. Національне питання здавалося чимось несуттєвим, без чіткого стосунку до того, що відбувалося в Москві, — принаймні так дивилося на події багато північноамериканських учених. Однак я наполягав, і вони погодились.

На час закінчення мого курсу в грудні 1991 року Радянського Союзу вже не існувало. Замість того щоб стати прикладом тріумфу демократії, він розвалився на п'ятнадцять республік. На відміну від багатьох моїх північноамериканських колег, я усвідомлював важливість «національного питання» в СРСР і уважно стежив за прагненням радянських республік до незалежності. Однак, як і колеги, я був приголомшений швидкістю розвитку подій і не зовсім розумів мирний, але революційний процес, що відбувався між провалом путчу та тріумфом демократії на вулицях Москви в серпні й розпадом Радянського Союзу в грудні.

Наявна література про крах Радянського Союзу, написана журналістами, політологами та, в останнє десятиліття, істориками, не надто допомагає зрозуміти, що саме сталося в цій державі під час моєї канадської відпустки. Виявилось, що мені майже не залишилось вибору, крім як написати цю книжку, щоб зрозуміти, що насправді відбувалося в СРСР та світі впродовж останніх місяців 1991 року і чому це відбувалося. Щоб відповісти на ці та подібні питання, я поклався на допомогу та сприяння багатьох людей.

Тут мені хотілося б почати з безпосередніх учасників подій, які погодились дати інтерв'ю для цієї книжки. Серед них президент України Леонід Кравчук, спікер білоруського парламенту Станіслав Шушкевич, міністр оборони України генерал Костянтин Морозов, депутат радянського парламенту, український письменник, а пізніше дипломат Юрій Щербак, американський посол у Польщі, а пізніше в Пакистані Томас Саймонс, а також працівник апарату Ради національної безпеки США, а пізніше посол у Греції та заступник держсекретаря Ніколас Бернс. Я також вдячний тим, хто допомагав мені організувати ці інтерв'ю: Маршаллу Голдману, Марті Дичок, Любомиру Гайді та Леоніду Полякову.

Держсекретар Джеймс Бейкер дав дозвіл використати його документи, що зберігаються в Бібліотеці рукописів Мадда у Принстонському університеті. Посол Бернс прочитав увесь мій рукопис і надав надзвичайно корисні коментарі та виправлення. Заступник міністра закордонних справ Російської Федерації Анатолій Адамішин прочитав цю книжку й не висловив серйозних зауважень. Я також вдячний моїм гарвардським колегам Марку Крамеру та Марі Саротті, а також моїй колишній аспірантці Елізабет Керлі за їхні коментарі щодо різних чернеткових варіантів рукопису.

Террі Мартін, Чарлі Майер та Ерез Манела коментували мої нотатки та презентації, що ґрунтуються на дослідженнях для цієї книжки, як і Блер Рубл із Міжнародного центру підтримки науковців імені Вудро Вільсона у Вашингтоні, Влад Зубок із Лондонської школи економіки та Ольга Павленко з Російського державного гуманітарного університету. Їхні поради дуже допомогли мені в кристалізації моїх аргументів, скороченні менш важливих частин рукопису та уникненні помилок. Як завжди, мій товариш і давній редактор Мирослав Юркевич зробив чудову роботу, удосконаливши мою англійську прозу.

Я вдячний департаменту історії Гарвардського університету за надання мені творчої відпустки восени 2011 року для роботи над цією книжкою, а також Українському дослідному інституту та Девісівському центру російських та євразійських досліджень (обидва — Гарвардський університет) за фінансову підтримку. Особлива подяка моєму колезі Тіму Колтону, з яким я разом вів семінар «Імперський спадок та міжнародна політика» у 2012—2013 навчальному році, а також співробітникам та аспірантам Девісівського центру, що відвідували цей курс. Від Тіма та учасників семінару я багато дізнався про радянську й пострадянську політику та способи її інтерпретації в останні кілька десятиліть.

Архіваріус Принстонського університету Деніел Дж. Лінке допоміг мені з використанням документів держсекретаря Бейкера в Бібліотеці рукописів Мадда. Олексій Литвин був дуже люб'язний надати доступ до архіву Фонду Горбачова. Михайло Презуменшиков, Петер Ругенталер, Юрій Шаповал та Володимир В'ятрович консультували мене щодо радянських, російських та українських архівів. Я вдячний Євгенії Пановій із міжнародного відділу фотоагенції *ИТАР-ТАСС* та Оскару Еспайльяту з *Corbis Images* за допомогу в доборі ілюстрацій для цієї книжки.

Моя літературна агентка Джилл Нірім допомогла мені не лише знайти чудового видавця для рукопису, але й зробити мою книжку якомога зрозумілішою як для фахівців у цій галузі, так і для ширшого читачького загалу. Годі було б мріяти про кращого видавця й редактора, ніж Лара Геймерт, яка виявила безпосередній інтерес до рукопису й разом зі своєю надзвичайно мотивованою, дружньою та енергійною командою перетворила його на книжку. У *Basic Books* я особливо вдячний Роджеру Лабрі, редагування якого зробило мій твір більш зрозумілим, та Кеті О'Доннелл, яка допомогла провести книжку крізь процес редакторської підготовки. Подібно до всіх моїх попередніх книжок, ця не могла б бути написана без інтересу, підтримки та порад моєї дружини Олени.

Шлях цієї книжки до українського читача виявився довшим і більш тернистим, ніж я на це сподівався, і я хотів би подякувати за доброзичливість та допомогу, яку я отримав на цьому шляху Катерині Новак з «Клубу сімейного дозвілля». Моя окрема подяка належить Ярославу Лебеденку та Анатолію Сагану за чудовий переклад книжки українською.

ПРИМІТКИ

ПЕРЕДМОВА

1. George H. W. Bush, “Address to the Nation on the Commonwealth of Independent States,” December 25, 1991, George Bush Presidential Library and Museum, Archives (hereafter Bush Presidential Library), Public Papers, http://bushlibrary.tamu.edu/research/public_papers.php?id=3791&year=1991&month=12; George H. W. Bush, “State of the Union Address,” January 28, 1992. C-SPAN <http://www.c-spanvideo.org/program/23999-1>.

2. “Statement on the Resignation of Mikhail Gorbachev as President of the Soviet Union,” December 25, 1991, Bush Presidential Library, Public Papers, http://bushlibrary.tamu.edu/research/public_papers.php?id=3790&year=1991&month=12.

3. George Bush and Brent Scowcroft, *A World Transformed* (New York, 1998), 563–564; Robert M. Gates, *From the Shadows: The Ultimate Insider's Story of Five Presidents and How They Won the Cold War* (New York, 1996), 552–575.

4. Ellen Schrecker, “Cold War Triumphalism and the Real Cold War,” in Ellen Schrecker, ed., *Cold War Triumphalism: The Misuse of History After the Fall of Communism* (New York, 2006), 1–26; Bruce Cumings, “Time of Illusion: Post–Cold War Visions of the World,” in Ellen Schrecker, ed., *Cold War Triumphalism*, 71–102; Тайны мира с Анной Чапман, № 79. Гибель империи. 13 февраля 2013 г., www.youtube.com/watch?v=Tizr-8Fr1Nbs; Секретный сценарий развала СССР и России в планах ЦРУ, 31 января 2013 г., www.youtube.com/watch?v=PfeiGv6IkQc.

5. Про Радянський Союз як багатонаціональну державу див.: Richard Pipes, *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917–23* (Cambridge, MA, 1997); Terry Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939* (Ithaca, NY, 2001); Francine Hirsch, *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union* (Ithaca, NY, 2005).

6. Пояснення краху СРСР як розпаду імперії та ролі політичного націоналізму в цьому процесі див.: Roman Szporluk, *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union* (Stanford, CA, 2000); Dominic Lieven,

Empire: The Russian Empire and Its Rivals (New Haven, CT, 2002), ch. 9; Mark R. Beissinger, *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State* (Cambridge, 2002), 4; Jane Burbank and Frederick Cooper, *Empires in World History: Power and Politics of Difference* (Princeton, NJ, 2010), ch. 13.

7. David Remnick, *Lenin's Tomb: The Last Days of the Soviet Empire* (New York, 1994); автор цієї праці, Пулітцерівській лауреат, присвячує важливій темі закінчення холодної війни лише дві з половиною сторінки, Майкл Доббс, автор широко відомої розвідки (Michael Dobbs, *Down with Big Brother: The Fall of the Soviet Empire* (New York, 1997)) — шість, а Стівен Коткін у ґрунтовному дослідженні (Stephen Kotkin, *Armageddon Averted: The Soviet Collapse, 1970–2000* (Oxford, 2001)) — п'ять сторінок.

8. Kotkin, *Armageddon Averted*, introduction and ch. 4; Stephen Kotkin, *Uncivil Society: 1989 and the Implosion of the Communist Establishment* (New York, 2009), preface; David A. Lake, "The Rise, Fall, and Future of the Russian Empire: A Theoretical Interpretation," in Karen Dawisha and Bruce Parrott, eds., *The End of Empire? The Transformation of the USSR in Comparative Perspective* (Armonk, NY, 1997), 30–62; Timothy J. Colton, *Yeltsin: A Life* (New York, 2008), chs. 8 and 9.

РОЗДІЛ 1

1. David Reynolds, *Summits: Six Meetings That Shaped the Twentieth Century* (New York, 2007), 1–102.

2. "U.S.-Soviet Relations and the Moscow Summit," July 26, 1991, C-SPAN, www.c-spanvideo.org/program/19799-1; Treaty Between the United States of America and the Union of Soviet Socialist Republics on the Reduction and Limitation of Strategic Offensive Arms, July 31, 1991. US Department of State, <http://www.state.gov/www/global/arms/starhtml/start/start1.html>.

3. John Lewis Gaddis, *The Cold War: A New History* (New York, 2006); Henry Kissinger, *Diplomacy* (New York, 1996), 423–732; Vladislav M. Zubok, *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev* (Chapel Hill, NC, 2007), 1–226.

4. Scott Shane, "Cold War's Riskiest Moment," *Baltimore Sun*, August 31, 2003.

5. "Atomic War Film Spurs Nationwide Discussion," *New York Times*, November 22, 1983; Ronald Reagan, *An American Life* (New York, 1990),

585–586; Beth A. Fisher, *The Reagan Reversal: Foreign Policy and the End of the Cold War* (Columbia, MO, 2000); Ronald Reagan, “Address to the Nation and Other Countries on United States—Soviet Relations, January 16, 1984,” <http://www.reagan.utexas.edu/archives/speeches/1984/11684a.html>.

6. Barbara Bush, *A Memoir* (New York, 1994); George Bush, *All the Best, George Bush: My Life in Letters and Other Writings* (New York, 2000); Webster Griffin Tarpley and Anton Chaitkin, *George Bush: An Unauthorized Biography* (Joshua Tree, CA, 2004).

7. “Remarks at the Arrival Ceremony in Moscow, July 30, 1991” and “Remarks by President Gorbachev and President Bush at the Signing Ceremony for the Strategic Arms Reduction Talks Treaty in Moscow, July 31, 1991,” Bush Presidential Library, Public Papers, http://bushlibrary.tamu.edu/research/public_papers.php?id=3256&year=1991&month=7.

8. Michael R. Beschloss and Strobe Talbott, *At the Highest Levels: The Inside Story of the End of the Cold War* (Boston, 1993), 411; George Bush and Brent Scowcroft, *A World Transformed* (New York, 1998), 510–511.

9. “Mikhail Sergeevich Gorbachev,” Trip of President Bush to Moscow and Kiev, July 30–August 1, 1991, Bush Presidential Library, Presidential Records, Office of the First Lady, Scheduling, Ann Brock Series: Moscow Summit, Monday 7/29/91 to Thursday 8/1/91—Moscow and Kiev, no. 4.

10. Archie Brown, *The Gorbachev Factor* (Oxford, 1997); Andrei Grachev, *Gorbachev's Gamble: Soviet Foreign Policy and the End of the Cold War* (Cambridge, 2008); Raymond L. Garthoff, *The Great Transition: American-Soviet Relations and the End of the Cold War* (Washington, D.C., 1994); Don Oberdorfer, *From the End of the Cold War to a New Era: The United States and the Soviet Union, 1983–1991* (Baltimore, 1998).

11. Walter Goodman, “Summit Image: Hardly a Mikhail and George Show,” *New York Times*, August 1, 1991; Gene Gibbons, “Pre Advance Pool Report, Moscow Summit, July 29–August 1, 1991, July 25, 1991,” Bush Presidential Library, Presidential Records, White House Office of Media Affairs, Media Guide to the President’s Trip to the USSR—Summer 1991.

12. Goodman, “Summit Image”; Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 511; Beschloss and Talbott, *At the Highest Levels*, 415.

13. Beschloss and Talbott, *At the Highest Levels*, 411–412; “Memorandum of Conversation. Extended Bilateral Meeting with Mikhail Gorbachev of the USSR, July 30, 1991,” Bush Presidential Library, Memcons and

Telcons, [http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-07-30—Gorbachev%20\[1\].pdf](http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-07-30—Gorbachev%20[1].pdf).

14. Strobe Talbott, “Mikhail Gorbachev and George Bush: The Summit Goodfellas,” *Time*, August 5, 1991.

15. Beschloss and Talbott, *At the Highest Levels*, 405—406.

16. *Jane’s Strategic Weapons Systems*, issue 50, ed. Duncan Lennox (Surrey, 2009), 161—163; “Study Details Catastrophic Impact of Nuclear Attack on US Cities,” *Space War*, March 23, 2007, www.spacewar.com/reports/Study_Details_Catastrophic_Impact_Of_Nuclear_Attack_On_US_Cities_999.html.

17. Pavel Palazhchenko, *My Years with Gorbachev and Shevardnadze: The Memoir of a Soviet Interpreter* (University Park, PA, 1997), 292—293; Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 508—509; “Беседа Горбачева с Дж. Бушем в Лондоне, 17 июля 1991 года,” в *V Политбюро ЦК КПСС по записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985—1991)* (Москва, 2000), 695—696.

18. “Memorandum of Conversation. Extended Bilateral Meeting with Mikhail Gorbachev of the USSR, July 30, 1991,” Bush Presidential Library, Memcons and Telcons, [http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-07-30—Gorbachev%20\[1\].pdf](http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-07-30—Gorbachev%20[1].pdf).

19. Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 511—512; David Remnick, “All Substance, No Style Makes a Dull Summit: Businesslike Bush Forsakes the Flourishes,” *Washington Post*, July 31, 1991.

20. Goodman, “Summit Image,” *New York Times*, August 1, 1991.

21. Remnick, “All Substance, No Style”; Ann Devroy, “First Lady: Bush Must Run Again: ‘For Country’s Sake,’ She Tells Interviewers,” *Washington Post*, August 1, 1991; White House, Office of the Press Secretary, Interview of Ms. Bush by Steve Fox, ABC, July 31, 1991, Bush Presidential Library, Presidential Records, National Security Council, Nicholas R. Burns and Ed A. Hewett Files: POTUS Meetings March 1991—July 1991: Moscow Summit, July 1991, no. 1.

22. “Raisa Maksimovna Gorbachev,” Trip of President Bush to Moscow and Kiev, July 30—August 1, 1991; Раиса Горбачева, *Я надеюсь...* (Москва, 1991); Анатолий Черняев и Виталий Гусенков, “Памятная записка для Михаила Горбачева по программе его визита в Соединённые Штаты Америки с 29 мая по 4 июня 1990 года”, Архив Горбачев-фонда, фонд 2, № 8288.1; Анатолий Черняев, *Совместный исход. Дневник двух эпох, 1972—1991 годы* (Москва, 2008), 939; “Raisa Gorbachev to Join Barbara Bush at Wellesley,” *Harvard Crimson*,

May 18, 1990; "Wellesley Students Hail Raisa Gorbachev," *New York Times*, May 20, 1990.

23. Barbara Bush, Address to Soviet Children, July 1991, Trip of President Bush to Moscow and Kiev, July 30—August 1, 1991; Francis X. Clines, "Red Square Is Beautiful. That's Agreed," *New York Times*, July 31, 1991; J. Y. Smith, "Raisa Gorbachev, Activist First Lady Dies," *Washington Post*, September 20, 1999; Barbara Bush, "Eulogy: Raisa Gorbachev," *Time*, October 4, 1999.

24. Beschloss and Talbott, *At the Highest Levels*, 415; Галина Маркова, Большой Кремлёвский дворец (Москва, 1981).

25. Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 514; "Remarks by President Gorbachev and President Bush at the Signing Ceremony for the Strategic Arms Reduction Talks Treaty in Moscow, 31 July 1991," Bush Presidential Library, Public Papers, http://bushlibrary.tamu.edu/research/public_papers.php?id=3256&year=1991&month=7.

26. Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 514; R. W. Apple Jr., "Summit in Moscow: Bush and Gorbachev Sign Pact to Curtail Nuclear Arsenals, Join in Call for Mid-East Talks," *New York Times*, August 1, 1991.

27. Mikhail Gorbachev, *Memoirs* (New York, 1995), 624.

28. Gorbachev, *Memoirs*, 624; Черняев, *Совместный исход*, 968—969.

29. Internal Points for Bessmertnykh Meeting, July 28, 1991, James A. Baker Papers, box 110, folder 5; Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 514—515.

30. Esther B. Fein, "Summit in Moscow: The God (of Technology) That Failed," *New York Times*, August 1, 1991.

РОЗДІЛ 2

1. Strobe Talbott, "Mikhail Gorbachev and George Bush: The Summit Goodfellas," *Time*, August 5, 1991; "At Big Moment, Little Earpiece Fails," *New York Times*, August 1, 1991.

2. George Bush and Brent Scowcroft, *A World Transformed* (New York, 1998), 514—515; "Toasts at a Dinner Hosted by President Bush in Moscow, 31 July 1991," Bush Presidential Library, Public Papers, http://bushlibrary.tamu.edu/research/public_papers.php?id=3256&year=1991&month=7.

3. Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 510—514; Pavel Palazhchenko, *My Years*, 305—306; "Dmitriy Timofeyevich Yazov," The Trip of President Bush to Moscow and Kiev, July 30—August 1, 1991, Bush Presidential Library.

4. Mikhail Gorbachev, *Memoirs* (New York, 1995), 624—625; Palazhchenko, *My Years*, 300—301; Beschloss and Talbott, *At the Highest Levels*, 413; Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 512; Jack Matlock, *Autopsy on an Empire: The American Ambassador's Account of the Collapse of the Soviet Union* (New York, 1994), 564.

5. Gorbachev, *Memoirs*, 624—625; Palazhchenko, *My Years*, 300—301; Beschloss and Talbott, *At the Highest Levels*, 413; Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 512; Jerry Seib, “Pool Report no. 11. Bush, Gorbachev—and Yeltsin—Go to Dinner. Moscow, USSR, Tuesday, July 30, 1991,” Bush Presidential Library, Presidential Records, National Security Council, Nicholas R. Burns Files, Subject Files: Moscow Summit—Press Releases, Fact Sheets, Remarks, no. 2; Matlock, *Autopsy on an Empire*, 564.

6. Біографії Єльцина див.: Timothy J. Colton, *Yeltsin: A Life* (New York, 2008), Leon Aron, *Yeltsin: A Revolutionary Life* (New York, 2000). Поп.: Boris Yeltsin, *The Struggle for Russia*, trans. Catherine A. Fitzpatrick (New York, 1994).

7. “Boris Nikolaevitch Yeltsin,” The Trip of President Bush to Moscow and Kiev, July 30—August 1, 1991, Bush Presidential Library.

8. Colton, *Yeltsin*, 183—184; Петр Авен и Альфред Кох, “Ельцин служил нам!” Интервью с Геннадием Бурбулисом, *Forbes*, 22 июля 2010 г., www.forbes.ru/node/53407/print.

9. Черняев, *Совместный исход*, 862—863, 968; Gorbachev, *Memoirs*, 601—602.

10. Олег Шенин, “От партии ждут энергичных действий”, проект доклада на собрании секретарей республиканских, региональных и областных комитетов, 24 января 1991 г., РГАНИ, ф. 89, оп. 23, № 2, 25—26.

11. “ЦК КПСС. Об обстановке в партийной организации советских учреждений в г. Женева (Швейцария)”, РГАНИ, ф. 89, оп. 20, № 23, 1—6; *Economic Survey of Europe*, no. 3 (2003): 125.

12. Mark R. Beissinger, *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State* (Cambridge, 2002), 147—199.

13. Цит. за: Edward W. Walker, *Dissolution: Sovereignty and the Break-up of the Soviet Union* (Lanham, MD, 2003), 88.

14. *Союз можно было сохранить. Белая книга. Документы и факты о политике М. С. Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства*, 2-е изд. (Москва, 2007), 150—155; Yegor Ligachev, *Inside Gorbachev's Kremlin* (New York, 1996); Archie Brown,

The Gorbachev Factor (Oxford, 1996); Archie Brown, *Seven Years That Changed the World: Perestroika in Perspective* (Oxford, 2007).

15. В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985—1991) (Москва, 2000), 499, 529; Beissinger, *Nationalist Mobilization*, 405.

16. Roman Szporluk, "Dilemmas of Russian Nationalism," in *Russia, Ukraine and the Breakup of the Soviet Union* (Stanford, 2000), 183—228; Beissinger, *Nationalist Mobilization*, 390—396, 401416; Walker, *Dissolution*, 78—81.

17. Eduard Shevardnadze to James Baker. Moscow, January 20, 1991. James A. Baker Papers, box 102, folder 35.

18. Черняев, *Совместный исход*, 862—863.

19. Gorbachev, *Memoirs*, 326—347, 569—607; Walker, *Dissolution*, 55—136.

20. Szporluk, "Dilemmas of Russian Nationalism," 188—198; Черняев, *Совместный исход*, 947, 961; Валерий Болдин, *Крушение пьедестала. Штрихи к портрету М. С. Горбачева*, (Москва, 1995).

21. *Союз можно было сохранить*, 268—283.

22. "President. USSR. Designated Gifts," Bush Presidential Library, Presidential Records, Office of the First Lady, Scheduling, Ann Brock Series: Moscow Summit, Monday 7/29/91 to Thursday 8/1/91—Moscow and Kiev, USSR [[3]].

23. Colton, *Yeltsin*, 171—173; Boris Yeltsin, "Quotation of the Day," *New York Times*, September 11, 1989.

24. Robert M. Gates, *From the Shadows: The Ultimate Insider's Story of Five Presidents and How They Won the Cold War* (New York, 1996), 478—479; Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 141—143; Beschloss and Talbot, *At the Highest Levels*, 103—104.

25. Gates, *From the Shadows*, 503; Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 142—143; Colton, *Yeltsin*, 172.

26. "Luncheon with President Mikhail Gorbachev of the USSR," July 30, 1991, Bush Presidential Library, Memcons and Telcons, [http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-07-30-Gorbachev%20\[2\].pdf](http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-07-30-Gorbachev%20[2].pdf).

27. "Memorandum of Conversation. Meeting with Boris Yeltsin, President of the Republic of Russia," July 30, 1991, Bush Presidential Library, Memcons and Telcons, http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-07-30--Yeltsin.pdf; "The White House Office of the Press Secretary. Remarks of President Bush and President Yeltsin in Press Availabil-

ity,” July 30, 1991, Bush Presidential Library, Presidential Records, National Security Council, Nicholas R. Burns and Ed A. Hewett Series: POTUS Meetings, March 1991—July 1991: Moscow Summit, July 1991, no. 1.

28. Beschloss and Talbot, *At the Highest Levels*, 412—413; “Points to Be Made for Meeting with President Yeltsin,” Bush Presidential Library, Presidential Records, National Security Council, Nicholas R. Burns Series, Subject Files: POTUS Trip to Moscow and Kiev, July 27—August 1, 1991, no. 1; Г. Алимов, “Указ о департизации начнет действовать с 4 августа. Буш — Ельцин — Горбачев”, *Аргументы и факты*, № 30 (30 августа 1991 г.): 7; Jessica Lee, “Pool Report no. 10. President Bush Visits Boris Yeltsin and Stops at Tsereteli Studio,” Moscow, USSR, Tuesday, July 30, 1991, Bush Presidential Library, Presidential Records, National Security Council, Nicholas R. Burns Series, Subject Files: Moscow Summit—Press Releases, Fact Sheets, Remarks, no. 2.

29. Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 509; АЛИМОВ, “Указ о департизации”, 7.

РОЗДІЛ 3

1. “Nuclear Weapon Effects from Hiroshima to Nagasaki to the Present and Beyond: A Broad-Gauged Analysis with New Information Regarding Simultaneous Detonations and Firestorms,” Nukeyfix, www.nukeyfix.org/weapon.html.

2. Matlock, *Autopsy on an Empire*, 464—465; Beschloss and Talbot, *At the Highest Levels*, 408—410.

3. Сергей Солодкин, “«Главреду» удалось раздобыть в Лондоне сенсационные записи бесед Михаила Сергеевича с иностранными политиками”, *Главред*, 5 октября 2009 г., <http://www glavred.info/archive/2009/10/05/163604-3.html>.

4. “Russians Divided over Baltics’ Independence,” April 12, 1991, USIA Research Memorandum, National Archives and Records Administration, RG 306, box 49, M 52—91.

5. George Bush and Brent Scowcroft, *A World Transformed* (New York, 1998), 512; “Implications of Alternative Soviet Futures,” National Intelligence Estimate, NIE 11-18-91 (June 1991), http://www.foia.cia.gov/docs/DOC_0000265647/DOC_0000265647.pdf; Matlock, *Autopsy on an Empire*, 565—566.

6. Інтерв’ю автора з Ніколасом Бернсом. Гарвардський університет, 15 червня 2012 р.; Beschloss and Talbot, *At the Highest Levels*,

414—415; Handwritten Notes on the Killing of Lithuanian Border Guards Passed by Brent Scowcroft to James Baker on July 31, 1991, James A. Baker Papers, box 110, folder 5; Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 513—514; Gorbachev, *Memoirs*, 623.

7. “Richard Nixon/Frank Gannon Interviews”. May 13, 1983, Day 5, Tape 1, 00:01:59, <http://www.libs.uga.edu/media/collections/nixon/nixon-day5.html>; Conrad Black, *Richard M. Nixon: A Life in Full* (New York, 2008), 814.

8. Von Hardesty and Bob Schieffer, *Air Force One: The Aircraft That Shaped the Modern Presidency* (New York, 2005), 127—154; Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 515; Beschloss and Talbott, *At the Highest Levels*, 415—416.

9. Matlock, *Autopsy on an Empire*, 567; Beschloss and Talbott, *At the Highest Levels*, 416; “Remarks to the Supreme Soviet of the Republic of the Ukraine in Kiev, Soviet Union,” August 1, 1991, http://bushlibrary.tamu.edu/research/public_papers.php?id=3267&year=1991&month=8.

10. Gibbons, “Pre Advance Pool Report, Moscow Summit, July 29—August 1, 1991, July 25, 1991”; Susan Page, “Pool Report, Pool H,” Bush Presidential Library, Presidential Records, National Security Council, Nicholas R. Burns Series, Subject Files: Moscow Summit—Press Releases, Fact Sheets, Remarks, no. 1; Matlock, *Autopsy on an Empire*, 567.

11. Володимир Литвин, *Політична арена України: дійові особи та виконавці* (Київ, 1994); *Україна: політична історія XX — початок XXI століття*, за ред. Володимира Литвина та ін. (Київ, 2007), 875—947; Ліна Кушнір, Валентина Шевченко: “Провести демонстрацію 1 травня 1986-го наказали з Москви”, *Українська правда*, 25 квітня 2011 р., <http://www.istpravda.com.ua/articles/4db5d3966b581>.

12. Page, “Pool Report, Pool H”.

13. “Leonid Makarovich Kravchuk”. The Trip of President Bush to Moscow and Kiev, July 30—August 1, 1991; Інтерв’ю автора з Леонідом Кравчуком. Київ, 1 вересня 2011 р.; Вахтанг Кіпіані та Володимир Федорин, Кравчук: “Щербицкий сказал: “Какой дурак придумал слово перестройка?..”” *Історична правда*, 10 вересня 2011 р., www.istpravda.com.ua/articles/2011/09/10/53558; Валентин Чемерис, *Президент. Романесе* (Київ, 1994); David Remnick, “Ukraine Split on Independence as Republic Awaits Bush Visit,” *Washington Post*, August 1, 1991.

14. “Remarks at the Arrival Ceremony in Kiev, Soviet Union,” August 1, 1991, http://bushlibrary.tamu.edu/research/public_papers.php?id=3265&year=1991&month=8; Matlock, *Autopsy on an Empire*, 568.

15. Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 510—511; Matlock, *Autopsy on an Empire*, 569; Черняев, *Совместный исход*, 957—958; Chrystyna N. Lapychak, “Bush Notes Importance of Republics in Historic Trip to Ukrainian Capital,” *Ukrainian Weekly*, August 4, 1991, 1; Page, “Pool Report, Pool H”; George H. W. Bush, “Remarks to the Supreme Soviet of the Republic of the Ukraine in Kiev, Soviet Union,” August 1, 1991, Bush Presidential Library, Public Papers; Beschloss and Talbott, *At the Highest Levels*, 417.

16. Інтерв'ю автора з Леонідом Кравчуком. Київ, 1 вересня 2011 р.; Кіпіані та Федорин “Кравчук: ‘Щербицький сказав’”.

17. Іван Драч, Ми вітаємо Джорджа Буша — як президента США і не приймаємо його як московського агітатора, в *Політика: статті, доповіді, виступи, інтерв'ю* (Київ, 1997), 324—327; також див.: “Rukh Chairman Ivan Drach’s Remarks to President Bush,” *Ukrainian Weekly*, August 11, 1991, 3.

18. Інтерв'ю автора з Леонідом Кравчуком. Київ, 1 вересня 2011 р.

19. “Points to Be Made for Meeting with the Ukrainian Chairman Leonid Kravchuk,” Bush Presidential Library, Presidential Records, National Security Council, Nicholas R. Burns Files, Subject Files: POTUS Trip to Moscow and Kiev, July 27—August 1, 1991, no. 3.

20. “Memorandum of Conversation. Meeting with Ukrainian Supreme Soviet Chairman Leonid Kravchuk,” August 1, 1991, Bush Presidential Library, Memcons and Telcons, http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-08-01--Kravchuk.pdf; “Proposals of the Ukrainian SSR for Possible Directions of Trade-and-Economic Cooperation Between the Ukrainian SSR and USA,” Bush Presidential Library, Presidential Records, National Security Council, Nicholas R. Burns and Ed Hewett Files: POTUS Meetings, March 1991—July 1991: Moscow Summit, July 1991, no. 1.

21. George H. W. Bush, “Remarks to the Supreme Soviet of the Republic of the Ukraine in Kiev, Soviet Union,” August 1, 1991, Bush Presidential Library, Public Papers. Cf. Richard Nixon, “Toast at a Dinner in Kiev,” May 29, 1972, The American Presidency Project, www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=3440#axzz1Q0nAP09C; інтерв'ю автора з Ніколасом Бернсом. Гарвардський університет, 15 червня 2012 р.

22. Bush, “Remarks to the Supreme Soviet of the Republic of the Ukraine in Kiev, Soviet Union,” August 1, 1991.

23. Інтерв'ю автора з Ніколасом Бернсом. Гарвардський університет, 15 червня 2012 р.

24. George H. W. Bush, "Remarks to the Supreme Soviet of the Republic of the Ukraine in Kiev, Soviet Union," August 1, 1991, http://bushlibrary.tamu.edu/research/public_papers.php?id=3267&year=1991&month=8.

25. *Ukrainian Weekly*, August 11, 1991.

26. "The Moscow Coup," *Washington Post*, August 20, 1991; William Safire, "After the Fall," *New York Times*, August 29, 1991; William Safire, "Bush at the UN," *New York Times*, September 16, 1991; William Safire, "Putin's 'Chicken Kiev,'" *New York Times*, December 6, 2004; "Bush Sr. Clarifies 'Chicken Kiev' Speech," *Washington Times*, May 23, 2004; Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 15–16; Matlock, *Autopsy on an Empire*, 570–571, 798.

27. Ann McFeatters, "Pool Report No. 21. Pool from the Supreme Soviet Session to St. Sophia to Babii Yar. Kiev, USSR, August 1, 1991," Bush Presidential Library, Presidential Records, National Security Council, Nicholas R. Burns Series, Subject Files: Moscow Summit—Press Releases, Fact Sheets, Remarks, no. 1.

28. Anatolii Kuznetsov, *Babii Yar: A Document in the Form of a Novel*, trans. David Floyd (London, 1970); Victoria Khiterer, "Babi Yar: The Tragedy of Kiev's Jews," *Brandeis Graduate Journal* 2 (2004): 1–16.

29. Gibbons, "Pre Advance Pool Report, Moscow Summit, July 25, 1991"; Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 516–517; George Bush, "Remarks at the Babi Yar Memorial in Kiev, Soviet Union," August 1, 1991, Bush Presidential Library, Public Papers, http://bushlibrary.tamu.edu/research/public_papers.php?id=3268&year=1991&month=8; інтерв'ю з Леонідом Кравчуком, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988–1991*, касета 9, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/>.

30. Олександр Бураковський, *Рада національностей Народного руху України (1989–1993)* (Едмонтон, 1995); Олександр Бураковський, "Рух, євреї, Україна. Роздуми іногородця", *Київ*, №№ 1–2 (1997): 93–125; інтерв'ю з Яковом Дов Блайхом, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988–1991*, касета 2, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/470/>.

31. Beschloss and Talbott, *At the Highest Levels*, 417; "Gennadiy Ivanovich Yanayev". The Trip of President Bush to Moscow and Kiev, July 30–August 1, 1991.

32. Matlock, *Autopsy on an Empire*, 571; Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 517.

РОЗДІЛ 4

1. George Bush and Brent Scowcroft, *A World Transformed* (New York, 1998), 526.

2. Там само, 520; Michael R. Beschloss and Strobe Talbott, *At the Highest Levels: The Inside Story of the End of the Cold War* (Boston, 1993), 422—423; “Statement by Deputy Press Secretary Popadiuk on the Attempted Coup in the Soviet Union,” Bush Presidential Library, Public Papers, http://bushlibrary.tamu.edu/research/public_papers.php?id=3313&year=1991&month=8.

3. “Telephone Conversation with Prime Minister Brian Mulroney of Canada, August 19, 1991,” Bush Presidential Library, Memcons and Telcons, http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-08-19—Mulroney.pdf.

4. “First Statement on Soviet Coup,” August 19, 1991, www.c-span-video.org/program/20705-1; Beschloss and Talbott, *At the Highest Levels*, 429—430; James A. Baker with Thomas M. DeFrank, *The Politics of Diplomacy: Revolution, War and Peace, 1989—1992* (New York, 1995), 514—518; “Assorted JAB Notes from Events Related to Attempted Coup in USSR, 8/12—8/22,” James A. Baker Papers, box 110, folder 6; Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 504—505, 515.

5. Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 521—522; “Telcon with Jozsef Antall, Prime Minister of Hungary, August 19, 1991,” Bush Presidential Library, Memcons and Telcons, http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-08-19--Antall.pdf.

6. Baker, *The Politics of Diplomacy*, 475; Robert M. Gates, *From the Shadows: The Ultimate Insider's Story of Five Presidents and How They Won the Cold War* (New York, 1996), 502; Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 521—522.

7. Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 521—522; “Telephone Conversation with Prime Minister Brian Mulroney of Canada, August 19, 1991,” Bush Presidential Library, Memcons and Telcons.

8. Владимир Медведев, *Человек за спиной* (Москва, 1994), 253—260, 269—273; “Горбачевская дача «Заря» в Форосе”, <http://www.foros-yahta.com/?id=288>; Валентин Степанков и Евгений Лисов, *Кремлевский заговор. Версия следствия* (Москва, 1992), 17, 56, 135—143.

9. Медведев, *Человек за спиной*, 278.

10. Michael Dobbs, *Down with Big Brother: The Fall of the Soviet Empire* (New York, 1997), 377—379.

11. Jonathan Brent and Vladimir Naumov, *Stalin's Last Crime: The Plot Against the Jewish Doctors, 1948—1953* (New York, 2004), 313—325; Медведев, *Человек за спиной*, 147—148; Николай Зенькович, *Михаил Горбачев, жизнь до Кремля* (Москва, 2001), 587.

12. Mikhail Gorbachev, *Memoirs* (New York, 1995), 631; Валентин Варенников, *Неповторимое*, кн. 6, ч. 3. (Москва, 2001); Валерий Болдин, *Крушение пьедестала. Штрихи к портрету М. С. Горбачева* (Москва, 1995), 15—16.

13. Болдин, *Крушение пьедестала*, 13—17; *Союз можно было сохранить*, 289—290; Gorbachev, *Memoirs*, 626—630.

14. Болдин, *Крушение пьедестала*, 182, 263—265, 282, 333—334, 380—381; Степанков и Лисов, *Кремлевский заговор*, 8; Черняев, *Совместный исход*, 972—974. Ebon, Martin, *KGB: Death and Rebirth* (Westport, CT, 1994), 3—6.

15. Gorbachev, *Memoirs*, 631—632; Болдин, *Крушение пьедестала*, 15—17; Варенников, *Неповторимое*, кн. 6, ч. 3; Dobbs, *Down with Big Brother*, 377—379; Черняев, *Совместный исход*, 972—974.

16. Степанков и Лисов, *Кремлевский заговор*, 19.

17. Gates, *From the Shadows*, 424.

18. Там само, 476—477, 491; Владимир Крючков, *Личное дело* (Москва, 2003), 364—475.

19. Boris Yeltsin, *The Struggle for Russia*, trans. Catherine A. Fitzpatrick (New York, 1994), 38—39; Gorbachev, *Memoirs*, 628, 642, 643; *Союз можно было сохранить*, 204.

20. Степанков и Лисов, *Кремлевский заговор*, 62, 84—85; *Союз можно было сохранить*, 289—290; David Remnick, *Lenin's Tomb: The Last Days of the Soviet Empire* (New York, 1994), 45; Валентин Павлов, *Август изнутри. Горбачев-путч* (Москва, 1993), 105—115; Варенников, *Неповторимое*, кн. 6, ч. 3.

21. Степанков и Лисов, *Кремлевский заговор*, 90; Болдин, *Крушение пьедестала*, 18—19; Gorbachev, *Memoirs*, 632.

22. Степанков и Лисов, *Кремлевский заговор*, 90—91.

23. Там само, 107—110; Victoria E. Bonnell, Ann Cooper, and Gregory Fredin, eds., *Russia at the Barricades: Eyewitness Accounts of the August 1991 Coup* (Armonk, NY, 1994), 33—41; *Распад СССР: Документы и факты (1986—1992 гг.)*, т. 1: Нормативные акты. Официальные сообщения, под ред. С. М. Шахрая (Москва, 2009), 827—831; Remnick, *Lenin's Tomb*, 459—460.

24. Gorbachev, *Memoirs*, 633.

25. Beschloss and Talbott, *At the Highest Levels*, 421; Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 526.

РОЗДІЛ 5

1. Boris Yeltsin, *The Struggle for Russia*, 42—46, 53—54, 57, 61—62, 69, 172; Александр Коржаков, *Борис Ельцин: от рассвета до заката* (Москва, 1997), 80—84; Bonnell, Victoria E., Cooper, Ann, and Gregory Fredin, eds. *Russia at the Barricades: Eyewitness Accounts of the August 1991 Coup* (Armonk, NY, 1994), 170—171, 218—220; Валентин Степанков и Евгений Лисов, *Кремлевский заговор. Версия следствия* (Москва, 1992), 110—112; *Красное или белое? Драма августа-91. Факты. Гипотезы. Столкновение мнений* (Москва, 1992), 89—92.

2. Степанков и Лисов, *Кремлевский заговор*, 108, 117—121; *Красное или белое*, 95—96; Timothy J. Colton, *Yeltsin: A Life* (New York, 2008), 198.

3. Colton, *Yeltsin*, 198; Евгений Шапошников, *Выбор. Записки главнокомандующего* (Москва, 1993), 18—19; Степанков и Лисов, *Кремлевский заговор*, 109, 123.

4. Валерий Болдин, *Крушение пьедестала. Штрихи к портрету М. С. Горбачева* (Москва, 1995), 19—20; Андрей Грачев, *Горбачев. Человек, который хотел как лучше* (Москва, 2001), 366.

5. Bonnell, Cooper, and Fredin, eds., *Russia at the Barricades*, 42—54, 318—321; Степанков и Лисов, *Кремлевский заговор*, 134—135.

6. Степанков и Лисов, *Кремлевский заговор*, 122—123, 133.

7. Там само, 159—160.

8. Yeltsin, *The Struggle for Russia*, 43—45; Коржаков, *Борис Ельцин*, 84.

9. *Союз можно было сохранить*, 289; Черняев, *Совместный исход*, 941; Коржаков, *Борис Ельцин*, 82; Colton, *Yeltsin*, 147—149, 308—314; Nasir Ghaemi, *A First-Rate Madness: Uncovering the Links between Leadership and Mental Illness* (New York, 2011).

10. Bonnell, Cooper, and Fredin, eds., *Russia at the Barricades*, 172—175; Yeltsin, *The Struggle for Russia*, 77—78; Colton, *Yeltsin*, 200—201; Александр Руцкой, *Кровавая осень* (Москва, 1995).

11. Yeltsin, *The Struggle for Russia*, 80, 83; Коржаков, *Борис Ельцин*, 87—89.

12. Iain Elliot, “On-the-Spot Impressions,” in Victoria E. Bonnell, Ann Cooper, and Gregory Fredin, eds., *Russia at the Barricades: Eyewitness Accounts of the August 1991 Coup* (Armonk, NY, 1994), 293—294; Yeltsin, *The Struggle for Russia*, 85—86; *Красное или белое*, 99; Bonnell, Cooper,

and Fredin, eds., *Russia at the Barricades*, 95—96; Вадим Медведєв, *В команде Горбачева. Взгляд изнутри* (Москва, 1994), 196.

13. American Embassy, Moscow to Secretary of State, Washington, August 19, 1991, “Charge’s Meeting with RSFSR Foreign Minister: Yeltsin’s Next Steps and Letter for President Bush,” Bush Presidential Library, Presidential Records, National Security Council, Nicholas Rostow Series: USSR (Coup), no. 2; “Yeltsin’s Letter to President Bush,” Bush Presidential Library, Presidential Records, National Security Council, Nicholas R. Burns Series, Subject Files: USSR Coup Attempt August 1990 [[sic]], no. 1.

14. Beschloss and Talbott, *At the Highest Levels*, 430—431; Gates, *From the Shadows*, 522; “Reaction to Coup in the Soviet Union,” August 19, 1991, White House Travel: Air Force One Channel, C-SPAN Video Library, www.c-spanvideo.org/program/20711-1.

15. Undated letter from Vice President Yanaev to President Bush, Unofficial Translation, Bush Presidential Library, Presidential Records, National Security Council, Nicholas R. Burns Series, Subject Files: USSR Coup Attempt August 1990 [[sic]], no. 1; Memo from Ed A. Hewett, “Meeting between Ambassador Viktor Komplektov and Robert Gates,” Bush Presidential-Library, Presidential Records, National Security Council, Nicholas R. Burns Series, Subject Files: USSR Coup Attempt August 1990 [[sic]], no. 1; Gates, *From the Shadows*, 522.

16. Gates, *From the Shadows*, 521—522; Minutes of the Deputies Committee Meeting, August 19, 1991, Bush Presidential Library, Presidential Records, National Security Council, Deputies Committee Files, NSC/DC 300, 301; Beschloss and Talbott, *At the Highest Levels*, 432.

17. Gates, *From the Shadows*, 523; “Statement on the Attempted Coup in the Soviet Union”, August 19, 1991, Bush Presidential Library, Public Papers, http://bushlibrary.tamu.edu/research/public_papers.php?id=3316&year=1991&month=8.

18. Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 523.

19. Brent Scowcroft, “Memorandum for the President, Subject: Phone Call to President Boris Yeltsin,” Bush Presidential Library, Presidential Records, National Security Council, Nicholas R. Burns Series, Subject Files: USSR Coup Attempt, August 1990 [[sic]], no. 2; “Phone Call to Boris Yeltsin: Suggested Talking Points,” Bush Presidential Library, Presidential Records, National Security Council, Nicholas R. Burns and Ed A. Hewett Series, USSR Chronological Files: August 1991, no. 1.

20. Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 527—528; “Telecon with President Boris Yeltsin of Republic of Russia, USSR,” August 20, 1991, Bush Presidential Library, Memcons and Telcons, http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-08-19—Yeltsin.pdf; Beschloss and Talbot, *At the Highest Levels*, 433—434.

21. Yeltsin, *The Struggle for Russia*, 80, 83, 87.

22. Коржаков, *Борис Ельцин*, 93—94; Theresa Sabonis-Chafee, “Reflections from the Barricades,” in Victoria E. Bonnell, Ann Cooper, and Gregory Fredin, eds., *Russia at the Barricades: Eyewitness Accounts of the August 1991 Coup* (Armonk, NY, 1994), 242—245.

РОЗДІЛ 6

1. Альфред Кох и Петр Авен, “Андрей Козырев: настоящий камикадзе”, *Forbes*, 28 сентября 2011 г., www.forbes.ru/ekonomika/lyudi/74501-andrei-kozyrev-nastoyashchii-kamikadze; American Consul, Strasbourg to Secretary of State, Washington, “Kozyrev in Strasbourg: Stand for Election or Stand Aside,” August 22, 1991, Bush Presidential Library, Presidential Records, National Security Council, White House Situation Room Files: USSR Part 4 of 4 Moscow Coup Attempt (1991), no. 5.

2. Andrei Kozyrev, “Stand by Us,” *Washington Post*, August 21, 1991.

3. “The President’s Press Conference,” August 20, 1991, Bush Presidential Library, Public Papers, http://bushlibrary.tamu.edu/research/public_papers.php?id=3317&year=1991&month=8; Beschloss and Talbot, *At the Highest Levels*, 433—434.

4. James A. Baker with Thomas M. DeFrank, *The Politics of Diplomacy: Revolution, War and Peace, 1989—1992* (New York, 1995), 520—521.

5. Memo from McKenney Russell, USIA to Robert Gates, White House, “USIA Media Coverage of Gorbachev Ouster,” August 19, 1991; McKenney Russell to Robert Gates, White House, “USIA on Day Two After the Coup,” August 21, 1991; McKenney Russell to Robert Gates, White House, “The Coup’s Third and Last Day on USIA Media,” August 22, 1991, Bush Presidential Library, Presidential Records, National Security Council, Nancy Berg Dyke Series, Subject Files: Soviet Union—Coup—August 1991, Public Diplomacy.

6. Baker, *The Politics of Diplomacy*, 521.

7. Там само, 160—162.

8. Степанков и Лисов, *Кремлевский заговор*, 162—168.

9. Евгений Шапошников, *Записки главнокомандующего* (Москва, 1993), 19, 39.
10. Valerii Kucher, "A Russian Reporter Remembers," in Victoria E. Bonnell, Ann Cooper, and Gregory Fredin, eds., *Russia at the Barricades: Eyewitness Accounts of the August 1991 Coup* (Armonk, NY, 1994), 334; Iain Elliot, "On-the-Spot Impressions," in Bonnell, Cooper, and Fredin, eds., *Russia at the Barricades*, 291; Theresa Sabonis-Chafee, "Reflections from the Barricades," in Bonnell, Cooper, and Fredin, eds., *Russia at the Barricades*, 244—245; Степанков и Лисов, *Кремлевский заговор*, 178.
11. Коржаков, *Борис Ельцин*, 93—94; Michael Hetzer, "Death on the Streets," in Bonnell, Cooper, and Fredin, eds., *Russia at the Barricades*, 253—254.
12. *Красное или белое*, 113—130; John B. Dunlop, "The August 1991 Coup and Its Impact on Soviet Politics," *Journal of Cold War Studies* 5, no. 1 (2003): 94—127 (110—111).
13. Степанков и Лисов, *Кремлевский заговор*, 180—184.
14. Там само, 270—279; Наталья Геворкян, Наталья Тимакова, Андрей Колесников, *От первого лица. Разговоры с Владимиром Путиным* (Москва, 2000). Глава «Демократ»; Masha Gessen, *The Man Without a Face: The Unlikely Rise of Vladimir Putin* (New York, 2013), 108—118.
15. Dunlop, "The August 1991 Coup and Its Impact on Soviet Politics," 111; Степанков и Лисов, *Кремлевский заговор*, 186—187; *Красное или белое*, 251.
16. Коржаков, *Борис Ельцин*, 93—96, 113; Yeltsin, *The Struggle for Russia*, 93.
17. Beschloss and Talbott, *At the Highest Levels*, 434—435; Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 528—530; American Embassy to Secretary of State, "USSR State of Emergency: Situation Report, no. 21, 08:00 [a.m.] local, August 21," Bush Presidential Library, Presidential Records, National Security Council, White House Situation Room Files: USSR Part 3 of 4 Moscow Coup Attempt (1991), no. 11.
18. Seymour M. Hersh, "The Wild East," *Atlantic Monthly*, June 1994.
19. "Telecon with President Boris Yeltsin of the Russian Federation," August 21, 1991, Bush Presidential Library, Memcons and Telcons, [http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-08-21--Yeltsin%20\[1\].pdf](http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-08-21--Yeltsin%20[1].pdf).
20. Baker, *The Politics of Diplomacy*, 522; Шапошников, *Выбор*, 47—50; "Telecon with President Boris Yeltsin of the Russian Federation,"

August 21, 1991, Bush Presidential Library, Memcons and Telcons, [http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-08-21--Yeltsin%20\[\[1\]\].pdf](http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-08-21--Yeltsin%20[[1]].pdf); “Assorted JAB Notes from Events Related to Attempted Coup in USSR, 8/12—8/22,” James A. Baker Papers, box 110, folder 6.

21. Dunlop, “The August 1991 Coup and Its Impact on Soviet Politics,” 111; Степанков и Лисов, *Кремлевский заговор*, 186—187; *Красное или белое*, 251.

22. Gorbachev, *Memoirs*, 632—640; Черняев, *Совместный исход*, 982—983; Степанков и Лисов, *Кремлевский заговор*, 205—207; *Красное или белое*, 141—142; Dunlop, “The August 1991 Coup and Its Impact on Soviet Politics”.

23. Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 531—532; “Telecon with President Mikhail Gorbachev of the USSR,” August 21, 2011, Bush Presidential Library, Memcons and Telcons, http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-08-21—Gorbachev.pdf; Черняев, *Совместный исход*, 983; “Exchange with Reporters in Kennebunkport, Maine, on the Attempted Coup in the Soviet Union,” August 21, 1991, Bush Presidential Library, Public Papers, http://bushlibrary.tamu.edu/research/public_papers.php?id=3322&year=1991&month=8.

24. Yeltsin, *The Struggle for Russia*, 101; Palazhchenko, *My Years*, 311—312; Черняев, *Совместный исход*, 983.

25. Степанков и Лисов, *Кремлевский заговор*, 208—210, 213—217, 297.

РОЗДІЛ 7

1. “Пресс-конференция президента СССР”, *Правда*, 23 августа 1991 г.

2. “Возвращение президента СССР”, *Правда*, 23 августа 1991 г.

3. Черняев, *Совместный исход*, 984; Remnick, *Lenin’s Tomb*, 494—495; Michael Dobbs, *Down with Big Brother: The Fall of the Soviet Empire* (New York, 1997), 411.

4. В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985—1991) (Москва, 2000), 497—498; Вадим Медведев, *В команде Горбачева. Взгляд изнутри* (Москва, 1994), с. 199—200; Gorbachev, *Memoirs*, 641.

5. “Пресс-конференция президента СССР”, *Правда*, 23 августа 1991 г.; В Политбюро ЦК КПСС, 497—498.

6. “Российский триколор как символ августа 1991 г.”, *Радио Свобода*, 21 августа 2009 г., www.svobodanews.ru/content/article/1804909.html; Yeltsin, *The Struggle for Russia*, 106—109.

7. *Известия*, 23 августа 1991 г.; *Распад СССР: Документы и факты*, т. 1, 841—843, 847—849; Медведев, *В команде Горбачева*, 199—200.
8. Yeltsin, *The Struggle for Russia*, 106—109; Коржаков, *Борис Ельцин*, 115—117; Шапошников, *Выбор*, 62—65.
9. Yeltsin, *The Struggle for Russia*, 106.
10. Опрос. “Улица” о М. Горбачеве, *Аргументы и факты*. 23 августа 1991 г.; Gorbachev, *Memoirs*, 642.
11. Gorbachev, *Memoirs*, 644—645.
12. *В Политбюро ЦК КПСС*, 697—698.
13. Collins to the Secretary of State, “Communist Monuments Coming Down. Lenin May Be Evicted from Mausoleum,” August 26, 1991, 2, Bush Presidential Library, Presidential Records, National Security Council, White House Situation Room Files: USSR Part 4 of 4 Moscow Coup Attempt (1991), no. 9.
14. Шапошников, *Выбор*, 63.
15. Коржаков, *Борис Ельцин*, 116—117; Евгений Савостьянов, “В августе 91-го”, www.savostyanov.ru/index_6.html; Dobbs, *Down with Big Brother*, 411—417; Yeltsin, *The Struggle for Russia*, 100; Remnick, *Lenin’s Tomb*, 493—494.
16. “Gorbachev’s Speech to Russians: A Major Regrouping of Political Forces,” *New York Times*, 6—7; Remnick, *Lenin’s Tomb*, 494—495.
17. Gorbachev, *Memoirs*, 644; “Gorbachev’s Speech to Russians”, 7; Авен и Кох, “Ельцин служил нам!”.
18. Там само; Gorbachev, *Memoirs*, 644.
19. Beschloss and Talbott, *At the Highest Levels*, 438.
20. Memorandum of telephone conversation with Boris Yeltsin, August 21, 1991, Bush Presidential Library, Memcons and Telcons, [http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-08-21—Yeltsin%20\[2\].pdf](http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-08-21—Yeltsin%20[2].pdf).
21. American Consul to the Secretary of State, “Kozyrev in Strasbourg: Stand for Election or Stand Aside,” August 21, 1991.
22. *Красное или белое*, 116—117.
23. *Распад СССР: Документы и факты*, т. 1, 853—856; *В Политбюро ЦК КПСС*, 699—701; Медведев, *В команде Горбачева*, 201—202; Gorbachev, *Memoirs*, 643—645.
24. Черняев, *Совместный исход*, 967—968; “ЦК КПСС Об ориентировке для партийных комитетов по закону РСФСР “О милиции”, 4 июня 1991 г.”, РГАНИ, ф. 89, оп. 11, д. 90; “Информация о деятельности партийных организаций Компартии РСФСР”, РГАНИ, ф. 89, оп. 23, д. 8.

25. Степанков и Лисов, *Кремлевский заговор*, 236—254; “Пуго, Борис Карлович”, http://www.biografija.ru/show_bio.aspx?id=109919.

26. Медведев, *В команде Горбачева*, 198; А. Куценко, *Маршалы и адмиралы флота Советского Союза* (Київ, 2007), 18—21.

27. “Soviet Turmoil. New Suicide: Budget Director,” *New York Times*, August 27, 1991; Dobbs, *Down with Big Brother*, 420—421; Степанков и Лисов, *Кремлевский заговор*, 233—236; *Распад СССР*, 85—87; Stephen Kotkin, *Armageddon Averted: The Soviet Collapse, 1970—2000* (Oxford, 2001), 113—117.

РОЗДІЛ 8

1. Федір Турченко, *ГКЧП і проголошення незалежності України: погляд із Запоріжжя* (Запоріжжя, 2011), 108—111.

2. Інтерв'ю з Джоном Степанчуком, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988—1991*, касета 3, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/315/>.

3. Інтерв'ю з Леонідом Кравчуком, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988—1991*, касета 8, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/>; Василь Туглук, “День, що змінив хід історії”, *Урядовий кур'єр*, 23 серпня 2011 р.

4. Сергій Рахманін, “Борис Шариков: «Те, що ГКЧП провалився, я відчув, коли побачив прес-конференцію членів комітету»”, *Дзеркало тижня*, 18 серпня 2001 р.

5. Юрій Шаповал, “Як гекачепісти країну з кризи виводили”, *Дзеркало тижня*, 19 серпня 2001 р.; Рахманін, “Борис Шариков”; Інтерв'ю з Леонідом Кравчуком, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988—1991*, касета 8, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510/>; Леонід Кравчук, *Маємо те, що маємо. Спогади і роздуми* (Київ, 2002), 94—98; Інтерв'ю з Валентином Варенниковим, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988—1991*, касета 2, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/401/>.

6. Інтерв'ю автора з Леонідом Кравчуком. Київ, 1 вересня 2011 р.; Кравчук, *Маємо те, що маємо*, 99.

7. Дмитро Киянський, “Академік, віце-прем'єр, дипломат”, *Дзеркало тижня*, 2 лютого 2002 р.; Євген Марчук, “Якби я чисто шизофренічно захотів зробити ГКЧП”, *Історична правда*, 12 серпня 2011 р., <http://www.istpravda.com.ua/digest/2011/08/12/51759>.

8. Інтерв'ю з Георгієм Крючковим, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988—1991*, касета 4, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/516/>; “Из шифротелеграммы ЦК Компартии Украины”, *Независимость Украины. Хроника*, <http://usenet.su/showthread.php/222481-5-5>.

9. Інтерв'ю з Адамом Мартинюком, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988—1991*, касета 4, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/603/>; “З виступу Голови Верховної Ради УРСР Л. М. Кравчука по українському телебаченню. 19 серпня 1991 р.”, *Независимость Украины. Хроника*; US Embassy in Moscow to Secretary of State, August 23, 1991, “Reaction in Ukraine to the Coup in Moscow,” 2, Bush Presidential Library, Presidential Records, National Security Council, White House Situation Room Files: USSR Part 4 of 4 Moscow Coup Attempt (1991), no. 5.

10. Програма *Время*, 19 серпня 1991 р., www.youtube.com/watch?v=HY5wf-ywETE; Roman Solchanyk, “Kravchuk and the Coup,” *Ukrainian Weekly*, September 1, 1991, 2, 10.

11. Турченко, *ГКЧП*, 9—54; Serhii Plokhly, *Ukraine and Russia: Representations of the Past* (Toronto, 2008), 165—181; козацький марш 1990 р. і музичний фестиваль «Червона рута» 1991 р. можна побачити на відеозаписі: SichCentr 7, “Козацька хода на фестиваль у Запоріжжі”, http://youtu.be/Ex_cFOqEvoQ.

12. US Embassy in Moscow to Secretary of State, August 23, 1991, “Reaction in Ukraine to the Coup in Moscow,” 3.

13. Masha Gessen, *The Man Without a Face: The Unlikely Rise of Vladimir Putin* (New York, 2013), 108—118.

14. Інтерв'ю з Володимиром Гриньовим, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988—1991*, касета 3, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/239/>; US Embassy in Moscow to Secretary of State, August 23, 1991, “Reaction in Ukraine to the Coup in Moscow,” 3.

15. “General Strike Planned by Democratic Groups,” *Ukrainian Weekly*, August 25, 1991, 1, 13; Marta Kolomayets, “What the Coup Meant for Ukraine,” *Ukrainian Weekly*, August 25, 1991, 1, 10; Solchanyk, “Kravchuk and the Coup,” 10.

16. Yeltsin, *The Struggle for Russia*, 66; Інтерв'ю з Володимиром Філенком, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988—1991*, касета 4, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/438/>; Інтерв'ю з Русланом Хасбулатовим, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988—1991*, касети 1—2; Інтерв'ю з Миколою

Багровим, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988—1991*, касета 3, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/372>; “Telecon with President Boris Yeltsin of the Russian Federation,” August 21, 1991, Bush Presidential Library, Memcons and Telcons, [http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-08-21--Yeltsin%20\[\[1\]\].pdf](http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-08-21--Yeltsin%20[[1]].pdf); Ларучак, “Kravchuk Criticized,” 2.

17. Ларучак, “Kravchuk Criticized,” 4; Solchanyk, “Kravchuk and the Coup,” 10.

18. Шапошников, *Выбор*, 63—64.

19. “Совещание с руководителями республик”, *Известия*, 24 августа 1991 г.; *Союз можно было сохранить*, 308—309.

20. *Союз можно было сохранить*, 309; Інтерв’ю автора з Леонідом Кравчуком, 1 вересня 2011 р.; “Gorbachev’s Speech to Russians: A Major Regrouping of Political Forces,” *New York Times*, August 21, 1991; Руслан Кавачук, Оксана Перевозная, “Витольд Фокин: “Люди могут выйти на майдан””, *Gazeta.ua*, 4 лютого 2009 р.

21. Вахтанг Кіпіані та Володимир Федорин, Кравчук: “Щербицкий сказал: “Какой дурак придумал слово перестройка?..”” *Історична правда*, 10 вересня 2011 р., www.istpravda.com.ua/articles/2011/09/10/53558; Володимир Пилипчук, “Під час ГКЧП у Кравчука були в запасі шапки з червоними зірками і тризубом”, *Gazeta.ua*, 19 серпня 2011 р., https://gazeta.ua/ru/articles/pilipchuk-volodymyr/_pid-chas-gkcp-u-kravchuka-buli-v-zapasi-shapki-z-chervonimi-zirkami-j-trizubom/395808.

22. Solchanyk, “Kravchuk and the Coup”; інтерв’ю з Джоном Степанчуком, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988—1991*, касета 3, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/315>; Туглук, “День, що змінив хід історії”.

23. Solchanyk, “Kravchuk and the Coup”; Chrystyna Lapychak, “Ukraine, Russia Sign Interim Bilateral Pact,” *Ukrainian Weekly*, September 1, 1991, 9; Туглук, “День, що змінив хід історії”; інтерв’ю з Володимиром Яворівським. *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988—1991*, касета 5, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/382/>.

24. “The Question for Mr. President from Narodna Rada (the ‘People’s Council’)”; George Bush to Ed Hewett (Aboard AF I), August 1, 1991; George Bush to Lukianenko (draft letter, no date), Bush Presidential Library, Presidential Records, National Security Council, Nicholas R. Burns and Ed A. Hewett Series, USSR Chronological Files: August 1991, no. 2.

25. Інтерв'ю з Левком Лук'яненком, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988—1991*, касета 4, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/541>.

26. Інтерв'ю з Володимиром Гриньовим, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988—1991*, касета 3, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/239/>; інтерв'ю з Володимиром Яворівським, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988—1991*, касета 5, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/382/>.

27. Lapuchak, “Ukraine, Russia Sign Interim Bilateral Pact”, 9; Туглук, “День, що змінив хід історії”.

28. Інтерв'ю з Леонідом Кравчуком, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988—1991*, касета 8, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510>; Кравчук, *Маємо те, що маємо*, 101.

29. Інтерв'ю з Богданом Гаврилишиним, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988—1991*, касета 3, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/189/>; інтерв'ю з Дмитром Павличком, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988—1991*, касета 4. <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/497/>.

30. “Акт проголошення незалежності України”, офіційний вебсайт Верховної Ради України, http://gska2.rada.gov.ua/site/postanova/akt_nz.htm.

31. Кравчук, *Маємо те, що маємо*, 102—103; інтерв'ю з Джоном Степанчуком, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988—1991*, касета 3.

32. Турченко, *ГКЧП*, 111—112; Кравчук, *Маємо те, що маємо*, 102—104.

РОЗДІЛ 9

1. Вера Кузнецова, “Украина”, *Независимая газета*, 29 августа 1991 г.

2. “Союз распадается под перебранку депутатов”, *Известия*, 28 августа 1991 г.; С. Чугаев и В. Щепоркин, “Правительство уволено, парламент продолжает работать”, *Известия*, 29 августа 1991 г.; Roman Solchanyk, “Ukraine and Russia: Relations Before and After the Failed Coup,” *Ukrainian Weekly*, September 29, 1991, 9.

3. “Gorbachev’s Speech to the Russians,” *New York Times*, August 24, 1991; Roman Szporluk, *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union* (Stanford, CA, 2000), 183—228.

4. *Союз можно было сохранить*, 310—317.

5. Там само, 317—319.

6. Matlock, *Autopsy on an Empire*, 451.

7. Інтерв'ю автора з Юрієм Щербаком, Рим, 19 червня 2012 р.; Bill Keller, "A Collapsing Empire," *New York Times*, August 27, 1991; Francis X. Clines, "A New Vote Promised. President, in Address to Parliament, Accepts Blame for Coup," *New York Times*, August 27, 1991; Solchanyk, "Ukraine and Russia," 9; *Союз можно было сохранить*, 314—315.

8. Павел Вошанов, "Как я объявлял войну Украине", *Новая газета*, 23 октября 2003 г.

9. "Заявление пресс-секретаря Президента РСФСР", *Российская газета*, 27 августа 1991 г.; Вошанов, "Как я объявлял войну Украине".

10. L. Barrington, "Russian Speakers in Ukraine and Kazakhstan: 'Nationality,' 'Population' or Neither?" *Post-Soviet Affairs* 17, no. 2 (2001): 129—158; A. M. Khazanov, *After the USSR: Ethnicity, Nationalism and Policies in the Commonwealth of Independent States* (Madison, WI, 1995); N. J. Melvin, "The Russians: Diaspora and the End of Empire," in *Nations Abroad: Diaspora Politics and International Relations in the Former Soviet Union*, ed. C. King and N. Melvin (Boulder, CO, 1998): 27—58; Taras Kuzio, "Russians and Russophones in the Former USSR and Serbs in Yugoslavia: A Comparative Study of Passivity and Mobilization," *East European Perspectives* 5, no. 13 (June 25, 2003).

11. Solchanyk, "Ukraine and Russia", 9; *Союз можно было сохранить*, 315—316.

12. Из заявления группы "Независимая гражданская инициатива", *Независимая газета*, 3 сентября 1991 г. Пор.: *Союз можно было сохранить*, 285—288.

13. Виталий Портников, "Украина не имеет претензий к России. Реакция на заявление пресс-секретаря президента РСФСР", *Независимая газета*, 29 августа 1991 г.; Solchanyk, "Ukraine and Russia", 9.

14. Вошанов, "Как я объявлял войну Украине"; Виталий Червошенко, "Независимость: как это было": Интервью с Юрием Щербаком, *vovremia.info*, 24 августа 2007 г., <http://vovremya.info/art/118/882352.html>; інтерв'ю автора з Юрієм Щербаком, Рим, 19 червня 2012 р.

15. С. Цекора, "Россия и Украина договорились", *Известия*, 29 августа 1991 г.

16. Інтерв'ю автора з Юрієм Щербаком, Рим, 19 червня 2012 р.; Надежда Калинина, "Сергей Станкевич: "Нет никаких оснований считать путч опереткой"", *Русский курьер*, 14 августа 2006 г.

17. Цекора, “Россия и Украина договорились”; Калинина, “Сергей Станкевич”; Solchanyk, “Ukraine and Russia”, 11.

18. *Казахстанская правда*, 30 августа 1991 г.; В. Ардаев, “Казахстан и Россия: согласие подтверждено”, *Известия*, 30 августа 1991 г.

19. Олег Мороз, “За рюмкой ключевые вопросы не решались”: Интервью с Егором Гайдаром, *Newsland*, 2 мая 2011 г. www.newsland.ru/news/detail/id/690529.

20. Павел Фельгенгауэр, “Новая форма военно-экономического союза “14+1”, где 1 — это Россия”, *Независимая газета*, 29 августа 1991 г.; Лиана Минасян, “Центр умер. Да здравствует центр”, *Независимая газета*, 29 августа 1991 г.; Александр Гагуа, “Мы переоцениваем наших партнеров”, *Независимая газета*, 29 августа 1991 г.; Василий Селюнин, “Если распад неизбежен, его надо хорошо организовать”, *Известия*, 29 августа 1991 г.; О. Г. Румянцев, “Не заболтать бы победу”, *Известия*, 30 августа 1991 г.

21. И. Литвинова, “Борис Ельцин прибыл в Латвию. В Риге открыто первое посольство”, *Известия*, 30 августа 1991 г.; Коржаков, *Борис Ельцин*, 123—124.

22. *Союз можно было сохранить*, 315; Медведев, *В команде Горбачева*, 202; Serge Schmemmann, “Plea for Survival,” *New York Times*, August 29, 1991; *Распад СССР: Документы и факты*, т. 1, 863; Чугаев, Щепоркин, “Правительство уволено”, 4.

23. Gorbachev, *Memoirs*, 649—651; Yeltsin, *The Struggle for Russia*, 108; *Союз можно было сохранить*, 317—319.

24. Медведев, *В команде Горбачева*, 205.

25. *Из истории создания Конституции Российской Федерации. Конституционная комиссия. Стенограммы, материалы, документы (1990—1993)*, под ред. О. Румянцева, в 6 т., т. 2: 1991 (Москва, 2008), 814—815; Yeltsin, *The Struggle for Russia*, 109, пор.: Gorbachev, *Memoirs*, 647—651.

26. *Распад СССР*, 916—920; Yeltsin, *The Struggle for Russia*, 109; “Блиц-интервью. Тер-Петросян, председатель Верховного Совета Армении”, *Аргументы и факты*, 29 августа 1991 г.

27. *Распад СССР*, 920—921; Коржаков, *Борис Ельцин*, 118—119, 125.

28. Bob Strauss to Secretary of State, “My Meeting with Boris Yeltsin,” August 24, 1991, 1—3, Bush Presidential Library, Presidential Records, National Security Council, White House Situation Room Files: USSR Part 4 of 4 Moscow Coup Attempt (1991), no. 6.

РОЗДІЛ 10

1. Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 539.

2. Там само; Joe Hyams, *Flight of the Avenger: George Bush at War* (New York, 1991); Webster Griffin Tarpley and Anton Chaitkin, *George Bush: An Unauthorized Biography* (Joshua Tree, CA, 2004), 101—114.

3. Anatol Lieven, *The Baltic Revolution: Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence* (New Haven, CT, 1994), 82—85, 204—254, 374—384.

4. Інтерв'ю автора з Ніколасом Бернсом, Гарвардський університет, 15 червня 2012 р.

5. Secstate to Amembassy Bucharest, March 22, 1991, Subject: CSCE: Handling Moldova in CSCE, Bush Presidential Library, Presidential Records, National Security Council, Nicholas R. Burns and Ed A. Hewett Series, Russia Subject Files: 4.3.0—US Relations with Russia, Policy on the Debate over the Union; Nicholas Burns to Ed Hewett, “Response to the Soviet Embassy on the USSR Borders,” April 1, 1991, Там само; George Bush to Mikhail Gorbachev, draft of August 27, 1991, Bush Presidential Library, Presidential Records, National Security Council, Nicholas R. Burns and Ed A. Hewett Series, USSR Chronological Files: August 1991, no. 1.

6. James A. Baker with Thomas M. DeFrank, *The Politics of Diplomacy: Revolution, War and Peace 1989—1992* (New York, 1995), 238; доповідь Джека Метлока в Девісівському центрі російських та євразійських досліджень, Гарвардський університет, 25 жовтня 2011 р.

7. George H. W. Bush to Mikhail Gorbachev, January 23, 1991, James A. Baker Papers, box 109, folder 9; Matlock, *Autopsy on an Empire*, 469—473.

8. Edward W. Walker, *Dissolution: Sovereignty and the Breakup of the Soviet Union* (Lanham, MD, 2003), 55—178; *Распад СССР: Документы и факты*, т. 1, 265—635.

9. Інтерв'ю автора з Томасом Саймонсом, 13 травня 2013 р.; George H. W. Bush to Mikhail Gorbachev, January 23, 1991; Robert M. Gates, *From the Shadows: The Ultimate Insider's Story of Five Presidents and How they Won the Cold War* (New York, 1996), 528—529.

10. Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 207, 223; Olgerts Pavlovskis, Chairman of Joint Baltic American National Committee to President Bush, June 13, 1991, Bush Presidential Library, Presidential Records, White House Office of Records Management, Subject Files, General:

Economic Summit, London, England, 7/15-17/91; Benjamin L. Cardin and 44 other members of the US Congress to President Bush, July 26, 1991, там само; Letter from the leadership of the Commission on Security and Cooperation in Europe, signed by Senator Alfonse DAMato and others, to President Bush, July 26, 1991, там само; “Points to Be Made for Meeting with President Boris Yeltsin.” [July 1991.], Bush Presidential Library, Presidential Records, National Security Council, Nicholas R. Burns Series, Subject Files: POTUS Trip to Moscow and Kiev, July 27—August 1, 1991, no. 1; “Points to Be Made for Meeting with Chairman Leonid Kravchuk.” [July 1991.], там само, no. 3.

11. Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 533—534; Amembassy Moscow, to Secstate, Washington August 25, 1991. Subject: Baltic Independence Initiative: Letter from Lithuanian President Landsbergis to the President, 1—2, Bush Presidential Library, Presidential Records, National Security Council, White House Situation Room Files: USSR Part 4 of 4 Moscow Coup Attempt (1991), no. 7; Amembassy Moscow, to Secstate, Washington August 26, 1991. Subject: USSR Supreme Soviet Special Session Begins with Endless Procedural Wrangling, там само, Situation Room Files: USSR Part 4 of 4 Moscow Coup Attempt (1991), no. 9.

12. Slade Gorton to George H. W Bush, August 23, 1991, Bush Presidential Library, Presidential Records, White House Office of Records Management, Subject Files, General: Russia; Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 538—539.

13. Memorandum of telephone conversation, Bush and Vytautas Landsbergis, August 31, 1991, Bush Presidential Library, Memcons and Telcons. http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-08-31—Landsbergis.pdf; Bush and Arnold Ruutel, September 2, 1991, там само, http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-09-02—Ruutel.pdf; Bush and Anatolii Gorbunovs, September 2, 1991, там само, 9780465056965-text.indd 437 1/7/14 9:39 AM http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-09-02—Gorbunovs.pdf; George Bush to Vytautas Landsbergis, August 31, 1991, Bush Presidential Library, Presidential Records, National Security Council, Jane Hall Series, Soviet Union, 1991; Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 539.

14. Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 540; Baker, *The Politics of Diplomacy*, 526.

15. Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 540—541; Beschloss and Talbott, *At the Highest Levels*, 441, 444—445.

16. Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 541—542.
17. Baker, *The Politics of Diplomacy*, 624—636; Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 541—542; Dick Cheney with Liz Cheney, *In My Time: A Personal and Political Memoir* (New York, 2011), 231—232.
18. Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 541—542.
19. Baker, *The Politics of Diplomacy*, 526—527; Gates, *From the Shadows*, 85—96; Gorbachev, *Memoirs*, 661—662; Vladislav M. Zubok, *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev* (Chapel Hill, NC, 2007), 254—264; Anatoly Adamishin and Richard Schifter, *Human Rights, Perestroika and the End of the Cold War* (Washington, D.C., 2009).
20. Baker, *The Politics of Diplomacy*, 526—529; Boris Pankin, *The Last Hundred Days of the Soviet Union* (London, 1996), 115—122; JAB exchange of notes w/Strauss re: meetings w/Gorbachev/Yeltsin in Moscow 9/11/91, James A. Baker Papers, box 110, folder 7.
21. Pankin, *The Last Hundred Days*, 53, 71, 106; Zubok, *A Failed Empire*, 140; Eric Shiraev and Vladislav Zubok, *Anti-Americanism in Russia: From Stalin to Putin* (New York, 2000).
22. Pankin, *The Last Hundred Days*, 104—105, 113.
23. Baker, *The Politics of Diplomacy*, 526—539.
24. Там само, 532—533; Черняев, *Совместный исход*, 928.
25. Khristina Lew, “Ukrainians Demonstrate Across United States. 5000 rally Across from White House,” *Ukrainian Weekly*, September 29, 1991, 1; Marta Kolomayets, “Delegation Representing Free Ukraine Arrives in US. Kravchuk Meets with Bush, Addresses UN Assembly,” *Ukrainian Weekly*, October 6, 1991, 1.
26. “Meeting with Leonid Kravchuk, Ukrainian Supreme Soviet Chairman,” September 25, 1991, Bush Presidential Library, Memcons and Telcons, http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-09-25—Kravchuk.pdf; “Meeting with Soviet Foreign Minister Boris Pankin During the UNGA,” September 24, 1991, Bush Presidential Library, Memcons and Telcons, http://bush.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-09-24—Pankin.pdf; Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 543; Marta Kolomayets, “Kravchuk Delegation in US Capital Emphasizes Ukraine’s Independence,” *Ukrainian Weekly*, October 6, 1991, 1; інтерв’ю автора з Леонідом Кравчуком, Київ, 1 вересня 2011 р.; Анатолій Зленко, *Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін* (Харків, 2003), 239—240.
27. Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 544—545; Telcon with secretary-general of NATO Manfred Woerner, September 27, 1991, Bush

Presidential Library, Memcons and Telcons, http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-09-27—Woerner.pdf.

28. “Address to the Nation on Reducing United States and Soviet Nuclear Weapons,” September 27, 1991, Bush Presidential Library, Public Papers, http://bushlibrary.tamu.edu/research/public_papers.php?id=3438&year=1991&month=9; Telcon with Mikhail Gorbachev, president of the USSR, September 27, 1991, Bush Presidential Library, Memcons and Telcons, http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-09-27—Gorbachev.pdf.

29. Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 544—545, 547; Черняев, *Совместный исход*, 990; Pankin, *The Last Hundred Days*, 107; “Telecon with Mikhail Gorbachev, President of the Union of Soviet Socialist Republics,” October 5, 1991. Bush Presidential Library, Memcons and Telcons, http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-10-05—Gorbachev.pdf.

30. Gates, *From the Shadows*, 530.

РОЗДІЛ 11

1. “Telecon with Boris Yeltsin, President of the Russian Republic,” Bush Presidential Library, Memcons and Telcons, http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-09-25—Yeltsin.pdf; інтерв’ю автора з Ніколасом Бернсом, Гарвардський університет, 15 червня 2012 р.

2. “Миротворческая миссия Ельцина и Назарбаева завершилась. Подписано пятистороннее коммюнике”, *Независимая газета*, 25 сентября 1991 г.; Colton, *Yeltsin*, 223; Черняев, *Совместный исход*, 997.

3. Colton, *Yeltsin*, 223; Авен и Кох, “Ельцин служил нам!”, интервью с Геннадием Бурбулисом, *Forbes* (русское издание), 22 июля 2010 г., <http://www.forbes.ru/ekonomika/vlast/53407-eltsin-sluzhil-nam>.

4. Yegor Gaidar, *Collapse of an Empire: Lessons for Modern Russia* (Washington, D.C., 2007), 228—229.

5. “Силаев против Силаева”, *Известия*, 25 сентября 1991 г.; “Беседа главного редактора Валентина Логунова с членом Госсовета Российской Федерации Михаилом Полтораниным”, *Российская газета*, 26 сентября 1991 г.; “Силаев вышел из кабинета”, *Московские новости*, 29 сентября 1991 г.

6. Vaquer, *The Politics of Diplomacy*, 538—539; Сергей Станкевич, “Я думаю, Ельцин должен просто выбрать”, *Московские новости*, 29 сентября 1991 г.

7. John Dunlop, *The Rise of Russia and the Fall of the Soviet Empire* (Princeton, NJ, 1995), 261—464; *Союз можно было сохранить*, 328; Авен и Кох, “Ельцин служил нам!”.

8. Егор Гайдар, *Дни поражений и побед* (Москва, 1997). 1—259; Медведев, *В команде Горбачева*, 219.

9. Гайдар, *Дни поражений и побед*, 253.

10. Там само, 256—259, 261—264.

11. Авен и Кох, “Ельцин служил нам!”.

12. Там само; Михаил Горбачев, *Понять перестройку* (Москва, 2006), 347.

13. Георгий Шахназаров, *Цена свободы. Реформация Горбачева глазами его помощника* (Москва, 1993), 281—282; *Союз можно было сохранить*, 323—324.

14. Шахназаров, *Цена свободы*, 284—285.

15. *Союз можно было сохранить*, 327—328; “Премьер не согласился с экономической политикой СССР”, *Курс*, 15 декабря 2011 г., <http://www.kurs.ru/15/8946>.

16. Черняев, *Совместный исход*, 992.

17. *Союз можно было сохранить*, 323—324, 329.

18. Шахназаров, *Цена свободы*, 287—289; Борис Ельцин, “Замечания по проекту Союзного договора от 25 октября 1991 г.”, Архив Горбачев-фонда, ф. 5, № 3730.01.

19. Черняев, *Совместный исход*, 997; *Союз можно было сохранить*, 332—333; Медведев, *В команде Горбачева*, 217—218.

20. Черняев, *Совместный исход*, 997.

21. Там само, 997; Pankin, *The Last Hundred Days*, 244.

22. “Telecon with Boris Yeltsin, President of the Republic of Russia,” October 8, 1991. Bush Presidential Library, Memcons and Telcons. http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-10-08—Yeltsin.pdf.

23. Черняев, *Совместный исход*, 997; Медведев, *В команде Горбачева*, 218; *Союз можно было сохранить*, 330—353.

24. *Союз можно было сохранить*, 334, 353—354; Walker, *Dissolution*, 147; Dunlop, *The Rise of Russia*, 267.

25. Гайдар, *Дни поражений и побед*, 105.

26. Там само, 104—105; Авен и Кох, “Ельцин служил нам!”.

27. Yeltsin, *The Struggle for Russia*, 124—126.

28. Авен и Кох, “Ельцин служил нам!”.

29. *Союз можно было сохранить*, 353—354.

30. “Telecon with Boris Yeltsin, President of the Republic of Russia,” October 25, 1991. Bush Presidential Library, Memcons and Telcons, http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-10-25—Yeltsin.pdf.

31. Борис Ельцин, “Обращение Президента России к народам России, к Съезду народных депутатов Российской Федерации”, *Российская газета*, 29 октября 1991 г.

32. “Мы боялись шоковой терапии, а пришли к шоковой хирургии”, *Известия*, 29 октября 1991 г.; “Самый популярный президент наконец-то готов к самым непопулярным мерам. Группу камикадзе возглавит Ельцин”, *Независимая газета*, 29 октября 1991 г.; “Российская программа реформ: реакция в республиках не однозначна”, *Известия*, 30 октября 1991 г.

РОЗДІЛ 12

1. Baker, *The Politics of Diplomacy*, 515; Gregory Harms and Todd M. Ferry, *The Palestine-Israel Conflict: A Basic Introduction*, 2nd ed. (London, 2008), 141—158; “The Madrid Peace Conference,” *Journal of Palestine Studies* 21, no. 2 (Winter 1992): 117—149.

2. “Charter of Paris for a New Europe,” www.osce.org/mc/39516; Mary Elise Sarotte, *1989: The Struggle to Create Post-Cold War Europe* (Princeton, NJ, 2009).

3. Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 407—410; Baker, *The Politics of Diplomacy*, 286—287, 316—317, 400—410; George Herring, *From Colony to Superpower: U.S. Foreign Relations Since 1776* (New York, 2008), 908—912.

4. Boris Pankin, *The Last Hundred Days of the Soviet Union* (London, 1996), 195—223; Memorandum of Conversation, Meeting with Emir of Bahrain, October 15, 1991, Bush Presidential Library, Memcons and Telcons, [http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-10-15—Isa%20\[\[2\]\].pdf](http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-10-15—Isa%20[[2]].pdf); “Talking Points for Syria,” September 19, 1991, 1, Bush Presidential Library, Presidential Records, National Security Files, Edmund J. Hull Series, Subject Files.

5. Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 410, 548; Wilson D. Miscamble, *From Roosevelt to Truman: Potsdam, Hiroshima and the Cold War* (Cambridge, 2007), 203—204.

6. Pankin, *The Last Hundred Days*, 230; “The President’s Press Conference with President Gorbachev of the Soviet Union in Madrid, Spain,”

October 29, 1991, Bush Presidential Library, Public Papers, http://bushlibrary.tamu.edu/research/public_papers.php?id=3563&year=1991&month=10.

7. Черняев, *Совместный исход*, 995–996, 1004; Pankin, *The Last Hundred Days*, 230–232.

8. Gorbachev, *Memoirs*, 663; “Telcon with Prime Minister Felipe Gonzalez of Spain,” August 19, 1991, Bush Presidential Library, Memcons and Telcons, http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-08-19—Gonzalez.pdf.

9. Andrew Rosenthal, “Uncertainty on Gorbachev Gives New Twist to Meeting with Bush,” *New York Times*, October 28, 1991; Т. Колесниченко, В. Волков, “Мадридский марафон”, *Правда*, 29 октября 1991 г.; Alan Cowell, “The Middle East Talks: Bush and Gorbachev in Spain: Let the Talks Begin,” *New York Times*, October 30, 1991.

10. Luncheon Meeting with President Gorbachev, October 29, 1991, 12:30–1:15 p.m., Bush Presidential Library, Memcons and Telcons, [http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-10-29—Gorbachev%20\[\[1\]\].pdf](http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-10-29—Gorbachev%20[[1]].pdf); Pankin, *The Last Hundred Days*, 232.

11. Meeting with President Gorbachev of the USSR, October 29, 1991, 1:20–2:45 p.m., Bush Presidential Library, Memcons and Telcons, [http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-10-29—Gorbachev%20\[2\].pdf](http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-10-29—Gorbachev%20[2].pdf); Черняев, *Совместный исход*, 1004–1008, 1012, 1016; *Союз можно было сохранить*, 356–358; Gorbachev, *Memoirs*, 664–665.

12. Черняев, *Совместный исход*, 1008–1009; Pavel Palazhchenko, *My Years with Gorbachev and Shevardnadze: The Memoir of a Soviet Interpreter* (University Park, PA, 1997), 339–341; Pankin, *The Last Hundred Days*, 234; Там само, 232.

13. Amembassy Moscow to Secstate Washington DC, Subject: Clarification of Monday’s Speech by Yeltsin, October 26, 1991, 1–7, Bush Presidential Library, Presidential Records, National Security Council, White House Situation Room Files: USSR Part 3 of 4 Moscow Coup Attempt (1991), no. 14.

14. Pankin, *The Last Hundred Days*, 224–235.

15. Middle East Peace Conference, 1988–1991, James A. Baker Papers, box 106, folder 7.

16. *Союз можно было сохранить*, 358–362; Pankin, *The Last Hundred Days*, 234; Gorbachev, *Memoirs*, 664–665; Черняев, *Совместный исход*, 1008–1010; Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 549–550.

17. Черняев, *Совместный исход*, 985, 1009–1014; *Союз можно было сохранить*, 362–365.

18. Черняев, *Совместный исход*, 1012; Palazhchenko, *My Years*, 339–344.

19. Черняев, *Совместный исход*, 1014—1016.
20. *Союз можно было сохранить*, 367—372; Pankin, *The Last Hundred Days*, 249.
21. Pankin, *The Last Hundred Days*, 236, 248—249; Baker, *The Politics of Diplomacy*, 559; *Союз можно было сохранить*, 365—372.
22. Черняев, *Совместный исход*, 1017—1018.
23. John B. Dunlop, *Russia Confronts Chechnya: Roots of a Separatist Conflict* (Cambridge, 1998), 1—84.
24. “Всесоюзная перепись населения 1989 г. Национальный состав по республикам СССР”, *Demoskop Weekly*, http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php.
25. *Чечня в пламени сепаратизма*, сост. А. Сурков (Саратов, 1997), 65.
26. Там само, 62—66; Dunlop, *Russia Confronts Chechnya*, 100—115.
27. Dunlop, *Russia Confronts Chechnya*, 115—117.
28. *Чечня в пламени сепаратизма*, 77—80; Dunlop, *Russia Confronts Chechnya*, 115—117, 121.
29. *Чечня в пламени сепаратизма*, 73—74, 77.
30. Dunlop, *Russia Confronts Chechnya*, 117—120; *Распад СССР: Документы и факты*, т. 1, 965; Черняев, *Совместный исход*, 1018; *Чечня в пламени сепаратизма*, 79—81.
31. *Чечня в пламени сепаратизма*, 82; Dunlop, *Russia Confronts Chechnya*, 119—120; Воцанов, “Как я объявлял войну Украине”.
32. Dunlop, *Russia Confronts Chechnya*, 118—119; Черняев, *Совместный исход*, 1018.
33. Черняев, *Совместный исход*, 101—198; Gorbachev, *Memoirs*, 688.
34. Шахназаров, *Цена свободы*, 291—292, 299.
35. Там само, 287—289, 565—567.
36. Там само, 565—567; Черняев, *Совместный исход*, 1020.
37. Черняев, *Совместный исход*, 1021—1023; Медведев, *В команде Горбачева*, 221; *Союз можно было сохранить*, 375—382; Pankin, *The Last Hundred Days*, 258; Walker, *Dissolution*, 149—150.
38. Palazhchenko, *My Years*, 433.

РОЗДІЛ 13

1. Інтерв'ю автора зі Станіславом Шушкевичем, Девісівський центр, Гарвардський університет, 17 квітня 2000 р.; *Союз можно было сохранить*, 384—393; Черняев, *Совместный исход*, 1026—1030.

2. Chrystyna Lapychak, "Parliament Votes to Boycott Union Structures, Passes Law on Ukrainian Citizenship," *Ukrainian Weekly*, October 13, 1991, 1–2.

3. Леонід Кравчук, *Маємо те, що маємо. Спогади і роздуми* (Київ, 2002), 110; Валентин Чемерис, *Президент. Роман-есе* (Київ, 1994), 277.

4. Шахназаров, *Цена свободы*, 560–561; Palazhchenko, *My Years*, 341; Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 550; Andrew Wilson, *Virtual Politics: Faking Democracy in the Post-Soviet World* (New Haven, CT, 2005), 1–32.

5. Palazhchenko, *My Years*, 341; Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 550.

6. Beschloss and Talbott, *At the Highest Levels*, 448; Renee M. Lamis, *Realignment of Pennsylvania Politics since 1960: Two-party Competition in A Battleground State* (University Park, PA, 2009), 119ff.

7. Beschloss and Talbott, *At the Highest Levels*, 448–449; Hank Brown to President Bush, September 16, 1991 and draft of Brent Scowcroft's response of December 1991, Bush Presidential Library, Presidential Records, National Security Council, Nicholas R. Burns Series, Chronological Files: December 1991, no. 1; "U. S. Senate Passes Resolution Urging Recognition of Ukraine," *Ukrainian Weekly*, December 1, 1991. Pp. 1, 14.

8. "It Would be Prudent, George," *Ukrainian Weekly*, November 24, 1991, 6; Myron B. Kuropas, "Bren and Harry: Two Peas in a Pod," *Ukrainian Weekly*, November 24, 1991, 7; Beschloss and Talbott, *At the Highest Levels*, 447–448.

9. James M. Goldgeier and Michael McFaul, *Power and Purpose: US Policy Toward Russia After the Cold War* (Washington, D.C., 2003), 47.

10. Roman Popadiuk, *The Leadership of George Bush: An Insider's View of the Forty-First President* (College Station, TX, 2009), 155–160.

11. James A. Baker with Thomas M. DeFrank, *The Politics of Diplomacy: Revolution, War and Peace, 1989–1992* (New York, 1995), 560–561; інтерв'ю автора з Ніколасом Бернсом, Гарвардський університет, 15 червня 2012 р.; Jeffrey Smith, "U.S. Officials Split over Response to an Independent Ukraine," *Washington Post*, November 25, 1991.

12. Christopher Cox and other US congressmen to George H. W. Bush, November 26, 1991, 1–6, Bush Presidential Library, Presidential Records, National Security Council, Nicholas R. Burns Series, Chronological Files: December 1991, no. 1.

13. Baker, *The Politics of Diplomacy*, 560–561; "JAB Notes from 11/26/91 Conversation with POTUS (Recognition of Ukraine Independence)," James A. Baker Papers, box 110, folder 9.

14. "Draft Cable to USNATO for Nov 27 NAC," 1—5, Bush Presidential Library, Presidential Records, National Security Council, Nicholas R. Burns Series, Chronological Files: December 1991, no. 3.

15. R. Gordon Hoxie to Robert Gates, November 19, 1991, Bush Presidential Library, Presidential Records, National Security Council, Roman Popadiuk Series, Chronological Files: December 1991; Yaroslav Trofimov, "Vote Brings Wave of Recognition," *Ukrainian Weekly*, December 8, 1991, 3, 6.

16. Marta Kolomayets, "Ukrainian American Leaders Meet with President Bush on the Eve of Ukrainian Referendum," *Ukrainian Weekly*, December 1, 1991, 1, 3, 14; "Rukh Appeals to President Bush," *Ukrainian Weekly*, December 1, 1991, 14; William F. Miller, "Firmly Rooted in Two Lands," *Cleveland.com*, www.cleveland.com/heritage/index.ssf?/heritage/more/ukraine/ukraine2.html.

17. John R. Yang, "Bush Decides to Accelerate U.S. Recognition of Ukraine," *Washington Post*, November 28, 1991.

18. Там само; Baker, *The Politics of Diplomacy*, 561; Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 552; Gates, *From the Shadows*, 531.

19. Черняев, *Совместный исход*, 1028—1029.

20. Baker, *The Politics of Diplomacy*, 561; Palazhchenko, *My Years*, 347; Андрей Остальский, "Советско-американская размолвка из-за украинского референдума", *Известия*, 29 ноября 1991 г.; С. Цикора, "Украина: за день до выстраданной воли", *Известия*, 29 ноября 1991 г.; Черняев, *Совместный исход*, 1028—1029.

21. Telcon with President Mikhail Gorbachev of the USSR, November 30, 1991, Bush Presidential Library, Memcons and Telcons, http://bush-library.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-11-30-Gorbachev.pdf; Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 551—552; Черняев, *Совместный исход*, 1029.

22. В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985—1991) (Москва, 2000), 730; *Распад СССР: Документы и факты*, т. 1, 997—998.

23. Черняев, *Совместный исход*, 1029.

24. Там само, 1030.

25. Там само, 1027—1028.

26. *Союз можно было сохранить*, 406, 411—412; Медведев, *В команде Горбачева*, 223.

27. Кравчук, *Маємо те, що маємо*, 110—111; Черняев, *Совместный исход*, 1027—1028.

РОЗДІЛ 14

1. Кравчук, *Маємо те, що маємо*, 116—117; інтерв'ю автора з Леонідом Кравчуком, Київ, 1 вересня 2011 р.

2. “Kravchuk Leading, Chornovil Second in Presidential Race,” *Ukrainian Weekly*, November 10, 1991, 1, 14; David Marples, “Support Runs High for Independence. Kravchuk Likely to Be Elected,” *Ukrainian Weekly*, November 25, 1991, 1—2; Кравчук, *Маємо те, що маємо*, 114—115.

3. Георгій Касьянов, *Україна 1997—2007. Очерки новейшей истории* (Київ, 2008), 36—37; інформація отримана від Юрія Ратомського, колишнього працівника Дніпропетровського обкому КПУ, 27 грудня 1991 р.

4. Інтерв'ю з Володимиром Гриньовим, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988—1991*, касета 3; Кравчук, *Маємо те, що маємо*, 114.

5. Вячеслав Чорновіл, *Автобіографія*, <http://rukhpess.com.ua/002005/print.phtml>; інтерв'ю з Вячеславом Чорноволом, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988—1991*, касета 3, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/648/>; інтерв'ю з Левком Лук'яненком, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988—1991*, касета 4, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/541/>; Chrystyna Lapuchak, “In Odessa: One Day on the Trail with Rukh Candidate Viacheslav Chornovil,” *Ukrainian Weekly*, November 10, 1991, 1, 9—10.

6. Інтерв'ю з Вячеславом Чорноволом, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988—1991*, касета 3, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/648/>; інтерв'ю з Дмитром Павличком, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988—1991*, касета 4, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/497/>; “Ukraine’s Presidium Rejects Diaspora Vote on Referendum,” *Ukrainian Weekly*, November 24, 1991.

7. Oksana Zakydalsky, “Larysa Skoryk Speaks at Canadian Friends of Rukh Conference,” *Ukrainian Weekly*, October 31, 1991, 1, 11.

8. Marples, “Support Runs High for Independence. Kravchuk Likely to Be Elected”; David Marples, “Kravchuk Leading, Chornovil Second in Presidential Race”; Кравчук, *Маємо те, що маємо*, 117—118; Oksana Shevel, “Nationality in Ukraine: Some Rules of Engagement,” *East European Politics and Societies* 16, no. 2 (Spring 2002): 386—413.

9. Інтерв'ю з Миколою Багровим, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988—1991*, касета 3, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/37T>; Edward A. Allworth, *The Tatars of Crimea: Return to the Homeland* (Durham, NC, 1998).

10. Marples, “Kravchuk Leading, Chornovil Second in Presidential Race”; інтерв'ю з Володимиром Гриньовим та Левком Лук'яненком, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988—1991*, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/239>, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/541>.

11. Зленко, *Дипломатія і політика*. 66—67; “News Briefs from Ukraine,” *Ukrainian Weekly*, December 1, 1991, 2.

12. Інтерв'ю з Мартою Дичок, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988—1991*, касета 3, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/229/>.

13. Касьянов, *Україна 1997—2007*, 37; інформація отримана від Олени Плохій, яка восени 1991 року мешкала у Дніпропетровську.

14. Черняев, *Совместный исход*, 993—995; “Bush Names Babyn Yar Delegation,” *Ukrainian Weekly*, October 6, 1991, 2; Chrystyna Lapuchak, “Ukraine Remembers Babyn Yar,” *Ukrainian Weekly*, October 13, 1991, 1, 8; інтерв'ю з Леонідом Кравчуком, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988—1991*, касета 9, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510>.

15. Roman Solchanyk, “Centrifugal Movements in Ukraine and Independence,” *Ukrainian Weekly*, November 24, 1991, 8—10; “Minorities Congress Decisively Supports Ukraine’s Independence,” *Ukrainian Weekly*, November 24, 1991, 1; Dominique Arel, “Language Politics in Independent Ukraine: Towards One or Two Languages?” *Nationalities Papers* 23, no. 3 (1995): 597—622.

16. “News Briefs from Ukraine,” *Ukrainian Weekly*, December 1, 1991, 2.

17. Kostiantyn P. Morozov, *Above and Beyond: From Soviet General to Ukrainian State Builder* (Cambridge, MA, 2000), 1—7, 74—75; 133—152.

18. Інтерв'ю автора з Костянтином Морозовим, Київ, 6 вересня 2011 р.; Chrystyna Lapuchak, “Deputies Draft Law on Military,” *Ukrainian Weekly*, October 27, 1991, 1—2; “Brzezinski Notes Ukraine’s Statement,” *Ukrainian Weekly*, October 27, 1991, 2; Marples, “Support Runs High for Independence. Kravchuk Likely to Be Elected,” *Ukrainian Weekly*, November 25, 1991, 2.

19. Morozov, *Above and Beyond*, 91—152; інтерв'ю з Костянтином Морозовим, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної*

України 1988—1991, касета 6, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/632>; інтерв'ю автора з Костянтином Морозовим, Київ, 6 вересня 2011 р.; John Jaworsky, “Ukraine’s Armed Forces and Military Policy,” *Harvard Ukrainian Studies* 20 (1996): 223—247; Stephen D. Olynyk, “Ukraine as a Military Power,” in *Ukraine: The Search for a National Identity*, ed. Sharon L. Wolchik and Volodymyr Zvighyanich (Lanham, MD, 2000), 69—94.

20. Chrystyna Lapychak, “Reflections on an Independent Ukraine,” *Ukrainian Weekly*, December 8, 1991, 6.

21. Інтерв'ю автора з Юрієм Щербаком, Рим, 19 червня 2012 р.

22. Chrystyna Lapychak, “Independence: Over 90 Percent Vote in Referendum: Kravchuk Elected President of Ukraine,” *Ukrainian Weekly*, December 8, 1991, 1, 5; Khristina Lew, “Delving into Eastern Ukraine on the Eve of Nationhood,” *Ukrainian Weekly*, December 22, 1991, 8—9; Кравчук, *Маємо те, що маємо*, 118; інтерв'ю з Леонідом Кравчуком, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988—1991*, касета 9, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510>.

23. Черняев, *Совместный исход, 1030—1031; Союз можно было сохранить*, 418.

24. Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 554; *Союз можно было сохранить*, 420.

РОЗДІЛ 15

1. “Telcon with President Boris Yeltsin of the Republic of Russia,” November 30, 1991, Bush Presidential Library, Memcons and Telcons, http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-11-30—Yeltsin.pdf; Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 552—553; інтерв'ю автора з Ніколасом Бернсом, Гарвардський університет, 15 червня 2012 р.

2. Інтерв'ю автора зі Станіславом Шушкевичем, Гарвардський університет, 17 квітня 2000 р.; Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 552—554.

3. *Союз можно было сохранить*, 424.

4. Авен и Кох, “Ельцин служил нам!”; David Remnick, *Resurrection: The Struggle for a New Russia* (New York, 1998), 25.

5. Александр Солженицын, “Как нам обустроить Россию?” *Комсомольская правда*, 18 сентября 1990 г.

6. Roman Solchanyk, *Ukraine and Russia: The Post-Soviet Transition* (Oxford, 2001), 38; Авен и Кох, “Ельцин служил нам!”.

7. “Newsbriefs,” *Ukrainian Weekly*, December 15, 1991; Кравчук, *Маємо те, що маємо*, 128; Чемерис, *Президент*, 245—247, 260—261.

8. Михайло Голубець, *Біловежа очима учасника* (Львів, 1996), 9; “Шушкевич, Станислав Станиславович”, in *Кто есть кто в России и ближнем зарубежье. Справочник* (Москва, 1991), 749; Станислав Шушкевич, “Освальда я запомнил солдафоном”, *Известия*, 21 ноября 2003 г.

9. David Marples, *Belarus: A Denationalized Nation* (Amsterdam, 1999); Jan Zaprudnik, *Belarus: At a Crossroads in History* (Boulder, CO, 1993).

10. Дмитрий Старостин, “Десять лет Беловежской пушце”, *Vesti.ru*, 9 декабря 2001 г.; Станислав Шушкевич, “Монолог о путче”, *Огонёк*, 2 декабря 1996 г.

11. В. В. Семаков, *Беловежская пуца, 1902—2002* (Минск, 2002); Peter Duffy, *The Bielski Brothers: The True Story of Three Men Who Defied the Nazis, Built a Village in the Forest, and Saved 1,200 Jews* (New York, 2004).

12. *Katalog fauny Puszczy Białowiezkiej* (Warszawa, 2001); Алесь Карлюкевич, “Генсек с ружьём”, *Советская Белоруссия*, 21 июня 2001 г.; Анатолий Черняев, Докладная записка Горбачеву об организации визита канцлера Коля в СССР, 17 июня 1991 г., Архив Горбачев-фонда, ф. 2, № 8943.1.

13. Мечислав Дмуховский, “Беловежские тайны”, *Советская Белоруссия. Собеседник*, 12 декабря 2003 г.; Леонід Кравчук, “Шушкевич и Ельцин представляли себя, а я — волю народа”, *УНІАН*, 5 грудня 2006 р.; Володимир Крижанівський, “Тостів було в Біловезькій Пущі більше, ніж вихилених чарок”, *Хрещатик*, 19 грудня 2001 р.; Александр Коржаков, *Борис Ельцин: от рассвета до заката* (Москва, 1997), 127; Вячеслав Кебич, *Искушение властью. Из жизни премьер-министра* (Минск, 2008), 190—194.

14. “Кебич, Вячеслав Францевич”, in *Кто есть кто в России и ближнем зарубежье*.

15. Мария Эйсмонт, “Михаил Бабич, бывший офицер охраны Вячеслава Кебича: В Вискулях опасались предательства”, *Народная воля*, 12 декабря 2001 г.; *Союз можно было сохранить*, 432; Петр Кравченко, “Беларусь на распутье. Записки дипломата и политика”, *Народная воля*, 30 сентября 2006 г., №№ 154—157.

16. *Союз можно было сохранить*, 440; Кравчук, *Маємо те, що маємо*, 129—130.

17. Авен и Кох, “Ельцин служил нам!”; Юрий Зайнашев, “Беловежская пуца: что это было?” *Новые известия*, 8 декабря 2006 г.;

Юрій Шаповал, “Дві грудневі історії не без моралі”, *День*, 10 грудня 2004 р.; М. Михальченко, В. Андрущенко, *Беловежське. Л. Кравчук. 1991—1995* (Київ, 1996), 99.

18. Чемерис, *Президент*, 268—269; *Союз можно было сохранить*, 445—447; Кравченко, “Беларусь на распутье”.

19. *Союз можно было сохранить*, 433; Кебич, *Искушение властью*, 199—200; Эйсмонт, “Михаил Бабич”.

20. Олег Мороз, “За рюмкой ключевые вопросы не решались” (інтерв'ю з Егором Гайдаром), *Newsland*, 2 мая 2011 г., www.newsland.ru/news/detail/id/690529; Кравченко, “Беларусь на распутье”.

21. Голубець, *Біловежа*, 13—14; Крижанівський, “Тостів було”; Кравченко, “Беларусь на распутье”.

22. Кравчук, “Шушкевич и Ельцин представляли себя”; Чемерис, *Президент*, 269; Сергей Шахрай, “Нам удалось предотвратить югославский сценарий”, *Новые известия*, 8 декабря 2006 г.; Кебич, *Искушение властью*, 201.

23. Гайдар, “За рюмкой”; Кравчук, *Маємо те, що маємо*, 125; інтерв'ю з Леонідом Кравчуком, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988—1991*, касета 9, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510>; Чемерис, *Президент*, 267, 271; Кравчук, “Шушкевич и Ельцин представляли себя”; Голубець, *Біловежа*, 13; Крижанівський, “Тостів було”.

24. Голубець, *Біловежа*, 15; Сергей Пашков, “Советский Союз. Последние дни”, *Вести недели*, 2 декабря 2001 г.; Игорь Кожевин, “15 лет каждый за себя”, *Vesti.ru*, 8 декабря 2006 г.; Станислав Шушкевич: “Ни по одному пункту не было разногласий”, *Ежедневник*, 9 декабря 2008 г.; *Союз можно было сохранить*, 435.

25. *Распад СССР: Документы и факты*, т. 1, 1028—1031.

26. Гайдар, *Дни поражений и побед*, 148—150; Авен и Кох, “Ельцин служил нам!”

27. Кебич, *Искушение властью*, 202.

28. Кожевин, “15 лет”; Яков Алексейчик, “Холодный декабрь в Вискулях”, *Семь дней*, № 49, 8 декабря 2001 г.

29. Кравчук, *Маємо те, що маємо*, 132.

30. Коржаков, *Борис Ельцин*, 128; Голубець, *Біловежа*, 16; Кравчук, *Маємо те, що маємо*, 125; інтерв'ю з Леонідом Кравчуком, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988—1991*, касета 9, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/510>.

31. Гайдар, “За рюмкой”; Кебич, *Искушение властью*, 207—208; “Из беседы президента Казахстана Н. Назарбаева с редакторами московских газет 15 апреля 1995 г.”, Архив Горбачев-фонда, www.gorby.ru/userfiles/file/iz_besedy_prezidenta_kazahstana_n.pdf; Christopher Robbins, *Apples Are from Kazakhstan* (New York, 2008), 282—285; Кравченко, “Беларусь на распутье”.

32. Кебич, *Искушение властью*, 202—203.

33. Евгений Шапошников, *Выбор. Записки главнокомандующего* (Москва, 1993), 125—127.

34. Там само; Gorbachev, *Memoirs*, 659; Шахрай, “Нам удалось”; Гайдар, “За рюмкой”; Гайдар, *Дни поражений и побед*, 148—150; “Беловежское эхо”, *НТВ*, 11 декабря 2011 г.

35. Кравченко, “Беларусь на распутье”; Кебич, *Искушение властью*, 206—207; Чемерис, *Президент*, 270.

36. Леонид Кравчук, “В сауне не парился, шампанского не пил”, <http://bp21.org.by/ru/art/a051207.html>; Telcon with President Yeltsin of the Republic of Russia, December 8, 1991, Bush Presidential Library, Memcons and Telcons, http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-12-08—Yeltsin.pdf.

37. Шушкевич, “Монолог о путче”; Кебич, *Искушение властью*, 210—211; Кравчук, *Маємо те, що маємо*, 131—132; Gorbachev, *Memoirs*, 659.

38. Beschloss and Talbott, *At the Highest Levels*, 450; Голубець, *Біловежа*, 17; Чемерис, *Президент*, 274; Дмуховский, “Беловежские тайны”; Черняев, *Совместный исход*, 1034.

39. Чемерис, *Президент*, 274.

40. Кравченко, “Беларусь на распутье”; Дмуховский, “Беловежские тайны”.

РОЗДІЛ 16

1. Conor O’Clery, *Moscow, December 25, 1991: The Last Days of the Soviet Union* (New York, 2011), 192—193.

2. Черняев, *Совместный исход*, 1034; *Союз можно было сохранить*, 465; O’Clery, *Moscow*, 192—193; Шахназаров, *Цена свободы*, 303.

3. Чемерис, *Президент*, 274—275; Кравчук, *Маємо те, що маємо*, 133.

4. *Союз можно было сохранить*, 465—466; Андрей Грачев, *Горбачев. Человек, который хотел как лучше* (Москва, 2001), 401 і далі; Beschloss and Talbott, *At the Highest Levels*, 450; O’Clery, *Moscow*, 192.

5. *Союз можно было сохранить*, 465—469; Черняев, *Совместный исход*, 1034; Шапошников, *Выбор*, 128; “Станислав Шушкевич: обрести суверенность, но не разъединяться границами”, *Российская газета*, 10 декабря 1991 г.; “Нурсултан Назарбаев: “Я — прагматик и буду отталкиваться от событий””, *Российская газета*, 10 декабря 1991 г.

6. *Союз можно было сохранить*, 469—470; Beschloss and Talbott, *At the Highest Levels*, 450.

7. Черняев, *Совместный исход*, 1035.

8. Интерв’ю автора з Ніколасом Бернсом, Гарвардський університет, 15 червня 2012 р.; Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 556—557.

9. Шапошников, *Выбор*, 128; “Генералы уходят. Почему? К кадровым переменам в Генштабе”, *Московские новости*, 15 декабря 1991 г.; John Dunlop, *The Rise of Russia and the Fall of the Soviet Empire* (Princeton, NJ, 1995), 272—275; *Союз можно было сохранить*, 472.

10. “Ратифицировано соглашение о Содружестве Независимых Государств. Украина”, *Известия*, 11 декабря 1991 г.; Chrystyna Lapuchak, “Ukraine Ratifies Amended Agreement on the Commonwealth,” *Ukrainian Weekly*, December 15, 1991, 1—2; интерв’ю автора з Костянтином Морозовим, Київ, 6 вересня 2011 р.

11. “Ратифицировано соглашение о Содружестве Независимых Государств. Украина”, *Известия*, 11 декабря 1991 г.; Кравченко, “Беларусь на распутье”; Кебич, *Искушение властью*, 216—217.

12. *Союз можно было сохранить*, 472—474.

13. Dunlop, *The Rise of Russia*, 275; “Армия не верит союзным структурам”, *Российская газета*, 13 декабря 1991 г.; Palazhchenko, *My Years*, 352.

14. “Выступление Президента РСФСР Б. Н. Ельцина”, *Российская газета*, 13 декабря 1991 г.; *Союз можно было сохранить*, 477—481.

15. Медведев, *В команде Горбачева*, 227; *В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985—1991)* (Москва, 2000), 736—739; “М. Горбачев о ситуации в стране и о себе”, *Известия*, 12 декабря 1991 г.; Palazhchenko, *My Years*, 352.

16. Николай Португалов, Докладная записка Михаилу Горбачеву, декабрь 1991 г., Архив Горбачев-фонда, ф. 5, № 10866.1.

17. Черняев, *Совместный исход*, 1036; «Горбачев бросает вызов “Славянскому Союзу”», *Известия*, 10 декабря 1991 г.

18. James A. Baker with Thomas M. DeFrank, *The Politics of Diplomacy: Revolution, War and Peace, 1989—1992* (New York, 1995), 563.

19. Там само, 562—564; “Baker Sees Opportunities and Risks as Soviet Republics Grope for Stability”, *New York Times*, December 13, 1991; Thomas Friedman, “Baker Presents Steps to Aid Transition by Soviets,” *New York Times*, December 13, 1991; John Lewis Gaddis, *George F. Kennan: An American Life* (New York, 2011); Nicholas Thompson, *The Hawk and the Dove: Paul Nitze, George Kennan and the History of the Cold War* (New York, 2009).

20. Baker, *The Politics of Diplomacy*, 535.

21. Proposed agenda for meeting with the president, December 4, 1991, 1:30 p.m.; December 10, Soviet points for meeting with the president, James A. Baker Papers, box 115, folder 8.

22. Congressional Research Service, “CRS Report to the Congress: U.S. Assistance to the Former Soviet Union,” March 1, 2007, www.fas.org/sgp/crs/row/RL32866.pdf; Kurt Tarnoff, “CRS Report to Congress. U.S. Assistance to the Former Soviet Union, 1991—2002: A History of Administration and Congressional Action,” updated, January 15, 2002, 1—7, www.policyarchive.org/handle/1020y/bitstreams/914.pdf; Olexiy Haran, “Disintegration of the Soviet Union and the U.S. Position on the Independence of Ukraine,” discussion paper 95-09, Center for Science and International Affairs, John F. Kennedy School of Government, Harvard University, August 1995, http://belfercenter.ksg.harvard.edu/publication/2933/disintegration_of_the_soviet_union_and_the_us_position_on_the_independence_of_ukraine.html.

23. Friedman, “Baker Presents Steps to Aid Transition,” A24.

24. Proposed agenda for meeting with the president, December 13, 1991, 11:00 a.m., James A. Baker Papers, box 115, folder 8; James Baker, “The Politics of Diplomacy,” Chapter Files, James A. Baker Papers, box 195, folder 5, ch. 31, 7—8.

25. Baker, *The Politics of Diplomacy*, 564.

26. Там само; Celestine Bohlen, “Moscow Misery: The Planes Don’t Fly and That’s Not All,” *New York Times*, December 13, 1991.

27. Beschloss and Talbott, *At the Highest Levels*, xi—xiv, 451—452; John Kohan and Strobe Talbott, “I Want to Stay the Course,” *Time*, December 23, 1991.

28. Beschloss and Talbott, *At the Highest Levels*, 452—454; Kohan and Talbott, “I Want to Stay the Course”.

29. Beschloss and Talbott, *At the Highest Levels*, 455—456; Baker, *The Politics of Diplomacy*, 565; Черняев, *Совместный исход*, 1036—1037; Palazhchenko, *My Years*, 252—254.

30. “Telephone Conversation with President Boris Yeltsin of Russia,” December 13, 1991, Bush Presidential Library, Memcons and Telcons, http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-12-13-Yeltsin.pdf; Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 557.

31. “Telephone Conversation with President Gorbachev of the FSU,” December 13, 1991, Bush Presidential Library, Memcons and Telcons, http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-12-13-Gorbachev.pdf.

32. Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 556—558.

33. Beschloss and Talbott, *At the Highest Levels*, 455—456; Baker, *The Politics of Diplomacy*, 572.

34. Альфред Кох и Петр Авен, “Андрей Козырев: настоящий камикадзе”, *Forbes* (русское издание), 28 сентября 2011 г., www.forbes.ru/ekonomika/lyudi/y4501-andrei-kozyrev-nastoyashchii-kamikadze; Baker, *The Politics of Diplomacy*, 564—567.

35. Baker, *The Politics of Diplomacy*, 567—569; Константин Благодаров, “От шедевров Церетели люди просто обалдели”, *Комсомольская правда*, 4 сентября 2002 г.

36. “JAB Notes from 12/16/91 Mtg. w/Russian Pres. Yeltsin at the Kremlin, St. Catherine’s Hall, Moscow, USSR,” James A. Baker Papers, box 176, folder 28; “JAB Notes from 1-on-1 Mtg. w/B. Yeltsin During Which Command and Control of Nuclear Weapons Was Discussed 12/16/91,” James A. Baker Papers, box 110, folder 10; Baker, *The Politics of Diplomacy*, 569—572; Beschloss and Talbott, *At the Highest Levels*, 456—457; Кох и Авен, “Андрей Козырев: настоящий камикадзе”; Palazhchenko, *My Years*, 353.

37. Baker, *The Politics of Diplomacy*, 575—578; Кох и Авен, “Андрей Козырев: настоящий камикадзе”.

38. “Telephone Conversation with President Gorbachev of the FSU,” December 13, 1991, Bush Presidential Library, Memcons and Telcons, http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-12-13-Gorbachev.pdf; Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 556—658.

39. Baker, *The Politics of Diplomacy*, 573—574; Palazhchenko, *My Years*, 355—356.

40. Анатолий Черняев, “К беседе с Бейкером”, декабрь 1991 г., Архив Горбачев-фонда, ф. 2, № 19465.1; Черняев, *Совместный исход*, 1037.

РОЗДІЛ 17

1. “Встреча двух президентов”, *Российская газета*, 18 декабря 1991 г.; “Россияне поддерживают создание СНГ”, *Независимая газета*, 18 декабря 1991 г.
2. Schedules for December 17, 18, and 19, 1991, James A. Baker Papers, box 110, folder 10.
3. Baker, *The Politics of Diplomacy*, 578—581.
4. “Нурсултан Назарбаев: “Я — прагматик””; “Присяга Назарбаева”, *Российская газета*, 11 декабря 1991 г.; “Казахстан объявил независимость”, *Известия*, 17 декабря 1991 г.
5. “JAB Core Points Used During Trip to Moscow, Bishkek, Alma Ata, Minsk and Kiev, 12/15—18/91,” James A. Baker Papers, box 110, folder 10; Baker, *The Politics of Diplomacy*, 581, 585—586; “Дж. Бейкер — первый гость независимого Казахстана”, *Известия*, 17 декабря 1991 г.
6. James Baker, “The Politics of Diplomacy,” Chapter Files, James A. Baker Papers, box 195, folder 5, chs. 31, 36.
7. Baker, *The Politics of Diplomacy*, 580—582; “Заявление глав государств Республика Казахстан, Республика Кыргызстан, Республика Таджикистан, Республика Туркменистан, Республика Узбекистан”, *Российская газета*, 17 декабря 1991 г.
8. “Годовщина декабрьских событий прошла спокойно”, *Независимая газета*, 18 декабря 1991 г.
9. Уак Аркен Баттаулы, *Материалы геноцида, организованного Н. Назарбаевым против казахского народа в декабре 1986 года* (Москва, 2000); Хаджимурат Кожаназаров, Айгуль Матаева, “Правда бессмертна”, *Солдат*, 27 марта 2003 г.
10. Baker, *The Politics of Diplomacy*, 538.
11. Bruce Pannier, “Kazakhstan: The Forgotten Famine,” *Radio Free Europe*, December 28, 2007, www.rferl.org/content/article/1079304.html; “Сепаратизм русских регионов в Казахстане — вина руководства республики”, *Независимая газета*, 11 декабря 1991 г.
12. “Интервью президента Казахстана”, *Российская газета*, 21 декабря 1991 г.
13. *Союз можно было сохранить*, 486—487.
14. Леонид Левитин, *Узбекистан на историческом повороте* (Ташкент, 2005), 8—12.
15. “О письме в ЦК КПСС работников прокуратуры СССР гг. Гдяня Т. Х. и Иванова Н. В. от 11 ноября 1986 года”, РГАНИ, ф. 89,

оп. 24, д. 18; “ЦК КПСС. О ходе выполнения постановления Политбюро № П151/3”, РГАНИ, ф. 89, оп. 24, д. 19; Анатолий Собчак, *Хождение во власть. Рассказ о рождении парламента* (Москва, 1991), гл. 5.

16. “Хлопковое дело”, викладено в YouTube користувачем edglezin 11 квітня 2011 р., www.youtube.com/watch?v=sIKYYYY3r_vo; Daniel C. Waugh, *Tamerlane's Heirs: Perspectives on 1991 and Its Aftermath in Central Asia* (Seattle, 2011), 27; “Итоги ашгабатской встречи вызвали вздох облегчения в стране”, *Известия*, 14 декабря 1991 г.

17. Waugh, *Tamerlane's Heirs*, 26—51; “Итоги ашгабатской встречи вызвали вздох облегчения в стране”.

18. “Участники встречи в Ашхабаде готовы стать членами содружества. Но равноправными”, *Известия*, 13 декабря 1991 г.

19. “Путь к Содружеству: Минск — Ашгабат — Алма-Ата”, *Известия*, 19 декабря 1991 г.; “История Советского Союза завершается в столице Казахстана”, *Известия*, 20 декабря 1991 г.; “Аяз Муталибов тоже в Алма-Ате”, *Независимая газета*, 21 декабря 1991 г.

20. “М. Горбачев предлагает название: Содружество Европейских и Азиатских Государств — СЕАГ”, *Известия*, 19 декабря 1991 г.; *Союз можно было сохранить*, 488—492.

21. Черняев, *Совместный исход*, 1037; Gorbachev, *Memoirs*, 660.

22. Борис Ельцин, “Мы пережили трагический эксперимент”, *Российская газета*, 19 декабря 1991 г.

23. “Какие рабочие и представительные органы могут быть в СНГ”, *Известия*, 19 декабря 1991 г.; “Республика вернет себе старый герб”, *Независимая газета*, 19 декабря 1991 г.

24. Интерв’ю автора з Костянтином Морозовим, Київ, 6 вересня 2011 р.; “Оппозиция оценивает обстановку. Леонид Кравчук руководит государством”, *Независимая газета*, 21 декабря 1991 г.; “Ратифицировано соглашение о Содружестве Независимых Государств. Украина”, *Известия*, 11 декабря 1991 г.; “Социологический опрос на актуальную тему”, *Известия*, 12 декабря 1991 г.

25. “JAB Notes from 12/18/91 Mtg. w/Ukraine Pres. Kravchuk at Mariinskiy Palace in Kiev, Ukraine,” James A. Baker Papers, box 110, folder 10; Baker, *The Politics of Diplomacy*, 581—583.

26. “JAB Notes from 12/18/91 Mtg. w/Supreme Soviet Chairman Shushkevich at the Government Res. Minsk, Belarussia [sic],” James A. Baker Papers, box 110, folder 10; “Станислав Шушкевич: обрести суверенность, но не разъединяться границами”, *Российская газета*,

10 декабря 1991 г.; “Белорусская делегация серьезнее других отнеслась к переговорам”, *Независимая газета*, 28 декабря 1991 г.; “Молдова вступит в СНГ?”, *Независимая газета*, 21 декабря 1991 г.

27. “Станет ли Беловежская пуша карабахской”, *Московские новости*, 22 декабря 1991 г.; Кравченко, “Беларусь на распутье”; “Россия признала независимость Молдовы”, *Независимая газета*, 19 декабря 1991 г.

28. “Штурмуют полицию”, *Независимая газета*, 10 декабря 1991 г.; “Снова кровь в Дубоссарах”, *Известия*, 14 декабря 1991 г.; “Комитет самообороны Нагорно-Карабахской республики...”, *Известия*, 20 декабря 1991 г.; “Армения укрепляет границы”, *Известия*, 20 декабря 1991 г.; “Независимость тогда чего-нибудь стоит, когда умеет себя защитить. Новые указы президента Армении”, *Независимая газета*, 21 декабря 1991 г.; “Безопасность не гарантируется”, *Российская газета*, 21 декабря 1991 г.

29. Шапошников, *Выбор*, 129—130.

30. “История Советского Союза завершается в столице Казахстана”, *Известия*, 20 декабря 1991 г.; “Президент создает армию. Чем же все-таки командует Леонид Кравчук?”, *Независимая газета*, 17 декабря 1991 г.; Kostiantyn P. Morozov, *Above and Beyond: From Soviet General to Ukrainian State Builder* (Cambridge, MA, 2000), 183—193; Кравчук, *Маємо те, що маємо*, 145.

31. *Союз можно было сохранить*, 493—503; *Распад СССР: Документы и факты*, т. 1, 1044—1053; Morozov, *Above and Beyond*, 187—188; Palazhchenko, *My Years*, 359—360.

32. *Союз можно было сохранить*, 499.

33. Telecon with Nursultan Nazarbayev, Saturday, December 21, 1991, 12:55 EST; Baker, *The Politics of Diplomacy*, 585.

34. “В Алма-Ате родилось содружество 11 независимых государств”, *Известия*, 23 декабря 1991 г.; Черняев, *Совместный исход*, 1039.

РОЗДІЛ 18

1. Черняев, *Совместный исход*, 1039; Коржаков, *Борис Ельцин*, 129—130; O’Clery, *Moscow*, 207—208.

2. Черняев, *Совместный исход*, 1039—1044; O’Clery, *Moscow*, 208.

3. Александр Яковлев, *Сумерки* (Москва, 2005), 506—507; Шахназаров, *Цена свободы*, 307; O’Clery, *Moscow*, 208—219; Yeltsin, *The*

Struggle for Russia, 120—121; Коржаков, *Борис Ельцин*, 129—130; Черняев, *Совместный исход*, 1040, 1042.

4. Michael Dobbs, *Down with Big Brother: The Fall of the Soviet Empire* (New York, 1997), 447—448; Boris Pankin, *The Last Hundred Days of the Soviet Union* (London, 1996), 86; Yeltsin, *The Struggle for Russia*, 122—123, 305—316; O'Clery, *Moscow*, 211—214; Коржаков, *Борис Ельцин*, 137—138.

5. Яковлев, *Сумерки*, 508.

6. Там само, 507; Memorandum of telephone conversation with President Boris Yeltsin, December 23, 1991, Bush Presidential Library, Memcons and Telcons, http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-12-23—Yeltsin.pdf.

7. Черняев, *Совместный исход*, 1042; O'Clery, *Moscow*, 208, 211—214.

8. O'Clery, *Moscow*, 25—26.

9. Palazhchenko, *My Years*, 364—366; “Telecon with Mikhail Gorbachev, President of the Soviet Union,” December 25, 1991. Bush Presidential Library, Memcons and Telcons, http://bushlibrary.tamu.edu/research/pdfs/memcons_telcons/1991-12-25—Gorbachev.pdf.

10. Palazhchenko, *My Years*, 365.

11. O'Clery, *Moscow*, 201—205, 218, 226.

12. Там само, 222, 225; Черняев, *Совместный исход*, 1040—1042; “Обращение М. С. Горбачева к народу”, декабрь 1991 г., Архив Горбачев-фонда, ф. 5, № 10868; Андрей Грачев, “Проект обращения Президента СССР к народу”, 14 декабря 1991 г., Архив Горбачев-фонда, ф. 5, № 10884.1; *Союз можно было сохранить*, 504—507; “Ельцин по-прежнему популярен. По крайней мере в Москве”, *Независимая газета*, 19 декабря 1991 г.

13. Черняев, *Совместный исход*, 1042—1043; Шапошников, *Выбор*, 136; Gorbachev, *Memoirs*, 671—672; *Союз можно было сохранить*, 507; Palazhchenko, *My Years*, 366—367; O'Clery, *Moscow*, 231—237.

14. O'Clery, *Moscow*, 236—237, 241—247; Грачев, *Горбачев. Человек, который хотел как лучше*, 418; Gorbachev, *Memoirs*, 671; Palazhchenko, *My Years*, 399; Черняев, *Совместный исход*, 1043.

15. Beschloss and Talbott, *At the Highest Levels*, 464.

16. Nick Burns to Dennis Ross and Thomas Niles, December 23, 1991; “Draft Statement on the Resignation of President Gorbachev,” Bush Presidential Library, Presidential Records, National Security Council, Nich-

olas R. Burns Series, Chronological Files: December 1991, no. 1; “Statement on the Resignation of Mikhail Gorbachev as President of the Soviet Union,” December 25, 1991, Bush Presidential Library, Public Papers, http://bushlibrary.tamu.edu/research/public_papers.php?id=3790&year=1991&month=12.

17. Інтерв’ю автора з Ніколасом Бернсом, Гарвардський університет, 15 червня 2012 р.; Beschloss and Talbott, *At the Highest Levels*, 459–460; Nick Burns to Ron McMullen, United States Military Academy, West Point, December 31, 1991. Bush Presidential Library, Presidential Records, National Security Council, Nicholas R. Burns Series, Chronological Files: December 1991, no. 1.

18. “Address on Gorbachev Resignation”, December 25, 1991. C-SPAN. <http://www.c-spanvideo.org/program/23549-1>; “Address to the Nation on the Commonwealth of Independent States”, December 25, 1991. Bush Presidential Library, Public Papers, http://bushlibrary.tamu.edu/research/public_papers.php?id=3791&year=1991&month=12.

19. Інтерв’ю автора з Ніколасом Бернсом, Гарвардський університет, 15 червня 2012 р.

20. “Address to the Nation on the Commonwealth of Independent States”, December 25, 1991, Bush Presidential Library, Public Papers, http://bushlibrary.tamu.edu/research/public_papers.php?id=3791&year=1991&month=12; “U.S. Policy on Recognition of Former Soviet Republics. Press Guidance”, December 28, 1991, Bush Presidential Library, Presidential Records, National Security Council, John A. Gordon Series, Subject Files: Russia, December 1991.

21. “The President’s News Conference”, December 28, 1991, Bush Presidential Library, Public Papers, http://bushlibrary.tamu.edu/research/public_papers.php?id=3792&year=1991&month=12.

22. James Baker to Mikhail Gorbachev, December 29, 1991, James A. Baker Papers, box 110, folder 10.

23. О’Слегу, *Moscow*, 261–262; Черняев, *Совместный исход*, 1043–1044; Грачев, *Горбачев*, 420.

24. Gorbachev, *Memoirs*, 672; Yeltsin, *The Struggle for Russia*, 124.

25. Черняев, *Совместный исход*, 1043–1044.

26. Там само, 1042.

27. Gorbachev, *Memoirs*, 672; Черняев, *Совместный исход*, 1042–1043; Грачев, *Горбачев*, 417–418.

28. О’Слегу, *Moscow*, 266–267.

29. Яковлев, *Сумерки*, 555.

30. Gorbachev, *Memoirs*, 671; Yeltsin, *The Struggle for Russia*, 124; Коржаков, *Борис Ельцин*, 139.
31. Colton, *Yeltsin*, 140–150.

ЕПІЛОГ

1. State of the Union Address, January 28, 1991, C-SPAN. <http://www.c-spanvideo.org/program/23999-1>.

2. Address before a Joint Session of the Congress on the State of the Union, January 28, 1992, Bush Presidential Library, Public Papers, http://bushlibrary.tamu.edu/research/public_papers.php?id=3886&year=1992&month=01.

3. “Bush and Gorbachev Declare End of Cold War”, History, A&E Television Networks, History.com, www.history.com/speeches/bush-and-gorbachev-declare-end-of-cold-war#bush-and-gorbachev-declare-end-of-cold-war; Karen Holser, “The First True Post–Cold War Summit,” *Baltimore Sun*, July 28, 1991; “Bush Told Gorbachev to Ignore ‘Crowing’ over Cold War Victory,” *Seattle Times*, October 26, 1992.

4. John R. Young, “In State of Union, President Evokes Spirit of Gulf War,” *Washington Post*, January 29, 1991.

5. Bush and Scowcroft, *A World Transformed*, 559–561; Stephen Kotkin, *Armageddon Averted: The Soviet Collapse, 1970–2000* (Oxford, 2001), 185; Gates, *From the Shadows*, 552.

6. Matlock, *Autopsy on an Empire*, 667–672; “The End of the Cold War, the Collapse of Communism, and the Fall of the Soviet Union,” part 4 of “The Collapse of the Soviet Union and the End of the Cold War: A Diplomat Looks Back,” interview of Jack Matlock by Harry Kreisler, “Conversations with History” series, Institute of International Studies, University of California, Berkeley, February 13, 1997, <http://globetrotter.berkeley.edu/conversations/Matlock/matlock-con4.html>.

7. George F. Kennan, “Witness to the Fall,” *New York Review of Books*, November 1995, 7–10 (7).

8. Gorbachev, *Memoirs*, 1046.

9. Mark Beissinger, “The Persistent Ambiguity of Empire,” *Post-Soviet Affairs* no. 11 (1995); Mark R. Beissinger, “Rethinking Empire in the Wake of Soviet Collapse,” *Ethnic Politics and Post-Communism: Theories and Practice*, ed. Zoltan Barany and Robert Moser (Ithaca, NY, 2005), 14–44; S. Becker, “Russia and the Concept of Empire,” *Ab Imperio*, 2000, nos. 3–4: 329–342; Terry Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations*

and Nationalism in the Soviet Union, 1923—1939 (Ithaca, NY, 2001); Terry Martin, “The Soviet Union as Empire: Salvaging a Dubious Theoretical Category,” *Ab Imperio*, 2002, no. 2: 91—105; Jane Burbank and Frederick Cooper, *Empires in World History: Power and Politics of Difference* (Princeton, NJ, 2010), chap. 14; Dominic Lieven, *Empire: The Russian Empire and Its Rivals* (New Haven, CT, 2002), chap. 9; S. M. Plokhy, *Yalta: The Price of Peace* (New York, 2010), chap. 14.

10. Gorbachev, *Memoirs*, 651—657; Шапошников, *Выбор*, 102.

11. Авен и Кох, “Ельцин служил нам!”.

12. Yeltsin, *The Struggle for Russia*, 116; Gorbachev, *Memoirs*, 658; Інтерв’ю з Валентином Варенниковим, *Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988—1991*, касета 2, <http://oralhistory.org.ua/interview-ua/401/>.

13. Francis Fukuyama, “The End of History,” *National Interest*, Summer 1989; Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man* (New York, 1992).

14. George Herring, *From Colony to Superpower: U. S. Foreign Relations Since 1776* (New York, 2008), 914; C. J. Chivers, “Russia Will Pursue Democracy, but in Its Own Way, Putin Says,” *New York Times*, April 26, 2005.

15. Edward Lucas, *The New Cold War: Putin’s Russia and the Threat to the West* (New York, 2009).

ПОКАЖЧИК

- «Анна Кареніна» 67
«Аргументы и Факты» 164, 210
«Архіпелаг Гулаг» 330
«Бабин Яр» 92—93, 297, 316
«Березневі іди» 237
«Вітаємо розвал імперії» 201
«Время», програма 123, 182
«Голос Америки» 140, 141
«Грім» 142
«Доктор Живаго» 136
«Доктрина Синатри» 26
«Заява Президента СРСР і вищих керівників союзних республік» 208
«Звернення президента Росії до народів Росії, до З'їзду народних депутатів Російської Федерації» 258
«Известия» 196, 299, 390, 398
«Кінець історії та остання людина» (1990) 440
«Коммунист» 242
«Комсомольская правда» 330
«Короткий курс ВКП(б)» 67
«Малахітова скринька» 256
«мусульманська хартія» 389
«Народна Рада» 193, 332
«Народная газета» 304
«Наступного дня» 30
«Независимая газета» 122, 195, 259
«Південний Сибір» 330
«план Маршалла» 231
«Помаранчева революція» 441
«Правда» 162, 242, 265
«Радіо Свобода» 144
«Революція троянд» 441
«Российская газета» 377, 379
«свердловська мафія» 242, 256, 382
«Світ став інакшим» 425
«Стратегія Росії на перехідний період» 245
«Тимур і його команда» 242
«Червона рута» 183
«Щит» 119
«Эхо Москвы» 127, 133, 141
«Я сподіваюсь...» 44, 263, 420
«Як нам облаштувати Росію» 330
11 вересня 2001 року 16
ABC 37, 405, 406
Able Archer 29
Associated Press 324
CNN 98—99, 299, 405, 407, 409—410
Deutsche Bank 315
Guardian 144, 315
La Repubblica 391
Los Angeles Times 317
New York Times 42, 90, 263, 265, 364—365
New Yorker 42, 425
RAND Corporation 401
Time 39, 366
Ukrainian Weekly 292, 296—297, 310, 324
US News & World Report 296
Washington Post 42, 82, 138, 292—293, 295, 297, 425
Yomiuri Shimbun 279

А

Абхазія 200—201, 393, 441
аварії 80, 333
Австралія 427
Австро-Угорська імперія 436
Адамишин, Анатолій 219, 443
Азербайджан 197, 240, 252, 275,
390, 341, 393—395, 394, 415
азербайджанці 59, 395
Акаєв, Аскар 252, 378
Алексейчик, Яків 342
Алма-Атинський саміт 377—
398, 404, 412
Алмати 19
аль-Асад, Гафез 262
Ангола 220
Андропов, Юрій 31, 35, 79, 106,
116, 387
анексія 59, 216—217, 435, 438,
441
Антал, Йожеф 329
антирадянщик 136
антисемітизм 93
арабо-ізраїльський кон-
флікт 260, 439
Арафат, Ясір 230
атомна бомба 27
аудіощоденник 97, 221, 262
Афанасенко, Петро 154
Афанасьєв, Юрій 201, 332
Афганістан 29, 220, 228, 255, 439
Африка 28, 47
Ахромєєв, Сергій 174—175

Б

Бабин Яр 91, 297, 316
Бабич, Михайло 338
бавовняна справа 387
Багров, Микола 289, 312
Бажов, Павло 256
Бакатін, Вадим 163, 227

балтійський шлях 59
балтійські республіки 71, 197
Балюк, Надія 348
Балюк, Сергій 348
Баранников, Віктор 276, 372
Басаєв, Шаміль 276
баскський сепаратизм 270
Бахрейн 261
Бегала, Пол 290
Безсмертних, Олександр 46, 73,
163
без'ядерні держави 233, 266, 295,
319—320, 404
Бейкер, Джеймс 21, 46, 63, 70,
99, 102, 112, 141, 151, 224—238,
243, 247, 262—269, 295—301, 359—
385, 390, 393, 413, 416, 439, 443
Бендери 394
Берія, Лаврентій 106
Берлінський мур 26, 102, 261,
425
Бернс, Ніколас 75, 89, 216, 239,
355, 412—413, 415, 443
Бешлосс, Майкл Р. 365—367,
369
Бжезінський, Збігнєв 320
Біловезька пуша 20, 333, 348
Біловезькі угоди 351, 353, 359,
368, 434,
Білорусь 19—21, 137, 197, 199,
201, 217, 286—287, 326—348
більшовики 17, 52, 122, 256, 361,
433
Близький Схід 46, 261, 267
боєголовки з роздільною голов-
ною частиною з блоками індиві-
дуального наведення
(РГБІН) 235, 237
Болдін, Валерій 105, 107
Боннер, Олена 124, 128, 201

- Браун, Генк 291
 Брежнев, Леонід 25, 28, 31, 76,
 79, 107, 116, 334, 382, 384, 387
 Буковина 314
 Бурбуліс, Геннадій 56, 167, 240,
 242—248, 256—257, 280, 329, 331,
 336, 338—342, 392, 417, 432
 Бурбуліс, меморандум 253
 Буш, Барбара 32, 42—43, 49, 263,
 422
 Буш, Джонатан 297, 316
 Буш, Джордж 13—16, 21, 26—54,
 66—78, 80—94, 97—104, 110, 116,
 121, 128—132, 135—140, 149, 154—
 155, 161, 171, 178, 183, 186, 190,
 211, 215—240, 248, 253, 260—282,
 289—307, 317, 324, 326—369, 375,
 377, 380, 404, 406, 411—419, 422—
 426, 434, 437—440
 Буш, Джордж-молодший 30
- В**
- Вайлдер, Торнтон 237
 Вайнштейн, Аллен 138, 329
 Варенников, Валентин 105, 110,
 144, 178—182, 318, 323, 433
 Велика Британія 235
 Велика сімка (G7) 34, 40—41,
 103, 224, 251, 267
 Вернер, Манфред 235
 виборча демократія 17, 54, 428
 відносини між центром і респуб-
 ліками 181, 231, 234, 258
 війна в Перській затоці 261, 291,
 294, 412, 425
 Вікуліна, Тамара 105
 Вінниця 306, 324
 вірмени 59
 Вірменія 197, 210, 216, 240—241,
 291, 296, 390, 393, 395, 415,
 воднева бомба 27, 36, 128
 Волинь 81, 311, 316
- Волтер Гудман 42
 Вотергейтський скандал 31
 Воффорд, Гарріс 290
 Вошанов, Павло 200, 205, 240, 278
 вугілля 433
 Вулфовіц, Пол 292
- Г**
- газ 301, 329, 333
 Гайдар, Аркадій 242
 Гайдар, Єгор 242, 244, 255, 329,
 338, 372, 374
 Гайнци, Джон 290
 Галичина 309, 311, 325
 Гарві, Освальд, Лі 402
 Гедлі, Стівен 292
 Гейг, Александр М. 264
 Генералов, В'ячеслав 108
 Герш, Сеймур 149
 Гетцер, Майкл 144
 Гісс, Елджер 14
 Гітлер, Адольф 25, 216, 435
 ГКЧП 115, 117, 123, 140, 142,
 152, 160, 169
 гласність 32, 35, 53, 81, 160, 274,
 317
 Гоксі, Ральф Гордон 296
 голод 384
 Голодомор 1932—1933 років 435
 голодування 313
 Голокост 81, 91—93, 316, 333
 Гонеккер, Еріх 406
 Голубець, Михайло 331, 340,
 Горбачов, відставка 402
 Горбачов, Михайло 13—22, 26—
 48, 53, 72—94, 97—116, 135—156,
 219, 226, 228, 230, 236, 246, 262,
 267, 277, 288, 298, 305, 326, 335,
 344, 351, 368, 373, 376, 382, 391,
 395, 399, 404, 407, 412, 418, 428
 Горбачова, Ірина 34, 104, 159, 419

- Горбачова, Ксенія 159
Горбачова, Настя 159
Горбачова, Раїса 42, 43, 44, 51, 104, 106, 116, 155, 263, 269—271, 418—419
Горбачов-фонд 21, 73
Грачов, Андрій 144, 273, 346, 352, 407, 411
Грачов, Павло 126, 143, 346
Гриньов, Володимир 184, 191, 308
Грузія 18, 197—198, 200—201, 275, 296, 341, 393, 395, 416, 441
ГУЛАГ 85, 93, 190, 324
гуманітарна допомога 232, 361, 372, 374, 380, 404, 416
Гуренко, Станіслав 179, 182, 189, 192
Г'юетт, Ед 73, 94, 190, 294, 296, 412—413, 415
Гейтс, Роберт 68—69, 98, 102, 111—112, 128—130, 150, 220, 238, 296, 298, 426
Геншер, Ганс-Дітріх 411
Гіббонс, Джин 37
Гінґріч, Ньют 80, 294
Голь, Шарль де 359
Гонсалес, Феліпе 264, 269—270
Гортон, Слейд 222
Готті, Джон 80
Грем, Біллі 422
- Д**
Декларація прав національностей України 317
Декончіні, Денніс 291
Демократична платформа 61
демонстрації 59
Держплан 255
Дженнінгс, Пітер 37
Джонсон, Том 405, 407
Дзержинський, Фелікс 165, 195
диктофон 97, 99, 102, 116, 215
дисидент 35, 84, 227, 309, 332
Дичок, Марта 315
дніпропетровський клан 78, 81
Договір ОСО-2 28
Договір про обмеження систем протиракетної оборони 76
Договір про подальше скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь 238
Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь 26, 28, 45, 76, 225
Договір про часткову заборону ядерних випробувань 28
Донбас 185, 200, 289, 300, 313, 335, 441
Драч, Іван 85—86, 88, 93
Друга світова війна 18, 25, 59, 175, 198, 296, 333, 362
Дубоссари 394
Дудаєв, Джохар 274, 278, 319
- Е**
економічна допомога 218, 228—229
Елліотт, Єйн 144
Естонія 59, 197, 215, 274
- Є**
євреї 316
Європейський Союз 47, 331, 441
Євтушенко, Євген 127
Єгипет 260
Єльцин, Борис 15, 18—21, 38, 49—71, 74—75, 81, 87, 100, 108, 117—118, 124—125, 128, 131, 135, 136, 142, 147, 151, 161, 172, 177, 196, 220, 228, 230, 239, 240, 243, 246, 253, 255, 257, 263, 266, 268, 272, 275—277, 281, 286, 301, 326—327, 339,

- 343, 351, 353, 368, 371, 377, 382, 396, 399, 404
 Ельцина, Маша 124
 Ельцина, Наїна 50, 117, 119, 124, 142, 421
 Ельцина, Тетяна 117, 118, 124
- Ж**
 Железняк, Анатолій 210
- З**
 заборона компартії 18, 177
 Закавказзя 58, 64, 341
 Закарпаття 314
 закон «Про свободу інформації» (FOIA) 21
 західні ЗМІ 42, 141
 Зленко, Анатолій 314
 ЗМІ 42, 64
 змішане етнічне походження 320
 Золота Орда 287
 зубри 334
- І**
 Івашко, Володимир 82
 ідентичність 316, 320
 Ізраїль 46, 230, 260—262, 268, 270
 імперії 60, 66, 84, 93, 201
 Інгушетія 274
 Індія 47
 інтелігенція 56, 58, 185
 інцидент Петрова 29
 Ірак 261, 423
 Ісландія 36, 222
 Іспанія 260, 264, 290
- К**
 Кавказ 34, 59, 143, 273—274, 395, 437
 Кадар, Янош 334
 Каддафі, Муаммар 154, 230
 Казахстан 38, 66, 108, 140, 187, 200, 326
 Канада 77, 99, 126, 137, 194, 261, 288, 328, 427
 Каплан, Рік 405
 Карвілл, Джеймс 290
 Карибська криза 28
 Карімов, Іслам 259, 377, 386, 388, 399, 430
 Карл V 260
 Картер, Джиммі 28, 31, 320
 Кастро, Фідель 28, 46, 228
 Катинь 402
 КДБ 64, 73, 79, 101, 108, 117, 124, 142, 145, 165, 174, 227, 276, 344, 357, 402
 Кебич, В'ячеслав 334, 337, 342, 346
 Кемп-Девід 263, 406, 411, 413—414
 Кеннан, Джордж Ф. 360, 427
 Кеннеді, Джон 25, 402
 Керр, Річард 129—130
 Киргизстан 197
 Китай 19, 28, 31, 47, 379
 Кіплінг, Редьярд 337
 Кіпр 267
 Кіссінджер, Генрі 142, 279—280, 322
 Клінтон, Білл 290, 291, 366
 Ковелл, Алан 265
 Коган, Джон 366
 Козирев, Андрій 51, 128, 135—139, 172—173, 225, 242, 257, 268, 295, 329, 370, 372
 Колбін, Геннадій 382, 430
 колективізація 384
 Коллінз, Джим 100, 128, 148
 Коль, Гельмут 83, 101, 235, 411
 Комісаренко, Сергій 181

- комплекс будівель 401
Комплектов, Віктор 93, 129
Комуністична партія 61, 170,
177, 228, 242, 275, 286, 289, 307,
317, 335, 370, 378
конспірологічні теорії 16
Коппел, Тед 405
кордони 76, 195—196, 199—200,
224, 226, 296, 341
Коржаков, Олександр 134, 147,
161, 206, 211, 240, 245, 334, 343,
351, 399, 402, 420
корупція 387, 430
Косигін, Олексій 79
Коткін, Стівен 19
КПРС 15, 35, 54—55, 61, 164,
167—168
Кравченко, Петро 335, 344, 356
Кравчук, Антоніна 348
Кравчук, Леонід 20—21, 80—82,
84, 86—88, 91—93, 140, 150, 178—
179, 182, 185, 192, 204, 220, 232,
247, 251, 281, 288, 304, 306, 309,
311, 316, 318, 324, 328, 333, 340,
343, 346, 352, 356, 396—397, 326,
380, 392
Красна площа 13
Кремль 13, 37, 41, 55, 71, 79, 107,
110, 142, 161, 173, 196, 211, 228,
254, 263, 294, 365, 370, 372, 375,
380, 383, 386, 400—405, 407, 410—
411, 418—420, 430
Крижанівський, Володимир 331
Крим 82, 97, 103, 105, 109, 116,
150, 173, 183, 195—196, 200, 300,
312, 441
кримські татари 200, 312
Кручина, Микола 167, 175
Крючков, Володимир 33, 49, 63,
98, 110—112, 120—121, 135, 143,
171, 227
Куба 28, 31, 46, 220—221, 228,
243, 255, 439
Кувейт 261
Кузнецов, Анатолій 92
Куропась, Мирон Богдан 292
- Л**
Ландсбергіс Вітаутас 221
Лапичак, Христина 324
Латвія 59, 197, 215
Лебедь, Олександр 132
лезгінка 320
Ленін, Володимир 428, 433
Литва 59, 63, 74, 197, 215, 218, 227
Лихачов, Дмитро 199
Лігачов, Єгор 53
Лінкольн, Авраам 92
Лобов, Володимир 236
Лужков, Юрій 118, 148
Лук'яненко, Левко 85, 190,
192—193, 309, 311
Лук'янов, Анатолій 151
Лукашенко, Олександр 356
- М**
Мадридська мирна конференція
260, 262, 267
Макдугалл, Барбара 137
Маккლოსкі, Роберт 44
Малкіна, Тетяна 122
Малруні, Брайян 99, 103
Маршалл, Джордж 361
масло 332
Махкамов, Кахар 187
МВС 64, 117, 145, 161
Медведев, Вадим 62, 154, 175,
199, 207, 209, 243, 257, 302, 351, 358
Медведев, Володимир 105—106

- Мейджор, Джон 99, 235, 411
 мемуари 69—70, 83, 102, 107, 119, 160, 165, 173, 224, 228, 231, 233, 237, 269, 279, 282, 295, 297, 306, 343, 353, 358, 374, 378, 395, 410—411, 420, 425—426, 433
 Метлок, Джек Ф. 51, 73, 77, 83, 91, 94, 100, 218, 232, 426
 Мешков, Юрій 313
 Микола I 45
 Микола II 352, 354, 371
 міжетнічні конфлікти 59, 305, 326, 394
 міжконтинентальні балістичні ракети (МБР) 235
 Міжнародний валютний фонд (МВФ) 41—42, 218
 Мілошевич, Слободан 20, 439
 Мінські домовленості 352, 358
 Міттеран, Франсуа 99, 137, 235, 264, 270
 Млинарж, Зденек 35
 Моїсєєв, Михайло 105, 153, 161—163, 167
 Молдова 197, 393—394, 415
 молоко 332
 Молотова—Ріббентропа, пакт 18, 59, 217, 333, 402, 435
 мораторій на ядерні випробування 237
 Морозов, Костянтин 318, 320, 322—323, 396, 443
 Муталібов, Аяз 252, 390, 394
- Н**
 Нагірний Карабах 59, 240, 390, 393—394, 396
 Наджибулла, Мухаммед 228
 Назарбаєв, Нурсултан 38, 66, 108, 112, 140, 187, 204—205, 240, 242, 247, 250, 266, 343, 352, 377, 379
- Найлз, Томас 331, 412
 Намібія 412
 Наполеон 361
 Нарада з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЕ) 227
 Народний Рух України 84—86, 89—90, 93, 180, 185, 202, 297, 340
 НАТО 29, 141, 296, 441
 нафта 301, 329, 333
 нацисти 91, 93, 216, 312, 316
 нестача харчів 272, 384
 Нето, Агостіньйо 31
 Нікарагуа 412
 Ніксон, Річард 25, 28, 31, 76, 78, 88, 322
 Німеччина 101—103, 235—236, 270, 362—363, 400, 406, 416
 Ніязов, Сапармурат 252, 386
 Нова Зеландія 236
 Нюрнберзький процес 91
- О**
 О'Клірі, Конор 420
 Об'єднаний балто-американський національний комітет 217
 Оболенський, Олександр 209
 ОБСЕ 261
 Одеська область 313
 Олександр II 428
 Олійник, Борис 289
 Олімпіада 29
 ОМОН 142
 ООН 31, 135, 137, 194, 209, 261, 267, 276, 296, 372, 391, 396, 404, 416, 427
 Організація визволення Палестини 260
- П**
 Павелл, Колін 111, 130, 226, 439
 Павличко, Дмитро 193, 319

- Павлов, Валентин 33, 110, 119, 121, 140, 171, 227
- Палажченко, Павло 47, 156, 266, 268, 282, 290, 299, 358, 367, 406
- Палестина 268
- палестинці 46
- Панетта, Леон 294
- Панкін, Борис 229, 233, 237, 252, 263, 268—269, 282, 402
- Париж 261
- Паризька хартія для нової Європи 261
- Пелосі, Ненсі 294
- пенсійний пакет 404
- перебіжчики 140
- перебудова 36, 53, 81, 84, 160, 274, 303, 308, 317, 332, 335, 401, 411, 428
- переворот 1964 року 79
- перехоплення телефонних розмов 149
- Перша світова війна 333
- Петро I 371, 428
- Петров, Станіслав 29
- Південна Корея 236
- Південна Осетія 393, 441
- південнокорейський авіалайнер 29
- Підгорний, Микола 79
- Піночет, Августо 123, 147
- Плеханов, Юрій 105, 152
- повітряні терористи 276
- Політбюро 53, 61, 187, 253, 382, 387, 400—401, 411, 420
- політв'язні 91
- Полозков, Іван 358
- Полторанін, Михайло 242, 417
- Польща 37, 81, 217, 328
- Попадюк, Роман 78, 98, 293
- Попов, Гавриїл 50, 132, 148, 168, 201, 230, 248
- Португалов, Микола 358
- послання до Конгресу 422, 425
- пострадянський простір 15, 329, 440
- пострадянські республіки 232, 416
- Потсдамська конференція 262
- права людини 45, 47, 136
- Празька весна 1968 року 35
- Президентська бібліотека Джорджа Буша 15, 21, 77
- президентський архів 402
- преса 155, 263, 268, 297, 391
- Прибалтика 58, 62, 64, 140, 143, 215—228, 232, 278, 291, 321, 426, 438
- Придністров'я 201, 393—394, 396, 441
- Примаков, Євген 357
- припинення вогню 240
- природні ресурси 247
- Прокоф'єв, Юрій 168
- Пуго, Борис 64, 110, 112, 121, 161, 166, 174, 293, 370
- Путін, Володимир 146, 184, 231, 249, 371, 440—441
- путч 117, 128, 140, 220, 229, 237, 239, 252, 264, 274, 308, 332, 368, 379, 401, 432
- Р**
- Рада Безпеки ООН 415
- Рада з національної безпеки 21
- Рада міністрів оборони СНД 397
- радіоактивні опади 40, 333
- радіостанції 127, 133, 140, 141
- радянська імперія 15
- Радянський Союз 13—22, 26—29, 33—36, 50, 58, 63, 68, 74, 78,

- 88, 102, 116, 119, 126, 130, 136—137, 1, 169, 171, 186
радянські війська 27, 50, 81, 149
Разер, Ден 141
Райс, Кондоліза 68
Рашидов, Шараф 387
Ревенко, Анатолій 281
Ревенко, Георгій 352
Рейган, Ненсі 43, 76
Рейган, Рон 14
Рейган, Рональд 29—31, 36, 41
Ремнік, Девід 42, 82
референдум 295
реформи 32—33, 47, 53, 55, 63
Рижков, Микола 61—62
Ромеро, Кармен 264
російський державний герб 392
Росія 15—16, 20, 49, 51, 54—55, 60—66, 71, 107, 117, 125, 135, 145, 155, 162, 172, 186, 195, 233, 245, 254, 259, 272, 321, 326—328, 339, 372, 394, 415, 439
росіяни 17, 55, 60—62, 169, 200, 207, 247, 274, 275, 289, 301, 305, 314, 384, 386
Росс, Денніс 364, 369, 412
Ростропович, Мстислав 128
РРФСР 17, 38, 62, 162, 200, 259, 341
Рузвельт, Франклін Д. 25, 104, 216, 428, 435,
Румунія 314
Руцькой, Олександр 118, 125—126, 133, 151, 155, 160, 168, 171, 195, 203—205, 275—277, 351, 436
- С**
Сабоніс-Чейфі, Тереза 133, 144
Савостьянов, Євген 168
Саймонс, Томас 219, 443
Сакс, Джеффри 251
самогубство 166, 174
Санторум, Рік 294
Сахаров, Андрій 36, 128, 332
Світовий банк 218
світоглядна революція 229
Севастополь 325
Севастьянов, Віталій 359
секретні документи 402
Сербія 439
середньоазійські республіки 117, 327, 330, 343, 372, 381, 386, 393, 398, 428, 434
Сефайр, Вільям 90
Силаєв, Іван 118, 171, 173, 188, 207, 227, 230, 241, 403
сир 332
Сирія 260—262
Скорик, Лариса 310
Скоукрофт, Брент 15, 40, 49—51, 68—70, 73, 90, 96, 98—102, 128, 130—132, 154, 171, 223, 235, 265, 296, 298, 369, 412—413, 425
Словенія 439
Снегур, Мірча 183
СНО 26, 31, 39, 45, 48, 72, 225
СНО-2 238
Собчак, Анатолій 146, 184, 196, 199, 231, 248, 303, 332, 362
СОІ 36
Солженіцин, Олександр 330
Союз Суверенних Держав 282
Співдружність Незалежних Держав 20, 341, 345, 353, 357, 360, 379, 385, 408, 418
Сталін, Йосиф 25, 104, 106, 216, 273, 312, 371, 427, 435
Станкевич, Сергій 195, 199, 203—204
Степанчук, Джон 178, 184, 191

Степкін, Петро 194
Страусс, Роберт 100, 140, 211,
229, 268
суверенітет 60, 66, 82, 85, 162, 169,
179, 197
супутник 27
Суслов, Михайло 35
США 13, 15—17, 20, 29, 39, 69,
75, 89—90, 148, 192, 217, 224, 229,
232, 235, 266, 290, 296, 361, 363,
415
Т
Таджикистан 187, 416
Татвайлер, Маргарет 360
Тегеранська мирна конферен-
ція 217
Телботт, Струоб 39, 365—367, 369
Тернопільська область 311
терористичний акт 276
Тер-Петросян, Левон 210, 395
Тетчер, Маргарет 262, 420
Тихонов, Микола 79
Тігер, Роберт 413
Толстой, Лев 67
Торнберг, Дік 290
Трумен, Гаррі 363
Туркменістан 216, 286, 415
Тяньаньмень, площа 101
У
Угоди в Осло 260
Угорщина 217, 314
Удовенко, Геннадій 296
Узбекистан 197, 286, 416
Україна 63, 72—74, 78, 82—85,
93, 137, 140, 177—195, 216, 290—
291, 326, 339
українська мова 321
український референдум 285,
306—326, 434

Ф
Фіцвотер, Марлін 413
Фокін, Вітольд 188, 232, 331
Форд, Джеральд 292
Франція 235, 264
Французька революція 428
Фукуяма, Френсіс 440
Х
хабарі 387
Ханука 405
Хасбулатов, Руслан 118, 275, 417
Хмара, Степан 324
холодна війна 14—19, 25—27, 77,
147, 216—217, 260, 261, 291, 302,
360, 362, 409, 414, 423, 427, 441
Хорватія 439
Хрушов, Микита 25, 28, 35, 38,
79—81, 106, 112, 122, 274, 311,
333—334, 384, 425
Хуан Карлос 269
Хусейн, Саддам 97, 261, 423
цензура 92
Ц
Церетелі, Зураб 371
ЦК КПРС 35, 165—166, 187
ЦРУ 16, 31, 68, 75, 98—99, 102,
116, 126—130, 296
Ч
Чаушеску, Ніколае 108
Чейні, Дік 224, 235, 238, 292, 294
Чемберлен, Невілл 25
Черненко, Костянтин 31, 116
Черняев, Анатолій 47, 56, 65, 83,
110, 153, 236, 240, 249, 251, 263,
267, 270, 277, 288, 298, 305, 325,
348, 375, 391, 398, 405, 418, 431
Черчилль, Вінстон 25, 104, 262,
425
Чехов, Антон 27

- Чехословаччина 25, 217, 313, 314
Чечеватов, Віктор 323
чеченці 274
Чечня 273—278, 313, 319, 393, 440
чорний ринок 403
Чорнобильська АЕС 80, 87, 333
Чорновіл, В'ячеслав 85, 183—
185, 194, 307, 309, 311, 313, 325
- Ш**
- Шамір, Іцхак 262
Шапошников, Євген 143, 151,
163, 164, 166, 231, 320, 345—347,
354—356, 372—373, 395, 397, 401,
404, 409—410, 413, 431
Шаталін, Станіслав 243
Шахназаров, Георгій 105, 246—
247, 250, 279—281, 300, 311, 325,
352, 391, 432
Шахновський, Василь 176
Шахрай, Сергій 247, 250, 280,
329, 337, 341, 346
Шебаршин, Леонід 161—162
Шеварднадзе, Едуард 63, 119,
127, 136, 218, 293, 357, 368, 371,
376, 400
Шевченко, Тарас 83, 420
Шелест, Петро 78
Шенін, Олег 56
Шестиденна війна 261
Ширковський, Едуард 344
Шмагала, Тарас 296—297
Шпорлюк, Роман 66
- Шушкевич, Станіслав 21, 286,
332, 339, 393, 443
- Щ**
- Щербак, Юрій 198, 203, 443
Щербицький, Володимир 78—
79, 81, 84,
Югославія 76, 226, 243, 267, 270,
300, 304, 394, 439
Юхновський, Ігор 189
Явлінський, Григорій 174, 249,
251, 362
Яворівський, Володимир 189
ядерна валізка 373, 401, 404, 409
ядерне роззброєння 105, 226,
235, 326, 341, 361
ядерний арсенал 15, 18, 26, 28,
31, 39, 75, 223, 235, 237, 266, 341,
362, 365, 396, 416
ядерні республіки 237, 373, 397,
398
Язов, Дмитро 38, 49, 63, 98, 110,
112, 121, 127, 140—141, 143, 171
Язова, Емма 124
Яковлев, Єгор 405
Яковлев, Олександр 108, 119, 164,
303, 316, 369, 376, 400, 408, 420
Ялтинська конференція 216,
217, 261, 267, 427, 435
Янаєв, Геннадій 32, 76, 77, 93,
94, 98, 101, 107, 109, 110, 112, 114,
115, 120—124, 129, 132, 137, 142,
143, 174
Японія 47, 236, 362

Науково-популярне видання

ПЛОХІЙ Сергій

Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу

Керівник проекту *С. І. Мозгова*
Відповідальний за випуск *А. В. Альошичева*
Редактори *Р. А. Трифонов, Ю. В. Шелест*
Художній редактор *А. В. Белякова*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*
Коректор *Р. С. Маринич*

Підписано до друку 16.08.2019.
Формат 60х90/16. Друк офсетний.
Гарнітура «Newton». Ум. друк. арк. 32.
Наклад 4300 пр. Зам. № 9-08-2301.

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61001, м. Харків, вул. Б. Хмельницького, буд. 24
E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика “Глобус”»
61052, м. Харків, вул. Різдвяна, 11.
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.
www.globus-book.com

Плохій С.

ПЗ9 Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу / Сергій Плохій ; пер. з англ. Я. Лебеденка, А. Сагана. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. — 512 с.
ISBN 978-617-12-6891-3
ISBN 978-0-465-05696-5 (англ.)

УДК 93/94

**Видавництво «Клуб Сімейного Дозвілля»
пропонує розміщення реклами
на нашій книжковій продукції :
логотипи, закладки, флаєри, листівки,
буклети тощо.**

Наші конкурентні переваги:

- вашу рекламу буде представлено в найбільшій дистрибуційній мережі України (у 70 книжкових магазинах видавництва «КСД»);
- також на полицях понад 400 бізнес-партнерів (українські книгарні, продуктові та будівельні маркети);
- ви отримаєте доступ до широкої цільової аудиторії (читачі віком від 20 до 40 років, серед них основна частина — від 25 до 35 років; 55—60 % наших покупців становлять жінки);
- ми видаємо бестселери художньої та нон-фікшн літератури, які перебувають у топі вітчизняних книгарень.

**З пропозиціями звертайтеся за адресою:
trade@ksd.ua**

СЕРГІЙ ПЛОХІЙ

ЯЛТА

ЦІНА МИРУ

— Важлива і своєчасна переоцінка міфів,
які панували занадто довго —

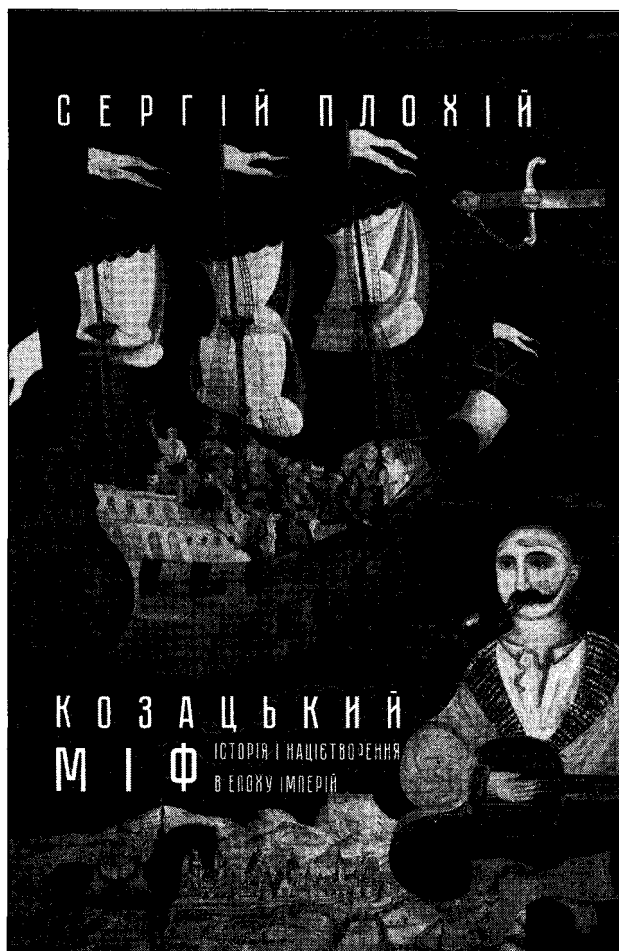
ЕНТОНІ БІВОР

Третє лютого 1945 року. До вілл поблизу чорноморського курорту Ялта прибули два найпотужніші лідери демократичного світу — Рузвельт і Черчилль. Вони називали себе аргонавтами, які дісталися чорноморського узбережжя, щоб відібрати золоте руно у дракона, що ніколи не спав. Золотим руном мало стати завершення війни, а драконом був господар маєтку, Йосип Сталін. Ця доленосна зустріч визначила стратегію перемоги над Німеччиною та Японією. Проте роками довкола наслідків ялтинської конференції точаться запеклі суперечки: чи не поклато це початок холодній війні? Чи відповідало американським інтересам наполягання приєднати СРСР до війни з Японією? Хто продав Східну Європу? Чи дійсно західні лідери могли змінити в Ялті хід історії? Спираючись на нещодавно розсекречені радянські документи, неопубліковані щоденники, листи й протоколи зустрічей, Сергій Плохій не просто дає відповіді на ці запитання, а й ставить нові, не менш гострі та провокативні.

Степами Давньої Скіфії, битими чумацькими шляхами, темними стежками Холодного Яру, палаючими фронтами війн, мирними нивами тяглися й переривалися тернисті шляхи народів, що мешкали на території сучасної України. У цьому вирі подій виникали князівства, руйнувалися союзи, спалахували війни — історія українських земель упродовж двох з половиною тисячоліть зазнала багато трагічного й героїчного. Перегорніть сторінку й торкніться знайомого з дитинства та невідомого до останніх часів.

Оповідь охоплює широкий період історії України — від її зародка до найновіших часів, коли перед українцями постав доленосний вибір. Щоб зрозуміти тенденції, які лежать в основі поточних подій в Україні, та їхній вплив на світ, потрібно зрозуміти їхні витoki. Саме це і є головним задумом авторитетної новаторської книжки, написаної з надією, що історія допоможе зрозуміти сучасність і в такий спосіб вплинути на майбутнє.

У своїй праці Сергій Плохій розгадає таємницю легендарної «Історії русів». Цей текст називають одним з найважливіших і найвідоміших у модерній українській історії. Але попри це «Історія русів» мала всі ознаки національної містифікації. Сергій Плохій намагається сягнути самої суті тексту, не тільки з'ясувати, хто був його автором, а й пояснити внутрішню логіку і мету цієї історичної пам'ятки. Досліджуючи історію відкриття та публікації «Історії русів», автор звертається до епохи українського козацтва з початку XVI до початку XIX століття, шукаючи зв'язок між історією, міфом і націєтворенням від наполеонівських часів до наших днів.

Захоплива й ретельно досліджена історія життя Сташинського висвітлює ключові моменти холодної війни.

Publishers Weekly

ПО ЧЕРВО НОМУ СЛІДУ

Один із провідних експертів з історії Східної Європи і холодної війни.

Енн Елзбем, авторка «Історії ГУЛАГу»

Сергій Плохій

УБИВСТВО
У МЮНХЕНІ

Новий твір Сергія Плохія — «Убивство у Мюнхені. По червоному сліду». Автор на основі архівних матеріалів та протоколів суду пише історію одного з найвідоміших агентів КДБ, вбивці Степана Бандери і Лева Ребета, Богдана Сташинського. Детально і вичерпно описаний день, коли був убитий провідник ОУН, а також слідство, що велося після події.

Автор пропонує новий погляд на долю Сташинського, чия історія є головною у цьому творі. Це драма людини, яку держава змусила зрадити власну сім'ю, народ, навчила вбивати співвітчизників. Переконавши себе в тому, що служить вищій меті, Сташинський піднявся на вершину кілерської ієрархії, здобув визнання на найвишому рівні, але постав проти держави, яка контролювала його протягом усього життя.

Сергій Плохій — професор історії й директор Українського наукового інституту Гарвардського університету, один із провідних фахівців з історії Східної Європи, член наукової ради «Українського історичного журналу», автор дев'яти книжок, лауреат Шевченківської премії 2018 року.

Аналіз розсекречених документів та інтерв'ю з безпосередніми учасниками подій наштотують на висновок: крах СРСР не був результатом діяльності спецслужб Сполучених Штатів, навпаки, американські лідери боялися раптового колапсу радянської держави, який міг затягти Євразію в політичний та економічний хаос. Називаючи розпад СРСР «роботою Америки», політичні діячі США переоцінили власний потенціал у знищенні й перебудові іноземних режимів. Автор упевнений: американська роль у розвалі Союзу була міфом, який роздували на догоду діячам американської зовнішньої політики та прихильникам імперського реваншу в Росії. Україна стала ключовим гравцем у драмі розвалу Союзу і не тільки здобула незалежність для себе, але й показала шлях до державності менш рішучим республікам, як-от Білорусь та Казахстан.

«Остання імперія» — це нова, смілива інтерпретація останніх місяців життя Радянського Союзу, свіжий погляд на причини та передумови смерті цього політичного організму без заангажованості та упередженості.

WWW.BOOKCLUB.UA

ISBN 978-617-12-6891-3

9 786171 268913